Pruszków Memorial Book

Sefer Prushḳov, Nadz'in ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Prushkov, Nadz'in veha-sevivah / [ha-orekh ha-rashi, Brodski, David].
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv] : Irgun yots'e Prushkov be-Yiśra'el 727 [1966]
DESCRIPT	334 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Pruszków.
	Pruszków (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Pruszków.
ADD'L NAME	Brodski, David, 1914-
ADD'L TITLE	Sefer Pruszkow

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ס פ ר פ ר ו ש ק ו ב

נדז׳ין והסביבה

SEFER PRUSZKOW

Printed in Israel
1966

נדפס בסיוע הקרן ע״ש מלכה אבני ז״ל
מיסודו של משה אבני

דפוס „אורלי״, תל־אביב

ספר פרושקוב

נדז'ין והסביבה

בהוצאת ארגון יוצאי פרושקוב בישראל

תשכ"ז

חברי הועד של ארגון יוצאי פרושקוב בישראל:

אופוזדובר מנשה
גוטוביץ אפרים
זילברברג יעקב
זילברברג מרדכי
נפרסטק דן

ה ת ו כ ן

ג) בימי חורבן ושואה

רשימת התמונות

פתח דבר

לפני עשרים וחמש שנה, בערב חורפי קר ומקפיא, נעצרה לפני הכניסה לגיטו היהודי בפרושקוב משאית־צבאית גרמנית. לפי פקודה קפצו ממנה ז׳נדרמים גרמנים ושוטרים פולנים ובן רגע תפסו עמדות מסביב לגיטו. נקרא ראש ועד־היהודים וניתן הצו: למחרת בבוקר ייחסל הגיטו. על היהודים להתכונן להעברה לורשה.

בבוקר השכם ניצבו גברים, נשים וטף, צרורותיהם בידיהם, ליד השער. הגיעו משאיות אשר הסיעו אותם עד פסי־הרכבת. שם חיכו להם קרונות משא. לפני עליתם לקרונות עוד היה עליהם לעבור מתחת למקלחת של מים חמים, לשם חטוי. אחר־כך זזה הרכבת ואחרי מסע של שעות הגיעו היהודים לגיטו היהודי אשר בורשה.

בזה תמו תולדות הקהילה היהודית בעירנו. אמנם לא נשלמו לגמרי, שכן עוד במשך תקופה קצרה המשיכה הקהילה את חייה בורשה, וכאחת עם מאות אלפי יהודים אחרים שהושלכו לעמק הבכא הזה, נאבקה עוד חודשים מספר עם הגורל. אבל היה זה מאבק שלפני המוות. והקהילה שלנו בתוך הגיטו היתה דומה לאותו השתיל הנעקר מאדמתו וניטע במקום חדש, שבו שוב אין השורשים מוצאים את מזון החיים והעלים אינם קולטים את אור השמש, וסופו להתנוון. נאבקו היהודים עם הרעב, עם המחלות המרובות; נלחמו בגבורה עם האויב האכזרי — והושמדו יחד עם אחיהם בטבח הגדול של יהודי פולין.

צעירה לימים היתה קהילתנו, בין הקהילות הצעירות שבפולין, ולא זכתה להתקיים אלא שניים־שלשה דורות. גם קהילה קטנה היתה — כ־200 משפחות בלבד, מוקפות המון רב של שלשים אלף גויים. אך למרות שימיה היו קצרים כל כך ומספר נפשותיה כה מצער — מה עשירה היתה יצירתה!

כדרך כל קהילה בישראל היו מצויים גם אצלנו רב ושוחטים, חזן ומלמד, בית־כנסת ומקוה, חדר ובית־קברות. אך בזה לא די. היה גם בית ספר עברי חדיש; שתי ספריות ובהן אלפי ספרים; חוג דרמתי, ששמו הלך לפניו ושהיה מעלה שלשה־ארבעה מחזות לשנה; מועדון לספורט; מפלגות פוליטיות ואגודות בעלי־מלאכה; „החלוץ״ ותנועות

נוער; קיבוץ־הכשרה וחוגים לעליה, ועוד. וכל זה נוצר בתקופה של שפל כלכלי ושל שנאת יהודים שהיתה מעבירה את שכנינו על דעתם.

והנך עומד ותוהה: מנין שאבו את כוחות היצירה שלהם „בין מצרי שאול ומצוקות שחת, בין עקרבים"? מנין כוח הברזל אשר חישל אותם במאבק היום־יומי והוסיף עוז ורצון לבנות חיים של תרבות ולא לוותר על התקוה לחיי אחווה וחירות בעתיד הקרוב לבוא? האם כל זה נבע מתוך האופטימיזם היהודי הידוע, מתוך האמונה באדם כי טוב הוא, או מתוך האינסטינקט הלאומי שמאז ומעולם צווה עלינו שלא להכנע ולהאמין בביאת המשיח, אף־על־פי שיתמהמה?

ונאבקו, ונלחמו, ונאחזו בצפורנים — וסופם שהושמדו בידי אויב שלא ידע רחם.

ונשארנו רק אנחנו. 40—50 המשפחות במדינתנו ועוד כעשר משפחות מפוזרות בארצות אחרות. אודים מוצלים משריפה. והחלטנו להקים מצבה ראויה לקהילתנו. מצבה־ספר אשר בו אנו משתדלים לצייר את פני הקהילה; לתאר את חייה; לספר על אנשיה ועל מעשיה; להזכר בימי ילדותינו, ובעיקר — לספר לילדינו ולדורות הבאים על דור בתולדות ישראל שהיה ואיננו עוד; דור של יהודים עניים אך גאים, נדכאים אך מחזיקים מעמד תוך קשיים אל־אנושיים; דור יוצר ושומר על גחלת עברו; דור, השולח את בניו ובנותיו לבנות חיים חדשים בארצנו והמחנך את ילדיו למעשי־גבורה בתוך חומות הגיטו ויערות פולין.

כזה היה הדור אשר לו מוקדש ספר זה.

דוד ברודסקי

י׳ טבת, תשכ"ו.

א) ימים ראשונים

מנשה אופוזדובר

בלעטלעך געשיכטע פון דער אַלטער היים

בדחילו ורחימו ובחרדת קודש — מיט אַ שווער געמיט און פיל צוויפל האָב איך גענומען אויף זיך די אויפגאַבע צו באַשרייבן אין קורצן די אַנטשטייאונג, דאָס לעבן, און די אַנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב אין פּרושקאָוו. איך ווייס, אַז די דאָזיקע אויפגאַבע איז איבער מיינע כוחות; איך בין נישט קיין פּראָפעסיאָנעלער שרייבער און זיכער נישט קיין היסטאָריקער און איך בין נישט אימשטאַנד אויס־צופירן די אַרבעט בשלמות.

ניט ווי אין אַנדערע שטעט, איז ליידער וועגן דער אַנטשטייאונג און טעטיקייט פון אונדזער קהלה, נישט פאַרבליבן קיין דאָקומענטן וואָס וואָלטן מיר געקענט העלפן אין מיין אַרבעט. די איינציקע עדות, וואָס זענען פאַרבליבן, זענען די 60—70 משפחות אין ישראל און נאָך געציילטע פּרושקאָווער צעוואָרפן אויף דער גאַנצער וועלט. און מיט זייער הילף, געשטיצט אויף פּערזענלעכע שמועסן מיט מיין שווער יצחק גוטאָוויטש ז״ל און אויף מיין אייגענעם זכרון, נעם איך אויף זיך די דאָזיקע אויפגאַבע, ווייסנדיק פאָרויס, אַז די אַרבעט וועט ליידן פון פיל חסרונות.

נאָך אַלעמען פיל איך, אַז דאָס איז אַ הייליקע אויפגאַבע, צו פאַראייביקן אַ יידישן ישוב, אונדזער געבורט־שטאָט, אונדזער קהילה, וואָס איז געווען אַ טייל פון דעם גרויסן נאַציאָנאַלן פּוילישן יידנטום און וואָס האָט געטיילט זיין גורל ביזן לעצטן מאָמענט. איך האָף, אַז צוזאַמען מיט די אַנדערע אַנטיילנעמער פון דאָזיקן בוך, וועל איך באַווייזן צו געבן פיל ווייניק אַ געטריי בילד פונעם יידישן לעבן אין פּרושקאָוו. איך האָב אָבער אויך מורא, אַז טראָץ מיינע בעסטע כוונות, וועלן פיל פון אונדזערע קדושים, געפאַלענע עסקנים, כלל־טוער און סתם גוטע יידן, באַוואולהט ווערן ביים שרייבן די שורות און איך בעט ביי זיי אין פאָרויס סליחה ומחילה.

אַלגעמיינער איבערבליק

די שטאָט פּרושקאָוו געפינט זיך בערך 17 ק״מ צו מערב־זייט פון וואַרשע. די שטאָט ווערט דורכגעשניטן דורך אַ שמאָל טייכל, אוטראַטע, וואָס פאַלט אַריין

אין דער בזורע און שפּעטער אין דער ווייסל. אויף דעם טייכל איז געשטאַנען די איינציקע מיל און לעבן איר אַ הילצערנע בריק, וואָס האָט פֿאַראייניקט דעם דרום־טייל מיט זשביקאָוו, טוואָרקי און אַנדערע פֿאָרשטעט. דאָס טייכל האָט אַרומגערינגלט די שטאָט. אין צווייטן עק שטאָט געפֿינען זיך די שיינע אַלייען, דאָס ראָמאַנטישע ווינקל פֿון שטאָט. דאָרט איז אויך געווען דער „באַבסקי דאָלעק", אַן אָפּשניט פֿון טייך ווו עס האָבן געקאָנט זיך באָדן די, וואָס האָבן נישט געקענט שווימען און אויך די יידן, וועלכע האָבן מורא געהאָט צו גיין ווייטער צו די „גליי־ניאַנקעס", ווו מע האָט געקענט כאַפּן קלעפּ פֿון כוליגאַנעס. אָבער אויך אויף דעם „זיכערן" אָרט פֿלעגט נישט איין יידיש ייִנגל אַהיימקומען צעשלאָגן.

די שטאָט פּרושקאָוו איז גאָר אַ יונגע. ביזן סוף פֿון 19טן יאָרהונדערט זענען דאָס געווען עטלעכע דערפֿער מיט אייגענע דאָרפֿס־אָרגאַנען. אַ גרויסער טייל פֿון דעם לאַנד האָט געהערט צום גראַף פּאָטוליצקי. ערשט אין 1918 האָט מען די אַלע דערפֿער פֿאַראייניקט אין איין שטאָט, פּרושקאָוו. די שטאָט איז געווען אַ וויכטי־קער פּונקט אויף דער באַן־ליניע, וואָס האָט פֿאַראייניקט וואַרשע מיטן מערב. דאָ זענען געווען איינע פֿון די גרעסטע באַן־וואַרשטאַטן און גרויסע רעמיזעס. די לעצטע יאָרן פֿאַר דער מלחמה איז די באַן עלעקטריפֿיצירט געוואָרן און פּרושקאָוו האָט באַקומען אַ דירעקטע פֿאַרבינדונג מיט אָטוואָצק, אויף דער מזרח־זייט פֿון דער ווייסל. אַחוץ דער הויפּט באַן־ליניע איז אויף דער מזרח־זייט פֿון שטאָט דורכגעגאַנגען אַן עלעקטרישע באַן־ליניע, וואָס האָט פֿאַרבינדן וואַרשע מיט טוואָרקי, פּרושקאָוו, פּאָדקאָוואַ־לעשנאַ און גראָדזשיסק.

אין 1939 האָבן געוווינט אין שטאָט בערך 33 טויזנט איינוווינער און דערונטער איבער טויזנט יידן. עקאָנאָמיש האָט זיך די שטאָט געשטיצט אויף די אַרומיקע דערפער, אָבער הויפּטזעכלעך אויף דער אָרטיקער אינדוסטריע. פון די גרויסע פאַבריקן איז כדאי צו דערמאָנען מאַיעווסקיס בלייפעדער-פאַבריק, אַמע־ריקאַנער גומי־בלעך, פּאַפּיר, די גרויסע עלעקטרישע סטאַנציע, און די יידישע פאַבריקן פון זאַמער-נאַוער, ערנרייכס פאַיאַנס-פאַבריק, ראָטנערס כעמישע פאַבריק.

דאָס יידישע פּרושקאָוו

וואָלטן מיר זוכה געווען, וואָלט מען איצט געפייערט דעם 100יאָריקן יובל פון אונדזער קהילה. אַ יונגע קהילה פון בערך 250 משפחות, אין אַ ים פון צענדליקער טויזנטער גוים. אַ קהילה פון יידן אָנגעקומענע פון אַלע עקן פוילן, פאַרנומען זיך מיט קליין־מסחר און האַנטווערקעריי. די עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען נישט קיין שלעכטע און ווי עס איז מיר באַקאַנט האָבן נאָר איינצלנע משפחות געמוזט אָנקו־מען נאָך מאַטעריעלער שטיצע. די עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען אַ רעזולטאַט פון צוויי גורמים: ערשטנס — די נאָענטקייט צו וואַרשע און צווייטנס — די וואַקסנ־דיקע אינדוסטריע אין שטאָט. די סוחרים און האַנטווערקער האָבן געלעבט פון די גרויסע מאַסן פּוילישע אַרבעטער און באַאַמטע. פאַר דער יידישער יוגנט איז פּרושקאָוו געווען מער בחזקת אַ האָטעל, ווייל לערנען, אַרבעטן און פאַרווילן — האָט מען דער עיקר אין וואַרשע.

טראָץ דעם האָט דאָס יידישע פּרושקאָוו באַוויזן צו פירן אַ פאַרצווייגטע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע טעטיקייט. דאָס יידישע לעבן האָט זיך קאָנ־צענטרירט אַרום דריי הויפּט־גאַסן: קאָשטשושקי, פּרוסאַ און קראַשעווסקעגאָ. אָבער אויך אין דער געגנט זענען די יידן נישט געווען די מערהייט און אין פּורעניותן פלעגן זיי נישט זיין זיכער אפילו לעבן די אייגענע הייזער. נישט איין מאָל האָט געטראָפן, אַז אין סוכה, וואָס נעבן שטוב, האָט מען אונדז מכבד געווען מיט שטיינער ל„קינוח הסעודה". אַ מקום מוכן לפּורעניות איז תמיד געווען דער מרעפּפונקט פון קאָשטשושקי־פּרוסאַ. דאָרט, נעבן דעם פאַרקאַן פון פּריצישן גוט איז געשטאַנען אַ דענקמאָל פון דער הייליקער מאַריאַ. דאָרט פלעגן מחנות שיכורע גוים אָפּוואַרטן די דורכגייענדיקע יידן און זיין שלאָגן מכות רצח באַגלייט פון געלעכטער און ניבול־פּה. די הייליקע מאַריאַ פלעגט קוקן אויף דעם און רעאַגירן אַזוי ווי אירע גלויביקע.

פּרושקאָוו האָט געהאַט אירע שיינע ראָמאַנטישע ווינקעלעך, אָבער זיי האָבן זיך געפונען מחוץ דעם יידישן קוואַרטאַל. דאָס איז געווען דער אַניעלין־פּאַרק, ווו עס איז געווען אַ שיינער אינדזל אַרומגערינגלט פון טייך. דאָרט האָט מען געקענט דינגען שיפלעך און זינגען ביי דער שיין פון לבנה-ליכט. אָבער פאַר יידישע בחורים און מיידלעך פלעגט זיך דאָס פיל מאָל ענדיקן מיט אַהיימקומען נאַסע

און צעשלאָגענע. נישט בעסער איז עס געווען אין בערסאָנס גאָרטן. אַמזיכערסטן האָט מען זיך געפילט אין די אַלייען. דאָרט האָבן יינגלעך און מיידלעך געשלאָסן באַקאַנטשאַפטן און פאַרבערענגט אינטימע שעהען. מען האָט שפּאַצירט גרופּעסווייז (אַ סגולה קעגן כוליגאַנעס) און ס׳פלעגט אָפט טרעפן, אַז אַ פּאָר׳ל האָט זיך פּלוצ־לינג אָפּגעריסן פון דער גרופּע און פאַרשווינדן. האָט מען געוווסט שוין, אַז אַ נייער ראָמאַן הייבט זיך אָן וועבן. דאָרט פלעגט כמעט יעדעס פּאָרל מאַכן זיינע ערשטע טריט. און ווען די ביימער וואָלטן געקענט רעדן, וואָלטן זיי געהאַט פיל צו דערציילן.

טראָץ אַלע שוועריקייטן האָט די יידישע יוגנט נישט מוותר געווען אויף די פאַרגעניגנס פון לעבן; געשטעלט א ווירדיקן ווידערשטאַנד און געבויט זייער

קולטור און געזעלשאַפט. אין די אַלייען האָט מען געקאָנט אין אַ זומערדיקן פּאַרטאָג טרעפן דעם לערער קאָזעבראָצקי מיט זיין קרייז תלמידים זיך לערנען און באָדן. און אין די שבת-פּאַרטאָגן — די מדריכים פון דער יוגנט מיט זייערע קינדער פון דער „פרייהייט“, „ביתר“ אָדער „צוקונפט“. מ׳פלעגט אָפּהאַלטן קרייזן אויך אין דעם קאָמאַראָווער וואַלד, טראָץ דער שטענדיקער סכנה פון כוליגאַנישע איבערפאַלן.

אַפילו די יידישע לוויות זענען נישט געווען פריי פון כוליגאַנישע איבערפאַלן. דער בית-הקברות האָט זיך געפונען ווייט פון יידישן שטח און פיל מאָל פלעגן די מלווים אויף זייער צוריקוועגס באַוואָרפן ווערן מיט שטיינער פון די אַרבעטער פון דער ציגל-פאַבריק אָדער שעכטהויז. דער אייגנטימער פון שעכטהויז איז טאַקע

POSELSTWO
POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ
W IZRAELU
--
LEGATION
OF THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC
IN ISRAEL

Tel.Pos/568/56

Tel-Aviv, 5.10.1956
95, Allenby Str.

Hitachdutn Olei Polin
15, Lilienblum Str.
T e l - A v i v

Poselstwo PRL w Tel-Avivie podaje niniejszym dane historyczne o Pruszkowie, nadesłane przez Wydział Społ.-Administracyjny W.R.N. w Pruszkowie - w odpowiedzi na pismo Imigrantów Pruszkowskich w Izraelu:

"Pruszków jako miasto powstało w r. 1916 i utworzone zostało w jedną jednostkę administracyjną z kilku wiosek, a mianowicie: z gminy Skorysze, wsi Pruszków tj obecnie centralnego Pruszkowa, Józefów, Wyględówek i Tworki, oraz gminy Czarów, wsi Żbikówek i Pochulanka. W ten sposób utworzone miasto liczyło 8.575 mieszkańców na powierzchni 1.656 ha.

O początkach rozwoju miasta Pruszkowa brak bliższych danych. Składało się ono z trzech zasadniczych osiedli - Żbików, Pruszków i Tworki. Najstarszą wsią jest Żbików - dawniej Sohirowo, sięgające czasów bardzo odległych.

Liczne wykopaliska z tego terenu dowodzą, że przypuszczalnie na 1.000 lat przed naszą erą zamieszkiwali tu pierwsi Słowianie.

Pierwsze wzmianki o Żbikowie pochodzą z III-go i IV-go wieku, o Pruszkowie z 1254 r, Tworek z 1580 r.

W r. 1918 miasto Pruszków liczyło około 12.000 mieszkańców, a w 1939 r ilość mieszkańców wzrosła do 27.000.

O gminie Żydowskiej wiadomo jest, że w r. 1939 liczyła w mieście Pruszkowie około 1.020/1.060 osób. W Getcie Pruszkowskich zginęło około 200 Żydów tj niemal wszyscy prócz jednego Dawidowicza, który ocalał i obecnie przebywa w mieście Pruszkowie i poza tymi którzy zdążyli wyemigrować w 1939 r do innych krajów Europy jak Francja, Anglia, Włochy i inne. "

Jednocześnie Wydział donosi, że szczegółowszych materiałów nie posiada.-

Eugeniusz Seiler
Attache

געווען הענעך קעניגשטיין, אָבער טראָץ דעם האָבן די שוחטים געהאַט אויסצושטיין צרות פון די אָרטיקע שקצים. מיין פֿאָטער, ר׳ שלמה הלל ז״ל, אַ שוחט, האָט מיר איין מאָל דערציילט, אַז צוריקגייענדיק ביינאַכט פון שעכטהויז, זענען אים באַפֿאַלן אַ גרופּע כוליגאַנעס און געוואָלט אונטערצינדן זיין באָרד. בדרך נס איז דאָן געווען אַ שטאַרקער ווינט און די שוועבעלעך פלעגן זיך באַלד אויסלעשן. איין שוועבעלע האָט זיך דאָך אָנגעצונדן און באַלויכטן מיין פֿאָטערס פּנים. איינער פון די שקצים, קאַסטעק, האָט אים דערקענט און געפּועלט, מע זאָל אים נישט טשעפּען.

אַזוי האָט דאָס קליינע פּרושקאָוו געלעבט אין אַ ים פון שרעקלעכן אַנטיסעמיטיזם.

די ערשטע דורות

נישט ווייט פון פּרושקאָוו, בערך 7 ק״מ, ליגט דאָס שטעטעלע נאַדאַזשין. דאָרט איז געווען אַן אַלטער יידישער ישוב. אויפן אָרטיקן בית־הקברות האָט מען געקאָנט זען אַלטע מצבות פון וואַרשעווער יידן, וואָס מען האָט געבראַכט אַהער ווען וואַרשע האָט נאָך נישט געהאַט קיין אייגענעם בית־עלמין. דאָס איז געווען אַ קליין שטעטל, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם מאַרק. געווען דאָרט אַן אַלטע יידישע קהילה מיט אַ רב, גבאים, שמשים און חברה־קדישא. במשך פון פיל יאָרן איז דאָס יידישע פּרושקאָוו געווען אָפּהענגיק פון נאַדאַזשין. אַהין פלעגט מען פירן די יידישע מתים מיט פערד־און־וואָגן, ווייל נאַדאַזשין האָט נישט געהאַט קיין אַנדערע פאַרבינדונג מיט דער אַרומיקער וועלט. דאָס האָט פאַר די פּרושקאָווער געמאַכט פיל שוועריקייטן און אַזאַ מצב האָט נישט געקאָנט דויערן צו לאַנג. האָט טאַקע ר׳ מרדכי גוטאָוויטש באַשלאָסן עפּעס וועגן דעם צו טאָן.

רב מרדכי איז געווען דער ערשטער ייד אין שטאָט און די געשיכטע פון דער אַנטשטייאונג פון אונדזער קהילה איז ענג פאַרבונדן מיט אים. וועל איך דעריבער אים ווידמען מערערע שורות.

זיין פאַמיליע־נאָמען איז טאַקע געווען גוטאָוויטש. אָבער ווי עס פירט זיך ביי יידן אין די קליינע שטעטלעך, האָט ער אויך געהאַט אַ צונאָמען „מרדכי פויער״ (אין פּרילוצקיס בוך פון צונעמען האָב איך געפונען דעם אויסדרוק „פּרושקאָווער פויערים״. ווען איך האָב געפאָרשט די סיבה פון אַזאַ „שיינעם נאָמען״, האָב איך געפונען, אַז עס קומט אַ דאַנק דעם צונאָמען פון מרדכי פויער, דעם ערשטן ייד פון שטאָט).

אַלס קיילעכדיקער יתום האָט רב מרדכי, נאָך אַלס קינד, אַריבערגעוואַנדערט פון זיין געבוירן־שטאָט טאָמאַשאָוו־מאַזאָוויעצקי און איז אָנגעקומען צום גראַף פּאָטוליצקי אַלס אַ פּאַסטעך. שפּעטער איז ער געוואָרן אַן ערדאַרבעטער און לסוף — פאַרוואַלטער פון פּאָטוליצקיס גיטער אין פּרושקאָוו, און דערפאַר הפּנים האָט מען אים גערופן „פויער״. אין בית־המדרש איז ער געזעסן אויף דער מזרח־וואַנט, נאָענט צום רב. דאָרט איז ער געשטאַנען אַ הויכער, ברייטפּלייציק צעוואַקסן,

מיט אַ געל־גרויער־באָרד און מעשה בעל־הבית געהאַלטן אויג אויף אַלץ און אויף אַלעמען. ווען „ווייסע חברה" האָבן ביים שבתדיקן דאַווענען אָנגעהויבן אַרומשטיפן, אָדער יונגע באַלעבעסלעך כאַפּן אַ שמועס — איז געווען גענוג רב מרדכיס אַ בליק פון אונטער די געדיכטע ברעמען. און ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָט זיין אויסגעהאָרעוועטע ברייטע האַנט אַ קלאַפּ געטאָן אין טיש און מיט זיין פעסטער שטימע אַ געשריי געטאָן „שאַ!" און אַלע האָבן אַ צאַפּל געטאָן און געוואָרן שטיל. קליינוואַרג האָט זיך געטוליעט אונטער די טאַטעס טליתים ביז זיי האָבן ווידער פאַרגעסן און אויפסניי אָנגעהויבן שפּילן אין קנעפּ (איך געדענק נאָך רב מרדכין ווען איך בין געווען פינף יאָר אַלט און ער איז שוין געווען אַ ייד אַ בן־שבעים. אָבער ווער עס האָט אים געזען און געהערט האָט אים תמיד געדענקט).

מיט דער צייט האָט ר' מרדכי אָפּגעקויפט פיל פלעצער אין צענטער פון פּרושקאָוו, ווען עס איז נאָך קיין שטאָט נישט געווען. ער איז געווען דער רייכסטער ייד און געלאָזט נאָך זיך אַ פאַרצווייגטע משפחה, וועלכע זענען כמעט אַלע אומגעקומען, אויסער די פיר אוראייניקלעך אין ישראל.

אין די ערשטע יאָרן פון יידישן ישוב אין שטאָט, האָט מען אָרגאַניזירט אַ מנין, וועלכער פלעגט זיך צונויפקומען אין זשביקאָוו אָדער טוואַרקי. ווען דער ישוב האָט זיך פאַרגרעסערט, האָט ר' מרדכי אויפגענומען אַ רב, אַריינגענומען אים צו זיך אין הויז. דאָס איז געווען רב מאָטל קרושניצער (שפּעטער איז ער אַריבער קיין קרושניץ; דאָרט איז ער בשעת דעם ערשטן וועלט־קריג באַשולדיקט געוואָרן דורך די דייטשן אין שפּיאָנאַזש און שטייענדיק ביים דאַווענען אין טלית און תפילין ,איז ער דורך זיי אויפגעהאָנגען געוואָרן). נאָך אים איז געקומען הרב לעוונבערג ז"ל. עס זענען אויך אויפגענומען געוואָרן שוחטים. אין די ערשטע יאָרן האָבן זיי אַלע באַקומען דירות פון ר' מרדכין. אַזוי האָט מען זיך אָנגעהויבן צו ביסלעך באַפרייען פון נאַדאַזשינער אפּוטרופּסות. ר' מרדכי האָט אויף זיין פּלאַץ אויפגעשטעלט אַ בית־מדרש מיט אַ מקוה וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט זיין הויז מיט אַ ספּעציעלן דורכגאַנג, וואָס האָט פאַראייניקט ביידע בנינים.

אָבער מען איז אַלץ נאָך געווען אָפּהענגיק פון נאַדאַזשין בענין מתים. די נאַדאַזשינער חברא קדישא האָט געזען אין די פּרושקאָווער מתים אַ מקור פון הכנסות און נישט געוואָלט מוותר זיין. האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע מחלוקת. ביידע צדדים האָבן אָנגעווענדעט אַלע מיטלען; פּעטש, געשלעגן און „שמירן" די מאַכט־אָרגאַנען. ערשט נאָך לאַנגע און שווערע באַמיאונגען איז מען געקומען צו אַ הסכם. ר' מרדכי האָט געגעבן דעם פּלאַץ און עס איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער בית־הקברות מיט דעם טהרה־שטיבל (טייכפעלד האָט געגעבן דעם גדר). ר' מרדכי האָט אויך געגעבן דעם ערשטן נפטר, זיין עלטסטן זון אפרים, וועלכער איז געשטאָרבן פון דער מגפה. אַ לאַנגע צייט האָט אַ ספּעציעלער שומר געהיטן דעם איינציקן קבר ביז עס זענען צוגעקומען אַנדערע.

אַזוי אַרום איז די קהילה געוואַקסן, און ווען ר׳ מרדכי איז געשטאָרבן אין יאָר 1917, אין עלטער פון 85 יאָר, האָט שוין די שטאָט געהאַט אַ רב, אַ רבין, שוחטים, גבאים, שמשים און סתם בעלי־דעות. יעדעס יאָר זענען צוגעקומען נייע בעלי־בתים, דער עיקר יונגע מענטשן מיט קליינע קינדער. קיין יוגנט איז נאָך נישט געווען און אויך נישט קיין געזעלשאַפטלעך־קולטורעל לעבן. דעם איינציקן אינטערעסאַנטן פאַל פון 1905 פלעגט מען דערציילן וועגן חיים לייזער גערצמאַן

(„שמיאַלעק״). ער איז געווען אַ שוסטער און אין יענעם יאָר איז ער געגאַנגען איבער די גאַסן מיט אַ רויטע פאַן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער געוואָרן פרום און געוואָרן שמש ביים רב. ער איז געווען אַ בעל־תשובה און אַ מחמיר. נאָך דער פּטירה פון הרב לעוונבערג ז״ל האָט אים דער נייער רב באַזייטיקט און ער איז צוריק אַריבער צו שוסטעריי.

עס זענען דאָן געווען צוויי חדרים, איינער פאַר דרדקי, מיטן מלמד רב יצחק, דער צווייטער — פאַר עלטערע יינגלעך, ווו עס האָט געלערנט דער מלמד רב משה מרדכי לעבענסאלד. מיט די גמרא־יינגלעך האָט געלערנט דער רב, אָבער שפּעטער איז צוגעקומען דער מלמד ר׳ מרדכי ראָזענבליט.

ס׳איז אויך געווען אַ חדר־מתוקן אָנגעפירט דורך רב ישראל־יוסף נורטמאַן ז״ל. (ער איז שפּעטער געוואָרן אַ שניט־סוחר און עולה געווען מיט דער משפּחה קיין ארץ־ישראל. געוואָרן אַ חיפהער תושב און איז נפטר געוואָרן בשיבה טובה אין תשכ״ה). אין דעם חדר־מתוקן האָט אויך אָנגעהויבן זיך וועג דער לערער קאַ־

זשעבראַצקי, וועלכער האָט פון דאַן אָן ביז זייַן לעצטן טאָג אין געטאָ געהאַט אַ דעציזירנדיקע השפעה אויף דער יידישער יוגנט (איך ווייס, אַז אַנדערע חברים שרייבן וועגן אים, בין איך דעריבער דאָ נישט מאריך).

אַזוי ווי אַנדערע קהילות, האָט אויך פרושקאָוו געהאַט אַ „לינת הצדק" און אַ „הכנסת אורחים". איך געדענק וויפל כוחות און צייט האָט מייַן פאָטער ע"ה געווידמעט די דאָזיקע צוויי אינסטיטוציעס! ער פלעגט אָפּזיצן נעכט ביי קראַנקע און פאַרנאַכלעסיקט דערמיט זייַן אייגענע שטוב. מייַן מוטער ע"ה פלעגט זיך פיל

ר' ישראל יוסף נורטמן ז"ל

אויף דעם באַקלאָגן, אָבער עס אַנגענומען מיט פיל פאַרשטענדעניש. עס איז אויך געווען אַ גמילות־חסדים־קאַסע. צום ערשט אין אַ קליינעם מאַסשטאַב אָבער במשך פון יאָרן זיך אַנטוויקלט אין אַ גוט אָרגאַניזירטע אינסטיטוציע און גע־שפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אינעם יידישן לעבן.

די ערשטע וועלט־מלחמה

די דייטשע אָקופּאַציע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט געבראַכט מיט זיך אַ גאַנץ נייע סיטואַציע, נייע באַגריפן און אַ נייעם לעבנס־שטייגער. דער נייער

דור האָט זיך געוואָלט אַרויסרייסן פון דער קליינשטעטלדיקער מאָנאָטאָנישקייט און אָנגעהויבן אַ פאַרצווייגט פּאָליטיש און קולטורעל לעבן.

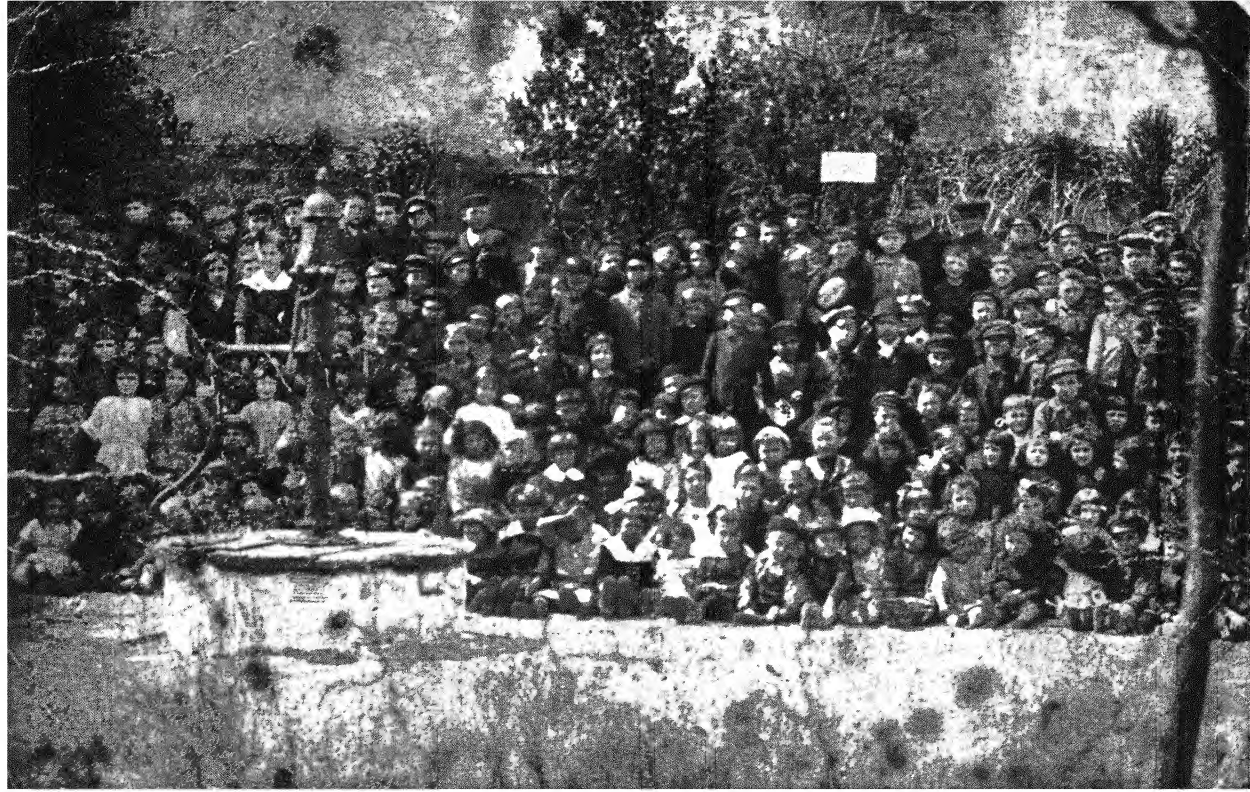
די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן נאָמינירט אַ נייעם קהילה־ראָט פון משה אוראטש, מאיר פרידמאַן און משה ראָזען. זיי זענען געווען אָנגעזעענע בעלי־בתים, אָבער ווייט נישט קיין געזעלשאַפטלעכע טוער. מיט דער צייט זענען זיי פאַרביטן געוואָרן דורך דעמאָקראַטיש געוויילטע פאָרשטייער, וואָס זענען מער ווייניק געווען פאַרבונדן מיט פאַרטייאישער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. בראש פון דעם ועד זענען געשטאַנען מענדל קירשנבוים, גוטמאַן ראָזענבלום, זלמן יערעמיאָש, אליהו ראָזענאָוויטש. אונטער דער דירעקטער השפעה פון מענדל קירשענבוים און מיט דער מיטהילף פון יחיאל ניסענצווייג, יעקב־פישל בעקער און דעם לערער קאָזשעבראַצקי, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע טעטיקייט צווישן דער יוגנט און די שטאָט האָט אָנגעהויבן אָטעמען מיט אַ פילפאַרביק געזעלשאַפטלעך לעבן. יעדע פּאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט אין ידישן פוילן האָט געפונען אַ געהעריקן אויסדרוק ביים פּרושקאָווער ייִדנטום.

אין יענער צייט האָט דער אַמעריקאַנער „דזשאָינט" אָנגעהויבן אַ ברייט פאַרצווייגטע הילף־אַרבעט צווישן ייִדן אין פוילן. אויך אין פּרושקאָוו איז אונטער דער לייטונג פון דעם נייעם ועד געגרינדעט געוואָרן אַ דזשאָינט־קיך, ווו די שול־קינדער האָבן באַקומען מילך מיט זעמל. גוטמאַן ראָזענבלום האָט אָפּגעגעבן ביי זיך אין הויז אַ דירה פון עטלעכע צימערן און יעדן טאָג פלעגן דאָ קומען די קינדער פון דער „עבריה"־שול און פון דעם מזרחי־חדר און דאָ באַקומען זייער פרישטיק.

מענדל קירשענבוים איז געווען אַ רייכער האָלץ־סוחר, אַ גייסטרייכע פּער־זענלעכקייט, פול מיט ענערגיע און מסירת נפש פאַר ייִדישע ענינים. ער האָט אוועקגעגעבן פיל מי און צייט צו אָרגאַניזירן דאָס ציוניסטישע לעבן אין שטאָט. צוזאַמען מיט אַנדערע עסקנים האָט ער געשאַפן די העברעאישע שולע „עבריה", ווו קאָזשעבראַצקי איז געווען דער מנהל. צו דער זעלבער צייט איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע ביבליאָטעק און די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „השומר הצעיר". עס איז טאַקע געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר אונדז, ווען באַלד נאָך דער מלחמה איז ר' מענדל נפטר געוואָרן. במשך יאָרן איז ער געווען די נשמה פון ייִדישער טעטיקייט און האָט מיטגעריסן מיט זיך פיל אַנדערע, וועלכע זענען נאָך זיין טויט געוואָרן פּאַסיוו אָדער גאָר אַוועק אויף אַנדערע וועגן.

די ערשטע יאָרן פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט

די ערשטע יאָרן פונעם נייעם פוילן האָבן געבראַכט מיט זיך אַ געזעלשאַפט־לעכן קריזיס אין ייִדישן פּרושקאָוו. אַ טייל פון דער יוגנט איז אַוועק אין פּוילישן מיליטער און די אַקטיווסטע זענען אַוועק קיין ארץ־ישראל מיט דער דריטער עליה. בכלל האָבן די עליות געהאַט אַ גרויסע השפעה ביי אונדז. פון איין זייט איז

מפעולות ה„ג'וינט" בפרושקוב ב־1918

עס געווען אַ דערפּרייענדיקער שריט. פון דער צווייטער זייט אָבער האָט זיך מיט יעדן עליה־שטראָם אויסגעלײדיקט דער יוגנט־אַקטיוו און מ׳האָט געמוזט וואַרטן עטלעכע יאָר ביז דער נייער דור איז אונטערגעוואַקסן. פון דער נישט־ציוניסטישער יוגנט זענען אויך פיל אַוועק, ס׳רוב קיין פראַנקרייך.

אין דער קהילה האָט זיך אויך געענדערט צום ערגערן. דאָס אָרט פון פאַר־שטאָרבענעם ר׳ מענדל קירשענבוים האָט איצט פאַרנומען גוטמאַן ראָזענבלום. ער איז געווען אַ ייד אַ תלמיד־חכם, אַ משכיל, וועלכער איז אָבער געבליבן הענגען צווישן צוויי וועלטן. פון כאַראַקטער אַ ציניקער, האָט ער געפירט די קהילה־ענינים מיט תקיפות און צוריקגעפירט זי אויף די אַלטע וועגן פון גבאות, תקיפות, מחלוקתן און קליינשטעטלדיקע רייסערייען אָן שום נייגונג צו קאָנסטרוקטיווער טעטיקייט.

בכלל איז די גאַנצע דעה אַריבער אין די הענט פון די עטלעכע גבירים, וועלכע זענען געגאַנגען מיטן אַלטן אויסגעטראָטענעם וועגן פון שתדלנות. דאָס וועט אפשר קלאָר מאַכן דעם פאַקט, וואָס צו די ערשטע וואַלן צום שטאָטראָט האָבן די יידן אַרויסגעשטעלט אַלס זייער איינציקן קאַנדידאַט דעם אַפּטייקער ביעלאַווסקי, אַ פּאָליאַק. ער איז טאַקע געווען אַן אַ־נטלעכער גוי, באַפריינדעט מיט יידן און אויך זיי געבאָרגט געלט אויף פּראָצענט. און יידן האָבן געטראַכט, אַז ער וועט עס זיין דער בעסטער מליץ־יושר.

צו דער צווייטער קאַדענץ זענען צוליב אַן אומפאַרשטענדלעכן צופאַל אויס־געקליבן געוואָרן אַזש דריי יידישע פאַרשטייער: ראָזענאָוויטש און יערעמיאַש מצד די בעלי־בתים און משה גערשיניאַק פון דער האַנטווערקער־ליסטע. אלי ראָזענאָוויטש איז געווען אַ ייד אַ גביר, פרום אָבער נישט פאַנאַטיש, אַ טיפּ פון אַ יידישן אַריסטאָקראַט, אויפגעטרעטן מיט צניעות און באמית זיך, תמיד צו העלפן דעם יידישן פּרט. זלמן יערעמיאַש — אַ קלוגער ייד, פרום, אַ חסיד, אַן עקשן און אַ גרויסער בעל־דעה, האָט ער זיך געפירט צווישן יידן מיט תקיפות. אָבער זיינע ידיעות אין דער פּוילישער שפּראַך זענען נישט געווען גענוגנדיק, און דעריבער האָט ער נישט געהאַט קיין גרויסע השפּעה אין שטאָטראָט. משה גערשיניאַק דאָ־קעגן איז געווען אַ פּשוטער שניידער, אַ גוטער ייד אָבער נישט גענוג רעפּרעזענ־טאַטיוו אַלס אַ פאַרשטייער אין שטאָטראָט (וועגן אים האָט קורסירט אַ וויץ, אַז זיין איינציקע טעטיקייט אויף די זיצונגען פון שטאָטראָט איז געווען צו זאָגן „נאַ זדראָוויע״ יעדעס מאָל, ווען דער בירגערמייסטער האָט גענאָסן).

צו דער דריטער און לאַנגער קאַדענץ, ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז דער איינציקער יידישער פאַרשטייער געווען יאַן טשאַרניעצקי (אין 1938 זענען גע־ווײלט געוואָרן דריי יידישע פאַרשטייער, אָבער די וואַלן זענען געפּסלט געוואָרן און דער אַלטער ראָט איז פאַרבליבן). טשאַרניעצקי איז אָנגעקומען קיין פּרושקאָוו אַרום 1925 אַלס איידעם פון ראָזענאָוויטשן (אַ ברודער פון אלי), האָט איבערגענומען זיין שווערס האָלץ־מסחר און געווען איינער פון די רייכע יידן אין שטאָט.

איך ווייס נישט קיין סך וועגן זיין אָפּשטאַם. איך ווייס, אַז ער איז געווען

אַ הויך־קולטורעלער מענטש מיט אַ דיפּלאָם פון פאַרמאַרציע. ער איז געווען אַ הייסער ציוניסט, אָבער אין דער זעלבער צייט איינגעוויקט אין דער פּוילישער קולטור. אַליין אַן אַריסטאָקראַטישער טיפּ, האָט ער אָבער פאַרמאָגט פיל דעמאָ־קראַטישע נייגונגען און געווען גרייט צו העלפן אַקטיוו יעדן ייד און יעדער יידי־שער טעטיקייט. ער איז טאַקע געווען אַקטיוו אומעטום: אין שול־ראָט, אין קיבוץ־פּאַטראָנאַט, אין ספּאָרט־קלוב אין דער גמילות־חסדים־קאַסע, אינעם קאָמיטעט צו בויען אַ נייעם בית־כנסת און אַ נייע שולע, אין קאָמיטעט פון די זבאָנשינער פּליטים אאז״וו.

אין שטאָטראָט האָט ער זיך באַמיט צו דערגרייכן דאָס זייניקע דורך שטילע אונטערהאַנדלונגען, אָבער אין דער זעלביקער צייט ווירדיק פאַרטיידיקט דעם יידישן כבוד און יידישע אינטערעסן. בדרך כלל האָבן זיך די פּאָליאַקן באַצויגן צו אים מיט פיל דרך־ארץ. ער האָט געהאַט פיל שווערע מאָמענטן אין שטאָטראָט, ווי ער האָט באַדאַרפט צו מאַנעווורירן צווישן די ענדעקעס און די לינקע פּ.פּ.ס., בכדי אויסגעווילט צו ווערן אין אַ וויכטיקער קאָמיסיע. איך געדענק, ווי בשעת דער דיסקוסיע וועגן דער פריסאַטאַראָוואַס שחיטה־געזעץ איז ער אויפגעטראָטן מיט אַ ווירדיקער רעדע קעגן אַנטיסעמיטיזם. עס איז אים אויך געלונגען, אַ דאַנק אַ קלוגן מאַנעווורירן צווישן דער פּ.פּ.ס. און דער סאַנאַציע, צו שאַפן אַ קליינע מער־הייט קעגן דעם געזעץ אין פּרושקאָוו.

(נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז טשאַרניעצקי פאַר־בליבן דער פאַרבינדלער און פאַרמיטלער מיטן נייעם בירגערמייסטער, אַ „פאָלקס־דויטש״, וואָס איז נאָמינירט געוואָרן דורך דער דייטשער מאַכט).

דאָס יידישע שול־וועזן אין פּרושקאָוו

נאָך דעם ווי קליינוואָרג איז אונטערגעוואַקסן האָבן זיך די בעלי־בתים נישט באַגנוגנט מער מיט צופעליקע מלמדים און אפילו נישט מיט די שיעורים, וואָס זענען געלערנט געוואָרן מיט די עלטערע בחורים דורכן רב און די שוחטים. דאַן האָט מען אָרגאַניזירט דעם חדר־מתוקן, וואָס האָט אויפגעהערט צו זיין טעטיק מיטן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג.

בעת דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך אָרגאַניזירט די העברעישע שולע „עבריה״. בראש פון דעם אָרגאַניזיר־קאָמיטעט זענען געשטאַנען מענדל קירשענבוים, יעקב פישל בעקער, יצחק גאָלד, גוטמאַן ראָזענבלום און אַנדערע. פאַרשטייט זיך, אַז דער הויפּט־איניציאַטאָר פון דער שולע און איר לעבעדיקער גייסט איז געווען אברהם קאָזשעבראַצקי. ער איז געווען דער מנהל, דער לערער פון עברית און תנ״ך, און בשעת הדחק — אויך פון אַנדערע קעגנשטאַנדן. די שולע איז געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ און אירע אַביטוריענטן האָבן געקאָנט אָן שום שוועריקייטן פאַרזעצן זייערע לימודים אין מיטל־ אָדער האַנטווערקער־שולן. די שולע האָט געהאַט אויסצושטיין גרויסע געלט־שוועריקייטן. עס איז געווען אַ צייט,

ווען דער שול־קאָמיטעט האָט אָפּגעשטעלט זיין טעטיקייט און דער גאַנצער עול איז געפאַלן אויף קאָזשעבראָצקין. געווען אַ צייט ווען די לערער האָבן נישט באַקומען זייער געהאַלט און הענעך קעניגשטיין — זיין דירה־געלט (וועגן דעם ווייטער).

פּאַראַלעל מיט דער גרינדונג פון דער שולע האָט זיך אויך אָרגאַניזירט דער חדר פון „מזרחי", וואָס איז געווען בעצם די פאָרזעצונג פון דעם פריער־דיקן חדר־מתוקן. די הויפּט־עסקנים פון דעם חדר זענען געווען דער רב, הרב יצחק־מאיר לעווענבערג, ר' שלמה הלל אָפּאָזדאָווער, ר' זלמן יערעמיאַש, ר' יעקב סטאַלאָוויטש, ר' יעקב ניסענצוויג, ר' יצחק פריידזאָן א"אַ. דער חדר איז באַשטאַ־נען פון דריי צימערן אינעם הויז פון ראובן באָרענשטיין. עס זענען באַשעפטיקט געווען צוויי מלמדים: ר' מענדל פון וואַרשע און ר' יעקב סטאַלאָוויטש, וועלכער איז אויך געווען דער לערער פון עברית. עס זענען אויך געלערנט געוואָרן לימודי חוץ. דער ערשטער לערער פון לימודי־חוץ איז געווען דער באַליבטער חבר לוי ווייסבערג, דווקא אַ בונדיסט. ער האָט זיך באַמיט, אין די באַגרענעצטע שעהן, אַריינצוברענגען אין די קינדערישע מוחות וואָס מער וויסן און וואָס מער פרייד. אַלס אַ שילער זיינער קאָן איך נישט פאַרגעסן די מינוטן פון קינדערישער פרייד און געלעכטער, וואָס ער האָט אונדז געגעבן. איך געדענק נאָך די שפּילערייען און שטיפעררייען, ווען נאָך עלף שעה לערנען זענען מיר אַרויס אויף דער פרייער לופט און פלוצלינג געזען ווי דער לערער הייבט אָן צו וואַרפן שניי־קוילן, וואָס עס פאַסט נאָר פאַר גוים. מיר, די חסידישע יינגלעך, האָבן געקוקט אויף דעם אומפאַרשטענדלעך, אָבער לאַנג האָט עס נישט געדויערט און מיט זיין פּעדאַגאָגישן אינסטינקט און לעבעדיקן הומאָר האָט ער אונדז אַריינגעצויגן אין דעם שפּיל. ער האָט תמיד געוווסט ווי צו ווירקן אויף זיינע תלמידים ווי אויף חברים און גלייכ־צייטיק אָפּהיטן דעם דיסטאַנץ.

ער איז אָבער לאַנג נישט פאַרבליבן מיטן חדר און אויף זיין פּלאַץ איז גע־קומען הער פרענקל פון וואַרשע און נאָך אים אַנדערע לערער. דער חדר איז געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ, אָבער נאָך דריי־פיר יאָר איז ער ליקווידירט געוואָרן. עס זענען געמאַכט געוואָרן פאַרשידענע פּרווון ווידער אים צו עפענען, אָבער עס איז נישט געלונגען. דאַן האָבן די פרומע יידן אָנגעהויבן אַן עקשנותדיקן קאַמף צו פאַרוואַנדלען די „עבריה" אין אַ חדר־מתוקן. די יידישע קהילה, ווו די פרומע יידן האָבן געהערשט, האָט אָפּגעשטעלט די סובסידיע פאַר דער שולע, און דערצו האָט מען אָנגעהויבן אַ פּערזענלעכן קאַמף קעגן קאָזשעבראָצקין, וואָס איז געווען דער עמוד־התווך פון דער שולע. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז דער לערער איז געצוווגען געווען צו פאַרלאָזן זיין פּאָסטן און אויף זיין אָרט האָט מען גענומען אַנדערער לערער און אויך אַריינגעזעצט אַ מלמד, ר' מענדל זינגער. די שולע איז ביסלעכווייז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שולע מיט לימודי קודש, ווו יינגלעך זענען געזעסן אין היטלעך. דער גאַנצער גייסט פון דער שולע האָט זיך געענדערט.

דער גייסט פון דער שולע איז תמיד געווען אַ פועל־יוצא פון דער אַרבעט פון אברהם קאַזשעבראַצקי. ער איז געווען דער איניציאַטאָר פון אַלץ, וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט פאָרשריט: קולטור, ציוניזם, דראַמאַטישער קרייז, שאַך־קרייז, זעלבסטבילדונג־קרייזן א״אַ. יעדע אונטערנעמונג און נייע זאַך האָט געהאַט איר אָנהייב אין דעם ענגן „קיכל" פון זיין וווינונג. דאָס „קיכל" איז געווען אַ מין בית־ועד לתלמידי־חכמים. דאָרט זענען שוין פון פאַרטאָג אָן געזעסן יונגעלייט און געקנעלט תורה: קולטור־געשיכטע, היסטאָרישער מאַטעריאַליזם, מיטאָ־לאָגיע, פילאָזאָפיע, תנ״ך און וואָס איר ווילט נאָר אַליין. אין די אָוונטן האָט מען דיסקוטירט דעם געלערנטן מאַטעריאַל, געטיילט זיך מיט איינדרוקן און איינגע־אָרדנט שאַך־טורנירן. און איבערהויפּט — די רעפּעטיציעס פון דראַמאַטישן קרייז. דער לערער איז געווען רעזשיסער און אויך אַקטיאָר. דאָס זענען געווען שעהן פון נשמה יתירה און דאָס קיכל איז געווען פול פון יונגנטלעכן ברען און התלהבות.

פאַרשטייט זיך, אַז די פרומע טאַטעס האָבן געקוקט אויף דעם אַלעם בעין רעה און צום סוף אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער דאָזיקער „סטרא־אחרא ר״ל", וואָס פאַרסמט די נשמות פון זייערע יונגע קינדער. דער פאַרעקשנסטער קעגנער פון דעם לערער איז געווען, דוכט זיך, מיין טאַטע ז״ל. ער האָט אים קיין מאָל נישט מוחל געווען דאָס „אַוועקרויבן" פון אים זיין עלטסטן און פעיקסטן זון, חיים, פון וועמען ער האָט אַזוי פיל דערוואַרט. ער איז אַוועק „לתרבות רעה" אונטערן איינפלוס פון קאַזשעבראַצקין. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז איין שבת ביינאַכט איז ער אַרויף אויפן באַלעמער פון בית־המדרש און מיט טרערן אין די אויגן דערקלערט, אַז ער נעמט פון זיך אַראָפּ יעדע אחריות פאַר די מעשים פון זיין זון, וועלכער איז געוואָרן אַן אַקטיאָר און אַן אַפּיקורס. דער טאַטע האָט אויך געפאָדערט צו דערקלערן אַ חרם אויף דעם לערער, וואָס איז לויט זיין מיינונג אַ מסית ומדיח. צו אים זענען צוגעשטאַנען דער רב און פיל פרומע יידן, און נאָר די מורא פאַר דער מאַכט האָט זיי אָפּגעהאַלטן פון דעם חרם.

דער קאַמף האָט פאַרטריבן מיין ברודער פון דער היים אויף צוויי יאָר און קאַזשעבראַצקין פון זיין פּאָסטן, אויף אַ לענגערע צייט. דער לערער האָט אָנגע־הויבן צו אַרבעטן אין וואַרשע, אָבער צוליב זיין קראַנקן פוס האָט ער דאָס געמוזט אויפגעבן. די יוגנט אַרום האָט אים ווייניק געקענט העלפן. די עלטערע פון זיי זענען עולה געווען און דער לערער איז געבליבן אַליין אָן אַרבעט. די נויט האָט זיך אָנגעהויבן צו פילן און געצווונגען צו זוכן אַנדערע פרנסות. זיין פרוי פייגע, האָט געדונגען אַ ביידל אויפן מאַרק און געוואָרן אַ קרעמערקע, כדי אויסצוהאַלטן די משפחה ((זייער זון, דוד, לעבט אין ירושלים. די טאָכטער, לאה, „לאָנקע", איז געווען טעטיק אין דער אונטערגרונט־באַוועגונג אַלס קור־יערין צווישן די שטעט; געכאַפּט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ מיט געשמוגלט געווער און פאַרשיקט אַלס אַ פוילישע קיין אוישוויץ און דאָרט געשטאָרבן פון דער טיפוס־מגיפה).

דור הולך ודור בא. עס איז אונטערגעוואַקסן אַ נייע יוגנט, און ווידער האָט דעם לערערס קיכל אויפגעלעבט. די שולע „עבריה" איז דערווייל דורכגעגאַנגען פאַרשידענע גלגולים. די אַפּוטרופּסים זענען געווען די גאָר פרומע. מ'האָט קאָנטראָלירט ביי די קינדער די ציצית, געלערנט חומש מיט רש"י און גמרא. בראש פון דעם קאָמיטעט איז געשטאַנען דער רב, און אויך מיין טאַטע איז געווען אַקטיוו און געוואָלט אַזוי אַרום מכפר זיין פאַר זיין זון, וועמען ער האָט שטאַרק ליב געהאַט (אגב, נאָך דעם ברוגז פון צוויי יאָר האָט ער זיך מיט אים איבערגעבעטן און בשעת גסיסה זענען זיינע לעצטע ווערטער געווען: חיים איז דאָ ?).

נאָך דעם ווי דער רב איז נפטר געוואָרן איז מיין טאַטע אויך שטאַרק קראַנק געוואָרן און אויפגעהערט צו זיין טעטיק. די יוגנט האָט אָנגעהויבן צו קעמפן פאַר אַ מאָדערנער שולע, אָבער די רעאַלע ווירקלעכקייט האָט געצווונגען ביידע צדדים צו זוכן אַ פשרה. די קליינע קהילה האָט נישט געקאָנט זיך פאַרגינען צו האָבן צוויי שולן. מען האָט באַשלאָסן אויפצוהאַלטן אַ מאָדערנע שולע, וואָס זאָל אויך באַפרידיקן די רעליגיעזע יידן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ נייער קאָמיטעט פון רעליגיעזע און נישט־רעליגיעזע מענטשן. דער לערער פון זיין זייט איז אויך געווען געצווונגען צו באַווייזן אַ געוויסן זשעסט און צו די ימים־נוראים איז ער געגאַנגען אין שול אַריין. דאַן איז ער צוריק געוואָרן מנהל פון דער שולע. היטלען האָט מען געטראָגן נאָר בשעת די לימודי־קודש און אַזוי אַרום איז מען געקומען צו אַ קאָמפּראָמיס. די שולע איז ווידער אַרויף אויף אַ געוויסן ניוואָ און פאַרגעזעצט איר טעטיקייט ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער קהילה בעת דער נאַצי־אָקופּאַציע. די שולע האָט דערצויגן פיל אָנגעזעענע יידן און צווישן זיי באַרימטע געטאָ־קעמפער און ווידערשטאַנד־גבורים.

ביי דער געלעגנהייט פיל איך פאַר מיין חוב צו ווידמען עטלעכע שורות דעם לערער קאָזשעבראָצקי און זיין פרוי. כאָטש איך ווייס, אַז אויך אַנדערע שרייבן לענגערע מאמרים וועג אים. זיין דערשיינונג ביי אונדז אין שטאָט האָט געעפנט אַ ניי קאַפּיטל אינעם יידישן לעבן פון פרושקאָוו. ער האָט מיט זיך געברענגט אַ שטענדיקן אומרו, געזוכט נייע זאַכן און אויך געפאָדערט פון אַנדערע נישט באַגנוגענען זיך מיטן יש, נאָר זוכן נייע וועגן, און דאָס איז געווען זיין הויפּט־השפּעה. ער האָט המיד געפאָדערט פון אַנדערע צו זיין טעטיק אויף אַלע געביטן פון לעבן. אַרום אים האָט זיך תמיד גרופּירט די בעסטע יוגנט פון שטאָט און פאַר זיי איז ער געווען דער גייסטיקער פירער. זיין ראָם איז געווען אַלזייטיק, ער האָט פיינט געהאַט גרענעצן און דערצויגן זיינע תלמידים אַרויסצורייסן זיך פון די ענגע ראַמען. ער האָט אויך נישט געקענט איינשטעלן אין דער ענגשאַפט פון פאַרטייאישע דאָקטרינעס און די אינדיווידואַליסטישע שטעלונג האָט געווירקט פיל מאָל קעגן דעם פאַרטייאישן לעבן פון דער יוגנט אין שטאָט. אין זיינע זוכענישן נאָכן יחיד האָט ער געשאַפן אַ גרופּע חלוצים־אינדיווידואַליסטן, באַווירקט דורך די אידעען פון טאָלסטאָי און טאַגאָרע, אָבער אויך פון

ניטשען. אין די יאָרן 1922־23 איז די גרופּע אַוועק קיין בערדאָוּשטשיזנע (ווילנער געגנט) אויף הכשרה. ער האָט אויך געזוכט שטיצע פאַר זיינע אידעען ביי הלל צייטלין. ער האָט אָבער גיך פאַרשטאַנען, אַז ער דערהייבט זיך צו הויך איבער דער תפיסה פון זיינע תלמידים און מיט זיין פּעדאַגאָגישן אינסטינקט איז ער צוריק אַראָפּ צו מער פּראַקטישע עקספּערימענטן. ער האָט געגרינדעט די אייגנאַרטיקע חלוצישע קבוצה „יחידיה“, וועלכע האָט געזאָלט דינען אַלס לאַבאָראַטאָריע פאַר זיינע וועלט־אַנשויאונגען. אַ דאַנק דעם זענען פיל פון זיינע תלמידים עולה געווען און אין רעזולטאַט האָבן מיר היינט עטלעכע צענדליק משפחות אין מדינת ישראל.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן

דאָס פּאַרטייאישע און אָרגאַניזאַציאָנעלע לעבן אין פּרושקאָוו הייבט זיך אָן מיט דער דייטשער אָקופּאַציע בעתן ערשטן וועלט־קריג. דעמאָלט האָט זיך געגרינדעט די אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. אַ לאַנגע צייט איז דאָס געווען די איינציקע פּאָליטישע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געפירט אַ פּאַ־צווייגטע פּאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט. זי האָט געשאַפן די ערשטע ביבליאָטעק און אָרגאַניזירט דעם דראַמאַטישן קרייז; געוויילט אירע פאָרשטייער אין דער קהילה און געפירט די אַרבעט אין דער הילצערנער געביידע פון ראַבינאָוויטשן. אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע איז געשאַפן געוואָרן די העברעאישע שולע.

אין דעם זעלבן לאָקאַל האָט זיך אויך געגרינדעט דער „השומר הצעיר“

ראשוני „השומר־הצעיר“

שורת העומדים מימין לשמאל: חיים וילנר, משה בירנבוים, אורץ דוד, שוסטר זליג, קניגשטיין אידעק, גרומן שלמה, גוטוביץ כייבל, יזרעלביץ, יוסף בורנשטיין, גרומן ישראל. יושבים: בקר משה, בקר אלימלך, פרידמן דוד, פרידמן אשר, בורנשטיין נח, גולד, אורץ יעקב, שובזק מרדכי, בורנשטיין משה.

שוכבים: בקר יעקב פישל, גלברד מוניק.

אונטער דער לייטונג פון די ברידער בעקער, פרידמאַן, אָראַטש א״אַ. דער גרוי־סער הויף איז אויסגענוצט געוואָרן אויף ספאָרט־איבונגען (וועגן ספאָרט אין פּרושקאָוו קומט אַ באַזונדערע באַשרייבונג). ליידער האָט די דאָזיקע אָרגאַניזאַ־ציע לאַנג נישט עקזיסטירט, ווייל אירע פירער זענען עולה געווען מיט דער דריטער עליה קיין ארץ־ישראל. אָבער אין דער קורצער צייט האָט די ציוניס־טישע אָרגאַניזאַציע צוזאַמען מיטן „השומר הצעיר״ באַוויזן דורכצופירן אַקציעס, זאמלונגען פאַרן קרן־קיימת און אויך פאַרן קרן־היסוד. צוויי גראַנדיעזע אונ־טערנעמונגען זענען מיר פאַרבליבן טיף אין זכרון און האָבן איבערגעלאָזט אַ רושם ביז איצט. דאָס איז געווען די פייערונג פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע אין בית־המדרש און די פייערונג פון דער הערצל־יאָרצייט. די באַלפור־דעקלאַראַציע האָט אַרויסגערופן ביי די יידן אַ ספּאָנטאַנישן אויסברוך פון אומגעצוימטער פרייד. אַ געפיל פון ענטוזיאַזם געגרענעצט כמעט מיט רעליגיעזן עקסטאַז — פּשוט עקבתא דמשיחא. אין אַ געוויסן טאָג, צווישן מנחה און מעריב, איז פאָרגעקומען אַ ריזיקער מיטינג. דער בית־המדרש איז געווען איבערפולט פון עק ביז עק און אַפילו די עזרת־נשים איז געווען געפּאַקט. עס זענען געהאַלטן געוואָרן פייערדיקע רעדעס, מ׳האָט געזונגען און געטאַנצט און זיך געווונטשן אַ גאולה שלימה בקרוב. יידן האָבן געגעבן געלט ביד רחבה און פון דער עזרת־נשים האָט מען אַראָפּגעוואָרפן גאָלדענע רינגלעך און אַנדערע צירונג פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל. די ערשטע וואָס האָט געגעבן אַ גאָלדענעם רינג, געפּאַסט מיט אַ בריליאַנט, איז געווען פייגע פרידמאַן און נאָך איר האָט זיך אַ שאָט געטאָן מיט צירונג. איך געדענק, ווי אין מיין קינדערישער פאַנטאַזיע האָב איך שוין געזען ווי אָט־אָט נעמט זיך צונויף דאָס גאַנצע שטעטל, בנעורינו ובזקנינו, און מע גייט קיין ארץ־ישראל. איך האָב שוין געזען פאַר זיך דאָס הייליקע לאַנד, מיט יידיש מיליטער און יידישער פּאָ־ליציי און נישט קיין איין שייגעץ אויף אַ רפואה! אָבער עס האָט נאָך לאַנג גע־דויערט ביז מיין חלום איז פאַרווירקלעכט געוואָרן.

די צווייטע אונטערנעמונג, וואָס האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן רושם, איז געווען די הערצל־יאָרצייט. דאָס איז פאָרגעקומען אין דעם זאַל פון ראַבינאָוויטש׳ס הויז. אין אַ נישט־גרויסן זאַל האָט זיך אַריינגעפּאַקט אַ ריזיקער עולם און פיל האָבן געמוזט בלייבן אין דרויסן. דער זאַל איז געווען שיין דעקאָרירט מיט בלוי־ווייסע פענער און מיט בילדער פון באַקאַנטע ציוניסטישע פירער. אין ווינקל איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַן עסטראַדע און אויף איר אַ מצבה מיט אַ גרויס בילד פון ד״ר הערצל. אונטער דער מצבה איז געשטאַנען דער חזן רב הירש־יעקב ז״ל מיט זיין כאָר און געזונגען זיין באַקאַנטן „אל מלא רחמים״. דער חזן, אַ זייער פרומער ייד, האָט מסכים געווען צו זינגען בתנאי ער זאָל זיין פאַרשטעלט דורך דער מצבה, בכדי דער עולם זאָל אים נישט זען, און בפרט די ווייבער (דער דאָזי־קער „אל מלא רחמים״ ווערט נאָך היינט געזונגען דורך זיין זון, דן, יבדל״א, און עטלעכע משוררים פון יענער צייט).

די „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע

אין דער זעלבער צייט איז געשאַפן געוואָרן די „מז־חי", אָנגעפירט דורך ר' יעקב סטאַלאָוויטש, מיין פאָטער, זלמן יערעמיאַש, יעקב ניסענצוויג, יצחק פריידזאָן, ראובן באַרענשטיין א״אַנד. זיי האָבן עס אויך געגרינדעט דעם „מזרחי"־חדר. איך מיין, אַז אַט די אַלע פרומע ייִדן, חסידים יראים וחרדים, זענען נישט געווען אַזוי וויט פאַראינטערעסירט אין זייער פּאַרטיי ווי אין דעם חדר. און אים האָבן זיי טאַקע אָפּגעגעבן פיל ענערגיע, מי און געלט.

זיי האָבן געטרוימט, אַז זייערע קינדער וועלן נאָכגיין אין זייערע דרכים. אָבער די פּרושקאָווער יוגנט האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט פון רעליגיעזן ייִדנטום און אין די לעצטע יאָרן האָט מען שוין זעלטן באַגעגנט אין גאַס אַ ייִד אין אַ קאַפּאָטע מיט באָרד און פּאות. דאָך האָבן די אַלטע פרומע ייִדן געגלייבט, אַז

מסדר פרידה לשני חברי „השומר הצעיר" אשר פרידמן ז״ל ויעקב אורן, לעלייתם לארץ ב־20.11.1920

דורכן חדר וועט זיי געלינגען אָפּצוראַטעווען עפּעס ביים יונגן דור. דער כמעט איינציקער איבערגעגעבענער מזרחיסט — אין פּאַרטייאישן זין — איז געווען ר' יעקב סטאַלאָוויטש. ער האָט עס אויך געשאַפן די „פרחי־מזרחי" פון צווישן די חדר־ייִנגלעך. אין איינעם פון די חדר־צימערן, האָבן די עלטערע תלמידים אויפֿגעשטעלט אַ באַריערע און איינגעאָרדנט אַ משרד. מ'האָט אויפגעהאָנגען דאָס בילד פון הרב קאַלישער און מ'האָט אָנגעהויבן פאַרשידענע טעטיקייטן. אָבער מיט דער ליקווידאַציע פון חדר איז אויך דאָס ליקווידירט געוואָרן.

דער „בונד‟ (ערשטער פעריאָד)

אַ טייל חברים האָבן זיך אָפּגעריסן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און געגרינדעט דעם „בונד‟ אונטער דער אָנפירונג פון נח באָרענשטיין, ישראל און אַלטער באָרענשטיין, יצחק קעניגשטיין, קאָפּל בוכהאָלץ און לוי וויסבערג. די טעטיקייט האָט זיך געפירט אונטערן נאָמען פון קולטור־פאַראיין, וואָס האָט געהאַט זיין לאָקאַל אויף דער קרוטקע־גאַס. די דאָזיקע בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט אָבער לאַנג נישט עקזיסטירט און נאָך דער שפּאַלטונג פון „בונד‟ אין פוילן איז זי אַריבער צו די קאָמוניסטן.

דער ערשטער שריט פון די בונדיסטן איז געווען: אַרויסגנבנען די ביב־ליאָטעק פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און באַהאַלטן די ביכער אויף אַ בוידעם. נאָך אַ לאַנגן משא־ומתן איז די ביבליאָטעק פונאַנדערגעטיילט געוואָרן און דער גרעסטער טייל ביכער איז צוריקגעגעבן געוואָרן די ציוניסטן (דאָס איז די שפּעטערדיקע „פּרץ‟־ביבליאָטעק). די קלענערע טייל איז געבליבן אינעם באַזיץ פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אונטערן שילד פון „קולטור־פאַראיין‟. דער דאָזיקער פאַראיין איז תמיד געווען אַ קליינער און קיין מאָל נישט געציילט מער ווי אַ דריי צענדליק מיטגלידער און זייער השפעה אויף דער יידישער יוגנט אין שטאָט איז געווען אַ נישטיקע (אַ באַזונדערע רשימה געווידמעט דעם „קולטור־פאַראיין‟ קומט שפּעטער אין דעם בוך). אין די שפּעטערדיקע יאָרן, נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט, זענען געמאַכט געוואָרן אייניקע פּרוון פון בשותפותדיקער אַנטיפאַשיסטישער טעטיקייט, לויט דער איניציאַטיוו פון לוי וויסבערג.ליידער איז דער דאָזיקער פּרווו נכשל געוואָרן צוליב דער אָפּאָזיציע פון דעם קאָמוניס־טישן צ. ק. אין יענער צייט.

די „פּרץ‟־ביבליאָטעק

די ערשטע צייט האָט זיך די ביבליאָטעק געפונען אין דער שולע „עבריה‟. דאָרט פלעגן זיך יעדן אָוונט צונויפקומען יינגלעך און מיידלעך און טוישן ביכער. בראש פון דער טעכנישער אַרבעט אין אין דער ערשטער צייט געשטאַנען יצחק ראָטבוים, וועלכער איז צוזאַמען מיט אַנדערע געזעסן ביי אַ חלב־ליכטל, פאַרראָכטן די צעריסענע ביכער און אַליין איינגעבינדן די ניי־געקויפטע עקזעמפּלאָרן. אייג־ציקווייז האָט זיך די ביבליאָטעק צעוואקסן און אַרומגענומען דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער יוגנט און אַרום איר זענען טעטיק געווען גרופּן פון פאַרשי־דענער פּאָליטישער שאַטירונג. דאָס צימערל איז געוואָרן זייער ענג און מען האָט געדונגען אַ גרעסערן זאַל ביי קוויאַטקאָווסקין אין הויז. מען האָט אָנגעהויבן אַ טעטיקייט אין וועלכער די יוגנט האָט געזען אַ מין עבודת־הקודש; צונויפגע־קלאַפּט אַ גרויסע שאַנק, געמאַכט טיש און בענק. יעדע גרופּע האָט געהאַט צו איר דיספּאָזיציע איין אָוונט אין דער וואָך, אַחוץ די אַלגעמיינע קולטורעלע טעטי־קייטן. דער גרעסטער טייל יוגנט האָט געהערט צו דער „פרייהייט‟. די רעוויזיאָ־

ניסטן, אונטער דער אָנפירונג פון משה גאָלד, האָבן אָנגעהויבן זייער טעטיקייט אין אַ קלענערן מאָסשטאָב. אַ קלענערע צאָל יוגנטלעכע האָט זיך גרופירט אין דער „צוקונפט". אין אַלגעמיין איז געפירט געוואָרן אַ לעבהאַפטיקע טעטיקייט: רעפע־ראַטן, דיסקוסיעס, קעסטל־אָוונטן א.אַ.וו.

ווען אויך דער נייער לאָקאַל איז ענג געוואָרן, האָט מען געדונגען אַ גרויסן לאָקאַל אין הויז פון משה „בלאַכאַזש". דאָרט האָט מען שוין איינגעפירט ספּאָרט־אונטערנעמונגען. די „פרייהייט" איז געוואַקסן אין צאָל אונטער דער ליטונג פון יעקב זילבערבערג, מאיר זילבערבערג, ירחמיאל בראַנד און אַנד. עס איז אויך געפירט געוואָרן אַן אינטענסיווע חלוצישע דערציאונגס־אַרבעט צווישן דער יוגנט. נאָכן עולה זיין פון יעקב זילבערבערג זענען די הויפּט־פירער געבליבן מאיר זילבערבערג, ירחמיאל בראַנד, לאָנקע קאָזשעבראָצקי ז"ל און דער שרייבער פון די שורות. די דאָזיקע אינטענסיווע אַרבעט האָט זיך געצויגן ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, און אַפילו בשעת דער נאַצי־אָקופּאַציע. איינע פון די לעצטע אַרבעטן פון דער „פרייהייט" איז געווען דאָס פאַרפּאַקן די כמעט צוויי טויזנט ביכער און באַגראָבן די זעק אויפן הויף פון האַמערשטיין, אויף דער קרוטקע־גאַס.

דער „החלוץ" און הכשרה

נאָך דער דריטער עליה, ווען אַ גרעסערע גרופּע פון פּרושקאָווער יוגנטלעכע איז אַוועק קיין ארץ־ישראל, האָט זיך אין משך פון עטלעכע יאָר נישט געפירט קיין ספּעציעלע חלוצישע אַרבעט. ערשט אין 1924 האָט זיך ווידער געגרינדעט דער „החלוץ", אַרום וועלכן עס האָט זיך גרופירט די עלטערע יוגנט. עטלעכע יאָר האָט דער „החלוץ" געפירט אַן אַקטיווע אַרבעט ביז דער גרעסטער טייל חברים איז עולה געווען און די אָרגאַניזאַציע האָט אויפגעהערט אָפיציעל צו עקזיסטירן. איר טעטיקייט איז איבערגענומען געוואָרן דורך דער „פרייהייט".

אין די יאָרן 1931—32 איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין פּרושקאָוו אַ הכשרה־קיבוץ. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער גרויסער הכשרה־עקספּאַנסיע, ווען טויזנטער חלוצים האָבן געוואַרט אויף עליה און דער „החלוץ" איז געווען געצוווּנ־גען צו געפינען פאַר זיי הכשרה־פּונקטן. ווען די ערשטע חלוצים זענען אָנגעקומען קיין פּרושקאָוו האָבן זיי געהאַט אויסצושטיין גרויסע שוועריקייטן. די יידישע באַפעלקערונג איז נישט געווען געוויינט צו זען יידישע בחורים און מיידלעך אַרבעטן ביי שווערער פיזישער אַרבעט. אויך די ערשטע וווינונג איז געווען קליין און ענג.

דאָן האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אויף אַן ערנסטן אופן גענומען העלפן די חלוצים. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ פּאַטראָנאַט פון די פּערזאָנען טשאַרנעצקי, עראַזם ראָזענאָוויטש, וואַלמאַן און מנשה אָפּאָזדאָווער. דער פאַבריקאַנט ערענרייך האָט אָפּגעגעבן פאַר דעם קיבוץ אַ בריווחדיקן בנין און אויך באַשעפטיקט ביי זיך אין דער פאַבריק די גרעסטע טייל חלוצים. די וואָס האָבן ביי אים נישט

געפונען קיין אַרבעט האָט דער פּאַטראָנאַט אַ־יינגעשיקט אין פּונקטן, וואָס ביז דעמאָלט האָבן יידן דאָרט קיין מאָל נישט געאַרבעט. דער פּאַטראָנאַט האָט אויך געזאָרגט פאַר הלוואות, פּאַרווייַלונג, ראַדיאָ און אַנדערע קולטור־אונטערנעמונגען. די צאָל פון חלוצים האָט טיילמאָל דערגרייכט 60—70.

מיטן אויסברוך פון דעם קריג איז זיך דער קיבוץ צעפאַלן. אַ קליינער טייל האָט זוכה געווען עולה צו זיין, אָבער דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען צוזאַמען מיטן חורבן פון פּוילישן יידנטום.

רעוויזיאָניסטן

די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע איז נישט געווען קיין גרויסע, אָבער געהאַט אַ צאָל ערנסטע און אינטעליגענטע חברים. דאָס איז געווען אַ קליינע און גע־שלאָסענע גרופּע, וואָס האָט געפירט אַן אינטענסיווע ערציערישע אַרבעט. בראש פון דער אָרגאַניזאַציע זענען געשטאַנען משה גאָלד, דוד אַפּאַזדאָווער, מרדכי קירשענבוים און מנשה גאָלדשטיין. בעת דער שפּאַלטונג אין דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג, זענען די לעצטע צוויי אַרויסגעטראָטן און געשאַפן אַן אָפּטיילונג פון גראָסמאַנס „יידנשטאַט"־פּאַרטיי, וועלכע האָט אָבער קיין השפּעה נישט געהאַט. איינציקע מיטגלידער פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע האָבן באַוויזן עולה צו זיין, אָבער די מערהייט איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַנדערע פּרושקאָ־ווער יידן.

דער „בונד"

אין 1930 האָט דער „בונד" באַנייט זיין טעטיקייט. לוי ווייסבערג, צוזאַמען מיט חיים אַפּוזדאָווער, משה קנעכט און אַנדערע האָבן געגרינדעט די גרופּע, וועלכע איז נישט געווען גרויס אין צאָל, אָבער אַקטיוו און איבערגעגעבן. עס איז געלונגען צו גרינדן אַ „צוקונפט"־אָרגאַניזאַציע פון בערך 15 יוגנטלעכע. דער „בונד" האָט געפירט אַן אינטענסיווע אַרבעט, אָבער זיין השפּעה אויף דער יידישער יוגנט איז געבליבן באַגרענעצט. לוי ווייסבערג האָט אויך אָנגע־קניפּט אַן ענגן קאָנטאַקט מיט דער אָרטיקער פּ.פּ.ס., אָבער עס האָבן אים נישט געקלעקט די נייטיקע יידישע כוחות, כדי דעם קאָנטאַקט אויסצונוצן לטובת זיין פּאַרטיי.

קאָנטאַקטן מיט פּוילישע אַרבעטער

די דאָזיקע שליחות האָט אויסגענוצט מיט מער הצלחה דער יונגער טוער פון „פרייהייט" דוד קאָזשעבראָצקי און שפּעטער זיין שוועסטער לאָנקע, וועלכע זענען געווען אַקטיוו אויך אין דער פּ.פּ.ס.־יוגנט „טור". די צוזאַמענאַרבעט האָט

דערפירט צו געמיינזאַמע ערשטע־מאַי־דעמאָנסטראַציעס און קולטור־טעטיקייטן. די געמיינזאַמע אַרבעטן האָבן אויך דערפירט צו אַ געמיינזאַמער אַקצ׳יע קעגן אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס. מ׳האָט זיך דערוווסט, אַז די פוילישע נאַציס פּלאַנירן אַן איבערפאַל אויף יידן בשעת דעם פּריטיקדיקן מאַרק. עס איז צונויפגערופן געוואָרן אַ זיצונג פון דער פּ.פּ.ס. צוזאַמען מיט די פאָרשטייער פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און מען האָט באַשלאָסן, אַז בעת אַן איבערפאַל זאָלן אַלע סירענעס פון די פאַבריקן אַלאַרמירן די אַרבעטער. אַזוי איז עס טאַקע געשען. די אַרבעטער זענען אַרויס פון די פאַבריקן און צוזאַמען מיט דער יידישער יוגנט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד די כוליגאַנעס, ביז זיי זענען געווען געצוווּנגען אַנצוקומען צו פּאָליציי־שוץ. זינט דאַן זענען שוין מער קיין אָרגאַניזירטע איבערפאַלן נישט פאָרגעקומען.

דער דראַמאַטישער קרייז

דער קרייז האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט נאָך אין 1917. די ערשטע פאָרשטעלונג איז געווען „כאַסיע די יתומה" און די לעצטע — „בר־כוכבא", אין 1939. דער קרייז איז געווען דער געטרייער באַגלייטער פון יעדער קולטורעלער, פּאָליטישער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט; ער איז פיל מאָל געווען די איינציקע קולטורעלע פאַראַנשטאַלטונג.

אין אָנהייב האָט זיך די רעזשי געפונען אין די הענט פון אַ קאָלעקטיוו — קירשענבוים, ניסענצווייג און קאָזשעב־אַצקי. אָבער די ערשטע צוויי האָבן שנעל

אויפגעגעבן די דאָזיקע „קאַריערע״ און אַוועק צו זייערע טאָג־טעגלעכע דאַגות־פּרנסה, און דער קרייז איז געבליבן אין די הענט פונעם לערער.

דער קרייז האָט שטאַלצירט מיט זיינע אַרטיסטישע כוחות און זיך געשאַפן אַ גוטן נאָמען אין דער גאַנצער אומגעגנט. נישט ווייניק האָט דערצו געהאָלפן ראָטבוים, ווען עס איז געקומען צו דעקאָראַציע, גרים, ליכט־עפעקטן און אַנדערע טעכנישע אַרבעטן. דער קרייז איז אויך געווען אַ וויכטיקר מקור פון הכנסה פאַר דער ביבליאָטעק און אַנדערע צוועקן. די אַרטיסטישע כוחות האָבן זיך אָפּט געביטן, לויט די דורות, אַזוי, אַז דער ניוואָ איז נישט געווען קיין איינהייטלעכער. געוועזן צייטן ווען דער קרייז האָט געהאַט אַרטיסטישע כוחות וואָס זענען געשטאַנען העכער פון דורכשניט, ווי: מ. געלבאַרד, חיים אַפּאַזדאָווער, עדזשאַ נאַפּטאַל, עוואַ קאַרנגאָלד, ראָזען און אַנדערע. אין אַלגעמיין איז דער ניוואָ געווען אַ הויכער ווי פאַר אַן אַמאַטאָרן־קרייז; קאָזשעבראָצקי אַלס רעזשיסער האָט תמיד מצליח געווען אַרויסצובאַקומען פון די יוגנטלעכע אַקטיאָרן דעם מאַקסימום.

אין 1927 איז מיט גרויס פּאַרנעם געפייערט געוואָרן דער צען־יאָריקער יובילײ פון דעם דראַמאַטישן קרייז. דאָס איז געווען אַ גראַנדיעזע אונטערנעמונג אויף וועלכער עס זענען אויסגעפירט געוואָרן טיילן פון פאַרשידענע דראַמעס, וואָס דער קרייז האָט אויפגעפירט במשך די צען יאָר. לכבוד דעם יובל איז אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ פּראָגראַם מיט אַ קורצער באַשרייבונג פון דעם קרייז און אַ בילד פון אַלע מיטגלידער, צונויפגעשטעלט דורך יצחק ראָטבוים.

אַ געוויסע צייט האָטביים קרייז אויך עקזיסטירט אַ כאָר אונטער דער לייטונג פון די ברידער ביאַליק, וואָס איז אויפגעטראָטן מיט גרויס דערפאָלג אין אַ רייכן רעפּערטואַר.

לויטן פּלאַן, האָט מען זיך געגרייט צו פייערן דעם 25סטן יובל פון דעם קרייז אין 1942, אָבער מען איז דערצו נישט זוכה געווען.

יידן בני־רחמנים

איך וואָלט נישט יוצא געווען ידי־חובה, ווען איך זאָל נישט דערמאָנען אין עטלעכע שורות די ווילטעטיקע אינסטיטוציעס פון אונדזער קהילה.

במשך פון פיל יאָרן האָט עקזיסירט ביי אונדז די גמילות־חסדים־קאַסע. אין גלותדיקן לעבן פון קליינהענדלעריי און האַנטווערקעריי האָט די דאָזיקע קאַסע געשפּילט אַן ערנסטע ראָלע אין יידישן לעבן. בראש פון דער קאַסע זענען געשטאַנען כלל־טוער, ווי ראָזענבלום, יערעמיאַש, ראובן באַרענשטיין, וואָס האָבן אָפּגעגעבן פיל צייט און מי פאַר דער אינסטיטוציע; זיי האָבן אויך געשאַפן דעם גרונט־קאַפּיטאַל פון דער קאַסע אין די ערשטע יאָרן. זיי האָבן געפירט די קאַסע אויפן אַלטן סיסטעם. דער נצרך האָט זיך געווענדט צו איינעם פון די כלל־טוער נאָך אַן הלוואה און עס איז פון אים געווען אָפּהענגיק צי ער האָט די

הלוואה באַקומען און אויף וואָס פאַר אַ באַדינגונגען. פאַרשטייט זיך, אַז די שיטה האָט געשאַפן אַן אַטמאָספער פון חניפה און תקיפות. שפּעטער האָבן יונגע כוחות אָנגעהויבן צו פאָדערן אַ רעוויזיע אין דער שיטה, און בפרט ווען די קאָסע האָט זיך אַנטוויקלט און איז געוואָרן אַ פיליע פון דער צענטראַלער גמילות־חסדים־קאָסע אין וואַרשע.

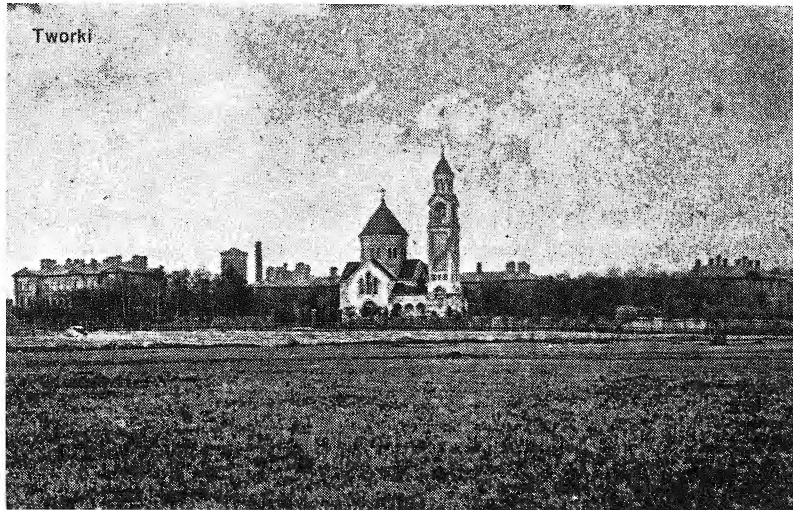
עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ביטערער געראַנגל צווישן די אַלטע און די יונגע. מען דאַרף דאָ אונטערשטרייכן, אַז דער קאַמף איז קיין מאָל נישט געווען באַגלייט מיט חשדים אָדער, חס וחלילה, באַשולדיקונגען אין מיסברויכן. עס איז פשוט געגאַנגען אין דעם, צי די וויכטיקע אינסטיטוציע זאָל ממשיך זיין אויפן אַלטן שטייגער פון אומאָרדענונג און פּראָטעקציאָניזם, אָדער זיין אַ פּראָגרעסיווע, דעמאָקראַטישע קאָסע. צום סוף האָבן די עלטערע פאַרשטאַנען, אַז מען מוז איינפירן שינויים. עס זענען דורכגעפירט געוואָרן וואַלן און עס זענען אַריין אין דער פאַרוואַלטונג אַ צאָל יונגע מענטשן, צווישן זיי חיים קעניגשטיין, וואָס האָט זיך איבערגעגעבן דער זאַך. עס איז געדונגען געוואָרן אַ משרד, און צוויי מאָל אַ וואָך האָט מען אָנגענומען בקשות אויף הלוואות, וואָס זענען באַשטעטיקט געוואָרן דורך אַ ספּעציעלער קאָמיסיע. אַזוי אַרום האָט די קאָסע געפירט אַ געזונטע טעטיקייט ביזן אויסברוך פון קריג.

געווען אַ צייט, ווען מיר האָבן אויך געהאַט אַ „הכנסת־אורחים" אָנגעפירט פון שלמה הלל אָפּאָזדאָווער, זלמן יערעמיאַש און ראובן באָרענשטיין. איבער דער געביידע פון דער מקווה האָבן זיי איינגעאָרדנט צוויי צימערן פאַר מענער און פרויען. זיי האָבן געזאָרגט פאַר די אורחים און שבת פאַרטיילט די אורחים צווישן די בעלי־בתים לויט דער ריי. אויב אַ בעל־הבית האָט, צוליב וועלכער עס איז נישט סיבה, נישט געקאָנט נעמען דעם אורח, האָט ער געמוזט געבן אָנשטאָט דעם אַ סכום געלט. די אינסטיטוציע האָט אָנגעהאַלטן אַ געוויסע צייט. לײדער זענען צווישן די אורחים געווען אויך אורחא־פורחא און נבזים, וואָס האָבן אויסגענוצט די מעשים־ טובים פון יידן פאַר קרימינעלע זאַכן און צוליב זיי האָט זיך די אינסטיטוציע ליקווידירט.

עס איז אויך געווען אין שטאָט אַ „לינת־הצדק" און „ביקור־חולים". מיין פאָטער ז"ל האָט אָנגעהויבן איינפירן רעפאָרמען אין זיי, אָבער ער אַליין האָט נישט געקענט טראָגן די פינאַנסיעלע לאַסט דערפון. איז עס אַריבער צום ועד־הקהילה, וואָס האָט איבערגענומען די פינאַנס־פראַגע, אָבער די אַרבעט איז געטאָן געוואָרן פון אַ צוויי מנינים גוטע יידן. אָרעמע קראַנקע האָבן באַקומען אומזיסט אָדער פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל מעדיצינען און אַ באַזוך פון דאָקטאָר און אויך געלט־שטיצע. פיל מאָל איז איינער פון דער חברה געבעכטיקט ביי אַ קראַנקן בהתנדבות.

אַ באַזונדערע ווילטעטיקע אַרבעט האָט מען געטאָן פאַר די קראַנקע אין טוואָרקי. דאָס איז געווען איינער פון די גרעסטע שפּיטאָלן פאַר גייסטיק־קראַנקע אין פוילן. אַ דאַנק דער השתדלות פונעם רב ז"ל פלעגן פיל קראַנקע

קומען דאַוונען אין בית־המדרש יעדן יום־טוב און שפּעטער אויך עסן מיטאָג ביי די בעלי־בתים. נאָכן עסן פלעגט דער בעל־הבית צוריקברענגען דעם קראַנקן צום שול־הויף ווו עס האָט אויף אים שוין געוואַרט דער שומר, צוריקצוברענגען אים אין שפּיטאָל. ווער געדענקט נישט דעם הויכן און מגושמדיקן „ח־יי־ים" מיטן שטענדיקן בעטן „„גיב אַ פּאַפּיראָס"; אָדער דעם משוגענעם רב וואָס האָט דעם גאַנצן יום־כיפּור נישט אויפגעהערט גיסן טייכן טרערן; און נאָך איינער וואָס האָט געטענהט, אַז ער איז אַ רב און געשאָלטן מיט רוסישע קללות; און נאָך אַנדערע טיפּן און קוריאָזן פון שול־הויף. דאָס אַלץ איז געווען אין סתם־ימים־טובים. אָבער פּסח־צייט האָט דער רב אָרגאַניזירט אַ גרופּע יינגלעך, וואָס האָבן געברענגט פאַר די יידישע קראַנקע אין טוואָרקי קעסלען מיט פּסחדיק עסן און מיט מצות, אַז זיי זאָלן, חלילה, נישט זיין געצוווּנגען צו עסן חמץ.

פרשת „זבאָנשין"

נאָוועמבער 1938 האָט די היטלער ־רעגירונג צונויפגענומען אין דייטש־לאַנד יידן מיט פּוילישער בירגערשאַפט, אָדער „שטאַטלאָזע" און זיי פאַר־טריבן צו דער פּוילישער גרענעץ אין זבאָנשין. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל, ווען דער טערמין „פּליטים" איז אַריין אין דער טערמינאָלאָגיע פון מאָדער־נעם אייראָפּעאישן יידנטום. דער יידישער ישוב אין פּוילן האָט אויפגעציטערט און אין ספּאָנטאַנישער איינהייט באַשלאָסן צו פאַרלייכטערן די ליידן פון די דאָזיקע „יידן־פּליטים". עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ גרויסע הילפס־אַקציע. מען

האָט געזאַמלט געלט און מלבושים. און אַזוי ווי אין אַנדערע שטעט איז אויך ביי אונדז באַלד געגרינדעט געוואָרן אַ ספּעציעלער הילף־קאָמיטעט. בראש פון קאָמיטעט איז געשטאַנען דער נייער רב, הרב מרגלית (היינט אין אַמעריקע) און דער שרייבער פון די שורות איז געווען דער סעקרעטאַר (דאָס זענען לײדער אויך די איינציקע לעבן־געבליבענע מיטגלידער פון דעם קאָמיטעט). אַקטיווע מיט־גלידער זענען אויך געווען דוד פּאַסטאַלסקי, זלמן יערעמיאַש, יעקב סטאַלאָ־וויטש, חיים קעניגשטיין, יאַן טשאַרנעצקי, עראַזם ראַזענאַוויטש, וואַלמאַן און אַנדערע. דער קאָמיטעט האָט גערופן אין דעם בית־המדרש אַ גרויסע מאַסן־פאַרזאַמלונג אויף וועלכער עס זענען געקומען די מערהייט יידן פון שטאָט, אנשים, נשים וטף, פשוטו כמשמעו. דער בית־המדרש איז געווען איבערפולט און אַ גרויסער טייל פון עולם האָט געמוזט שטיין אין דרויסן. פאַרשטייער פון אַלע פּאַרטייען און ריכטונגען זענען אויפגעטראָטן מיט קורצע אָבער האַרציקע רעדעס, וואָס האָבן איבערגעלאָזן אַ שטאַרקן רושם אויפן גאַנצן עולם.

אויפן אָרט איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַקציע און עס איז באַלד געזאַמלט געוואָרן אַ סומע פון פינף טויזנט זלאָטעס, אויסער די דעקלאַראַציעס פאַר שפּעטערע סומעס. עס זענען אויך געזאַמלט געוואָרן פיל מלבושים, שוכוואַרג און אַנדערע ווערטזאַכן, וועלכע זענען גלייך איבערגעשיקט געוואָרן צו דעם צענטראַלן הילף־קאָמיטעט אין וואַרשע. לויט דער איניציאַטיוו פון דער אָרטיקן קאָמיטעט, זענען געקומען צו אונדז פיר משפחות פון די כליטים, וואָס זענען דורך אים איינגעאָרדנט געוואָרן. די פיר משפחות, וואָס האָבן געציילט 13 נפשות, האָבן דורכן קאָמיטעט באַקומען אַן אומזיסטע דירה, באַהייצונג און באַלייכטונג און דערצו נאָך שטיצע פון 35 זל. אַ וואָך פאַר יעדער משפחה. דאָס איז דאַן געווען אַ גאָר שיינע שטיצע, וואָס איז דער דורכשניטלעכער געהאַלט פון אַן אָנגעשטעלטן אָדער אַרבעטער.

וויל איך ביי דער געלעגנהייט דערמאָנען די ספּעציעלע אַקטיוויטעט פון דעם קאַסירער פון קאָמיטעט, דוד פּאַסטאַלסקי. ער איז דאַן געווען אַליין נאָך אַ שווערער קראַנקהייט; מיט אַ לייכטן פּאַראַליזש איז ער אַרומגעגאַנגען אַ קראַנקער און איינקאַסירט די דעקלאַרירטע סומעס פאַר די פּליטים־משפחות. די דאָזיקע אַקציע האָט זיך געצויגן ביזן אויסברוך פון קריג, ווען די פּליטים האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון זייערע ברידער־יידן פון פּוילן.

דער טרויעריקער סוף

דער 1טער סעפּטעמבער 1939 איז געווען אַ שיינער, זומערדיקער טאָג. צווישן 10—11 פרי זענען די גאַסן אומעטיקער ווי תמיד, דער מסחר איז טויט; דאָ און דאָרט זעט מען אַ גרופּע יידן מיט פאַרזאָרגטע פּנימער. די שטימונג איז אַן אָנגעשטרענגטע. די לופט שמעקט מיט פּולווער. שוין עטלעכע טעג ווי

עס איז נישטאָ קיין ליכט אין די אָוונטן און עס קומען פאַר כסדר לופט־איבונ־גען. קיינער גלייבט אָבער נישט, אַז עס וועט קומען צו אַ מלחמה. יידן שטייען אין די קראָמען און דיסקוטירן הייס. יעדער זאָגט אַרויס זיין השערה. ביים קוילן־סקלאַד פון ראָזענבלומען זאַמלען זיך צונויף עטלעכע בעלי־בתים און כּירן אַ שמועס, און אַנדערע, פּשוטע יידן שטעלן אויף די אויערן צו כאַפּן עפּעס אַ קלוג וואָרט. ראָזענבלום זאָגט אַרויס אַ סברה, אַז עס איז נאָך אַלץ „פּיסק־מלאכה" און צו אַ מלחמה איז עס נאָך ווייט. דער „ימח שמו" וועט נישט זיין אימשטאַנד זיך שלאָגן מיט אַ גאַנצער וועלט. יידן כאַפּן אונטער די סברה און ווילן זיך לייכטער מאַכן אויפן האַרץ. מיין ברודער, חיים, הערט זיך אויך צו צום שמועס. ער קאָן עס מער נישט פאַרטראָגן און גיט צו מיר אַ זאָג: „בטלנים, זיי איז גוט אין זייער נאַאיוון גלויבן". אויף קראַשעווסקי־גאַס הילכט פון אַ פענצטער פון אַ פאָלקס־דויטש אַן אַנטי־פּוילישע העץ־רעדע דורכן ראַדיאָ, אויף דער דייטשער שפּראַך. די פּאָליאַקן שעלטן אים און ווילן אים לינטשן, אָבער ער האָט פאַר זיי נישט קיין מורא. ווייזט אויס, אַז ער פילט שוין דעם נאָענטן ניצחון. מיין ברודער קוקט זיך צו צו דער סצענע און פּלוצלינג, אַזוי אומגעריכט, גיט דער בונדיסט מיך אַ פרעג: „פאַרוואָס פאָרסטו נישט קיין ארץ־ישראל? איך קען דיין געזונט־צושטאַנד, אָבער דוכט זיך, אַז ערגער ווי דאָ קאָן שוין נישט זיין. דאָ וועט זיין שווער אָפּצוהיטן דאָס לעבן". ער קוקט אויף מיר, פאַרשטייט מיין נישט־געפרעגטע שאלה און גיט צו: „ווען נישט מיינע פּיצלעך קינדער, וואָלט איך עס געטאָן. דאָס איז דער איינציקער וועג".

און פּלוצלינג דערהערט מען איבער די קעפּ אַ שטאַרקן רעש פון באָמ־באַרדיר־־עראָפּלאַנען. מיר זענען זיכער, אַז דאָס איז נאָר אַ לופט־פּראָבע און הייבן אויף די קעפּ נאָכצוקוקן די מאַנעווורען. אָבער דאָ דערהערט מען דעם אויפרייס פון באָמבעס. דאָס זענען געווען די ערשטע באָמבעס, וואָס זענען געפאַלן אויף די באַן־וואַרשטאַטן. (צוויי הייזער צעשמעטערט, איין טויטער און עטלעכע פאַרוואונדעטע). די עראָפּלאַנען קומען צוריק, לאָזן זיך אַראָפּ איבער אונדזערע קעפּ און עס פאַלן אַרום אונדז קוילן. מיר שטייען אויפן זעלבן אָרט זייענדיק נאָך זיכער, אַז דאָס זענען פּוילישע מאַנעווורעס, אָבער דאָ עפנט מען דעם ראַדיאָ און דער הילכער צעשטעט־ט אונדזער רו. דער פּרעזידענט מאָש־ציצקי דערקלערט, אַז די דייטשן זענען איבערגעפאַלן פּוילן און געוואָרפן באָמבעס אויף דער פרידלעכער באַפעלקערונג.

עס קומען אָן שרעקלעכע טעג. די באָמבאַרדירונג פאַרשטאַ־קט זיך פון טאָג צו טאָג און פון ראַדיאָ קומען איוב־בשורות. דער שונא גייט פאָרויס אין אַ שנעלן טעמפּאָ און דערנענטערט זיך צו אונדז. דער ראַדיאָ רופט צום קאַמף און זאָגט צו די שנעלע הילף פון פראַנקרייך און ענגלאַנד. אויף דער פּוילישער גאַס הערשט אַ פולשטענדיקע דעזאָרגאַניזאַציע. מאָביליזירטע סאָל־דאַטן ווערן געשיקט פון אָרט צו אָרט אָדער ווערן קאָשאַרירט אָן שום צוועק

און אַן תכלית. הויכע באַמטע אַנטלויפן פון וואַרשע. אין דעם כראַביעס פּאַרק ווערן אויסגעגראָבן שוץ־גרובנס קעגן די לופט־־אַטאַקעס. מען האָט אויפגע־מאַכט דורכגענג פון די דערבייאיקע יידישע הייזער און בשעת דער באָמבאַר־דירונג לויפן אַלע אַריין אין די גרובנס. דאָרט האָט מען געקאָנט זען יידן, ווי מיין טאַטע, משה־אהרון מלמד אָדער יצחק בייטלמאַכער, יעדער מיט אַ תהלימל אין האַנט און זאָגן תהילים און בעטן דעם רבונו־של־עולם. לעבן זיי גרופּירן זיך פרויען. די עלטערע וויינען און בעטן צו גאָט און די ייִנגערע באַרואיקן די צעשראָקענע קינדערלעך. די קינדער, מיט צעשראָקענע אויגן האָבן דאָך נישט געקענט באַקעמפן זייער נייגעריקייט און געקוקט ווי די עראָפּלאַנען פליען און מאַכן קונצן. ווען עס האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס פלעגן זיי מיט שרעק אַראָפּלאָזן די קעפּלעך און באַהאַלטן די פּנימער אין דער מאַמעס קליידל. אָבער נישט אויף לאַנג! באַלד האָט די נייגעריקייט געזיגט און ווידער האָבן זיך די אויגן געטראָגן צו די הימלען.

דעם 4טן סעפּטעמבער, ד. ה. אויפן פערטן טאָג פון דער מלחמה האָט מען שוין געוווּסט, אַז דער שונא דערנענטערט זיך צו פּרושקאָוו. אַ קורצע באַראַ־טונג פון די עסקנים האָט באַשלאָסן, אַז יידן דאַרפן אַריבער קיין וואַרשע. דער חשבון איז געווען אַ פּשוטער: אין פּרושקאָוו געפינט זיך נאָר אַ קליין הייפל יידן אין אַ ים פון גויים, וואָס וועלן אַ וודאי אויסנוצן די ערשטע געלעגנהייט, כדי צו מאַכן פּאָגראָמען און רויבערייען. דאַקעגן אין וואַרשע, צווישן דריי הונדערט טויזנט יידן, וועט זיין פיל זיכערער. דער באַשלוס איז געגאַנגען פון מויל צו אויער, און יידן האָבן אָנגעהויבן פאַרלאָזן די שטאָט. פריער נאָך האָב איך זיך באַטייליקט אין אַ קורצער באַראַטונג פון דער „פּרייהייט“, ווו עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דאָס געלט וואָס איז פאַרבליבן פונעם רווח פון דער „בר־כוכבא“־פאָרשטעלונג זאָל פאַרטיילט ווערן צווישן נויטבאַדערפטיקע חברים און אַז די חברים ירחמיאל בראַנד, מאיר זילבערבערג און האַמערשטיין, וועלכע זענען פאַרבליבן לענגער אין שטאָט, זאָלן באַגראָבן די דאָקומענטן און די ביכער פון דער ביבליאָטעק. דער באַשלוס איז דורכגעפירט געוואָרן דעם זעלבן טאָג און די ביכער זענען איינגעפּאַקט געוואָרן אין זעק און באַגראָבן אויף אַ הויף אויף דער קרוטקע־גאַס.

מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן אַריינמאַרשירט די דייטשן. אַזוי לאַנג ווי די געסטאַפּאָ האָט נישט אָנגעהויבן איר אַרבעט האָט דאָס קליינע הייפל פאַרבליבענע יידן געלעבט פאַרהעלטנישמעסיק רואיק. דאַקעגן די יידן, וואָס זענען אַוועק קיין וואַרשע האָבן דאָרט מיטגעמאַכט פיל שרעקלעכע וואָכן פון באַלאַגערונג און באָמבאַרדירונגען. דאָ זענען אויך געפאַלן די ערשטע דריי פּרושקאָווער קרבנות: מאיר ליאַך, (מאיר זשביקאָווער) דער זון פון מאיר זיינרייך און די פרוי פון יוסף ווייס (יוסף שוסטער). זייענדיק אין וואַרשע האָב איך זיך נישט פיל באַגעגנט מיט אונדזערע יידן. די אומאויפהערלעכע

באָמבאַרדירונגען האָבן נישט דערלויבט אַרויסצושטעקן די נאָז אין גאַס. מען איז אַרויס אין גאַס נאָר צו שאַפן עסן און דאָס איז כמעט נישט געווען צו קריגן.

מענטשן זענען געשטאַנען שעהן אין די רייען בכדי צו באַקומען אַ שטיקל ברויט. מ'האָט געמוזט גיין נאָך וואַסער אַזש ביז צו דער ווייסל, ווייל די וואַסער־לייטונג איז צעשטערט געוואָרן, און דאָס אַלץ אונטער אַ האָגל פון באָמבעס און קוילן.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען קיין פרושקאָוו, נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון וואַרשע, האָט שוין דאָ געהערשט די געסטאַפּאָ און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לעבן פון פּיין אוןליידן. די ערשטע צייט האָבן די דייטשן זיך נישט גענוי אָריענטירט אינעם מצב און נישט געוואוסט גענוי אונטערצושיידן צווישן ייד און נישט־ייד. אָבער דאָ זענען זיי צוהילף געקומען פרייוויליק פיל פון אונדזערע פּוילישע שכנים און לויט זייערע גענויע אָנווייזונגען און מיט זייער הילף האָט זיך אָנגעהויבן דאָס געיעג צו כאַפּן יידן אויף אַרבעט. דעם דאָזיקן גורל האָבן געטיילט יונגע און אַלטע, שוואַכע און קראַנקע, און די וואָס האָבן נישט געקענט די אַרבעט גוט אויספירן האָבן באַקומען געשלאָגן מכות רצח. אידעק קעניגשטיין, אין נאָמען פון די יידן, האָט זיך באַמיט צו קומען מיט די דייטשן צו אַ פאַרשטענדיקונג, לויט וועלכער די קהילה וועט יעדן טאָג צושטעלן אַ געוויסע צאָל אַרבעטער. די דייטשן האָבן לכתחילה מסכים געווען, אָבער נאָכן דערהאַלטן דעם קאָנטינגענט אַרבעטער, ווידער פאָרגעזעצט צו כאַפּן יעדן דורכגייענדיקן ייד צו דער אַרבעט.

פיל יידן האָבן זיך אָנגעהויבן אויסבאַהאַלטן. מען האָט פאַרלאָזט די היים פאַרטאָג און אַרויס אין די פעלדער, ווו מען איז געווען ביז פאַרנאַכט און געבענגט מיט זיך עטלעכע קאַרטאָפל אָדער אַ הייפּטל קרויט, עס זאָל זיין מיט וואָס די נשמה צו דערכאַפּן. דער גרעסטער טייל יידן האָט נישט געהאַט וואָס צו עסן און עס זענען געווען אַפילו אַזעלכע, ווי משה פאָסטאָלסקי, בערל גערצמאַן און אַנדערע, וואָס זענען פרייוויליק געגאַנגען צו דער אַרבעט, בכדי צו באַקומען פון די רייכערע יידן די דריי זלאָטעס. די שווערסטע אַרבעט איז געווען אין די באַן־וואַרשאַטן,ביים לאָדענען 100־קילאָדיקע אַמוניציע־קאַסטנס. די אַלע, וואָס זענען איין מאָל אַהין געכאַפּט געוואָרן, האָבן געמוזט דאָרט איבערלאָזן זייערע דאָקומענטן און זיך פאַרפליכטעט צו קומען יעדן טאָג צו דער אַרבעט. דאָרט האָט מען געאַרבעט פון גאַנץ פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט, אָן איבעררייס און אָן עסן. שוואַכע יידן, וואָס זענען דאָרט אַהין אַריינגעפאַלן זענען אויסגעשטאַנען פיל צרות און פּיין. מאָניעק גאָלד, דער שוואַכער און דאַרער סטודענט, האָט אויך געמוזט טראָגן די שווערע קאַסטנס אונטער שווערע קלעפּ, ביז ער איז געפאַלן אונטער דער שווערער משא. דאָס האָט געדויערט עטלעכע וואָכן ביז די דאָזיקע גרופּע איז אין גאַנצן אָפּגעשלאָסן געוואָרן. דאָס איז געווען דער ערשטער קאָנצענטרירטער אַרבעטס־לאַגער פאַר די פרושקאָווער יידן אויפן שטח פון די וואַרשטאַטן.

די שטימונג איז געוואָרן שווערער פון טאָג צו טאָג און דאָך האָבן זיך יידן עקשנותדיק געקלאַמערט אין דער האָפענונג, אַז די מלחמה וועט לאַנג נישט דויערן, העכסטנס דריי חדשים. יידן האָבן געמאַכט אַ חשבון, אַז פראַנקרייך און ענגלאַנד, ביי דער מיטהילף פון אַמעריקע, וועלן אַ סוף מאַכן צו דער מלכות הרשע. מ׳האָט פאַרשטאַנען, אַז עס וועלן פאַלן פיל קרבנות, אָבער דער זיג פונעם מערב וועט קומען אין גיכן. אין די ערשטע טעג פון נאָוועמבער האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז ענגלאַנד האָט אָפּגעגעבן ארץ־ישראל צו די יידן און עס זענען געווען אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן שוין געוווסט דעם צוזאַמענשטעל פון דער יידישער רעגירונג. איך געדענק, ווי יענעם טאָג בין איך אַריין צו מיין פאָטער, וואָס איז שוין געלעגן כמעט אין גסיסה, אַ פאַרשמאַכטער מיט פאַרמאַכטע אויגן. כדי אים צו דערמוטיקן האָב איך איבּ דערציילט די גוטע נייעס. צו מיין גרויס וווּנדער און שמחה, האָט ער געעפנט די אויגן, מיט די לעצטע כוחות זיך אויפגעזעצט, אָנגעשפּאַרט זיך אויף מיר און מיט טיפן גלויבן אַ שווערן זיפץ געטאָן און געזאָגט: „געלויבט השם יתברך״ — און מיט אַ שוואַכער שטימע צוגעגעבן: „הרבה שליחים למקום״ — און פאַר וואָס קאָן עס נישט זיין, אַז דווקא ד״ר ווייצמאַן זאָל עס זיין דער שליח? דאָס גאַנצע לעבן האָב איך געטרוימט זוכה צו זיין נאָכן חתונה מאַכן די קינדער, אָוועקצולייגן דאָס שחיטות, פאָרן קיין ארץ־ישראל און טאָן ווי אונדזערע אָבות האָבן געטאָן, ווערן אַ פאַסטעך און זאָגן תהילים — מילא, זאָלן כאָטש די קינדער מיינע האָב די זכיה צו זען דעם ביאת המשיח. מיט צען שעה שפּעטער איז ער נפטר געוואָרן, און פון זיינע פינף קינדער, שנורן, אייניקלעך איז געבליבן נאָר איינער — דער שרייבער פון די שורות און זיין קליינע משפּחה.

די ערשטע קאָנטריבוציע

אין איינעם פון יענע שווערע טעג, ווען יידיש פאַרמעגן און לעבן איז געוואָרן הפקר, האָט יאַן טשאַרנעצקי פּלוצלינג גערופן אַלע יידישע עסקנים צו אַ דרינגענדער באַראַטונג. די באַראַטונג איז פאָרגעקומען אין דער שטוב פון זלמן יערעמיאַש. יידן האָבן דאַן אויסגעמיטן צו גיין אויף דער גאַס צוליבן כאַפּן צו דער אַרבעט. האָבן זיך טאַקי די גערופענע עסקנים געשלייכט איבער די גאַסן ביי די ווענט פון די הייזער אַזוי ווי פאַרברעכער.

אין דער דירה פון זלמן יערעמיאַש האָט זיך געפונען אַ פאַרמאַסקירטער צימער. די טיר פון דאָזיקן צימער איז געווען פאַרשטעלט מיט אַ גרויסער קליידער־שאַנק, פון וועלכער עס איז אַרויסגענומען געוואָרן די וואַנט, אַזוי, אַז די שאַנק האָט געדינט ווי אַ טיר צום אַריינגיין אין דעם צימער. דאָרט האָט זיך אויסבאַהאַלטן דער בעל־הבית פון דער דירה במשך פון גאַנצע טעג. אין דעם צימער איז אויך פאָרגעקומען די דרינגענדיקע זיצונג.

טשאַרנעצקי האָט געעפנט די זיצונג און איבערגעגעבן אַ קורצן איבער־

בליק איבערן מצב אין שטאָט. ער האָט דערציילט, אַז די דייטשע מאַכט האָט נאָמינירט אַ נייעם שטאָט־פּרעזידענט, אַ פאָלקס־דויטש, וואָס האָט גערופן טשאַרנעצקין צו זיך און געפאָדערט, אַז די יידן מוזן במשך די נאָענטסטע 24 שעה אַריינטראָגן אַ סומע פון 5.000 זלאָטעס. דאָס איז געווען דער ערשטער קאָנטאַקט מיטן נייעם שטאָט־פּרעזידענט. צו דער זעלבער צייט איז אויך געקומען אַן אויפפאָדערונג פון דער מיליטער־מאַכט, אַז במשך פון אַ טאָג דאַרפן די יידן צושטעלן אין איינעם פון זייערע הויפּט־קאָמאַנדעס אַ שאַנק, אַ טיש און שטולן.

די סומע אַליין איז נישט געווען אַ גאָר גרויסע און מען האָט עס געקאָנט נאָך דאַן אַן שוועריקייטן צונויפשאַפן פון צווישן די עטלעכע רייכע יידן. אָבער טשאַרנעצקי, מיט זיין אַנטוויקלטן געזעלשאַפטלעכן אינסטינקט, האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָ האַנדלט זיך נישט אין דער גרויס פון דער סומע, אַז דאָס איז נאָר אַן אָנהייב און דעריבער דאַרף מען באַהאַנדלען דעם ענין אַלס פּרינציפּ.

אַלע האָבן מסכים געווען, אַז די סומע איז נאָר די ערשטע און עס וועלן קומען ווייטערע. און וואָס אַ מאָל העכערע פאָדערונגען, וועלכע די יידן וועלן נישט קאָנען נאָכקומען. דער פּראָבלעם איז דערפאַר געווען ווי צו רעאַגירן: נישט אָנערקענען די פאָדערונג און נישט ענטפערן אויף איר, אָדער — נישט שפּילן זיך איצט אין פּרינציפּן נאָר אויסקויפן זיך פון די צרות אַזוי לאַנג, ווי מען קאָן עס טאָן מיט געלט, ווייסנדיק גוט וואָס עס וועלן זיין די ווייטערדיקע קאָנסעקווענצן. עס איז פאָרגעקומען אַ ליידנשאַפטלעכע דיסקוסיע און די מערהייט האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף אַריינטראָגן די געפאָדערטע סומע און אַזוי אַרום אָפּשלעפּן די סכנה ביז די אַלגעמיינע לאַגע וועט זיך סטאַביליזירן. דאָ האָט אָבער טשאַרנעצקי, מיט גרויס עקשנות געפאָדערט, אַז דער באַשלוס זאָל זיין אַן איינשטימיקער, און נישט נאָר פון אַ מערהייט, ווייל די מערהייט איז נישט ווייניקער קעגן דעם טרויעריקן באַשלוס ווי די מינדערהייט, און ער וויל נישט לאָזן אַפילו איינעם אין אַ פּריווילעגירטן מצב. נאָך לאַנגע ראַנגלעניש איז דער באַשלוס אָנגענומען געוואָרן איינשטימיק און נאָך דעם זעלבן טאָג האָט טשאַרנעצקי אַריינגעטראָגן די געפאָדערטע קאָנטריבוציע.

אַרויסגייענדיק פון דער זיצונג האָט יעדער איינער פון די אָנטיילנעמער געפילט, אַז דאָס איז דער אָנהויב פון אַ ביטערן און אומבאַוווסטן סוף. אָבער אַפילו דאַן האָט זיך קיינער נישט פאָרגעשטעלט, אַז עס קאָן קומען אַ טאָטאַלע אויסראָטונג. די שטימונג איז געווען אַ דערשלאָגענע און מען האָט זיך געשעמט צו קוקן איינער דעם אַנדערן אין די אויגן.

דער פּראָבלעם פון צושטעלן דאָס מעבל איז צופעליק געלעזט געוואָרן זייער לייכט. מיין פאָטער ז״ל, האָט נאָך זוכה געווען צו שטאַרבן אַ נאַטירלעכן טויט אַ וואָך פריער און געלאָזט נאָך זיך אַ שטוב מיט מעבל. דאָס האָט מען באַשלאָסן צו געבן דעם דייטשן מיליטער. און אַזוי אַרום איז מיין טאַטנס שאַנק, וואָס האָט אים געדינט איבער דרייסיק יאָר פאַר זיינע קליידער, פאַרוואַנדלט

געוואָרן אין אַן אַרכיוו פון דער דייטשער הויפּט־קאָמאַנדע אין פּרושקאָוו. מיט אַ צעווייטיקט האַרץ און מיט טרערן אין די אויגן האָב איך געמוזט, מיט מיינע אייגענע הענט, אַריינשטעלן מיין טאַטנס שאַנק אין דער טמאדיקער נעסט זייערער, ווייל אַזוי און נישט אַנדערש האָבן געפאָדערט די דייטשע באַנדיטן. זיי האָבן געוואָלט, אַז דער אייגנטימער פון די מעבל זאָל עס אַליין אַריינשטעלן, בכדי צו זיין זיכער, אַז עס וועט געטאָן ווערן ווי עס באַדאַרף צו זיין.

דערווייל ווערט די לאַגע אין שטאָט שווערער און געשפּאַנטער. דאָס כאַפּן צו דער אַרבעט איז נאָך דערווייל די ערגסטע צרה. מען קאָן זיך נישט פריי באַוועגן אין שטאָט. בעלי־מלאכות קאָנען נישט אַרבעטן און האָבן נישט וואָס צו טאָן; די קראָמען זענען געשלאָסן און אין די שטובן פון די קליינהענדלער און האַנטווערקער, וואָס זענען דער רוב מנין און בנין פון דער שטאָט, הייבט זיך אָן אַלץ שטאַרקער צו פילן דער הונגער. דאָן זענען פרויען געוואָרן טעטיק. זיי האָבן זיך נאָך געקאָנט פריי באַוועגן אין שטאָט און האָבן אויסגענוצט די „פּריווילעגיע" בכדי צו ווערן די הויפּט־פּרנסה־געבער. מען האָט זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט שמוגל, איבערהויפּט שמוגלען צוקער קיין וואַרשע. מען האָט זיך איינגעשטעלט מיטן לעבן. אָבער אויך די פּרנסה האָט זיך שנעל געענדיקט, ווען די רעזערוון האָבן זיך אויסגעלאָזט און די נויט האָט זיך ווידער אָנגעהויבן צו פילן אין די יידישע הייזער.

פון מאָל צו מאָל, בעיקר בשעת בין־השמשות, פלעגט זיך הערן אַ יאָמערלעך געשריי פון אַ צעשלאָגענעם יידן; דאָס האָבן זיך די פּוילישע כוליגאַנעס געלאָזט ווילגיין, איבערהויפּט ווען זיי האָבן געכאַפּט אַ ייד מיט אַ באָרד. פאַרשטייט זיך, אַז אויך די דייטשן האָבן נישט געקאָנט דורכלאָזן אַזאַ ספּעציעלע „געלעגנהייט". איך געדענק אַ געוויסן פרימאָרגן, ווען עס האָט זיך פלוצלינג דערהערט אַ שרעקלעכער געשריי פון דער דירה, ווו עס האָט געווינט יצחק פריידזאָן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ווען דער רוב יידן איז צוריקגעקומען פון וואַרשע, איז אויך געקומען דער רב מרגלית. מורא האָבנדיק, אַז די דייטשן וועלן אים זוכן אין זיין שטוב אַלס ערובניק, איז ער אַריבער צו יצחק פריידזאָנס שטוב. ביז היינט ווייס איך נישט גענוי צי דאָס איז געווען אַ צופאַל אָדער אַ מסירה. די דייטשן האָבן אים דאָרט געפונען און שטאַרק צעשלאָגן. (אַ „דאַנק" דעם צופאַל איז ער געבליבן לעבן, ווייל באַלד צומאָרגנס איז ער אַוועק פון פּרושקאָוו קיין ווילנע און פון דאָרט קיין אַמעריקע ווו ער לעבט איצט. זיין פרוי און איינציקער זון האָבן אָבער געטיילט דעם ביטערן גורל פון אַלע פּרושקאָווער יידן).

פיל יידן זענען דאַן אַוועק אויף דער רוסישער זייט. פון פּרושקאָוו איז די צאָל געווען אַ קליינע. טייל איז אַ שאָד געווען איבערצולאָזן אויף הפקר דאָס ביסל אָרעמקייט, אַנדערע האָבן געהאַט קליינע קינדער און אַלטע עלטערן. אָבער אויך די יוגנט האָט זיך נישט געריסן אויף מזרח. אפשר האָט דאָ געווירקט די נעגאַטיווע באַציאונג צו רוסלאַנד, אַלס אַ לעבעדיקער קבר (ווי קאַזשעבראַצקי

פלעגט עס זען)? אָבער איך קלער, אַז דאָ האָט הויפּטזעכלעך געווירקט דער טיפּיש־יידישער אָפּטימיזם און די לייכטקייט פון משלים זיין מיטן גורל. מע האָט געגלייבט און געהאָט בטחון, אַז די מלחמה וועט זיך בקרוב ענדיקן, מע וועט איבער־לעבן דעם שונא און זוכה זיין צו בעסערע צייטן. קיינער האָט נישט גע־חלומט פון אַ טאָטאַלער אויסראָטונג, אַפילו נישט די, וואָס זענען געלאָפן קיין רוסלאַנד.

אין דער פרעמד

איך פערזענלעך האָב באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די שטאָט און אַוועק קיין רוס־לאַנד. דער איינציקער אָפּהאַלט איז נאָר געווען דער געזונט־צושטאַנד פון מיין פאָטער. דאָס האָט, ליידער, לאַנג נישט געדויערט און ער איז נפטר געוואָרן. דאַן בין איך מיט דער פרוי, צוזאַמען מיט לוי ווייסבערג און פרענקעל און נאָך אייניקע פריינד פון וואַרשע אַוועק צו דער גרענעץ נעבן בריסק, בכדי אַריבער־צוגיין אויף דער רוסישער זייט. מיר זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די דייטשן און פאַליאַקן, וואָס האָבן אונדז געשלאָגן מכות־רצח און אונדז באַרויבט און מיר זענען געצוווּנגען צוריקצוקער'ן זיך קיין פּרושקאָוו.

דער מצב אין שטאָט האָט זיך פאַרערגערט פון טאָג צו טאָג. אין זשיראַרדאָוו האָבן די דייטשן געכאַפּט די עסקנים און פאַרשיקט זיי אַלס ערובניקעס אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אויך ביי אונדז האָבן זיך פאַרשפּרייט עקשנ־תתדיקע קלאַנגען וועגן אַזאַ אַקציע. קרובים און באַקאַנטע האָבן אָנגעהויבן צו ווערן אומרואיק וועגן מיר. עס איז מיר אָבער, נאָך דעם ערשטן דורכפאַל, שווער געווען זיך צו אַנטשליסן אויף נאָך אַ פּרוּוו, און גראָד איז מיין שוועסטער איטע זייער קראַנק געוואָרן. איך געדענק ווי אין אַ געוויסן אָוונט בין איך אַריין אין שטוב פון זלמן יערעמיאַש. דאָרט איז געזעסן ר' יעקב סטאָלאָוויטש, מיין אַמאָ־ליקער רבי און לערער. אויך דאָס מאָל האָט ער גערעדט צו מיר ווי צו אַ תלמיד. ער האָט מיך אויסגעפרעגט פּרטים וועגן דעם דורכפאַל ביי דער גרענעץ און אָנגעהויבן מיר דערציילן דעם משל מיט דער מוראַשקע, וואָס רעזיגנירט קיין מאָל נישט און פּרובירט ווידער ביז זי דערגרייכט איר ציל. איך האָב מסכים געווען מיט אים, אָבער ס'איז מיר דאָך שווער געווען צו שיידן זיך פון דער משפּחה און ספּעציעל פון דער קראַנקער שוועסטער, אָבער, מיט אַ מוטערלעכער זאָרג האָט זי מיך געבעטן צו ראַטעווען זיך און אַנטלויפן. איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן איר פיבערדיקן קוש פון אירע ברענענדיקע ליפּן, ווען זי האָט זיך מיט מיר געזעגנט. ווי מיר וואָלטן ביידע פאַרויסגעפילט, אַז דאָס איז אונדזער לעצטע צעשיידונג!

דעם 17טן נאָוועמבער 1939 בין איך מיט מיין פרוי, נאָך שווערע וואַנדערונ־גען און איבערלעבענישן, אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, אויף דער סאָוויעטישער זייט. מיר זענען אַראָפּ פון דער באַן און אַריבער די בריק פון דער באַן־סטאַציע

נישט האָבנדיק קיין באַגריף ווו מיר וועלן איבערנעכטיקן. פלוצלינג דערהערן מיר, אַז מע רופט אונדז ביים נאָמען. אונטער דער בריק זענען געשטאַנען הונדערטער פּליטים, וואָס זענען געקומען צו דער סטאַנציע צו זען, אפשר וועלן זיי טרעפן באַקאַנטע אָדער קרובים. און פון אָט דער מאַסע רופט מען אונדז: „מנשה! פרידאַ!" מיר האָבן נישט געקענט גלייבן די אייגענע אויערן, אָבער ווען מיר האָבן געקוקט אין דער ריכטונג פון די רופן, האָבן מיר דערזען נישט קיין אַנדערן ווי משה בעקער פון פּרושקאָוו. די ערשטע באַגעגעניש מיט אַ פּרושקאָווער אין אונדזער וואַנדער־וועג.

מיר האָבן זיך האַרציק באַגריסט און אים דערציילט אונדזער לאַגע און אַז מיר האָבן נישט קיין אָרט צו נעכטיקן. ער האָט אונדז באַלד געטרייסט נישט צו זאָרגן און אונדז אַוועקגעפירט אונטער דער שטאָט, ווו עס האָבן שוין געלעבט יאָסל בראַנד און מלך קאַמערפוקס. זיי האָבן אונדז באַגעגנט מיט גרויס שמחה, אויסגעפרעגט וועגן אונדזער שטאָט, וועגן יעדן פּרט אין איר, וועגן דער אַלגע־מיינער לאַגע פון די יידן אונטער דער נאַצי־אָקופּאַציע. מיר זענען אַזוי געזעסן ביז האַלבער נאַכט, און דאַן האָט יאָסל בראַנד געזאָגט, מיר זאָלן זיך לייגן שלאָפן, און אַז ער גיט אָפּ היינט זיין געלעגער, כדי מיר זאָלן זיך גוט אויסרוען.

יאָסל און מלך זענען נאָך אין פּרושקאָוו געווען זייער נאָענטע חברים. מיטן אויסברוך פון דער מלחמה זענען זיי מאָביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי, איבערלאָזנדיק אין פּרושקאָוו זייערע פרויען און קינדער און אַ פּאַר־צווייגטע משפּחה.ביידע האָבן געקעמפט אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק, אַריינ־געפאַלן אין געפאַנגענשאַפט און באַפרייט געוואָרן מיטן אָנקום פון די רוסן. אַלס געוועזענע סאָלדאַטן האָבן זיי אָפּגעדונגען אַ צימער ביי אַ פּוילישער אַלמנה און זיך איינגעאָרדנט ביי אַרבעט אין דעם ביאַליסטאָקער שעכטהויז. זיי האָבן גוט פאַרדינט אָבער מיט אומגעדולד געוואַרט צו קומען צו זייערע פרויען און קינדער. דערווייל איז זייער שטוב פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מין היים פאַר די פּרושקאָווער און זייער אַרבעט איז אויך געוואָרן אַ מקור פּרנסה פאַר אַלע זייערע „לאָקאַטאָרן".

אין דעם קליינעם שטיבל זענען שוין געווען בערך 20—30 מענטשן. יעדע נאַכט זענען אויף דער האַרטער פּאָדלאָגע געשלאָפן 10—15 פּערזאָן אין צוויי שיכטן, ווייל פאַר אַלעמען צו שלאָפן אין איין צייט איז נישט געווען קיין אָרט. ווען איין טייל איז געשלאָפן, האָבן די אַנדערע געשפּילט אין קאָרטן. נאָר אין איין ווינקל איז געווען אַ בינטל שטרוי פאַרצוימט פון צוויי ברעטלעך — און דאָ זענען געשלאָפן די צוויי „בעלי־בתים". זעלטן איז זיי אָבער אויסגעקומען צו שלאָפן אויף דעם געלעגער, ווייל אַ פּרינציפּ האָבן זיי געהאַט, אַז יעדער ניי־געקומענער האָט באַקומען זייער אָרט אויפן ערשטן נאַכטלעגער, און אַזעלכע זענען געווען כמעט יעדן טאָג. זיי האָבן זיך געטיילט מיט יעדן ביסן ברויט. פון שעכטהויז פלעגן זיי ברענגען פלייש און מיין פרוי האָט געקאָכט. עס זענען תמיד געווען אַרום 15 מענטשן צום טיש. דאָס איז פון זייער זייט געווען אַן אמתער

אויסדרוק פון פריינטשאַפט און חברישקייט, וואָס מען טרעפט זייער זעלטן. צווישן די שטענדיקע איינוואוינער פון דער „קאָמונע" זענען געווען: די משפחה פון משה קאַמערפוקס, דוד בראַנד, זילבערשטיין און פיל אַנדערע.

אין פּרושקאָוו האָבן יידן געלעבט צווישן איין גזירה און דער צווייטער און זיך אָנגעהויבן צוגעוויינען צו די צרות. עס האָט זיך זיי אַפילו געדוכט, אַז עס איז אַ ביסל בעסער געוואָרן. אַזוי איז אויך געווען אין אַנדערע שטעטלעך. דערווייל איז אָנגעקומען די פּרשה פון דעם דייטש־רוסישן אָפּמאַך וועגן בירגער־אויסטויש. עס האָט זיך אָנגעהויבן די רעגיסטראַציע פון די פּליטים אויף צו בלייבן אין רוסלאַנד אָדער צוריקפאָרן אינעם אָקופּירטן פּוילן. דער עולם איז אַרומגעגאַנגען צעטומלט. פיל יידן, וואָס האָבן איבערגעלאָזט זייערע משפּחות ביי די דייטשן, האָבן זיך געריסן אַהיים. עס זענען פּונקט דאַן אָנגעקומען פון פּרושקאָוו איינציקע פּרוּוען צו זייערע מענער אין ביאַליסטאָק און דערציילט, אַז די לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט און מע דאַרף פאָרן אַהיים. דער גרעסטער טייל פּליטים האָט טאַקע אַזוי געטאָן. עס זענען דאַן צוריקגעפאָרן אויך יאָסל בראַנד און מלך קאַמערפוקס. אויך מיין ברודער דודס פרוי איז דאַן געקומען צו אונדז און דוד האָט געזאָלט נאָכקומען, אָבער אין דער אַטמאָספער, וואָס זי האָט באַגעגנט דאָ האָבן זיי באַשלאָסן צו בלייבן אין פּרושקאָוו. אַזוי אַרום איז דער גרעסטער טייל צוריק אַהיים און אומגעקומען צוזאַמען מיטן פּוילישן יידנטום און נאָר ווייניקע זענען פאַרבליבן אויף דער סאָוויעטישער זייט (די לעצטע ידיעות פון דער היים האָב איך דערהאַלטן פון מיין ברודער, שוין זייענדיק אין סיביר, אין מערץ 1941. ער האָט מיר געשריבן, אַז הער „רעבון" דערקוטשעט זיי שטאַרק מיט זיינע אָפּטע באַזוכן און ער באַדויערט וואָס ער האָט נישט באַגלייט זיין פרוי צו אונדזער באַגעגעניש. מער האָב איך שוין פון מיינע נאָענטע נישט געהערט).

אין 1942 בין איך באַפרייט געוואָרן פון סיבירער אַרבעטס־לאַגער. נע־ונד האָבן מיר זיך געשלעפּט וואָכן לאַנג אָן עסן, זוכנדיק אַ מקום מנוחה ווו איבערצולעבן די געבליבענע מלחמה־יאָרן. לאַנגע עשאַלאָנען־צוגן מיט טויזנטער מענטשן אויף די לאַסט־וואַגאָנען האָבן זיך געשלעפּט אַהין און צוריק און מיר בתוכם, אויף יעדער סטאַנציע פלעג איך שנעל אַראָפּשפּרינגען און געזוכט פריינד אָדער באַקאַנטע. אויף איין סטאַנציע האָב איך באַגעגנט אַ פּרושקאָווער, מאָניעק אַמסטערדאַם. אין טאַשקענט האָב איך אויך געטראָפן נח שאַרפמעסער. ער איז שוין דאָרט געווען אַ תושב צוזאַמען מיט ראובן פאָסטאָלסקי. ער האָט מיר געהאָלפן געפינען דעם מאַרק, כדי צו קויפן אַ שטיקל ברויט. ראובנען האָב איך ליידער נישט געטראָפן. נ. שאַרפמעסער איז אַוועק אין רוסישן מיליטער, געקעמפט און געפאַלן אויפן שלאַכטפעלד.

פון דאַן אָן האָב איך בכלל פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט פּרושקאָוו. ערשט נאָך דער מלחמה האָט מען מיר דערציילט, וואָס עס איז דאָרט פאַרלאָפן, און אַנדערע

חברים וואָס זענען דאָרט געווען שרייבן וועגן דעם פּרק מיט מער פּרטים. איך וויל נאָר דאָ צוגעבן אַ קורצן סך־הכל. נאָך מיין אַוועקפאָרן איז די לאַגע אין פּרושקאָוו אויף אַ קורצער צייט געווען אַ ביסל בעסער. יידן האָבן טאַקע געמוזט טראָגן דעם מגן־דוד און זענען באַגרענעצט געווען אין זייערע באַוועגונגען, אָבער פּרנסה האָט מען געהאַט, ווער ביי אַרבעט, ווער ביי שמוגלען. עס אַזי געווען אַן אילוזיע, אַז מען וועט שוין ווי עס איז דורכקומען.

אָבער די אילוזיע האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. אויפן שטח פון די באַן־וואַרשטאַטן האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַן אַרבעטס־לאַגער, ווו עס איז אינ־טערנירט געוואָרן דער גרעסטער טייל אַרבעטפעיקע מענער. דאָרט האָבן זיי גע־אַרבעט און געלעבט אין אוממענטשלעכע באַדינגונגען און אין שטענדיקער שרעק. וועגן דעם האָט מיר נאָך געשריבן מיין שוועגערין און צוגעגעבן, אַז מיין ברודער חיים געפינט זיך דאָרט אין אַ גוטער געזעלשאַפט צוזאַמען מיט עראַזם ראַזענאָוויטש. זי האָט דערמיט אונטערגעשטראָכן, אַז אפילו אַזאַ איינפלוסרייכער ייד ווי ראַזענאָוויטש האָט זיך פון דעם נישט געקאָנט אויסקויפן.

אין האַרבסט פון זעלבן יאָר איז אַרויס די גזירה פון געטאָ. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז קאָנצענטרירט געוואָרן אין אַ קליינער געגענט, ווו עס האָבן פריער געוווינט נאָר איינצלנע יידן. דאָס איז די קעזמאַן־גערצמאַן־געגנט. די יידן האָט מען דאָרט אַריינגעפּאַקט צו עטלעכע משפחות אין אַ צימער, און די פּאַליאַקן זענען פון דאָרט אַריבער אין די בריווחדיקע יידישע דירות. די דייטשן האָבן אויך באַשטימש אַן עלטעסטן פונעם יודענראַט. זיי האָבן נישט געפונען עפּעס אַ ייד, וואָס זאָל זיין פאַר זיי פּאַסיק און באַשטימט אויף דעם פּאָסטן אַ פּליט פון לאָדזש, אַ געוויסן שליפּקעוויטש, וואָס האָט געהאַרכזאַם אויסגעפירט זייערע גזירות.

אויך אין די נייע באַדינגונגען האָבן די יידן פּרובירט אָנהאַלטן אַ געוויסן געזעלשאַפטלעכן לעבן און נישט אַריינפאַלן אין יאוש. עס איז אַפילו געפירט געוואָרן אַ טיילווייזע קולטור־אַרבעט און מען האָט געזאָרגט פאַר דער דערציאונג פון די קינדער. די הילצערנע שול־געביידע איז צענומען געוואָרן און אַריבער־געפירט אינעם געטאָ. דאָ האָט מען אָרגאַניזירט אַ מין שולע אונטער דער לייַ־טונג פון קאָזשעבראַצקי. אָבער אויך דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט און אין פעברואַר 1941 איז דאָס געטאָ ליקווידירט געוואָרן און די יידן פאַרטריבן אינעם גרויזאַמען וואַרשעווער געטאָ. דאָרט האָבן זיי געטיילט דעם גורל פון אַלע וואַר־שעווער יידן — אין נויט, הונגער, פּיין, „אַקציעס" און אויך גבורה.

עס וועלן זיכער אין דעם דאָזיקן בוך קומען צום אויסדרוק די העלדישע טאַטן פון אונדזער יוגנט אין וואַרשע און אין אַנדערע ערטער. זאָל עס אָבער דאָ גע־זאָגט ווערן, אַז עס איז מסתמא נישט קיין צופאַל, וואָס די קליינע יידישע קהילה אין פּרושקאָוו האָט געגעבן אַ גרויסן צושטייער פון געטאָ־קעמפער. דאָס איז אַ פּראָדוקט פון יאָרן פון דערציאונג אין די יוגנט־באַוועגונגען, ספּעציעל פון דער „פרייהייט". פּאַקטיש איז דאָס נישט געווען זייער ערשטער קאַמף. די זכריהס, די

שליאַמעקס, די צוקערס האָבן פון שטענדיק אָן מיט כבוד זיך אַנטקעגנגעשטעלט פאַרשידענע כוליגאַנעס ביי אונדז אין שטאָט און אויף אויספלוגן מחוץ דער שטאָט. מיט שטעקנס, שטיינער און פּאַסקעס האָבן זיי זיך אַנטקעגנגעשטעלט די פּראָפעסיאָנעלע מעסערשטעכערס פון די צעגעלניעס.

על פּי רוב האָבן די פּרושקאָווער אין וואַרשעווער געטאָ פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט צווישן זיך. נאָר אויף דזשעלנע-גאַס, אין דעם קיבוץ, האָבן זיך געטראָפן צוזאַמען אַ צאָל פון אונדזערע יוגנטלעכע. דאָרט האָט נאָך געווירקט אויף זיי קאָזשעבראָצקי, וואָס האָט געוווינט אין זעלבן הויז. אין די בונקערס, אין אָשוויענ־טשים, אין טרעבלינקע, האָבן די פּרושקאָווער יידן געטיילט דעם גורל פונעם גרעסטן יידישן געטאָ אין פּוילן.

איובס בשורות

פון 1941 ביז 1945 בין איך געווען אין גאַנצן אָפּגעריסן פון דער אַלטער היים. פאַרטריבן אין די קאַזאַכסטאַנישע מדבריות, אין אייגענע צרות, האָב איך דאָך אויף קיין מינוט נישט פאַרגעסן אין אונדזער שטאָט און געהאָפט צוריק זיך טרעפן מיט מיינע טייערסטע. אָבער מיטן פאַרויסמאַרש פון דער סאָוויעטישער אַר־מיי האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע טרויעריקע ידיעות וועגן דער ליקווידאַציע פון פּוילישן יידנטום. מיר האָבן געהערט וועגן דעם אין ראַדיאָ, אָבער דער עיקר פון די בריוו פון יידישע פּראָנט־סאָלדאַטן. איך האָב דאָך געגלייבט, אַז פון וואַר־שעווער יידנטום זענען פיל געבליבן און באַלד נאָכן באַפרייען פון וואַרשע האָב איך געשריבן בריוו צום פּרושקאָווער מאַגיסטראַט, צום גלח און צו אַ באַקאַנטן קריסט, בראָולאַ. אָבער איך האָב פון זיי קיין ענטפער נישט באַקומען. צו מיין גרויס וווּנדער און פרייד האָב איך דערהאַלטן אַ בריוו פון אידעק קעניגשטיין, וואָס האָט באַקומען מיין אַדרעס פון דער פרוי בראָולאַ. דאָס איז געווען דער ערשטער לעבנס־צייכן פון יידישן לעבן אין פּרושקאָוו, אָבער ליידער איז עס אויך געווען אַן איוב־בשורה, אַז קיין יידיש לעבן איז מער נישטאָ. ער האָט מיר געשריבן, אַז אין גאַנץ פּוילן האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט נישט מער ווי אַ פּאָר צענדליק טויזנט יידן, וואָס קומען ביסלעכווייז צוריק פון די וועלדער, לאַגערן און באַהעלטענישן. פון מיין משפּחה איז נאָך קיינער נישטאָ, נאָר ער טרייסט מיך, אַז עס קומען אָן יעדן טאָג יידן און איך דאַרף נישט פאַרלירן די האָפענונג.

1945. דער קריג איז געענדיקט. עס הייבט זיך אָן די רעפּאַטריאַציע פון פּוילישע בירגער, און פּסח 1946 קום איך קיין פּרושקאָוו. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דעם קעלצער פּאָגראָם, ווען יעדע נסיעה איז געווען באַגלייט מיט סכנת־נפשות, ווען די א.ק.־באַנדעס האָבן אָפּגעשטעלט די צוגן, אַרויסגעוואָרפן יידן פון די וואַגאָנעס, געשלאָגן זיי און דערשאָסן. איך בין דאָן געווען אין קלאָדזק (נידערשלעזיע), אָבער איך קאָן מער נישט איינזיצן. איך שטייג איין אין נאַכט־צוג, וואָס גייט אָפּ קיין וואַרשע. די גאַנצע נאַכט האָב איך זיך געמוזט צוהערן צו די

געשפּרעכן פון די פּאָליאַקן. און זיי רעדן כסדר וועגן די ייִדן: אַז ייִדן קומען צוריק אין גרויסע מאַסן פון רוסלאַנד און פאַרשמוצן די הייליקע פּוילישע ערד. אין וואַגאָן איז געווען פינצטער, מיין פּוילישער אַקצענט איז גאַנץ גוט און מען דערקענט מיך נישט. אַזוי גייט אַדורך די נאַכט. פאַרטאָג דערנענטערט זיך דער צוג צו פּרושקאָוו. דאָס האַרץ הייבט אָן קלאַפּן פעסטער, די נערוון ווערן געשפּאַנט; איך ווייס נישט וואָס עס דערוואַרט מיך דאָ, און אפשר זאָל איך פאָרן ווייטער, קיין וואַרשע? אָבער אָט פאָרט דער צוג אַריין קיין פּרושקאָוו. אַן אינערלעך מאָדנע געפיל באַהערשט מיך און אַן אומבאַוווסטער כוח שטופּט מיך אַרויס פון וואַגאָן. און אָט שטיי איך שוין אויפן פּרושקאָווער וואָקזאַל.

די ערשטע מינוטן נעמט מיך אַרום עפּעס אַן אומבאַקאַנט געפיל פון האַר־ציקער נאָענטקייט און אַכזריותדיקער פרעמדקייט — אַ געפיל וואָס קאָן אַראָפּ־פירן פון געדאַנק. איך באַפריי זיך פון דעם געפיל און לויף שנעל דורך דעם טונעל, קום אַרויס אין דער שטאָט און הייב אָן צו גיין פאָרויס. דוכט זיך דאָס זעלבע פּרושקאָוו, די זעלבע גאַסן, ביימער, הייזער, אַלץ געבליבן ווי געווען, און דאָך אַנדערש. קאַלט. איך באַזוך די ערשטע ייִדישע משפּחה פון אידעק קעניג־שטיין. ער דערציילט מיר ווי אַזוי ער האָט זיך געראַטעוועט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער! ער דערציילט ווי אַזוי עס זענען אומגעקומען די ייִדן און ווער עס האָט זיך געראַטעוועט. ביז איצט זענען בלויז 6—7 ייִדן צוריקגעקומען פון די וועלדער און בונקערס, פון די לאַגערן און פון רוסלאַנד. זיי זענען דאָ, אָבער זיי זיצן נאָך אַלץ אויף די וואַליזקעס און ווילן וואָס שנעלער דערווייטערן פון דעם אָרטיקן גיהנום, וואָס איז פול מיט שנאה און גיפט.

איך בין אַוועק באַזוכן מיין שטוב. די טיר איז געווען געשלאָסן, די נייע בעלי־בתים זענען, ווייזט אויס, אַוועק צו דער אַרבעט. איך בין אַראָפּ אין קעלער, געשמעקט אין אַלע זייטן, געקוקט אין די שפּאַרונעס, אָבער נישט געפונען קיין שפּור פון אַמאָליקן לעבן, פון דעם פאַרמעגן און גוטס.

איך בין אַוועק אפילו באַזוכן דאָס שעכטהויז, וווּ מיין טאַטע האָט במשך פון 35 יאָר געטאָן זיין הייליקע אַרבעט אַלס שוחט, און וווּ עס האָבן תמיד געראַשט און געווימלט מיט קצבישן געפילדער, מיט ווייליוונגערישן קלאַפּן איבער די פּלייצעס, מיט האַנדל־וואַנדל. פון דעם אַלעם איז קיין זכר נישט געבליבן. דאָס שעכטהויז שטייט טאַקע אויף דעם זעלבן אָרט, עס האָבן זיך נאָר געענדערט די בעלי־בתים. אַנשטאָט הענעך קעניגיישטיין איז איצט דער בעל־הבית דער מאַגי־סטראַט. די אַנגעשטעלטע זענען די זעלבע גויים, אָבער אַלץ וואָס איז געווען ייִדיש איז מער נישטאָ.

איך האָב אויך באַזוכט דעם „אָרנטלעכן" פּאָליאַק, ביעלאַווסקי, אין זיין אַפּטייק. איך בין אַריין אין אַפּטייק, שטיין געבליבן און געוואַרט אַ לענגערע צייט. איך בין געווען זיכער, אַז ער דערקענט מיך נישט, אָבער ווען איך האָב אים געפרעגט, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט מיך דווקא יאָ דערקענט און איך האָב

פאַרשטאַנען, אַז מיין אָנוועזנהייט איז אים נישט שטאַרק צום האַרצן, און איך האָב אים פאַרלאָזן.

איך האָב אויך באַזוכט אַ יונגע קריסטין, מיין שוועסטערס אַ חברטע, יאַדזשקע, וואָס פלעגט פיל אַריינגיין אין די יידישע אינטעליגענטע היימען. זי האָט מיר אָפּגעגעבן אַ בילד פון מיין שוועסטער און באַלד אָנגעהויבן שיטן פעך און שוועבל אויף יידן. איך האָב איר שאַרף אָפּגעענטפערט און אַוועק אָן אַ „גוטן־טאָג״. דאַן בין איך אַוועק באַזוכן די פאַרבליבענע יידן: פישל דעם שוסטער, פרוכט, כּטאַכע גוטאָוויטש, דער אַלטער ראָזענאָוויטש. ראָזענאָוויטשס פרוי איז עטלעכע יאָר געזעסן אין אַ פינצטערן בונקער און איז אין גאַנצן בלינד געוואָרן. דאָך האָט זי מיך באַלד דערקענט לויט דער שטימע און מיך אָנגערופן ביים נאָמען. איך בין אַוועק צו לאה קאָן (פון דער היים זאַלצמאַן) און צוזאַמען זענען מיר אַוועק אויפן בית־הקברות. מיר האָבן ביטער זיך צעוויינט און נישט געקאָנט זיך באַ־רואיקן און געטראַכט, אַז למען האמת, געפינט זיך דאָ דער גליקלעכער טייל פון די פרושקאָווער יידן. דער בית־עלמין איז ווייניק געווען באַשעדיקט. מיין מוטערס מצבה איז געווען כמעט ווי ניי. דעם אַלטן רבס „אוהל״ בכלל נישט אָנגערירט און אַזוי אויך די אַנדערע מצבות. קומענדיק אַרויס האָט מיך באַגעגנט דער קריסט־לעכער שומר און געבעטן געלט פאַר זיין היטן. איך האָב אים צוגעזאָגט צו שמועסן וועגן דעם מיט די יידן אין שטאָט. איך האָב עס טאַקע געטאָן און שפּעטער האָט ווייצער, מיט דער אונטערשטיצונג פון דזשאָינט געזאָרגט דערפאַר, אַז דער בית־הקברות זאָל אַרומגעצוימט ווערן (דער דזשאָינט האָט דאַן ווידער אָנגעהויבן צו פירן זיין טעטיקייט. אויך אין פרושקאָוו איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, ווו די סעקרעטאַרין איז געווען ראָזענאָוויטשס טאָכטער. דער קאָמיטעט האָט זיך געפונען אויף דער קלאָנאָווע־גאַס, און יעדער ייד, וואָס האָט באַזוכט די שטאָט האָט דאָרט באַקומען די ערשטע געלט־שטיצע און אַ פּעקל מצות).

איך בין דורכגעגאַנגען די שטאָט אין דער לענג און אין דער ברייט. אַריינ־געקוקט דאָרט, ווו עס זענען פריער געווען וואַרעמע יידישע היימען און זיך אָנגע־טראָפן מיט די בייזע און קאַלטע גויישע בליקן. פיל מאָל האָב איך געקאָנט הערן אויף דער גאַס אַ פראַגע פול מיט וווּנדער, אַז עס געפינט זיך נאָך אַ לעבעדיקער ייד. איך בין אָבער אויך געריירט געווען פון דריי באַגעגענישן מיט פּאָליאַקן. איין מאָל, ווען אַן אַלטער פּעפּעסאָוויעץ, דוכט זיך, אָפּאָלסקי, האָט זיך מיט מיר אַרומגעכאַפּט קושן; דאָס צווייטע מאָל, די האַרציקע באַגריסונג פון דעם נייעם בירגערמייסטער, וואַלטשאַק, אַן אַמאָליקער פּשוטער אַרבעטער אין דער פאַרבן־פאַבריק. און צום סוף, איין מאָל, גייענדיק אין גאַס האָב איך געהערט מיך רופן אויף פּויליש: „שוחטקעס זון!״. דאָס איז געווען דער פּאָסטטרעגער פון מאַ־גיסטראַט, כעלינסקי, וואָס זיין מוטער פלעגט וואַשן וועש אין יידישע הייזער און ער פלעגט דאָרט אויך פיל מאָל אָפּעסן. ער האָט זיך צעוויינט און מיר דערציילט וועגן זיינע גרויליקע איבערלעבענישן אין דייטשלאַנד אַלס געפאַנגענער. עס איז אים באמת שווער געווען צו דערקענען. מיך האָט ער, דאַקעגן, דערקענט פון

אונטן כאילו לויטן גאַנג פון מיין מוטער. בדרך כלל האָבן די פּאָליאַקן אין שטאָט נישט געוווסט, אַז עס זענען נאָך דאָ יידן און דאָס האָט מיר דערמעגלעכט זיך פריי אַרומצודרייען אין שטאָט און באַזוכן די פּאַרוואָרפנסטע ווינקעלעך.

אַלץ איז געווען ווי פריער, נאָך אפילו שענער. די עטלעכע יידישע הילצערנע געביידעלעך פון ראָזענבלום, גערשיניאַק און קאַמערפּוקס זענען אָפּגערוימט געוואָרן. די שטאָט איז געהילט אין גרינס און ביימער, אַ מחיה פאַרן אויג. די געשעפטן זענען שוין טיילוויז אָפן, פארשטייט זיך, אז נאָר מיט פּוילישע סוחרים; עס זענען צוגעקומען נייע בעלי־מלאכות, שוסטערס, שניידערס — פאַרנומען די יידישע פּאָזיציעס, און קיין יידן זענען נישטאָ! און זיי פעלן דאָ קיינעם נישט אויס!

און די פאַרבליבענע עטלעכע יידן קאָנען זיך שוין דאָ קיין אָרט נישט געפינען. פאַר זיי עקזיסטירט נישט מער די שטאָט פּרושקאָוו. זיי האָבן איצט אַן אַנדערע אויפגאַבע: לעבן! און מיט זייער לעבן צו פאַראייביקן און פאַרצוזעצן די גאָלדענע קייט פון פּוילישן יידנטום און פון די טויזנטער טייערע, נאָענטע און פאַרטיליקטע נשמות פון דער יידישער קהילה אין פּרושקאָוו, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ. הי״ד.

חבל על דאבדין ולא משתכחין!

מנשה אופוזדובר

דפים מתולדות הקהלה

(תמצית ותרגום של המאמר לעיל)

לדאבוננו, לא נשארו מסמכים ותעודות אשר יכלו לעזור בסקירה הקצרה הזאת על תולדות הקהלה שלנו ולפיכך לא היתה בידי ברירה אחרת אלא להסתמך על העדויות והזכרונות של אלה, אשר נשארו בחיים ובפרט על שיחותי עם חותני, יצחק גוטאוויטש ז״ל, מותיקי הקהילה. כמובן, שאין סקירה זו יכולה להיות מדעית ומושלמת.

העיר פרושקוב

העיר פרושקוב נמצאת במרחק של 17 ק״מ ממערב לורשה, הבירה. את העיר חוצה נהר קטן, אוטראטא, אחד מיובלי הבזורא אשר משתפכת לתוך הויסלה. על הנהר הזה עבר גשר אשר חיבר את החלק הדרומי של העיר עם הפרברים הצפוניים ז׳ביקוב, טווארקי ועוד. הנהר מתפתל מסביב לעיר ומשני גדותיו משתרעים גנים וכרי־דשא מרהיבים וצצות פינות נוי „רומנטיות".

העיר היא אחת הצעירות בסביבה. עד סוף המאה הקודמת היו קיימים מספר כפרים בודדים. רוב האדמות היה שייך למשפחת הגראף פוטוליצקי. רק ב־1918 מוזגו הכפרים לתוך עיר מאוחדת, פרושקוב. מאז התפתחה העיר במהירות רבה, הודות לתחבורה המצויינת לעיר הבירה. דרך העיר עבר קו הרכבת הראשי

מורשה מערבה ודרומה. בשנים האחרונות לפני המלחמה חוברה הרכבת לרשת החשמל וחוסלו קטרי־הקיטור. ממזרח לעיר עבר גם קו של רכבת־חשמלית פרטית, אשר חבר את ורשה עם טווארקי, פאדקאוואלעשנא וגרודזיסק. בעיר נמצאו גם סדנאות־הרכבת הגדולות ביותר שבמדינה.

ב־1939 מנתה העיר כ־33.000 אלף תושבים וביניהם למעלה מאלף יהודים. היא היתה למרכז מסחרי לכפרי־הסביבה, אבל עיקר פרנסתה על התעשיה המקומית. נמצאו בה מספר מפעלי־חרושת חשובים כגון: בי״ח לעפרונות של מאיעווסקי, לכלי־מטבח של ערענרייך, למוצרים כימיים של ראטנער וזומער־נובר, לפח, לניר, ותחנת החשמל האיזורית בעלת עוצמה רבה.

פרושקוב היהודית

לולא החורבן והשואה היינו בודאי חוגגים עתה את שנת המאה לקיום הקהלה. קהלה צעירת ימים, בת 250 משפחות אשר הצטרפו אליה מכל קצוות המדינה. התפרנסו בעיקר ממסחר זעיר וממלאכות. מבחינה כלכלית היה המצב שפיר ורק מעטים נזקקו לחסדי ציבור. למצב זה גרמה הקירבה לעיר הבירה ושגשוג התעשיה המקומית. אלפי פועלים ופקידים פולניים עבדו בורשה והזרימו את משכורותיהם לתוך כלכלת העיר. אפס, וקירבה גיאוגרפית זו היתה גם בעוכרינו כי בשביל הנוער היהודי היתה העיר יותר בחזקת בית־מלון. בשביל עבודה, לימודים או שעשועים — היו מעדיפים לנסוע לורשה.

היהודים התרכזו בחלק אחד של העיר. אבל גם באיזור זה הם היוו מיעוט בין קהל של גויים עוינים. ואפילו בשכונה זו הם תמיד חששו לגילויי איבה והתנפלויות מצד בריונים. במיוחד היו חוששים לעבור את הרחובות במוצאי־שבת, כשפועלים שיכורים היו מבזבזים בשתיה את משכורתם השבועית שזה עכשיו קבלו. אפילו פינות־החמד אשר לאורך הנהר היו „מקום מוכן לפורעניות״ בשביל מטיילים יהודים. ובכל זאת לא רצו הצעירים היהודים לוותר על תענוגות החיים והיו מוצאים שם, בערבים, זוגות מאוהבים, מדריכי תנועות־הנוער עם חניכיהם, או קבוצת תלמידים עם המורה קוזיברוצקי, אשר באו לשם בבוקר השכם לשם לימוד ושחיה.

ההתנפלויות האנטישמיות היו מנת חלקם של היהודים במשך שנים רבות, והתרבו בשנים האחרונות אשר לפני השואה. אפילו הלוויות לבית־הקברות היהודי היו בחזקת סכנה תמידית והיו מתנפלים על המלווים בדרכם בחזרה העירה.

דורות ראשונים

במרחק של שבעה ק״מ מפרושקוב שוכנת עיירה קטנה בשם נאַדאזשין. שם היה ישוב יהודי ותיק. בבית־הקברות המקומי ראו עוד מצבות של יהודי־ורשה, אשר נקברו שם כאשר בעיר הבירה עוד לא הייתה קיימת קהלה יהודית רשמית. במשך שנים רבות היתה עירה זו גם כעין מרכז ליהודי פרושקוב בשטח של שירותים דתיים. לשם היו מביאים גם את הנפטרים הראשונים בעגלה, כי תחבורה

אחרת לא הייתה קיימת בין שני המקומות. ברור שמצב כזה לא יכול היה להמשך זמן רב ויהודי פרושקוב חתרו לקראת עצמאות.

עצמאות זו הושגה הודות ליהודי הראשון בע׳ר, מרדכי גוטאוויטש. יהודי זה הגיע למקום מהעיר טומשוב. הוא התחיל לעבוד אצל הגראף פוטוליצקי בתור רועה־בקר ואחר כך עבר להיות חקלאי. הודות לכשרונותיו נתמנה אחר־כך למפקח על אחוזת הפריץ. במשך השנים הוא רכש לעצמו מגרשים שעליהם נבנה מרכז העיר. הוא היה לנגיד של הקהלה והקים משפחה ענפה. ברם, ממשפחה זו לא נשארו רבים פרט לארבעת הנינים אשר חיים במדינת ישראל.

כאשר התווספו עוד משפחות יהודיות במקום, ארגנו „מנין״, וכעבור זמן הוזמן גם רב וגם שוחטים. בשנים הראשונות היו „כלי קודש״ גרים בדירות אשר ניתנו להם ע״י ר׳ מרדכי. הוא גם מסר מגרש לקהלה, אשר עליו הקימו בית־כנסת ומקווה. וככה התחילה להתפתח הקהלה. אמנם, עדיין היו תלויים בנדז׳ין בקשר לקבורת מתים. השתדלו גם בשטח זה להשתחרר מהאפוטרופסות של העירה השכנה. דבר זה גרם למריבות ומכות היות וה„חברא־הקדישא״ של נדז׳ין לא היתה מוכנה לוותר על מקור הכנסה חשוב. לבסוף הושג הסכם, ור׳ מרדכי נידב מגרש חדש והוכשר בית־הקברות המקומי. הוא גם אשר „נתן״ את המת הראשון, את בנו, אשר נפטר במגפה הגדולה.

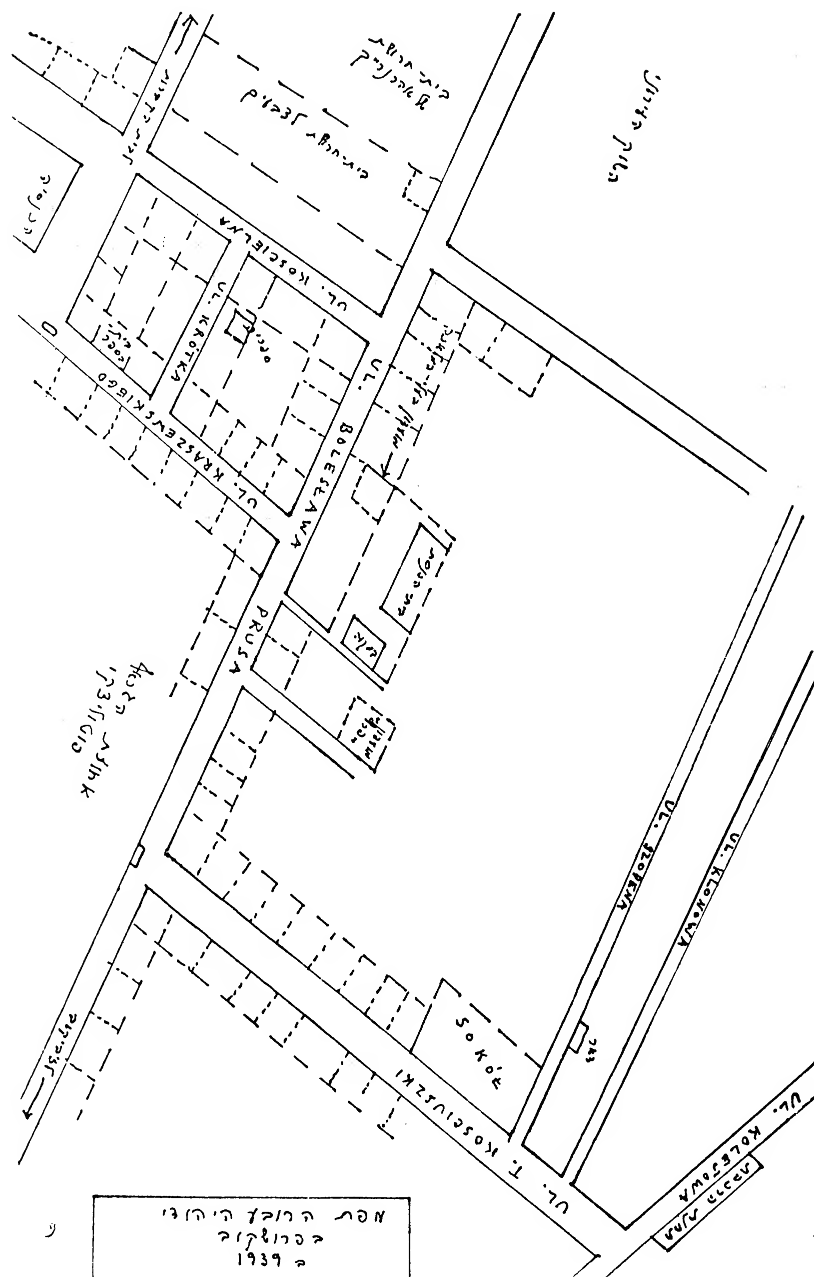
כאשר מת ר׳ מרדכי בשיבה טובה, בגיל 85 (בשנת 1917) היתה כבר בעיר קהלה מבוססת עם רב, שני שוחטים, גבאים, שמשים ומוסדות יהודים מסורתיים. נוער רב טרם היה ובשביל הילדים הקימו שני „חדרים״, אחד בשביל דרדקי, והשני בשביל תלמידי־גמרא. כעבור מספר שנים אורגן גם „חדר־מתוקן״ בהנהלתו של ר׳ ישראל־יוסף נורטמאן. (הוא עלה אחרי־כן ארצה ונפטר בחיפה בשיבה טובה, בשנת תשכ״ה).

במלחמת־העולם הראשונה

כיבוש העיר ע״י הצבא הגרמני גרם לשינויים חברתיים ותרבותיים. נפתח שדה פעולה רחב לחיי תרבות. גם הנוער גדל וגרם לתסיסה חברתית. הגרמנים מינו ועד קהלה חדש ובו משה אורץ׳, מאיר פרידמן ומשה רוזן. כעבור תקופה קצרה הוחלף ועד זה בועד נבחר אשר בראשותו עמד מענדל קירשנבוים. היה זה סוחר־עצים אמיד, בעל הכרה חברתית עמוקה ומלא מרץ ומסירות לפעולות תרבות ואירגון. ביוזמתו אורגן סניף של ה„ג׳וינט״, אשר סיפק לילדים מנות אוכל וחלב. הוא גם, יחד עם המורה אברהם קוזיברוצקי, הקימו את בית־הספר העברי „עבריה״. ביזמתו הוקם גם הקן של „השומר־הצעיר״, אירגון נוער יהודי ראשון. היתה זו, אכן, מהלומה קשה לקהלה כשהוא נפטר מיד עם גמר המלחמה.

בימי פולין העצמאית

בשנים הראשונות של פולין העצמאית עבר משבר חברתי על הקהלה. חלק של הנוער היהודי היה מגויס בצבא הפולני, אחרים עלו ארצה בעליה השלישית ושנים מספר שרר קפאון מסוים בחיי החברה והתרבות. מותו של קירשנבוים

UL. KOSCIELNA
UL. KRÓTKA
UL. BOLESŁAWA PRUSA
UL. KRASZEWSKIEGO
UL. T. KOSCIUSZKI
SOKÓŁ
UL. SZOPENA
UL. KLONOWA
UL. KOLEJOWA
מפת הרובע היהודי
בפרושקוב
ב 1939

השאיר חלל ריק. את מקומו תפסו פרנסי־קהלה חדשים שהיו אומנם מסורים לבעיות הקהלה אבל ניסו לנהלם בצורה המסורתית של שתדלנות ותקיפות. אמנם, למזלנו, הצטרף כוח חדש, אשר ייצג את היהודים בעיריה. היה זה יאן צ׳רניצקי, סוחר אמיד, בעל השכלה גבוהה ותעודת־גמר ברוקחות. איש בעל תרבות פולנית עמוקה וגם ציוני נלהב. בעיריה ייצג בכבוד את הענין היהודי והצליח בפעולותיו הודות להיותו לשון־המאזנים בין הימין והשמאל.

החינוך היהודי

עוד בימי הכיבוש הגרמני נוסד בית־הספר „עבריה" בראשותו של המורה קוזיברוצקי. היה זה מוסד חינוכי בעל רמה גבוהה, מוכר על ידי השלטונות ובוגריו נתקבלו ללא כל קשיים למוסדות חינוך גבוהים. ברם, היה זה בית־ספר חילוני ולפיכך היה לצנינים בעיני היהודים החרדים. כמשקל כנגדו הקימו את החדר ה„מתוקן" של מזרחי. בחדר הזה לימד יעקוב סטולוביץ" לימודי עברית. את הלמודים הכללים לימד דוקא בונדאי, לוי ויסברג, אשר היה מקובל מאד על התלמידים. „חדר" זה לא התקיים שנים רבות כי לא היה מקום לשני מוסדות השכלה בקהלה קטנה כזאת. הוא חוסל בגלל קשיים כספיים והחרדים התחילו במאבק להפוך את בית־הספר „עבריה" למוסד דתי. היה זה מאבק ארוך ועקשני ולבסוף נאלץ היה קוזיברוצקי לעזוב את עבודתו ובמקומו קבלו מורים חדשים והכניסו אוירה חדשה לגמרי. האדוקים לא יכלו לסלוח ל„מורה" על שהוא משפיע על הילדים שלהם בכיוון חילונות ומודרניזם ומעביר אותם ל„תרבות־רעה".

בית־הספר התחיל לרדת מרמתו הגבוהה. עסקנים והורים רבים לא היו מרוצים מהחזרת השיטות הישנות. הנוער דרש מוסד חינוכי מודרני. ברם, ברור היה שאין כוח וכסף מספיק לשני מוסדות. לבסוף, הוקם ועד חדש של יהודים דתיים וחילוניים, והגיעו לידי פשרה. קוזיברוצקי הוחזר להנהלת בית־הספר. בתוכנית הלימודים הוגברו לימודי־הקודש, הנערים חבשו כובעים והשלום הושג. בית־ספר זה חינך את הנוער ברוח ציונית־חלוצית. בוגריו רבים בין חלוצי הארץ ובין לוחמי הגיטאות בפולין.

חיי חברה

בימי הכיבוש הגרמני במלחמת־העולמית הראשונה נוסדה בפרושקוב ההסתדרות הציונית. במשך שנים רבות היה זה האירגון המפלגתי היחיד בעיר. אירגון זה ייסד ספריה, חוג לבמה, בית־ספר וגם את אירגון הנוער הראשון „השומר הצעיר". אירגון זה לא התקיים זמן רב והתפרק עם עליית מדריכו בעליה השלישית. ברם, בתקופת קיומו הקצר, הצליח בפעולות חינוכיות, ספורטיביות ולאומיות. כמו כן ארגן את אסוף התרומות בשביל הקרן־הקיימת וקרן־היסוד. במיוחד הצליח האירגון בהכנת מערכים המוניים כגון חגיגות הצהרת־בלפור וכ׳ בתמוז. אסיפות אלה היו מארגנים בחצר בית־הכנסת ובהשתתפות מלאה של כל יהודי הקהלה.

באותן שנים נ׳סד גם סניף של „המזרחי״. היהודים הדתיים התארגנו לא לשם מטרות פוליטיות אלא לפעולות חינוך. הנוער היהודי התחיל לפרוק מעליו את עול המסורת וההורים האדוקים ניסו להציל את המצב ע״י פעולות תרבות ואירגון ה„חדר״.

באותה תקופה חל גם פירוד בהסתדרות הציונית. מספר חברים עזב אותה ואירגן את ה„בונד״. אירגון זה הקים מועדון עם ספריה בשם „מועדון־תרבות״. כעבור זמן מועט חל פילוג ב„בונד״. הרוב עבר לתנועה הקומוניסטית. האחרים נשארו עם הציונים במסגרת של מועדון ע״ש י.ל. פרץ.

מועדון זה, עם ספריתו הגדולה, עבר נדודים רבים. הוא שריכז את מירב הפעולות התרבותיות בעיר. היקפו גדל והיו נאלצים תמיד לעבור למשכן גדול יותר. נקנו ספרים ואורגנו ערבי־לימודים והשכלה. רוב החברים השתייכו לתנועה החלוצית ובעיקר ל„פרייהייט״ („דרור״). היו גם קיימים חוגים של הנוער הבונדאי „צוקונפט״ ושל חוגי „בית״ר״.

בימי העליה הרביעית חודש סניף „החלוץ״ המקומי. צעירים וצעירות התחילו לצאת למקומות הכשרה בפולין ובהולנד. בשנות 32־1931 הוקם בעיר גם קיבוץ הכשרה, סניף של קיבוץ גרוכוב. קיבוץ זה קבל עזרה מוסרית וכלכלית של הקהלה המוקמית. החרשתן אנרנרייך מסר להם דירה גדולה וגם קבל את החלוצים לעבודה. מספר החלוצים הגיע עד לשבעים.

אחד ההישגים העיקריים של המועדון היה החוג הדראמתי. חוג זה נוסד עוד ב־1917 בהצגת הבכורה של „כאסיע די יתומה״. (הצגתו האחרונה היתה „בר־כוכבא״ ב־1939). הבמאי והרוח החיה של החוג היה ה„מורה״. הוא העלה את החוג לרמה גבוהה ושמו יצא לפניו. היו מזמינים אותו להצגות ברוב עירות האיזור ובואו לכל מקום היה חג ליהודים. הכנסותיו של החוג היו למקור העיקרי של תקציב המועדון. בשנת 1927 הוחג העשור של החוג ברוב פאר. התחילו גם להתכונן לחגיגת מחצית־היובל ב־1942, אבל, כמובן, שלא זכינו לכך.

יהודים בני־רחמנים

בעיר היו קיימים מוסדות צדקה ועזרא חשובים. ערכם גדל עם התעוררות החיים הכלכליים בשנים האחרונות אשר לפני השואה.

ראשית כל צריך להזכיר את קופת „גמילות־חסדים״. במצבם של הרוכל ובעל־המלאכה היהודי בפולין מלאה קופה זו תפקיד רציני ביותר. כנגד המדיניות האנטישמית הכלכלית של הממשלה צריך היה היהודי להתגונן בקופות עזרה. וקופה כזאת נוסדה גם בעירנו. אמנם, בהתחלה ניסו לנהל אותה בשיטות מיושנות ועל־ידי זה נוצרה אוירה של תקיפות וחניפה. אבל, במשך השנים, בכנסו לועד הקופה כוחות צעירים אשר שינו את השיטות והמוסד נהפך לעממי ודימוקרטי ביותר.

זמן מסוים היתה גם קיימת „הכנסת אורחים״. סודרו שני חדרים בשביל עוברי־אורח עניים, אלא שהתחילו להסתנן גם אורחי־פורחי ואלמנטים נבזים והמוסד הזה חוסל.

היו גם קיימים מוסדות של „לינת־הצדק" ו„ביקור חולים" אשר דאגו לבריאות ולהוצאות רפואה של מעוטי־יכולת. התעסקו בזה במיוחד יהודים דתיים, אשר ראו בפעולה זו מצווה עליונה.

בעיר היה גם קיים המוסד המרכזי לחולי־רוח, טווארקי. היו שם גם חולים יהודים ולהם דאגה הקהלה. ביזמתו של הרב היו דואגים לאוכל כשר, לאוכל מיוחד בפסח וכמו־כן היו גם מזמינים לבתים את החולים ה„שקטים".

בסוף 1938 זועזעה יהדות פולין על־ידי „פרשת־זבונשין". ממשלת היטלר אספה בגרמניה את „מחוסרי־הנתינות" היהודים והוציאה אותם לעבר פולין בנקודת הגבול של זבונשין. הממשלה הפולנית סרבה לקבל פליטים אלה והם נשארו תקועים במשך חדשים רבים ב„איזור ההפקר" אשר בין שתי המדינות. יהדות פולין נחלצה מיד לפעולת סעד ובכל עיר וקהלה אורגן ועד מיוחד לפעולה זו. בפרושקוב התאחדו כל הארגונים, אספו סכום כסף ניכר ובגדים רבים. נוסף על זאת קבלה הקהלה ארבע משפחות של פליטים אשר חיו על חשבונה עד פרוץ המלחמה.

התחלת השואה

ב־1 לספטמבר 1939 החלה פלישת הגרמנים לפולין. פרושקוב אומנם לא סבלה הרבה אבל כל הימים ראו את האוירונים אשר עברו בדרך לבירה. כשהתקרב הצבא הגרמני עזבו רוב היהודים, ובפרט הגברים, ועברו לורשה ושם עברו את כל ימי הסבל של המצור על העיר. עם גמר המצור חזרו רוב היהודים לעירם.

בחוזרם מצאנו כבר את הגיסטפו שולטת בעיר. אחד הגרמנים המקומיים נתמנה לראש העיר והתחילו ההגבלות נגד היהודים. אסור להסתובב ברחוב אחרי חשכה; צריך לענוד סימן מיוחד; וצריך להתיצב לעבודת־פרך. היתה זו עבודה מפרכת בסדנאות־הרכבת ויהודים רבים לא יכלו לעמוד בה. ברם, היהודים האמינו שהמלחמה לא תמשך זמן רב, וגרמניה תנוצח, והתחילו להסתגל לתנאים החדשים.

אבל המצב הוחמר. הגרמנים הטילו את הקנס הראשון על הקהלה בגודל של 5 אלף זהובים. אמנם לא היה זה סכום בלתי־אפשרי, אבל כולם הבינו שזהו רק הצעד הראשון והצעדים הבאים לא יבוששו לבוא. מצב הגברים היהודים הורע מאוד ועול הפרנסה נפל על האשה היהודיה שיכלה להסתובב בקלות יתרה. גם הבריונים הפולנים הרימו ראש והתחילו להתעלל ביהודים בידעם שהשלטון יהיה לצדם. לאור מצב זה החליטו אחדים לעבור לאיזור הכיבוש הסוביטי ולחכות שם עד גמר המלחמה. רובם נשלחו אחר־כך למחנות העבודה במרכז אסיה וסבלו סבל רב, אבל ניצלו מגורלם של קורבנות השואה.

בינתיים התחילו היהודים להסתגל לצרות. התחילו לסחור במצרכי־מזון ולהבריחם לתוך הגיטו של ורשה. במשך שנה שלימה הרשו ליהודים להשאר

בבתיהם והיתה גם אפשרות בפעולה חברתית וחינוכית מוגבלת. היו גם יהודים אשר השלו את עצמם שמצב זה יימשך.

אלא שבסתיו של 1940 יצאה הגזירה של הגיטו. על היהודים היה לעזוב את בתיהם ולעבור לשטח קטן ומגודר מאחורי בית־החרושת של ארנרייך. את הדירות של היהודים קבלו הפולנים. בגיטו היהודי היתה צפיפות איומה אבל גם בתנאים אלה נסו לארגן את חייהם. הגיטו היה פתוח ביום ורק בלילה היתה שמירה של המשטרה.

מצב זה לא ארך ימים. בפברואר 1941 קבל ועד הקהלה הודעה שהגיטו יחוסל וכל היהודים יועברו לתוך גיטו ורשה. השקיעו מאמצים לבטל גזירה זו ואף בצורה חלקית אבל ללא תוצאות חיוביות. אמנם הגרמנים הבטיחו שחלק מהגברים יישאר לעבודה בסדנאות ולמשפחותיהם יורשה להשאר בעיר. אבל היו אלה הבטחות שוא. אמנם, את הגברות לקחו לעבודה, אבל את המשפחות העבירו לורשה.

ובזה נסתם הגולל על הקהלה. אמנם, בורשה היו עוד נפגשים איש עם רעהו, אבל בתור קהלה מאורגנת חדלו להתקיים. וגורלם — כגורל כל יהודי ורשה ופולין.

ישראל אבני

על הראשונים

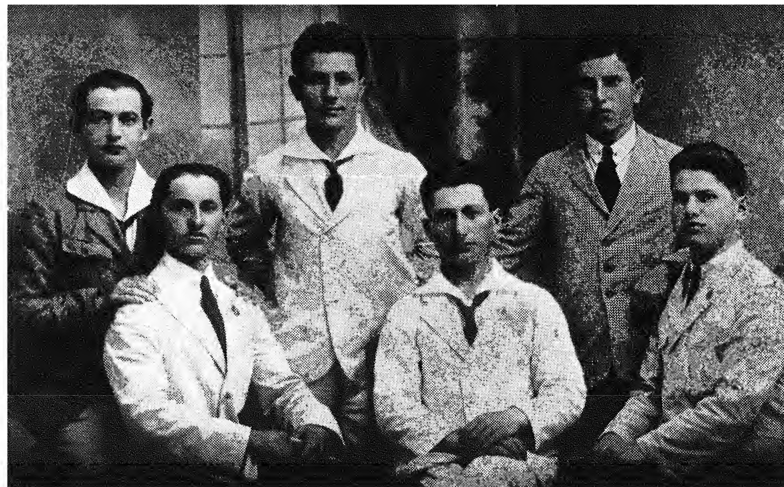
כשאני נזכר בתקופה של 1916־19 בחיי היהודים בפרושקוב, מוצא אני שלא היה כמעט כל הבדל בין הנוער היהודי בפולין דאז ובין אלה שהתחנכו כאן, בארץ. בשני המקומות גם יחד חיינו במתח של התעוררות לאומית וכוננות לגאולת הארץ וישובה.

פרושקוב היהודית היתה אז קהלה מלוכדת של יהודים נאמנים לעמם ולמסורת, וחדורי להט יהודי־ציוני בלב ובנפש. אין אני יודע על מקום אחר בסביבה, אשר משם עלה אחוז ניכר כזה לארץ־ישראל ובטוחני, שלולא המלחמה והשואה היה רוב הנוער שלנו מוצא את עתידו כאן, בארצנו.

החינוך אשר קיבלנו אז היה יהודי־ציוני וללשון העברית הוקצב בו מקום נכבד. מורנו המחנך, אברהם קוזיברוצקי, היה יהודי חם ומסור ליהדות וללשון העברית ורב חלקו בחינוכנו הציוני ובשאיפתנו לעליה.

בראשית 1919, ואני אז רק כבן שש־עשרה, החלטתי להגשים את חלומי

ולעלות ארצה. הייתי תמים מאוד ולא ידעתי איך מתחילים בדבר זה. דרכון לא היה לי; סכום הכסף בכיסי קטן עד מאוד, ואין לי כל ידע וכל האמצעים הדרושים לנסיעה למרחקים. בכל זאת נחושה היתה החלטתי. הצטיידתי בכתבות של קני „השומר־הצעיר" בדרך, ובפרט של אלה הקרובים לגבול הצ׳כי. על יד הגבול פגשתי נער צ׳כי, אשר לא ידע לאן עיני נשואות ובכל זאת עזר לי לעבור

קבוצת העולים הראשונה.
עומדים: דוד אורץ, אשר פרידמן, מרדכי שובזק
יושבים: יעקב אורץ, דוד פרידמן, משה בקר

בחשמלית למורבסקה־אוסטרבה (מהריש־אוסטראו). משם נדדתי למעלה משבעה חודשים עד שהגעתי ארצה. מטריאסט ליפו נסעתי ששה שבועות באונית־משא. כשהגעתי ליפו, היתה לי ויזת כניסה מהקונסול הבריטי בברטיסלבה אשר ניתנה על גב פקודת־גירוש צ׳כית. (ימים ספורים לאחר־מכן, אחרי מאורעות הדמים, הפסיקו לתת ויזות כאלה). ביפו חיכה לי דוד פרידמאן, אשר הצליח להגיע ארצה לפני, דרך בירות, למרות שהוא עזב את פרושקוב זמן רב אחרי.

התכוננתי לעבור לגליל לעבוד בחקלאות, אבל לפני זה החלטתי לבקר בירושלים ולראות את הכותל המערבי ומקומות קדושים אחרים. לבסוף — נשארתי בירושלים עד 1929. מצאתי כאן את מקומי והשתלבתי יפה בחיי הנוער המקומי.

דוד פרידמן

ימים ראשונים

עירנו, העיר פרושקוב, על אלפי תושביה, היתה רשומה, עד שנת 1917 ככפר! וה„כפר" הזה היה שייך לתחום ה„גמינה" סקרוש, כשבעה קילומטר מעירנו. „בירת" מחוז זו היתה מורכבת מבית בודד בתוך ים של שדות ועל הבית היה מתנוסס שלט עם הסמל הקיסרי הרוסי של צאר ניקולאי השני. כשהכריזו על גיוס כללי עם ראשית מלחמת העולם ב־1914, היו צריכים כל מתגייסי עירנו להתייצב במקום זה. באותו זמן היתה כבר אצלנו תחנת רכבת גדולה על קו מסילת־הברזל המפורסמת „ורשה—וינה". ובמקום צצו בתי־חרושת גדולים בעלי־מוניטין בכל הארץ ומחוצה לה. בית חרושת לחרסינה של טייכפלד; בית חרושת לעפרונות של מאייבסקי; לצבעים — של „נובר את זומר" ועוד ועוד.

בזמן הזה היו כבר אצלנו בתים גדולים של שלש קומות, פארקים נהדרים לאורך הנהר עם סירות שייט. בתוך הפארקים היו מסדרים חגיגות ובפרט בימי

№4

D. Frydman

członek koleżeńskiej kasy. 7 Stcz. 1917

KOLEŻEŃSKA KASA
OSZCZĘDNOŚCIOWA

קופה משותפת

ראשון. אז היו מופיעות תזמורות כלי־נשיפה, והיו מעלים זיקוקי־דינור. היה גם טראמואי מופעל ע״י סוסים שעבר מתחנת הרכבת לאורך כל העיר עד היער של קומארוב. מוורשה היו באים הרבה קייטנים אל היער הזה והיו מגיעים לשם ע״י הטראמואי. ועם כל אלה היתה פרושקוב כפר במסמכים הרשמיים של הוד מלכותו הצאר...

היו אז בעיר כ־200 משפחות יהודיות ועד 1910 היה אצלנו אף „רבי״ של חסידים. הרבי היה גר בבית גדול עם חצר ענקית, כפי שמקובל אצל מנהיגי החסידים. בחזית של הבית היה אולם עם מרפסת סגורה. בקיר החיצוני היו אשנבים קטנים עם שמשות צבעוניות. הרבי היה יוצא למרפסת זו כדי להסתכל החוצה. המקום היה עושה רושם רב על העוברים ושבים והיו מנמיכים את קולותיהם בעברם שם. היה שם גם בית־כנסת וגן פירות גדול. והיו באים חסידים מכל הארץ לחגים, שרים ורוקדים עם הרבי. ברם, אחרי שנים מספר היה הרבי נאלץ לעזוב את העיר. אשתו היתה חולה במחלת האסטמה והעשן היוצא מהארובות של בתי־חרושת הזיק לבריאותה. עם עזבם, נפסקה השמחה. את הבית קנה ברוך גלובינסקי, שהפכו לבית־מסחר לצרכי ברזל. את המרפסת הקדמית הרסו וחלק של הבית הושכר לגוי אשר פתח שם מסעדה עם בית־מרזח. ליהודים זה כאב מאוד. פועלי העיר היו שם משתכרים ונזרקים החוצה כמנהג השיכורים.

אנחנו, הילדים, התחנכנו אז ב„חדר״ חינוך דתי מאוד. אחר כך הגיע אלינו קוזיברוצקי וביוזמת הורים אחדים פתח בית־ספר מתקדם. שם התחנכו הילדים בשיטות מודרניות לעברית ולציונות. הוא אירגן טיולים ונסע אף עם הילדים בטראמואי לקומארוב. הילדים מיד הרגישו כעין רוח צחה חדשה עוברת עליהם.

התחילה מלחמת העולם הראשונה. פעמיים עזבנו את העיר. פעם ראשונה בגלל הפגזות הגרמנים ובפעם השניה לרגלי גזירת הגירוש של הממשלה הרוסית, אשר חשדה את כל היהודים שהם מרגלים לטובת גרמניה. היהודים עברו לוורשה. אבל כשהגרמנים כבשו גם אותה, חזרו כמעט כל היהודים העירה. המורה, קוזיברוצקי, התחיל בפעילות חדשה. הוא עזר לנו לארגן ספריה בשם „שול־יוגענד ביבליאָטעק״. ארגנו גם תנועה צופית בשם „השומר־הצעיר״. נוסדה אגודה ציונית, אשר אירגנה גב להקה דראמטית מודרכת על ידי המורה ואשתו. בימי הציגו את ה„אידישער קעניג ליר״, „צעזייט און צעשפרייט״ ועוד.

רק ב־1917 קבלה פרושקוב תואר של עיר. היא התחילה גם להתרחב. גנים גדולים נעקרו והתחילו לבנות בתים חדשים. רחובות חדשים נסללו. ברם, המלחמה ערערה את החיים הקודמים. הנוער התחיל לחשוב על עליה ובקיץ של 1920 עזבו את העיר הראשונים בדרכם ארצה. באוגוסט שנה זו יצאו דוד פרידמן, ישראל ארטשטיין, ואורץ דוד. כעבור חצי שנה הגיעה גם קבוצה שניה ובה פרידמן אשר (הוא עזב את הארץ כעבור שנתיים ועבר לבלגיה ומשם נשלח לאושביץ ב־1942 עם כל משפחתו); אורץ יעקב, בקר משה, שובזק מרדכי, פלישמאן מנחם ופלישמאן אהרון.

קבוצת ה„שומר הצעיר" מפרושקוב עם אורחים מורשה (פסח, 1920)
עומדים מימין: שמחה רוזן, זבך רויזברג, דוד פרידמן, יעקב אורץ, אברהם רוזן, יצחק ליפשיץ.
יושבים מימין: יחזקאל ליפשיץ, הרשל צווייבוים, שיינדל פרנקל, יצחק קניגשטיין, אשר פרידמן.

מדריך התנועה בתלבושתו (אשר פרידמן)

מסדר ילדי „השומר־הצעיר"

מרדכי מכטיי

זכרונות מפרושקוב

רק כשנתיים וחצי גרתי בפרושקוב וכעת בדיוק מלאו 50 שנה מאז עזבתיה. ההרפתקאות הרבות של יובל שנה זה טשטשו לא במעט את הרשמים והאירועים ולכן יהיו זכרונותי קלושים. אבל אני רואה לי חובה נעימה לשלם מס לאכסניה שבה ביליתי כמה משנות עלומי, השנים המאושרות ביותר של בן אדם. אשתדל לדלות מנבכי העבר הרחוק זכרונות מן התקופה ההיא ובאם יעלה בידי להזכיר אנשים אשר אחרים אינם יודעים עליהם, וזיה זה שכרי.

*

בינואר 1912 הגעתי לפרושקוב בכדי לעבוד בבית־החרושת של דר. ראטנר. לא בלב קל הסכמתי להצעה זו. מתוך חליפת המכתבים עם דודי ר׳ ירמיה פורת ז״ל, נודע לי שפרושקוב היא בחזקת כפר אשר אין לה אפילו מועצה מקומית משלה והיא שייכת למועצת אוטראטה. תארתי לי מיד שזהו כפר נידח לפי המתכונת של הכפרים אשר ברוסיה הלבנה; בקתותיה הן ודאי בנות חדר אחד המשמש מטבח, חדר־אוכל וגם חדר־שינה בשביל כל המשפחה. אפשר איפוא להבין את הפתעתי הנעימה כשמצאתי לא כפר אלא עיר די גדולה עם בתים בעלי קומות מלבנים ומעץ.

בימים הראשונים סבלתי מזרות הסביבה, אשר בה נקלעתי. עיר הולדתי, סטולפץ, היתה אז עיירה קטנה בת ארבעת אלפי תושבים, רובם יהודים, אשר התפרנסו ממלאכה וממסחר זעיר. רק ב־1907 הקימו מנסרה ותחנת־קמח ואלה היו בתי החרושת היחידים בעיר. בכל זאת היתה זו עיירה שוקקת חיים עם שכבה ניכרת של אינטליגנציה ונוער לומד. הספריה, היתה מרכז התרבות ורוב הנוער החליף בה ספרים. וכאן, בפרושקוב מצאתי עיר עם כמות ניכרת של בתי חרושת. אני זוכר את בית החרושת לעפרונות של מאייבסקי; של חרסינה — של טייכפלד; לצבעי־דפוס — של דר. ראטנר; לאולטראמרינה — לסומר ונובר ועוד כמה. אבל היישוב היהודי היה קטן ביותר. אני זוכר רק בית־כנסת אחד במבנה עץ עלוב (לעומת חמשה בתי־כנסת בסטולפץ ומהם שניים בתי־חומה).גם כאן התפרנסו היהודים ממלאכה וממסחר זעיר. לבתי־החרושת, בפרט אלה שעבדו על קיטור, לא היתה ליהודים דריסת־רגל. אני זוכר גם שניים או שלשה בתי־מסחר לעצים ולחמרי־בנין.

מבחינה חברתית־רוחנית היתה פרושקוב שונה לגמרי מעיר מולדתי. אינני זוכר אינטליגנציה מקומית, פרט למשפחת אורלובסקי, אשר בניה ובנותיה התנצרו

אחר־כך. נדמה לי שאף ספריה יהודית לא היתה אז במקום. בניגוד לעירי המתנגדית, אשר בה היה הרב הסמכות הקובעת, היה בפרושקוב קובע רבי חסידי והרב היה כפוף לו. גם הלבוש היה זר לי. כמעט כל היהודים, להוציא משפחות פרלשטיין ופרנקל אשר באו מרוסיה, — ועוד שניים־שלשה תושבים — לבשו כולם מעילים ארוכים וחבשו כובעים קטנים, אשר קראו להם „הכובעים היהודים". ואני זוכר עוד תופעה מוזרה. מספר אנשים, אשר בימי חול היו לובשים בגדים מסודרים, היו לובשים בשבתות קפוטות מרופטות מלאות טלאים ותיקונים. לא הבינותי את פשר החידה ורק כעבור זמן היא נפתרה לי. מקובל היה בשבת ללבוש קפוטה של אטלאס. בגד כזה היו מתקינים לחתן ביום החופה. במשך הזמן נתרפט הבגד ולהתקין חדש היה מעל ליכולתו הכספית. אבל צריך הלא לצאת ידי חובה של כיבוד השבת ולפיכך לבשו את הקפוטה, אשר בימי חול היו מתביישים להראות בה.

בפרושקוב נתקלתי בפעם הראשונה במשומדים. להפתעתי, הם לא היו מנודים והתייחסו אליהם באדישות. הזכרתי את משפחת אורלובסקי. בניהם ובנותיהם התנצרו. הבנים — בכדי להתקבל לאוניברסיטה, והבנות בכדי להינשא לנוצרים. הדהים אותי שאמם לא ניתקה אתם את הקשרים ההדוקים. בעיר ספרו עליה אניקדוטות ; פעם הלכה עם בתה לקנות עופות. הציעו לה תרנגולת אשר נטרפה. אומרת האם אל בתה „את קני אותה, לך הרי מותר". אני זוכר גם את המשומד ד"ר דניאל גולדברג, בעל מוסד לחולי־רוח ברחוב המוליך לרכבת. פעם נפגשתי אתו ושוחחנו בעניני יהודים. במשך השיחה הוא הפליט „אנחנו היהודים". לרגע חשבתי שזו רק פליטת פה, אבל הוא חזר על זאת כמה פעמים וראיתי שהוא רואה עצמו כיהודי ואולי גם מתחרט על הצעד אשר עשה ולבו נוקפו. והנה משפחת אברמוביץ. הוא פתח צלמניה ובין לקוחותיו רבו הפולנים. הבית קיבל צורה פסבדו־מתקדמת ; עם הבנות דברו רק פולנית. הבת הבכורה לאה („לייטשה", לפי המבטא הפולני) התנצרה והתחתנה עם פולני ועברה לגור בטבורקי. מפעם לפעם היתה מבקרת את הוריה. אצלנו, בסטולפץ, לא היה יכול להיות דבר כזה. ההורים היו מיד מנתקים אתה כל קשר וכן גם כל היהודים.

*

עם בואי לפרושקוב נכנסתי מיד לשיחת היכרות עם דר. ראטנר. שאלתי אותו כמה יהודים עובדים אצלו והוא סיפר לי בכאב, שאף אחד. פעם הוא ניסה להכניס פועל יהודי. הפולנים העלוהו על מריצה והוציאוהו משטח בית־החרושת. אני, בתור חניך של „פועלי־ציון" דגלתי בסיסמת אחות־עמים והנה זה התנפץ בצורה אכזרית מול המציאות, ותורתו של בורוכוב, שמלחמת המעמדות של הפועל היהודי אפשרית רק בארץ־ישראל קבלה כאן אישור מוחשי. אצלנו ברוסיה היתה אומנם אנטישמיות ופוגרומים, אבל אלה היו פרי הסתת השלטון. אבל הפועלים הרוסים לא קיבלו תורות אלה ואף היו שהשתתפו בהגנה העצמית של היהודים.

והנה האנטישמיות בעתונות הפולנית. גם ברוסיה היו כמה עתונים אנטישמיים, אבל הרוב היו ליברליים והתנגדו לשנאת־ישראל. בפולין, לעומת זאת, לא מצאתי אף עתון אשר נלחם באנטישמיות ואף אחד לא יצא נגד ההסתה הפראית של העתון „דווא גראשע" (שתי פרוטות). הגיעו דברים עד שהפולנים אפילו דרשו מן היהודים להצביע בעד מועמד, אשר הכריז על עצמו כאנטישמי. היה זה בבחירות ל„דומה" בשנת 1913. התחרו אז במחוז ורשה שני מועמדים: אחד, קוכז'בסקי, מטעם האנדקים האנטישמיים, והשני — יגיללה, מטעם הסוציאליסטים הפולנים. בוורשה היו הרבה יהודים והם יכלו להכריע במאבק זה. התנהלה הסתה פרועה ודרשו מן היהודים להצביע בעד האנטישמי או להמנע. ברור שהיהודים הצביעו בעד יגיללה והוא נבחר. כשנודעו התוצאות הכריזו הפולנים על חרם כלכלי נגד היהודים. וכשמן למדורה זו התוסף מיד משפט בייליס.

כזה היה המצב כאשר הגעתי לפרושקוב. לא מצאתי מיד את מקומי ונוספו לי עוד כמה קשיים מיוחדים. פולנית בכלל לא ידעתי וגם היידיש הפולנית היתה לי זרה וגרמה לתסבוכות תכופות. זוכרני שנכנסתי לחנותו של אלבעק לקנות סיגריות. בתו שאלה אותי אלו סיגריות אני רוצה. תשובתי הצחיקה כל כך, עד שקראה לאמה לעזור לה להבין את ה„ליטבאק" המשונה הזה. חשבתי שלא אוכל אף פעם להסתגל לסביבה מוזרה זו. אבל כוח העלומים גובר על קשיים מסוג זה. כעבור תקופה קצרה רכשתי לי ידידים טובים והרגשתי את עצמי כמו בבית. תרשו לי להזכיר כאן שני אנשים, אשר נפטרו עוד לפני השואה ומלבדי אין אף אחד אשר יכול להעמיד להם מצבה.

*

דודי, ר' ירמיה פורת, נולד במיר, מושב הישיבה המפורסמת. אביו ר' חיים, יהודי טוב אבל רחוק מעושר, לא חסך מאמצים שבנו ילך בדרכיו וגם יהיה תלמיד־חכם. כאשר גדל המחסור בביתו, התחיל לנדוד למרחקים בכדי להביא טרף לאשתו ולילדיו. בנדודיו אלה הגיע למוהיליב שעל הדניפר, ושם קבל משרה של מורה בישיבה קטנה. שם נפגש עם אחד מעשירי העיר, ר' שלום ראטנר ואלה השניים התיידדו. כעבור זמן מה נפטרה סבתי ור' חיים הביא את בנו למוהיליב ושם הוא נפגש עם יחזקאל, בנו של שלום ראטנר. פגישה זו היתה גורלית בשביל דודי.

כעבור כמה שנים דודי התחתן ועבר לעיירה סמוכה להיות מלמד גמרא. ברם, הוא שנא את מקצועו ונסה לעבור למשהו אחר. אז הוא נזכר בידידו ר' יחזקאל ראטנר אשר היה בינתיים לבעל בית־חרושת בסוסנוביץ. דודי פנה אליו בשאלה אם יש לו איזו עבודה בשבילו. הלה לא הסס. תיכף שלח לו דמי נסיעה וגם כמה רובלים בשביל משפחתו. כאשר דודי הגיע לסוסנוביץ הוא נתמנה למנהל המחסן ולמשגיח על המשק. ב־1904 העביר דר. ראטנר את המפעל לפרושקוב וגם דודי עבר לשם עם משפחתו. בעצם היה דודי המנהל של בית־החרושת כי דר. ראטנר היה גר בוורשה ובא למפעל רק ל־2—3 שעות ביום. כעבור כמה שנים

חלה דודי בקצרת וקשה היה לו למלא את התפקיד. הוא המליץ, לפיכך, עלי והוזמנתי לעבודה בפרושקוב.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והתקרבות הגרמנים, עזבנו את פרושקוב והוא חזר לסטולפץ. אבל ב-1915 פרצה אצלנו שריפה גדולה אשר הכחידה את רוב העיר ונשארנו ללא קורת-גג. שוב לקח דודי את מקל הנדודים ועבר למוהיליב. בסוף 1916 נאסף אל עמיו. מעניין שבמשך כל ימי הנדודים הוא קיבל משכורת מלאה מד״ר ראטנר ואחרי מותו קבלה אותה האלמנה, עד מהפכת אוקטובר.

נדמה לי, שחוץ ממני אין מי שיכול להזכיר את דר. יחזקאל (קארל) ראטנר. אומנם, בתל־אביב גרה בת אחותו וגיסו דר. יחיאל צ׳לינוב ז״ל. היא ספרה לי שנפגשה עם דודה רק פעם אחת לפני הרבה שנים אבל איננה יכולה לתרום הרבה זכרונות עליו.

יידישע יוגנט-געזעלשאפט
א. נ. פון „י. ל. פרץ״
אין פרושקאָוו.

לעגיטימאַציע

№ 26

נאָמען און פאַמיליע
עלטער 1908
באַשעפטיקונג
אדרעס 35
פרושקאָוו, דעם 1932
פרעזעס:
סעקרעטער:

BIBLJOTEKA MŁODZIEŻY ŻYDOWSKIEJ
im. „I. L. PERECA"
w PRUSZKOWIE.

Legitymacja

№ 26

Imię i nazwisko Gewia Ojzer
Wiek 1908
Zawód Bieliźniarka
Adres 35
Pruszków, dn. 1932
Prezes:
Sekretarz:

תעודת חבר של אגודת „י. ל. פרץ״

אביו, ר׳ שלום, היה מייצא פשתן מרוסיה. לרגלי עסקיו היה מזדמן לגרמניה ושם למד את ערכה של ההשכלה. ברוח זו חינך את בניו ושלח אותם לגמנסיה. כשבנו גמר את לימודיו התיכוניים וכיהודי לא נתקבל לאוניברסיטה, שלח אותו אביו ללמוד בגרמניה. שם למד כימיה ואף קיבל דוקטורט בשטח זה. עם חוזרו לרוסיה, הוא מקים מפעל לצבעי־דפוס בסוסנוביץ ואחר כך בפרושקוב. הוא היה כימאי מעולה ואמן במקצועו. היו לו כמה המצאות בתוצרת הצבעים אשר אחרים לא הצליחו לחקותן. הודות לכך הצליח לכבוש שוק גדול ברחבי רוסיה.

אחרי המלחמה, עם סגירת השוק הרוסי נתרבו הקשיים בשיווק התוצרת.

באותו זמן מתה גם בתו היחידה בשחר ימיה. דבר זה דיכא אותו מאוד ונטל ממנו את מרצו השופע. הוא מכר את מפעלו לבנקאי שרשבסקי. אבל נשאר במפעל. כשבקרתי אותו בשנות העשרים הציע לי אפילו לחזור לבית־החרושת.

*

למרות ששהיתי בפרושקוב למעלה משנתיים היה חוג מכירי שם די מצומצם. והנה כמה מהם כפי שאני זוכר אותם:

משפחת פרלשטין. אבי המשפחה, ר׳ פיבל, היה כבר אז בגיל הזקנה. איש פשוט ונחמד, בעל מזג טוב. עבד בבית־החרושת של טייכפלד בתור מספק של חומרי־עזר. היה נוסע כמעט כל יום לוורשה וניהול הבית היה בידי אשתו, עקרת בית למופת. היתה להם בת, סוניה, בחורה יפה וחננית, בת־גילי ואתה הייתי מבלה רבות. יחד עם אחותה הצעירה, הניה, עבדה במפעל של טייכפלד במחלקת העיטורים של צלחות. נדמה לי שרוב הבנות היו עובדות בשביל קיומן או בכדי לחסוך ליום שידובר בהן. היא הסתבכה באיזו אהבה מאכזבת ולכן יצאה לארצות־הברית. אחיה, אברהם, עבד בוורשה והיה חוזר הביתה רק לשבת. היה זה בחור עליז ושמח בחלקו. אני אז התארחתי אצלם ואני זוכר במיוחד את לילות־השבת הנעימים כשאברהם מספר על ורשה ויהודיה. בימי המלחמה הוא גויס לצבא הרוסי. אבל הוא לא השתוקק במיוחד למות בשביל הצאר וערק. יום אחד הוא הגיע אלי, לעירי, הודיע שמעתה שמו נוח רבינוביץ ונשאר אצלי כחצי שנה. כשהעיר עלתה באש הוא עבר למקום אחר. נפגשתי אתו עוד פעם אחרי המלחמה. נדמה לי שהוא הגר לאמריקה הדרומית.

הבן הבכור, אליעזר פרלשטין, היה נשוא ואב לשלשה ילדים. אף הוא עבד אצל טייכפלד. היות וקשה היה להתקיים רק משכר העבודה הוא פתח חנות לבגדי גברים. אבל גם עסק זה לא הכניס ולכן הגר לארצות־הברית.

אליהו פרנקל היה קרוב משפחה של הפרלשטינים. יהודי שקרא ושנה והיה פיקח וממולח, לא שאף לרבנות ועסק במסחר (נדמה לי במסחר נפט). אחיו, מוטל, היה ידידי ולפיכך הייתי נכנס אליו תכופות. בדרך כלל דברנו רק על מאמרי חז״ל.

אברמוביץ הצלם. ספרו לי, שלכתחילה היה זה בית יהודי מסורתי. כעבור זמן איבד הבית את פרצופו. בתו הבכורה היתה חברתה של סוניה ולכן בקרתי אצלם מספר פעמים. יידיש כבר לא היתה שגורה בבית והאוירה היתה זרה. אין פלא שהבת עזבה את היהדות.

חברי ישעיהו צוויבוים או שיקה, כפי שקראנו לו, היה בחור מפותח, יפה מראה ועליז. בכל ליל שבת היה בא אל בית דודי ואז היתה הדירה מלאה צחוק עליז. אחרי זמן קצר הוא עבר לגור לוורשה.

מרדכי (מוטלה) פרנקל היה ההיפך משיקה. היה נמוך וצל של עצבות רובצת עליו תמיד. קשה היה לתהות על קנקנו כי רק לעתים רחוקות היה מתערב בשיחה. אף פעם לא היה בחברת בנות והן גם לא חפשו את חברתו. חושבני שהוא נשא עיני־

אל סוניה פרלשטין אבל היא היתה מאוהבת באחר ומזה מצב רוחו המדוכא. אחרי המלחמה עבר לוורשה וגר עם אחיו. כשפגשתיו בימות העשרים היה עדיין רווק.

יעקב פישל בקר היה חברי הקרוב ביותר מבחינה נפשית. הוא עבד בוורשה בבית חרושת למזוודות והיה נשאר שם במשך כל השבוע. היה חוזר הביתה בליל שבת ונשאר עד יום ראשון בבוקר. בליל שבת ובמוצאי שבת היינו מבלים ביחד ארבעתנו ואחרי עזיבתו של שיקה — שלושתנו. דוקא מבחינה רעיונית היינו במחנות מנוגדים; אני ב„פועלי ציון" והוא — נדמה לי — ב„בונד". הוא היה בן מסור להוריו וקיים מצוות כבוד אב, אפילו נגד מצפונו. היה חופשי מבחינה דתית ובוורשה היה לובש בגדים מודרניים וגם מתגלח. אבל, כשהיה חוזר הביתה, היה לובש בגדים מסורתיים וכובע יהודי בכדי לא להכאיב להורים. הוא הסתכל על החיים בעינים פקוחות והוציא מסקנות הגיוניות. היה היחיד מכל חברי הקרובים אשר נשאר בעיר. בשנות העשרים, בהיותי בוורשה, נזכרתי במקום עבודתו והלכתי לבקרו. שמחנו מאוד לראות איש את רעהו והוא מיד דרש ממני שאסור לביתו. באתי אליו ויחד עם אשתו בילינו ערב רווי זכרונות נעימים. הוא גם לא נתן לי ללכת לבית־מלון ונשארתי אצלו ללון בלילה. היתה זו פגישתנו האחרונה.

ב) בין שתי מלחמות עולם

מרדכי זילברברג

אירגון בעלי-מלאכה בפרושקוב

(שנים ראשונות)

הרעיון להקים אירגון של בעלי־מלאכה יהודיים בפרושקוב נולד בראשית שנות העשרים עם התארגנות בעלי־המלאכה בפולין. יוזם הרעיון היה חיים ראסנער, לוחם ידוע למען זכויות ה„עמך״. בפרושקוב התחילו בפעולה זו בוכהאלץ, משה גערשיניאק, יצחק בירנבוים, פנחס פארבמאן ואברהם ווילנער. אחר כך, בשנת 1924, הצטרפו גם שמואל אליעזר זילבערבערג ואחיו שלמה.

צורות הפעולה של האירגון בפרושקוב היו שונות מאלו של מקומות אחרים. בערים אחרות היו לבעלי־המלאכה גם פועלים שכירים אשר היו לפעמים מכריזים על שביתות והועד המרכזי צריך היה לתווך בין שני הצדדים; בפרושקוב היו בעלי־המלאכה עובדים ללא פועלים שכירים ולפיכך לא היו עומדים בפני פחד של שביתות ומירוט העצבים הנובע מתוך זה.

בכדי לקשר את החברים לאירגון ולהפעיל אותם אירגנו מניין לשבתות וימים טובים. בשביל זה היה עליהם למצוא מועדון, אשר שימש מקום תפילה ומפגש לחברים. ייזכר לטובה האופה אברהם ווילנער, אשר מסר לאירגון, ללא כל תמורה, שני חדרים בחצר המאפיה שלו. שם גם רכש האירגון ספר תורה חדש וסיום הספר התקיים בפאר רב ב־1925. היה זה מאורע חשוב בתולדות הקהילה והשתתף בו קהל רב, כולל נוער.

אירגון בעלי־המלאכה התחיל גם להשפיע על חיי הקהילה בכלל ויצא אפילו ברשימה מיוחדת שלו לקראת הבחירות למועצת העיר. „פני העיר״ והפרנסים ראו בזאת מעין השגת הגבול שלהם והם ניסו להשפיע בכל מיני תחבולות על חברי האירגון. זוכרני, כיצד הופעל לחץ על אבי ועל דודי לעזוב את ענין הבחירות. ברם, הם לא הסכימו לבגוד בחבריהם והמשיכו בפעילותיהם. הודות למאבק זה נבחר לעיריה משה גערשיניאק. היה זה נצחון גדול בשביל בעלי המלאכה אבל,

ללא תועלת רבה. גערשיניאק לא היה האיש המתאים ביותר לתפקיד זה ואנשים אחרים, צעירים יותר ומתאימים יותר, לא היו.

ב-1926 נוסדה קופת גמילות חסדים בעזרת הועד המרכזי ובתרומות של חברי האירגון. כל אחד תרם לפי יכולתו והקופה התחילה לפעול. היא היתה חשובה עד

ע"י מצבת בוכהולץ, ממיסדי ארגון בעלי מלאכה

מאוד בשביל בעל־המלאכה שהיה זקוק להלואה מידית בכדי להצילו ממשבר קשה. אפילו סכום של 100 זהובים, ללא רבית ובתשלומים נוחים, יכול היה להעמיד בעל מלאכה על רגליו.

היו לאירגון הרבה חברים מסורים ופעילים אבל כדאי להכיר פה את אלה שממש חיו את בעיות בעל־המלאכה. בעיקר את פנחס פארבמאן, את בוכהאלץ, את יצחק בירנבוים ואת אבי. (אגב, אבי ופנחס פארבמאן היו בעלי־התפילה של המניין בשבתות ובימים טובים). בערך ב־1928 הצטרפו לאירגון גם כוחות צעירים. בין הראשונים היה פרוכט. אני מלאתי זמן מה תפקיד של מזכיר. אחר כך הצטרף גם יוסף ווייצער. אלה השניים הם גם היחידים אשר נשארו בחיים אחרי החורבן.

ש. פרוכט

אירגון בעלי־המלאכה

אירגון בעלי־המלאכה בפרושקוב הוסיף נדבך חשוב בחיים החברתיים של יהודי העיר. קשה לקבוע בדיוק מתי נוסד האירגון אבל יש לשער שזה קרה ב־1918, שנה אחר המלחמה בפולין. הרעיון להקמת האירגון צץ בגלל מצבו הכלכלי והחברתי של בעל המלאכה היהודי ובכדי להשתחרר מהאפוטרופסות של ראשי הקהלה אשר התיחסו בזלזול להמון החייטים, התפרים והסנדלרים. פולין החדשה, זה עתה שוחררה מעול כובשים והבטיחה לתושביה משטר דימוקרטי וליברלי. בבחירות לסיים הראשון יכלו היהודים לבחור ולהבחר והרוחות הדימו־קרטים החלו גם לנשוב בקהלה היהודית. פשוטי העם לא הסכימו יותר ל׳קבל פקודות מגבוה והתחילו להתארגן. והיות ובעלי המלאכה היו ברובם יהודים דתיים — הם הקימו לעצמם בית־כנסת אשר נהפך למקום מפגש והתארגנות. הישיבות והאספות נתקיימו בהתחלה בביתו של אברהם וילנער. בשנים הראשונות היה המאבק עם ראשי הקהלה די חריף, אבל לאט־לאט שינו הפרנסים את יחסם וגם בעלי־המלאכה הבינו שלא צריך להחריף במאבק ושני הצדדים הגיעו לידי הבנה ביחסיהם. המצב השתפר הודות לעזרה של יהודי אמריקה וגם הודות לגידול האוכלוסיה הכללית בעיר, אשר שמשה כלקוחות של בעלי־המלאכה.

אבל מצב זה לא האריך ימים. המשבר הכלכלי לא פסק גם על פולין ובמדינה התחיל להתגבר הארס האנטישמי. בעל־המלאכה הפולני ראה בעמיתו היהודי מתחרה מסוכן ודרש מהממשלה להצר על חייו. בעיקר התכוונו לצמצם את מספר בעלי־המלאכה היהודים על־ידי הפחתת מספר רשיונות המלאכה. הוציאו מן הגנזך את חוק ה„צכים" הישן, מימי מלכי פולין, ודרשו שכל בעל־מלאכה מוכר יעבור בחינות אשר נוסף על עניני מקצוע כללו גם בחינה בשפה והסטוריה הפולנית. התחיל מאבק חריף ב„סיים" מסביב לבעיה זו ורק הודות לעמדתם העקשנית של הצירים היהודים ולמאמצי אירגון בעלי־מלאכה הארצי הצליחו לבטל חלק חשוב של הגזירה. בעלי המלאכה ראו בזאת ניצחון שבא הודות לאירגון והמוני בעלי־מלאכה בלתי־מאורגנים הצטרפו כעת לאגודה. הצטרפו הרבה צעירים אשר לקחו בידיהם את ניהול הענינים.

בשנת 1930 התארגן האיגוד מחדש. כותב השורות האלה, אשר העתיק את מגוריו לפרושקוב — היה לו נסיון מפעולותיו באיגוד המרכזי בוורשה. בוועד

נעשו פעילים פייבל גוטוביץ, נפתלי טוג ואחרים. בדיוק באותו זמן, התחדשו ההתקפות האנטישמיות על בעלי המלאכה היהודים. לכל אחד היה צורך לקבל תעודה של אומן, אחרת ישללו ממנו את רשיון העבודה. זה הקשה במיוחד על הזקנים, אשר לא יכלו לעמוד בבחינות קשות. היאוש תקף את מרביתם. הוועד החדש החליט להיאבק ולא להתיאש ויצא בסיסמא לרכוש תעודה לכל בעל־מלאכה יהודי. הועד נעזר על ידי הנציג היהודי בעיריה, מר טשרנצקי, והמאבק נשא פרי. כולם קיבלו תעודות! האיגוד גם ייסד קופת גמילות־חסדים מיוחדת למטרה זו. היתה אומנם גם קופה כזאת בקהילה היהודית, אבל לא היו בה נציגים של בעלי־המלאכה. התחיל מאבק חריף מסביבי לנציגות זו ואחרי עמל רב הגיעו לפשרה ונציג בעלי־המלאכה צורף לקופה הכללית.

בינתיים התחילו הבחינות הממשלתיות ובפרושקוב ישבה הועדה המחוזית הממשלתית. האיגוד הפולני המקומי היה תחת חסותו של ה„סוקול" — אירגון אנטישמי. בוועדת הבחינות היה מנהל מטעם הממשלה, נציג בעלי־המלאכה הפולנים ונציג היהודים — כותב שורות אלה. היה לנו הסכם עם הנוצרים לא לעשות קשיים לבעלי־המלאכה הקשישים וההסכם נשמר וכעבור זמן התקיים טקס חלוקת התעודות בנוכחות אורחים נכבדים. באיגוד היהודי נתקיימו מיד בחירות לוועד חדש, אשר בראשו נעמד יצחק בירנבוים ולידו פעלו ש. ווייצער, פ. גוטוביץ, זילברברג, נוח בורנשטין, מאיר ווינרייך, ג. גאלד, ש. גולדשטיין ואחרים.

בעזרת הוועד גמרו כולם בהצלחה את הבחינות והגיעו דברים עד כדי כך, שאצלנו רב מספר האומנים המדופלמים היהודים מאלה שבין הפולנים. נפוצה שמועה שאין מקשים על היהודים בפרושקוב, כמו במקומות אחרים, והתחילו להרשם אצלנו לבחינות יהודים מחוץ לעיר. ועדת הבחינות הרגישה בזאת והחלה להקשות על הנבחנים.

ההצלחה בקשר לבחינות העלתה את קרנו של האיגוד ובבחירות הבאות לוועד הקהילה נבחרו שלשה ציגי האיגוד: א. ווילנער, נוח בורנשטיין ויצחק בירנבוים. התחילו להתחשב יותר בציבור בעלי־המלאכה ומר טשרנצקי התחיל למסור דו"חות על פעולתו בעיריה בפני אסיפות הארגון. כמו כן התחילו גם בשורה של פעולות תרבות וארגון שונים. ולבסוף הצליח האיגוד גם בבחירות לעיריה ונוסף עוד נציג יהודי, מר טראוב, מטעם איגוד בעלי־המלאכה.

הופעת הנאציזם בגרמניה השפיעה גם על פרושקוב וגם אלינו הגיע רעל השנאה. כסימן ראשון לתופעה זו היו המודעות בעתונים, כי העיר זקוקה לבעלי־מלאכה פולניים. לא ארכו הימים, והגיעו „בעלי־מלאכה" אלה, אשר התחילו לדחוק את רגלי היהודים ממקצועותיהם „המסורתיים" בחייטות, כובענות, מאפיות וכו'. בראש הפעולה הזאת עמד בעל־בית החרושת לעפרונות, מאיבסקי. התחיל מאבק

כלכלי־פוליטי קשה. הממשלה נתנה למאבק זה גושפנקה רשמית על ידי סיסמתו הידועה של השר סקלדקובסקי: „מאבק כלכלי נגד היהודים — אפשר ואפשר״.

איגוד בעלי־המלאכה נעמד בפרץ והיה מן הראשונים בחזית. והחזית היתה קשה. האיגודים האנטישמים העמידו משמרות על יד החנויות ומקומות העבודה היהודיים והפריעו ללקוחות הפולנים להכנס. על הקצבים היהודים נפלה החרב ה„הומניטרית״ של גב׳ פריסטור אשר ניהלה מלחמה נגד השחיטה היהודית. ומעל לכל, מכונת המסים עבדה בחריצות וכל יום שני וחמישי היו מתחכמים כיצד לרשש את היהודי. בעל-המלאכה היהודי הבין שרק ככוח מאוחד הוא יוכל להמשיך וראה באיגודו את הכוח המגן העיקרי.

נזכור את פרשת פליטי זבונשין. כשהגיעה הידיעה המזעזעת על רבבות הפליטים הנמקים על הגבול, נחלץ האיגוד לפעולה אינטנסיבית; אסף בגדים ומזון ועזר גם בסידור עבודה בשביל פליטים אשר הגיעו לעירנו.

אציין כאן לטובה את הפעילים ביותר בינינו ובפרט את נושא הדגל של האיגוד משה שוסטר.

ראובן פוסטולסקי

החוג הדרמטי

בשנת 1917, עוד לפני תום המלחמה, נוסד בפרושקוב החוג הדרמטי. המורה, אברהם קוז׳יברודסקי ואשתו, פייגה, היו היוזמים העיקריים של החוג. אליהם התלכדו תומכים נלהבים, כגו יעקב פישל בעקער, יחיאל ניסנצויג, מענדל קירשנבוים, מוניק געלבארד, איצקאפ, פייגעלע פרידמאן, העלמה שניצער ועוד מספר אנשים, אשר אמנם לא היו בין השחקנים אבל עזרו לחוג בעבודות טכניות שונות.

בהתחלה הוצגו דברים קצרים כגון „זונטיק בולבעס״ „דער בעל־עגלה״,

„אַט אזוי נייט א שניידער", תמונות מסיפורי שלום־עליכם, גורדון וגולדפאדן. הנסיון הראשון הצליח ונתן דחיפה למאמצים נוספים. ההצלחות הוכיחו שאמנם יש בכוחות המקומיים לפתח חוג רציני וישנה אפשרות לגדל קבוצה של שחקנים־חובבים ברמה נאותה.

השנים הבאות היו תקופת השגשוג של החוג. אומנם, בגלל סיבות אוביקטיביות וגם בגלל מיעוט האוכלוסיה היהודית בעיר צריך היה מפעם לפעם לשנות את דרכי העבודה. בכל זאת הצליח החוג להתגבר על קשיים אלה וכעבור זמן קצר הוא נהפך למוסד עממי בעיר ופופולרי גם בעיירות השכנות, אשר היו מזמינים אותו תכופות אליהן. וכל זה הודות לשתי מגמות ברורות: האחת, הודות לגישה רצינית לעבודה ולתוכנית; ושנית, הודות לסירוב המוחלט להציג הצגות „קופתיות", בעלות רמה נמוכה וזולה.

המורה ואשתו הקריבו ממרצם ומזמנם למען משימה זו. לא אחת הם סבלו מתלונות היהודים החרדים, אשר התנגדו להשתתפות בניהם ובנותיהם ב„טריא־טער". הבית שלהם נהפך למועדון פגישות של החוג. ובמשכנם הצנוע קם והתפתח המפעל הזה. החזרות התקיימו אצלם ונהפכו לחג של כל הנוער היהודי, אשר התלהב ממסירותם והלך בדרכם.

הרפרטואר היה עשיר ומגוון. ברור, שהמורה היה נאלץ תמיד להתחשב עם חוג השחקנים המצומצם עד מאוד. בכל זאת, הוא היה מפעם לפעם מעיז להעלות מחזות, אשר דרשו כוחות מעולים ורבים. וכך העלו „מאטקע גנב" „די זיבן געהאָנגענע", „דער דאָרפס־יונג", „אויפן שייד־וועג" „דער קעניג ליר", „צעזייט און צעשפרייט" „געברידער לוריע" ואחרים.

לאט־לאט רכש לו החוג את לבבות כל העיר וכל הצגה נהפכה לחג של הקהילה. ההצגות היו מתקיימות במוצאי־חגים. והיו שתי סיבות לזאת. ראשית, היו רוב המשתתפים אנשים עובדים וההכנות היו נמשכות זמן רב ושנית, יהודי המקום היו מלאים דאגות־פרנסה וחסרים כסף להצגות תכופות. ברם, כשהגיע המאורע הגדול של ביצוע ההצגה היו כולם מתפנים לאותו ערב לקורטוב של „נשמה יתרה" והנאה רוחנית.

במשך הזמן התחלפו השחקנים הראשיים. בינתיים גדל דור חדש אשר אף הוא נכנס בהתלהבות לשורות החוג הדרמטי. ונוצרה שורה שלמה של שחקנים, אשר הלהיבו את יהודי העיר במשחקם המעולה והרענן. כדאי להזכיר מספר שמות.

חיים אופוזדובר, בנו של השוחט, היה מתגנב לפגישות החוג כשהוא עדיין לבוש בגדים מסורתיים, והפאות שלו מכונסות מאחורי אוזניו. מיד נמסרו לו תפקידים ראשיים בהצגות והוא מלא אותם בכשרון עצום ובהתלהבות של נעורים. בעיקר אני זוכר את ההצלחה העצומה אשר הוא קצר בתור „מאָטקע הגנב", במחזה של שלום אש! אחרי־זה בתור מישקה ציגאניוק ב„די זיבן געהאָנגענע". היו אלה אירועים בלתי נשכחים בשבילנו. וחיים המשיך להתקדם במשחקים. בתור השטן

עשור לחוג הדר׳

פרושקוב

מאנטאג א׳ חול-המועד סכות דעם (23/IX 1918)
אין זאל „וועַנוס" (סטאלאווע גאס)

„געבּרידער לוריא"

לעבּענסבּילד אין 4 אקטען פון יעקב גארדין
אויפגעפיהרט דורך דער דראמאטישער סעקציע
ביים „ציוניסטישען פעראיין" אין פּרושקאוו.

פּראגראם

פּערזאנען:

גדליה לוריא	י. בעקער
פרומע איטע זיין ווייב	* * *
רבקה זייער טאכטער	י. שניצערמאן
טוביה לוריא	מ. רויזמאן
יאנקעל זיין זוהן	מ. געלבארד
ר׳ שרגא רב	נ. בארענשטיין
שרה דבורה זיין ווייב	פּ. קאזשעבּראדסקי
אלטער ציפּעס	י. שוסטער
רחמיאל זיין זוהן	מ. איצקאָף

דאקטורים, יודען, ארבּייטער, חזן, דיענסט

רעזשיסירט דורך ה׳ א. קאזשעבּראדסקי

אנפאנג פּינקטליך 6.30 אווענד

דרוק ו. שפּיגעלשטיין, ווארשא דלוגא 38/40

תוכניה מההצגות הראשונות של החוג הדרמטי

ב„גאַט, מענטש און טייוול" ובתוך יצר־הרע ב„לא תחמוד" הוא חישמל את הקהל והשאיר רושם בל־ישכח.

אתו יחד הציגו בהצלחה פישל זילברברג, פרימעט זלצמן, שלמה גרומן, אלימלך בעקער, ש. פרענקל. אלה היו מפלסי־הדרך ולצעירים, אשר באו אחריהם, היתה כבר הדרך קלה יותר.

הביום היה בדרך כלל בידיו של המורה קוז׳ברודסקי. והנה קרה פעם שהוא יחד עם עוד קבוצה גדולה של נוער עזבו את העיר לשנה שלמה ויצאו למקום הכשרה חקלאית אשר בסביבות וילנה. חסר היה הבמאי והחוג עמד בפני סכנת חיסול. אבל במצב זה נחלצה הגב׳ קוזיברוצקי לת ד פעו'ה קדח תנית. היא לא יכלה להסכים בשום אופן שפתאום תיפסק הפעולה הדרמטית בעיר. היא אוספת

1917 - X - 1927

יובילעאום פייערונג

פין יידישן דראַמאַטישן אמאַטארן קרייז אין פּרושקאוו.

איינלאדונג

ג. ה.

מיט דעם האבן מיר דעם כבוד אייך צו בעטן אנטייל צו נעמען אין דעם פייע־ליכן יובילעאום יום־טוב לכבוד דער צעניעריקער עקזיסטענץ

פונ'ם יידישן דראַמאַטישן אמאַטארן קרייז אין פּרושקאוו

וועלכער וועט פּאַרקומען מיט א זער רייכן סצענישן און מוזיקאַלישן פּראגראַם, שבת דעם 15/I 1927, 8 אוונט אין טעאַטער „ערגאָט" סטאַלאָווא.....3.....№

מיט דרך ארץ

יידישער דראַם. אַמאַט. קרייז אין פּרושקאוו.

בעמערקונג: וועגן אנטייל און בעגריסונגס רעדעס ווערט געבעטן מודיע צו זיין ביז 14/I 1927.

אדרעס פאר טעלעגר. און בעגריסונגען: Pruszków A. Koziebrocki

הזמנה לחגיגות העשור של החוג

קבוצה של צעירים, מזמינה אותם לביתה, מקריאה בפניהם את „שלמה שארלאטאן" ומיד מציעה חלוקת תפקידים ומביימת „חזרה" בו במקום. את התפקיד הראשי של שלמהקע היא מטילה על משה ארטשטין, אשר כבר היה „בעל נסיון" בתפקידים זעירים בהצגות עם ה„גדולים". אני הקטן, קבלתי את התפקיד של הילד מנדלי. אומנם לפי הגיל הייתי כבר מבוגר מדי בשביל תפקיד זה, אבל מראה פני התאים לזה איך שהוא. אברהם פרידמן מקבל את התפקיד של ביניש, רחל קניגשטין משחקת את המשרתת וכו׳.

כעבור כמה שבועות היינו מוכנים להצגה ואז פתאום נפל עלינו הפחד של

ה„ירוקים". הבמאית שלנו מעודדת אותנו והנה אנו עומדים כבר על קרשי הבמה, באולם קולנוע „לוטניה" בפני קהל רב. ההצלחה היתה יוצאת מן הכלל. התלוצצו שאנו בבחינת „א שיקסע ביים רב..."

כשהמורה חוזר ממקום ההכשרה, מגישה לו אשתו כשי קבוצת שחקנים צעירים. לאלה מתווספים אלימלך בעקער, אשר קוצר הצלחה בתור תרח ב„מוטקה הגנב" ומנשה אופוזדובר עם הדביוט הגדול שלו בתור רייש־בער ב„דאָרפס-יונג". אגב, בקשר להצגה זו היו למורה כאבי־ראש מרובים למצוא בחורה אשר תסכים להציג את חייקע. הבנות הצעירות סרבו לשחק את המפלצת הזאת ולפיכך נפל הגורל... עלי! הלבישו אותי בשמלה מרופטת והדביקו צמה לגולגלתי, ולשחק! במשך שנים רבות היה עלי לסבול מקינטורים על חשבון זה, אבל את המתרחש באולם קשה לתאר!

מבין האחרים כדאי להזכיר את דן נאפארסטעק, מרדכי שובזאק, ישראל גרומן, מיכל פרידמן, מיכלה ארונוביץ, רבקה שובזק, אסתר פלדמן, דוניה ריזברג; האחים ראָזען עזרו בעבודות טכניות. ואחרון, אחרון חביב — חיים יצחק ראטבוים! אף הצגה אינה יכולה להתבצע בלעדיו. הוא היה מסור בכל ליבו לחוג הדרמטי. כל עבודות הקשורות בחלק האמנותי, הטכני, הבימאי היו מוטלות עליו. עוד בצעירותו הוא בלט בכשרונותיו בציור ובפסול. והוא בחור עני ואמו אלמנה חולנית. ברם, הוא מתגבר על הקשיים ומתקדם בלימודיו. ובחוג הוא השקיע מאות ואלפי שעות עבודה ללא כל תמורה. קישוט, איפור, תאורה — כל זה היה מבצע בהתלהבות ובהתנדבות. וגולת הכותרת גם בשבילו היתה החגיגה הגדולה לכבוד שנת העשור של החוג.

לחגיגה זו, בשנת 1927, התכונן החוג בתנופה רבה. אומנם, רבים מעמודי התווך של החוג עלו כבר ארצה, בכל זאת הוחלט להציג מחזה יומרני ביותר, את ה„לא תחמוד" לאברהם גאלדפאדען, אשר דורש עבודה ממושכת ואנסמבל גדול. גויס מספר רב של צעירים, אפילו מבין ילדי בית-הספר. הוזמנה אפילו במיוחד מורה לריטמיקה, בשביל הריקודים המרובים אשר במחזה. חיים יצחק ראטבוים הכין תאורה מיוחדת וקישוט משתנה, אשר דרשו הרבה ידע ודמיון. המורה הזיע כהוגן ועבד עבודת פרך. וכשסוף-סוף הוצג המחזה, היתה לו הצלחה יוצאת מן הכלל לא רק בין אנשי עירנו אלא בין האורחים המרובים מן הערים השכנות.

חגיגה זו הוותה את שיא ההצלחה של החוג. אחרי כן באה תקופת שפל לרגלי עליית החברים לארץ-ישראל. אומנם הועלו עוד הצגות טובות כגון זו של „בר־כוכבא" בביומו של מנשה אופוזדובר, ו„יאָשקע מוזיקאנט" בשיתוף עם חברי קיבוץ ההכשרה אשר בעירנו, אבל התקופה ה„הירואית" של החוג הדרמטי עברה.

וכעת אנסה להעלות בזכרוני מספר אפיזודות אשר חלו בעבודות החוג הדרמטי.

א. בעיר המסוכה, סקרניביץ, הצגנו את „שוועס צו זיין א ייד" (או אולי היה זה „צעזייט און צעשפרייט"?). היינו זקוקים להרבה „סטאטיסטים",

PROGRAM

פאַרייניקטע יוגנט=אָרג. „פרייהייט-החלוץ הצעיר“
אין פרושקאָוו.

פראגראם

טעאַטער פאָרשטעלונג

„בר=כוכבא“ פון א. גאָלדפאַדן.

(היסטאָרישע מעלאָדראַמע אין 4 אַקט'ן מיט אַ פּראָלאָג)

אויסגעפירט דעם 4/II 1939, אין פּרושקאָוו, אונטער דער רעזשי אין לייטונג

פון ה' **א. קאָזשעבראָצקי.**

פּערזאָנען:

בר = כּ ו כ ב א	—	ירחמיאל בראַנד
ר' אלעזר המודעי	—	מרדכי יאַקובאָוויטש
דינה, זיין טאָכטער	—	הינדע פּערבמאַן
טורנוס-רופוס	—	בנימין בייטשטאָק
סאראפינא, זיין פרוי	—	דינה שובזאק
פּ א פּ ו ס	—	דוד ראטשטיין
עזריה פעלדמארשאל	—	יחיאל צוקער
ש ו מ ר	—	מרדכי לעווקאָוויטש

געהילף-רעזשי	—	**מנשה אפּאזדאָווער**
מוזיקאַלישע לייטונג	—	**מרדכי פּאָסטאָלסקי**
קאָסטיומירונג טענץ- און סצענע-פּראָיעקטן	|	**לאה קאָזשעבראָצקאַ**
דעקאָראַציעס	—	**זלמן פעלדמאַן**

DRUK. „SYRENA“ TEL. 11-38-59

התוכניה של ההצגה האחרונה בשנת 1939

אשר צריכים היו להסתובב על הבמה. ברור, שלתפקידים כאלה היינו מגייסים נוער מקומי, כי לא כדאי היה לנו להוציא דמי־נסיעה בשביל סטטיסטים מן העיר שלנו. בחור אחד, „ירוק" ורועד כולו יוצא על הבמה. הוא רואה שמישהו מברך את השחקנית, במקרה זה היתה זו הגב' קוזיברוסקי, ומנשק את כף ידה. הבחור שלנו אינו מהרהר רבות ועושה כמוהו. באותו רגע מושיט את ידו המורה קוזיברוצקי, וה„שחקן" שלנו אינו חושב הרבה ומנשק את היד. קשה לתאר את הצחוק שפרץ בקהל. כפי שספרו לי, סבל בחור זה שנים רבות מליצני העיר!

ב. הצגנו בעיר גרודזיסק. בהצגה זו צריך היה לשתות יין. ברור, ש„לוקסוס" כזה היה מעל לתקציבנו, ולפיכך היו שותים מתוך בקבוק מלא מים. והנה, העוזר הטכני המקומי, הגיש בקבוק מלא... נפט!. התוצאה היתה איומה. מיד אחרי ההצגה התפרצנו למסעדה סמוכה וחסלנו שם את כל העוגות הישנות בתוספת תה רותח ובכל זאת לא הצלחנו להפטר מטעם הנפט במשך ימים מספר.

ג. ישראל גרומן ע"ה שיחק בתפקיד של בעל־הבית במחזה „דאָרפס־יונג". היה עליו להגיד מספר דברים כשהוא עטוף בגדים חמים. היה זה ליל קיץ חם ביותר וישראל הזיע כהוגן. וכשהוא עלה על הבמה, ובראותו את הקהל, פתאום כסתה אותו זיעה ושכח את דבריו. ה„רחשן" שלנו, יחיאל ניסנצויג, חזר מספר פעמים על הדברים אבל ישראל לא נע ולא זע. לבסוף, היה מוכרח המורה, אשר שיחק בתפקיד אחר על הבמה, להגיד את דבריו של ישראל. הלז, התעורר פתאום והרגיש שצריך להגיד משהו וכששמע שהמורה מצטט את שורותיו הוא נענע בראשו והוסיף: כן, כן...

ד. החוג קיבל הזמנה מנאדאזי'ין להציג שם את ה„זיבן געהאָנגענע". היות והיה זה מרחק של שבעה קילומטר, הם שלחו משם עגלה, רתומה בשני סוסים, להביאנו למקום. ברם, היחידי שנסע, היה המורה, בגלל רגלו. אנו הצעירים טיילנו ברגל, שרנו וצחקנו ונהנינו מזיו היערות, אשר דרכם עברנו. בהגיענו עייפים לנאדאזשין, הופתענו לשמוע, שהאולם של מכבי־האש תפוס בשביל מאורע אחר ומנסים לקבל אולם בבנין בית־הספר. מצב הרוח נעשה ירוד, והקהל היה מאוכזב, אבל פישל זילברברג הוציא את המנדלינה ועשה „שמח". הקהל השתתף בשירה ובינתיים התנהל המשא ומתן להשגת האולם. הדבר נמשך זמן רב. הקהל התחיל להתעצבן ודורש בחזרה את דמי הכרטיסים. ורק בשעה אחת־עשרה וחצי בלילה הושג האולם, הודות לתווכו של מפקד המשטרה, אשר קיבל כוס גדולה של יי"ש. היה זה בחג השבועות; האולם היה קטן ביותר; החום — איום. חשמל אין. במקום זה מנורות נפט, אשר מעלות ריח „ניחוח". האיפור על הפנים נמס ומלכלך. סוף כל סוף, אחרי הכנות מאולתרות מצלצלים בפעמון. סימן להתחלת ההצגה. ברגע זה, מופיע פתאום מפקד המשטרה ב„גילופין". הוא עולה על הבמה ומתחיל להרצות על... התיאטרון. הוא מסתלק ובדיוק בחצות מתחילים את ההצגה. החום מתגבר, ריח הנפט מתחזק, הנר שעל יד הרחשן עומד להכבות מחוסר אויר. חיים אופוזדובר רואה, שאחד הקירות עשוי מניר־עתונים מודבק.

הוא נותן בעיטה בכיוון זה, הניר נקרע, וזרם של אויר צח פורץ ומציל את ההצגה.

בשעה ארבע בבוקר נגמרת ההצגה. כמעט ברגעים האחרונים עולה על הבמה „סטטיסט" נוסף בצורת... עז! היא פרצה דרך הקיר הקרוע ובאה כנראה לעזור לנו. היינו עייפים ונפלנו מעל רגלינו. בכל זאת, בדרכנו חזרה היה לנו חומר רב בשביל בדיחות הדעת ומצב רוח מרענן.

יעקב זילברברג

הספורט היהודי בעירנו

בסוף שנת 1921 התאספה קבוצת צעירים והחליטה להקים מועדון של חובבי ספורט אשר יעסוק בפעולה ספורטיבית בין היהודים ובעיקר, בכדור־רגל. לא קל היה לבצע משימה זאת ללא תקציב, ללא מגרש־אימונים וללא ציוד בסיסי. ברם, היה הרבה רצון טוב ועקשנות ספורטיבית והמועדון הוקם. בין המיסדים היו אלחנן ירמיאש, ארטשטיין אברהם, וילנר חיים, פרידמן אברהם, זילברשטיין משה, בליבוים מנשה ועוד. כל אחד תרם כסף אשר בו קנו את הכדור הראשון. לשם רכישת ציוד נוסף, התנדבו החברים לחפור בורות אצל מר לבקוביץ שלמה ובשכר העבודה רכשו חולצות בצבע תכלת־לבן. החולצות הוסיפו הרבה ל„מוראל" של החברים.

אומנם חסר היה עדיין מגרש לאימונים, אבל החברים הצעירים מצאו גם עצה לתקלה זו. הם פשוט „אימצו" מגרשים כגון השוק העירוני, החורשה על־יד תחנת הרכבת, היער בקומורוב ועוד „איצטדיונים" כגון אלה. האימונים התקיימו בשבתות ובסתר, פן יוודע הדבר להורים אשר התנגדו ל„מקצוע" החדש של בניהם. לאט לאט, גדלה הקבוצה ומשכה אליה רבים מבני המקים. הצטרפו זילברברג יעקב, ירמיאש צבי ואחיו, אליהו, זילברשטיין יחזקאל ובנציון, טוג לייב, סטולוביץ אברהם ואחרים. קראו לאסיפה רשמית ראשונה ושם הוחלט על שם הקבוצה. נודע לנו, שבלמברג קיימת קבוצה יהודית שיצא לה שם ברבים ושמה „חשמונאי" ולפיכך החלטנו לכנות את קבוצתנו באותו שם, סימן למזל ולנצחונות בכדור־רגל.

המשכנו באימונים ובמשחקים ידידותיים עם קבוצות שונות והודות לנצחונות רכשנו חוג של אוהדים, אשר באו לראות ולעודד אותנו במשחקים. אוהדים וסקרנים אלה שילמו אף דמי־כניסה אשר עזרו לנו לאזן את התקציב.

כעבור זמן מועט, הוסב שם הקבוצה ל„גוויאזדא" (הכוכב), אבל שם זה גרם לחיכוכים פנימיים כי הוא קשור היה עם אגוד ספורטיבי מפלגתי (של פועלי־ציון שמאל). בכדי לשים קץ לסיכסוכים מפלגתיים הוחלט לכנות את הקבוצה בשם נויטראלי „הקבוצה היהודית לספורט" (ז׳. ק. ס.). קבלנו את האולם הקטן

קבוצת הכדורגל „ז. ק. ס" בפרושקוב

והצר אשר בספרית „פרץ" וסידרנו בו מקום מתאים בשביל הציוד וחדר הלבשה. התארגן גם על־ידינו חוג של אוהדים, אשר התמסרו בנאמנות והתלהבות לעזרת הקבוצה, כגון זילברברג מרדכי, בורנשטין משה ופוסטולסקי דוד. בעזרתם רכשנו ציוד חדש. נוסף על אלה עזר לנו גם חבר העיריה היהודי מר צ׳רניצקי. במרוצת הזמן קבלנו תוספת שחקנים מעיר סמוכה, מורשה, ואף שני שחקנים נוצרים מפרושקוב.

יצאנו למרחב. קשרנו קשרים עם קבוצת הכדורגל הפולנית „זניטש". הם היו תחת פיקוח מועצת הפועלים המקומית והודות לקשרים אלה הצלחנו לקבל את המגרש המשוכלל שלהם לאימונים ולמשחקים. לבסוף הצטרפנו להתאחדות הכדורגל המחוזית והתחלנו להתמודד עם קבוצות חזקות, ובמיוחד, קבוצות

פולניות. משחקים אלה עלו לנו ביוקר רב ובפצעים מרובים מצד היריבים והקהל האנטי־שמי. כל משחק היה בבחינת „קריעת ים־סוף" ואוי ואבוי היה לנו באם התעקשנו דוקא לנצח... זוכר אני משחקים רבים במגרשים זרים, אשר נגמרו בנצחון שלנו על המגרש אבל במכות ובפצעים אחרי גמר המשחק. ועם זאת לא התיאשנו והמשכנו לשחק.

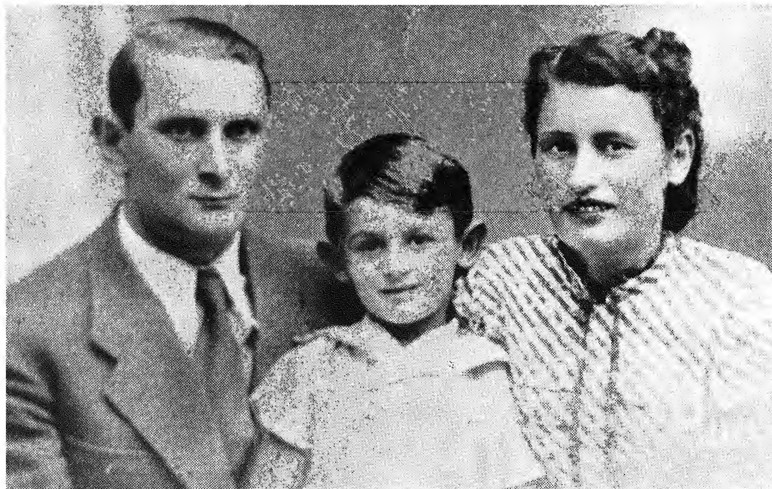
הקבוצה הספורטיבית התקיימה שנים רבות ורק זמן מה לפני המלחמה הפסיקה את פעולותיה. רב השחקנים התבגרו, אחרים עלו ארצה; אף התגברות האנטישמיות היתה בעוכרינו והפעולה נפסקה.

קבוצת הספורט של הבנות

ברצוני להוסיף עוד פרט חשוב בפעולותינו הספורטיבית. בשנת 1930, עלה בדעתי להקים קבוצה של בנות בתוך המועדון הספורטיבי שלנו. שוחחתי על זאת עם מספר חברים ואלה יעצו לי להרפות מזאת, והצביעו על נסיונות שנכשלו בערים הסמוכות. ברם, לא רציתי לוותר על הרעיון וזוכרני, שפעם אחת ספרתי על הצעתי לחברות הצעירות של „פרייהייט" („דרור"). הן מיד התלהבו והבטיחו לי עזרה מלאה. פניתי במכתב לאנשי „זניטש" ובקשתי מהם שיעמידו לרשות הבנות מדריכה ומגרש. ואומנם את המגרש קיבלנו אבל מדריכה לא נתנו לנו ובלית־ברירה נעשיתי אני ה„מדריכה". התחלנו באתליטיקה קלה. הבנות רכשו חולצות ומכנסי־ספורט והתחלנו באימונים. בהתחלה צריך היה לשמור את הדבר בסוד בגלל התנגדותת ההורים וליגלוג של „חברה־לצים", אבל במרוצת הזמן נוכחו כולם ברצינות המפעל ואף ההורים לא התנגדו. האימונים התנהלו באולם

סגור וגם במגרש פתוח. בשבתות היו הבנות יוצאות ליער ומתאמנות שם. הן התחילו אף להתמודד עם קבוצות אחרות. בין המצטיינות היו דוניה שובזק, לונקה קוזיברוצקי, גרשוניאק, ברקוביץ ועוד. כעבור זמן הצטרפה אלינו אידה אופוזדובר אשר היתה לידידה נאמנה של הבנות והמשיכה אתן גם אחרי עלותי ארצה.

חיים גולדה, היהודי היחידי בין האלופים של מרוצי האופניים בפולין בשנת 29—1928

אליעזר לינה

אירגון בית"ר בפרושקוב

הסתדרות בית"ר בעיר שלנו נוסדה ב-1929. המייסדים הראשונים של האירגון היו גולד משה, גולדשטין מנשה, בורנשטין יעקב, בורנשטין אהרון, אופוזדובר דוד, קירשנבוים ליאון, ברקוביץ אסתר, ירמיאש אלי ולינה אליעזר. הצעדים הראשונים לא היו קלים כלל ודרושים היו הרבה מרץ, התמסרות ואהבת־ציון בכדי להתגבר על הקשיים המקומיים.

מראשוני „בית"ר" בפרושקוב

הבעיה העיקרית היתה, איך להשיג מועדון עצמאי בשביל פעילות תנועתית סדירה ומקום לאסיפות החברים. זכור לי, שהאסיפה הראשונה התקיימה במגרש העצים של משה גולד. הקרשים שמשו לנו לספסלים ולשולחנות וזמן ארוך היה זה המרכז לכל הפעולות שלנו. השתמשנו גם לפעמים בחצר המפורסמת אשר ברחוב קושצושקי 9, ואפילו ביער קומרוב, בשביל טיולים ואסיפות של שבת.

אחרי שנים של נדודים הצלחנו סוף־כל־סוף לרכוש שני חדרים בביתו של אברהם וילנר, אשר ברח' קושצושקי 7. שם בעצם התחילה פעולה חינוכית סדירה ומשם נשלחו חברים להכשרה ולכל מיני קורסים לספורט ולתרגילי־סדר. מפקדו

של הקן היה משה גולד. הוא היה הרוח החיה של התנועה ורק בזכותו הצלחנו להרחיב את פעולותינו ולמשוך מספר גדול של נוער לתוך שורותינו. הוא היה המחנך והמדריך והקדיש את כל שעותיו הפנויות, גם הלא־פנויות, לפעולה התנועתית. הוא היה דואג להכשרה ולעליה של החברים, היה מרצה בכינוסים ובאסיפות, היה מוסר לגזברות התנועה את כספו, אשר הרויח ממתן שעורים פרטיים

מדריכי בית״ר
עומדים: ברקוביץ׳, מוסמן, דוד אופוזדובר, ברנד
יושבים: הופמן, משה גולד, צפורה לינה

קבוצת ברית הצה״ר

ולא פעם היה דוחה את בחינותיו באוניברסיטה בגלל המצב הכספי הירוד של הקן. הוא לא זכה לעלות ארצה ונפל בין חומות גיטו ורשה.

בין הפעילים אני רוצה להזכיר את דוד אופוזדובר, אשר עמד בראש ועדת התרבות של הקן. בעל נפש עדינה, תמיד מוכן לעזור לזולת, היה מתמסר לעבודה אחרי שעות לימודיו בגימנסיה. מאוד השתוקק לעלות ארצה, ובמכתבו האחרון אלי, בשנת 1939, הוא כותב לי: „אליעזר, אני מוכן לעלות בכל דרך שהיא... להתראות". אבל הוא לא זכה לכך ודרכו האחרונה היתה בין לוחמי גיטו ורשה.

בכלל התאכזר הגורל לחברי „בית"ר" בפרושקוב. למרות שהקן מנה עד מאה חברים, רק מעטים הצליחו לעלות ארצה: אני עליתי אחרי גמר הכשרתי בוולוז'ין בשנת 1933, ואחותי צפורה הגיעה הנה ב־1939, בעליה ב'. האחרים לא זכו לכך ונשמדו יחד עם כל יהודי פולין.

בנציון ש.

דעראינערונגען און איבערלעבענישן

פרושקאָוו איז געווען אַן אַרבעטער־שטאָט. אויך צווישן די יידן זענען געווען פיל אַרבעטער. בערך פופציק יידן האָבן געאַרבעט אין דער אָרטיקער פּאַיאַנס־פאַבריק; אַנדערע — ביי האַנטוועדקער און פיל האָבן געאַרבעט אין וואַרשע.

די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג אין אונדזער שטאָט האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. איך געדענק ווי אין 1920 איז געקומען צו אונדז די חברטע דינה פון „בונד" און געהאַלטן ביי אונדז אַ רעפעראַט. נאָך דעם איז פאָרגעקומען אַ דיסקוסיע, אין וועלכער עס האָבן אָנ־טייל גענומען נח באַרענשטיין, יעקב שוסטער, קאָפּל בוכהאַלץ און לוי וויס־בערג. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז פאָרגעקומען די שפּאַלטונג אין „בונד". ביי אונדז איז די מערהייט אַוועק מיטן לינקן פליגל און זיך אָרגאַניזירט אַרום דער „יידישער געזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק". פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז נאָר געווען דער לעגאַלער טיטל. די הויפּט־אַרבעט איז געפירט געוואָרן אומלעגאַל. מאָטל פרייזאָן איז געווען דער אָפיציעלער ביבליאָטעקאַר פאַר דער מאַכט. די אַקטיווסטע מיטגלידער זענען געווען: חיים קעניגשטיין, נח באַרענשטיין, שלמה בראָמבערג, נפתלי טוג, מאיר בוכהאַלץ, בנציון שאַרפמעסער. צווישן די אַנדערע אַקטיווע מיטגלידער געדענק איך חנה קנאַסטער, לאה פּיוווישעוויטש, שיינדל פעלדמאַן, קאָפּל בוכהאַלץ, מענדל בירנבוים, דאָרע פאָך, דוד יוסף טאוב,

יאָסל פאַרבמאַן, איטע שאַרפמעסער, ביילע שוסטער, חנה איזראַעלעוויטש, יצחק ליוסטענבערג,ביילע רבקה פאַרבמאַן, יצחק ספעקטאָר, הערש בעקער, קיילע פאַרבמאַן און אַלטער באַרענשטיין. אין אַלגעמיין האָבן מיר געהאַט בערך פערציק אַקטיווע מיטגלידער.

די קולטור־אַרבעט איז געפירט געוואָרן אין אונדזער לאָקאַל, דאַקעגן די אַלגעמיינע פּאָליטישע טעטיקייט איז געפירט געוואָרן צוזאַמען מיט די פּוילישע חברים. ספּעציעל אַקטיוו איז מען געווען ערב דעם ערשטן מאַי און בעת די „אַקטיאַבער"־פייערונגען. דאַן האָט מען אָרגאַניזירט „מאַסוווקעס" פאַר די פאַבריקן, אויפגעהאַנגען טראַנספּאַרענטן, אָרגאַניזירט אַ זעלבשוץ צו באַשיצן די רעדנער א.אַ.וו.

פאַרשטייט זיך, אַז די פּאָליציי האָט תמיד געהאַלטן אַן אויג אויף אונדז, ספּעציעל פאַרן ערשטן מאַי. דער ערשטער צו ווערן אַרעסטירט פון די יידישע חברים איז געווען נח באַרענשטיין. ער איז אָפּגעזעסן סך־הכל דריי וואָכן און איז באַפרייט געוואָרן אַ דאַנק די באַמיאונגען פון זיין שוואָגער, יחיאל ניסענצווייג. שפּעטער איז אַרעסטירט געוואָרן קאָפּל בוכהאָלץ ווען ער האָט געדינט אין מיליטער. מע האָט אים באַשולדיקט אין אַנטי־מיליטערישע פּראָפּאַגאַנדע און פאַרמשפט אויף פיר יאָר תפיסה (נאָכן אָפּזיצן איז ער אַוועק קיין בעלגיע, ווו ער האָט דורכגעמאַכט די מלחמה און איז געווען טעטיק אין דער בעלגישער אונטערגרונט). ביי אַ מאַסוווקע נעבן דער פאַיאַנס־פאַבריק איז אַרעסטירט געוואָרן שאול קאַרטשעווער. מען האָט אים שטאַרק צעשלאָגן און שפּעטער פאַרמשפט אויף דריי יאָר תפיסה. ער האָט זיך זייער שטאָלץ געהאַלטן ביים משפט און געזאָגט די ריכטער, אַז „עס איז אַ כבוד פאַר מיר פאַרמשפּט צו ווערן". אויך יצחק גרינשפּאַן איז אַרעסטירט געוואָרן און פאַרשיקט אויף זעקס חדשים אין דעם קאָנצענטראַציע־לאַגער פון קאַרטוז־בערעזע.

פון אונדזערע פּוילישע חברים איז כדאי צו דערמאָנען יאַנושן, וועלכער איז דערהרגעט געוואָרן דורך געסטאַפּאָ; פּיטרעק דער שוסטער, אויך דערמאָרדעט דורך די דייטשן אונטער די „גלינקעס"! וואַצעק פּילישעק, וולאַדעק, יאַנעק און טאָשעק צישעווסקי — אויך אומגעקומען פון דער געסטאַפּאָ.

אונדזער אַרבעט איז געווען אַן אַקטיווע. מיר פלעגן אויך ברענגען רעפערענטן פון אויסער דער שטאָט. עס פלעגן קומען צו אונדז לעאָ פינקעלשטיין, משה שולשטיין, יעקב שפּאַן, דינה פּילץ פון בלוינע, לעאָ ריבאַק. מיר האָבן אויך געהאַט אַ ספּאָרט־קלוב און אַפילו אַ דראַמאַטישן קרייז. קאַזשעבראַצקי האָט אונדז געהאָלפן אויפפירן פּרצס „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק". פון צייט צו צייט פלעגט די אַרבעט גאָר אויפלעבן, ווי למשל, נאָכן גרויסן נצחון ביי די שטאָטראַט־וואַלן, ווען די לינקע ליסטע (מיט בערענטן בראש) האָט דורכגעפירט צען מאַנדאַטן פון 24. מען האָט דאַן אומעטום גערעדט פון „רויטן פּרושקאָוו".

אַחוץ די רעפעראַטן האָט מען זיך באַמיט אויך צו פירן רעגולערע לעקציעס, דיסקוסיעס אויף וויסנשאַפטלעכע טעמעס און ספּעציעל זיך באַמיט

צו פאַרגרעסערן די ביבליאָטעק. מען האָט פון צייט צו צייט געקויפט ביכער און מיר האָבן שוין געהאַט אַ גאַנץ שיינע ביבליאָטעק.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָב איך שוין געוווינט אין וואַרשע מיט מיין פרוי און קינד. ווען איך האָב געהערט, אַז די דייטשן דערנענטערן זיך צו דער שטאָט בין איך אַנטלאָפן קיין מזרח, ביז לוצק. נאָכן פאַלן פון פוילן בין איך צוריקגעפאָרן קיין וואַרשע, גענומען די משפחה און אין נאָוועמבער זיי אַריבער־

אָנפירער פון דער „יידישער געזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק": בנציון שאַרפמעסער, בעקער, יוסף פארבמאן

געבערענגט קיין לוצק. דאָ האָט מען געזוכט פאַכלייט אויף אַרבעט קיין טיף רוסלאַנד און איך האָב זיך אויך פאַרשריבן. מע האָט מיך געשיקט אין אַ קליין שטעטל, אין דער טשוואַשער רעפּובליק, נישט ווייט פון דער וואָלגע. דאָרט האָב איך באַקומען אַ וווינונג און געאַרבעט אַלס שטעפּער אין אַן אַרטעל. בדרך כלל איז מיר געגאַנגען נישט שלעכט, נאָר איך האָב אַ ביסל „צופיל גערעדט". איין מאָל, נאָכן פאַלן פון פראַנקרייך, איז געקומען צו אונדז אַ פּאָליטרוק און רעפע־רירט וועגן דער מלחמה אין מערב־אייראָפּע. ער האָט דערביי באַמערקט מיט פרייד, אַז „אונדזערע פאַרבינדעטע מאַרשירן פאַרויס אין פראַנקרייך". איך האָב דאָס נישט געקאָנט פאַרשווייגן און זיך אַרויסגעזאָגט, אַז דאָס איז נישט די רויטע אַרמיי, נאָר די דייטשן, וואָס מאַרשירן און דערפאַר דאַרף מען דערפון נישט זיין צופרידן. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער האָט מען מיך אַרעסטירט און פאַראור־טיילט אויף צען יאָר אַרבעטס־לאַגער אַלס אַנטי־סאָציאַלער עלעמענט. מען האָט מיך געשיקט אין דער „זיבעטער קאָלאָניע", נישט ווייט פון מאָלאָטאָוו. דאָרט

בין איך זייער קראַנק געוואָרן און נאָכן אָפּזיצן ניין חדשים, האָט מען מיך צוריקגעשיקט אין מיין אַרטעל.

איך האָב באַוויזן צו אַרבעטן נאָך אַ האַלב יאָר ביז איך בין געקומען צו זיך און געזונט געוואָרן. אָבער דאַן בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי. איך האָב געקעמפט לעבן אַריאַל און נאָך זעקס חדשים האָט מען מיך איבערגעשיקט אין דער פּוילישער אַרמיי, וועלכע איז דאַן געגרינדעט געוואָרן אין רוסלאַנד דורכן גענעראַל בערלינג און וואַנדאַ וואַשילעווסקאַ. איך האָב געקעמפט אין דער אַרמיי ביז צום נצחון. צוויי מאָל בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן און באַקומען די אויסצייכענונג „קזשיזש וואַלעטשניך".

זייענדיק אין רוסלאַנד האָב איך נאָך נישט געוווּסט ווי גרויס עס איז דער חורבן פון יידישן פּוילן. נאָר וואָס מער מיר האָבן זיך געריקט פאָרויס, אַלץ מער האָבן מיר אָנגעטראָפן סימנים פון דער גרויסער שחיטה. שוין אין קיעוו און אין אַנדערע אוקראַאינישע שטעט האָבן מיר געהערט וועגן די נאַצישע מאָרדן, און ווען מיר זענען אַריין אין פּוילישן וואָלין, אין דעם שטעטל סאַרני, האָבן מיר שוין פאַרשטאַנען, וואָס עס איז באמת געשען.

נאָכן פאַרנעמען וואַרשע האָבן מיר זיך גערוקט פאָרויס און מיר זענען אָנגעקומען קיין וולאָכי. פון דאָרט האָט זיך די אַרמיי פאַרקירעוועט קיין בלוינע. איך האָב געבעטן מיין קאָמאַנדיר ער זאָל מיר דערלויבן „אַריינשפּרינגען" קיין פּרושקאָוו, אָבער דאָס איז געווען אוממעגלעך, ווייל דאָרט זענען נאָך געווען די דייטשן. איך בין געגאַנגען מיט דער דיוויזיע ביז בערלין און ערשט נאָכן נצחון האָב איך באַקומען צוויי וואָכן אורלויב און אַוועק באַזוכן אונדזער שטאָט. נו, דאַרף איך דאָס נישט באַשרייבן. מיר ווייסן דאָך שוין גוט וואָס דאָרט איז געבליבן. עטלעכע נעכט בין איך געשלאָפן ביי פּישל דאַווידאָוויטש און שפּעטער אַוועק קיין לובלין. איך האָב נאָך געמוזט קעמפן קעגן די פּוילישע פאַשיסטישע באַנדעס און ערשט שפּעטער זיך באַפרייט פון מיליטער.

מיר האָבן זיך דאַן באַזעצט אין נידערשלעזיע, אין אַ קליין רויִק שטעטל, נימטש, נישט ווייט פון דזשערזשאָניאָוו. דאָרט אַהין איז געקומען פון רוסלאַנד מיין פרוי מיטן קינד. דאָרט איז אויך אַ צייט געווען מיט מיר מיין ברודער, שלום. אָבער ווען די מלחמה אין ארץ־ישראל איז אויסגעבראָכן, איז ער פרייוויליק אַוועק קיין באַלקאַן, וווּ עס איז געווען אַ לאַגער פון דער הגנה. פון דאָרט איז ער אָפּגעפאָרן קיין ישראל (מיר, די איבערגעבליבענע האָבן נאָך באַוויזן צו זאַמלען גרויסע סומעס געלט פאַר דער הגנה). שפּעטער בין איך אַריבער קיין ווראצלאַוו, ווו איך האָב געאַרבעט אין אַ וואַרשטאַט. נאָכן צוואַנציקסטן פאַרטיי־צוזאַמענפאָר, ווען די געשעענישן פון 1956 זענען אויסגעבראָכן אין פּוילן, האָב איך באַשלאָסן עולה צו זיין און אין יולי 1957 בין איך אָנגעקומען מיט דער משפחה קיין ישראל.

דבורה ליפקינד-פוס

בהכשרה בפרושקוב

נולדתי בעיירה קטנה בפלך וילנה ושמה לעבעדעוו. רוב הנוער אצלנו היה ציוני ושאף לעלות ארצה. לשם כך יצאו נערות ונערים רבים לקיבוצי ההכשרה בכל רחבי פולין. ויום אחד קבלתי גם אני הוראה מהמרכז לצאת לקיבוץ ההכשרה אשר בפרושקוב ע״י וורשה. בפעם הראשונה שמעתי את שמו של מקום זה ולפיכך בפחד ודאגה יצאתי יחד עם חברה שלי לדרך הארוכה.

אחרי נסיעה ארוכה הגענו למקום בבוקר השכם. על יד תחנת הרכבת שאלנו מספר אנשים למקומו של הקיבוץ, אבל לחרדתנו הגדולה אף אחד לא ידע על קיומו. הצצנו שנית במכתב האישור שלנו וקראנו שהקיבוץ נמצא בתוך בית־החרושת של ארנרייך. לקחנו את החבילות שלנו ויצאנו מתחנת הרכבת העירה. המשכנו ללכת ולפתע פגשנו ביהודי מזוקן בעל עינים מאירות. שאלנו אותו לדרך והוא ענה לנו משהו, אבל בקושי הבינונו אותו בגלל הביטוי המשונה שלו ביידיש. בכל אופן הוא הצליח להסביר לנו בידיו את הכיוון לקיבוץ. המשכנו ללכת ולפתע בא לקראתנו בחור יהודי לבוש מעיל עור. היינו בטוחות שהוא חבר הקיבוץ, אבל זה היה צבי ירמיאש. הוא מיד הוביל אותנו אל מקום חפצנו.

להפתעתנו התברר, שאנו הבנות הראשונות ולפנינו הגיעו סך־הכל שלשה

פלוגת ההכשרה בפרושקוב ב־1 במאי 1935

בחורים. לאט־לאט התחילו להגיע חברים נוספים ועד סוף החודש הראשון התאספו בערך עשרים בנים ובנות (גם מנשה בליבוים נחשב כאחד מאתנו). התחלנו לעבוד במקצועות שונים. היו קשיים בהסתגלות לעבודה ולתנאים החדשים, אבל בעזרת החברים המקומיים הצלחנו להסתדר. עזרו לנו במיוחד רוזה ואלי־משה בערמאן עלינו מבחינה רוחנית. עזרה נוספת חשובה ביותר ניתנה לנו על ידי יהודית ודוד בראנד, אשר הסכימו למכור לנו בהקפה צרכי מכולת והיו מחכים בסבלנות רבה לסילוק החובות.

אני הייתי מעורבת בין הבריות אולי יותר מכל יתר החברים ולפיכך הכרתי מקרוב אנשים מקומיים מרובים. אני נזכרת בחמימות והיחס האמהי של רחלה, ממשפחת חיליאק; את הסבתא הזקנה של משפחת פריידזון, את משפחת ירמיאש החביבים. באיזו אהבה קיבלה אותי בפעם הראשונה אמו של צבי ירמיאש! היא העמידה לרשותי את מכונת התפירה שלה ואני בליתי אצלם ימים שלמים בעבודתי בשביל כל מיני אנשים. הגיעו הדברים לכך, שאני הייתי מקבלת את הכסף אשר אנשים היו מחזירים לקופת גמילות־החסדים ורושמת את הסכומים בספר החשבונות. ורק כאשר צבי עלה ארצה ולקח אתו את המכונה הפסקתי את עבודתי אצלם. אבל גם אחר כך הוספתי לבקר בביתם.

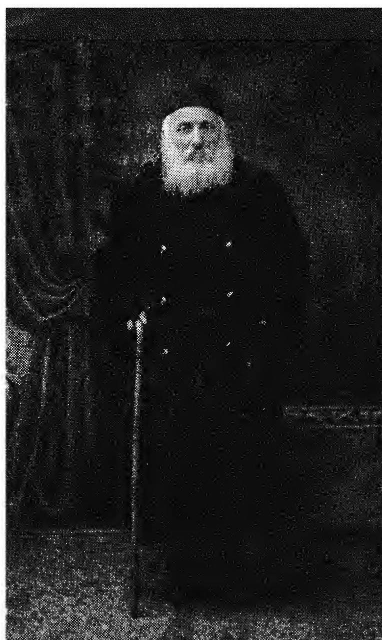
הרגשנו את עצמנו בבית אצל כל אחד מיהודי פרושקוב. מענין שאפילו הקומוניסטים והבונדאים התייחסו אלינו באדיבות, לא כמו במקומות אחרים. ההבדלים המפלגתיים לא גרמו להרעת היחסים ההדדיים בעיר. וזו אחת הסיבות העיקריות אשר קשרו אותנו קשר הדוק ליהודי פרושקוב ולתמיד אשא אתי את הזכרונות הלבביים על אלה אשר נכחדו על ידי הצורר ועל אלה אשר הצליחו להגיע הנה וחיים בתוכנו.

מרדכי זילברברג

פרקי זכרונות

משפחתנו הגיעה לפרושקוב מסביבות העיר רדום. אבי־זקני, ר׳ מנדלי זילברברג, הובא לפרושקוב ע״י מר טייכפלד, בעל בית החרושת לחרסינה (אשר אח״כ עבר לידי ארנרייך), להיות מנהל מחלקת הצלחות. לפני בואו הוא למד מקצוע זה בבית־חרושת דומה על יד רדום. הוא הביא אתו את אשתו, שלש בנות ובן אחד וכולם עבדו אתו בבית־החרושת. הבת הבחירה נישאה למשה אורץ׳, השניה — לקיבקוביץ, השלישית התחתנה עם מאיר טרון ועברה למקום אחר.

אבי הגיע לפרושקוב ב-1907 ואני אז תינוק בן חדשים מספר. את השנים הראשונות של ילדותי אין אני זוכר. ממלמדי הראשונים אני זוכר את ר׳ מרדכי ור׳ אלי. אני זוכר יפה את בית הספר בהנהלתם של ישראל יוסף נורטמאן ואברהם קוזיברוצקי. היה זה בביתו של טאינסקי. בחצר עמד בית מעץ אשר בחלקו האחד

החזן ר׳ הירש יעקב נפרסטק

גרה משפחתי ובחלקו השני היה בית־הספר. אני זוכר אפילו את ספר הלימוד הראשון שלנו „הדיבור העברי". עוד דבר נחרט בזכרוני: משפט ביליס. לחשו אז שהנוצרים מתכוננים לערוך פרעות עלינו. אבי־זקני סיפר שבבית־החרושת אמרו לו הפועלים שהם לא יפגעו בו לרעה כי מכירים אותו, אבל ישלחו אליו גויים אחרים. יום אחד, אחרי תפילת מעריב התפרץ פתאום יהודי עם עתון ביד וצעק בשמחה שביליס זוכה והיהודים התחילו לרקוד משמחה.

נזכר אני בשמחת התושבים כשנדלקו בפעם הראשונה פנסי החשמל בעיר ואת הנסיעות בטראם הרתום לסוסים שנסע ליער, בקומרוב. אולם יותר מכולם נחרת בזכרוני בית המדרש על מתפלליו הרבים עם הרב, החזן והמשוררים. ישבתי על יד אבי־זקני כמוקסם והקשבתי למנגינות הנפלאות של התפילות. דודי, אחיו של אבי, היה אחד מאנשי המקהלה ובבית היינו חוזרים על כל המנגינות

מאוד רציתי לשיר במקהלה. הלכתי אל החזן המנוח ר׳ הירש־יעקב. הייתי אז רק בן שש וחצי, נמוך קומה, ובקושי הגעתי לגובה השולחן. נמצאו אז אצלו בחזרה שני האחים פרידמאן. החזן שאל אותי לרצוני וכשאמרתי לו שאני רוצה להצטרף למקהלה, פקד עלי לשיר משהו. לתמהונו הגדול שרתי כמה מיצירותיו. הוא נהנה מהן מאוד, צבט את לחיי ואמר לי לחזור אליו כשאגדל. ואמנם, בדיוק עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הספקתי עוד לשיר בימים־הנוראים.

בימי חול־המועד סוכות התחילו לעבור את העיר חיילים רוסים שנסוגו מהחזית. הגרמנים התקדמו בעקבותיהם וכבשו את פרושקוב וכאן התיצבה החזית. הרוסים עמדו מעבר לז׳ביקוב, והגרמנים — ביער בקומרוב. אזרחים רבים הצליחו לברוח מהעיר וכל הנותרים ירדו למרתפים. הקרב בין שני החילות נמשך עד הושענא־רבה והתחיל מחסור בלחם. ביקשו מהאופה וילנער לאפות קצת לחם והוא הסכים. אבל כשעלה העשן מארובת המאפיה חשבו הגרמנים שכאן חזית הצבא הרוסי והתחילו בהפגזה כבדה. היתה בהלה גדולה. אבי רצה לצאת החוצה לראות מה הדברים, אבל בעל־הבית טאינסקי התנגד לכך מתוך פחד. לבסוף נעתר לבקשתו ואבי הציץ לתוך החצר. אז התברר שכל החצר אחוזה אש. למזלנו היו הגרמנים מפסיקים את ההפגזה בשעה שש לפנות ערב. כולנו יצאנו מהמרתף ורצנו אל המאפיה לכבות את האש בהדרכתו של טאינסקי אשר היה ראש מכבי־האש בעיר.

למחרת, בשבת בבוקר, עזבנו את פרושקוב ועברנו לוורשה. שם נפגש אבי עם יהודי שייצר מגפיים בשביל הצבא הרוסי והחליט לעבור לפנים רוסיה לצורך זה. למדתי שם בבית ספר עברי, והידיעות שרכשתי אצל מורי בפרושקוב עזרו לי מאוד. אחרי המהפכות של קרנסקי, של לנין וטרוצקי, חזרנו לפולניה. מיד עם עברנו את הגבול הרגשנו בשינוי היחס מצד הפולנים. בתחנת לאפי ציוו על כל ה„זשידים" לצאת מן הרכבת וערכו חיפוש בחפצינו. בעד כל הערה מצידנו היינו מקבלים מכות. ברור, שבחפצי׳ הנוצרים לא נגעו. לא היינו רגילים ליחס כזה וקשה היה לנו להתרגל לכך.

אחרי שהגענו לוורשה, ניסה אבי להסתדר בכל מיני מקומות. חזרנו אפילו לרדום. אבל אבי הרגיש זר בכל מקום אחר ולבסוף, ב־1923, החליט לחזור לפרושקוב.

כעת התחילה תקופתי השנייה בעירנו. בתחילה היה לי קשה כי לא הכרתי כבר אף אחד, פרט לנפתלי טוג. שנים רבות ביליתי מחוץ למקום ולא הכרתי את הנוער. בינתיים חלו שינויים גדולים בעיר. אני עוד הייתי דתי ושומר מסורת בזמן שהנוער בפרושקוב כבר השתנה בהרבה. אמנם הרוב עדיין ביקר בשבת בבית־הכנסת, אבל עשה זאת יותר מבחינת כיבוד־אב. בעיר היה כבר קיים „החלוץ". היתה ספריה מודרנית ואחדים עלו כבר ארצה ואחרים התכוננו ללכת בעקבותיהם.

התחלתי לחפש מגע עם בני גילי וזה לא היה קל. אבל הצלחתי בזה בצורה מענינת. היות ואהבתי שירה, הלכתי אל החזן ובקשתי לחזור למקהלתו. הוא זכר

משוררים צעירים של החזן
עומדים: חנינא, אריה נפרסטק, מנדל פליישמן
יושבים: יצחק קניגשטיין, דן נפרסטק, דוד פרידמן

אותי היטב והסכים לכך. שם פגשתי צעירים שנעשו אחר כך לחברי. במיוחד התקשרתי אל מנשה בליבוים, שנשאר חברי הקרוב ביותר. אחר כך הכרתי את מנשה אופוזדובר, ראובן פוסטולסקי ואחרים והדרך אל... „החלוץ" נפתחה בפני. זוכר אני את ביקורי הראשון בסניף, בבנין בית הספר, בשבת אחרי הצהרים. מנשה אופוזדובר הקריא בפנינו את „עיר ההרגה" לביאליק. נרשמתי לספריה והתחלתי לקרוא ספרים שלא ידעתי עליהם. התחלתי מה„חטא וענשו" של דוסטויבסקי ואחר כך עברתי לספרים אחרים, מקוריים ומתורגמים. הצטרפתי גם לשעורים בעברית בהדרכת המורה קוזיברוצקי. וגם התחלתי להתעניין בלהקה הדראמטית. רושם גדול עשתה עלי ההצגה של „שבעת התלויים" עם חיים אופוזדובר בתפקידו של ציגאניוק. אחרי זה אני זוכר את משה אבני בתפקיד של שלומקה ב„שלומקה שרלטאן". התקרבתי גם אל חיים-יצחק רוטבוים ואשתו הינדה. הוא היה בחור כשרוני מאוד ויחד עם זה מלבב בפשטותו ויחסו החברי. הצטיין בציור ובפיסול והיה המאפר והמנהל האמנותי של הלהקה הדראמטית.

זוכרני את התכונה הגדולה לקראת יובל העשור של הלהקה. רוטבוים עבד יומם ולילה. הוא הכין את הציור בשביל התוכנית ואת החלק האמנותי של החגיגות. וזה הכל נעשה בביתם החדש. רבצנו אצלו בכל השעות. ואפילו את נשף היסוד

של מועדון הכדורגל שלנו „גויאזדה" ערכנו בביתם עם מוזמנים מהמרכז. אגב, נשף זה זכור לי היטב בגלל מקרה מענין. בתפקידי כמנהל המועדון היה עלי להגיד דברי פתיחה. אלא שלא הייתי מן הנואמים ונפלה עלי „אימתא דציבורא" וביקשתי מחיים אופוזדובר, שהוא יעשה זאת במקומי. והוא, למרות שלא היה חבר המפלגה שלנו (פועלי ציון שמאל), עשה זאת באמונה רבה וברוב טעם.

אבל ברור, שאת רוב זמננו הפנוי בילינו בביתו של המורה קוזיברוצקי. בהדרכתו ארגנו קורסים ולימודים סדירים בשעות הבוקר המוקדמות או בערבים. למרות שהיינו עסוקים גם בספורט לא הזנחנו את הפעולה התרבותית. היינו קונים ספרים בלי כריכה וכורכים אותם בידינו כדי לחסוך כסף. הכנסות ההצגות, אף הן היו קודש למטרה זו. אומנם, התחיל אז גם פיצול מפלגתי, אשר העכיר בהרבה את האוירה וקרו אז מקרים בלתי נעימים על רקע זה. ברם, בעצתו של המורה התרנו תמיד לידי פשרות ולבסוף הצלחנו להתגבר גם על קשיים אלה. בראשית דאגותינו עמדה החרדה לחינוך וקידום הדור הצעיר בעיר. בשביל הצעירים יותר ארגנו את „החלוץ־הצעיר". סידרנו כל מיני נשפים ומסיבות עם הגרלות בשביל איזון התקציבים שתמיד נמצאו בגרעון.

בינתיים חלו שינויים כלכליים ופוליטיים בפולין. בא המשבר הכלכלי והאנטישמיות הרימה את ראשה. הרגשנו זאת היטב אף בתחרויות הספורט שלנו עם קבוצות פולניות. אני זוכר עוד היטב את המשחק הידוע עם „זניטש" כשרוב שחקנינו ירדו פצועים ממגרש הספורט. (ראובן פוסטולסקי חיבר אז את הסטירה הידועה על שחקני קבוצה זו). ומענין שזו היתה קבוצת ספורט פועלית! הבנו שאין לנו יותר מדי ידידים בין שכנינו והתחלנו לחשוב יותר על הכשרה ועליה. ואמנם יצאו אז מספר חברים לפלוגות ההכשרה.

ב־1929 הגיע אלינו מהארץ שלמה גרומן. הוא הכניס שינוי רב בשיטות העבודה והמחשבה שלנו. יחד עם מורנו הוא ארגן את קבוצת „יחידיה" שמתפקידה היה לפעול בין הנוער בכל מקום, אבל בעיקר בארץ־ישראל. בעזרת תנועת „החלוץ" הוספנו לשלוח חברים להכשרה גם מחוץ לגבולות פולין, להולנד ולצרפת. קבוצת חברים הופיעה בפני ועדת מיון בוורשה ואושרה לעליה. הראשונים מהקבוצה אשר עלו היו שלמה גרומן עם דבורה, אלחנן ירמיאש, פישל זילברברג וישראל גרומן. בקבוצה השניה עליתי אני, ראובן פוסטולסקי ודן נפרסטק.

בהגיענו ארצה התישבנו בנס־ציונה, בצריף אשר שכרנו ונוסף על זאת הקמנו גם שני אוהלים. מיד הצטרפו אלינו עוד חברים אשר עלו ארצה לפנינו, כגון יצחק סטולוביץ, מרדכי שובזק ואלימלך בקר. ברם, מיד אחרי עליתנו ארצה נפסקה העליה ולא קבלנו כל תוספת חדשה במשך זמן רב.

המצב בארץ לא היה שפיר. שרר חוסר עבודה ובקושי מצאנו עבודות בבנין, בפרדס, בסבלות ובכבישים. על ידינו היתה גם קבוצת השומר־הצעיר בראשותו של מרדכי אורן. הוא היה גם מנהל לשכת העבודה וכמובן שדאג קודם כל לחבריו. היינו ימים רבים ללא תעסוקה עד ששלמה מצא בשבילנו שני מקומות עבודה

קבועים: בשבילי בסנדלרות ובשביל סטולוביץ — במסגריה. והיו זמנים שאנו קיימנו את כל הקבוצה ומצבנו לא השתפר במשך רוב הזמן.

מאידך, היו לנו ימי שמחה ועונג בשבתות. בהדרכתו של אברהם ארטשטיין היינו יוצאים לטיולים ברגל. גם רבים מן המושבה היו מצטרפים אלינו וצועדים בקצב של שיר. כמו כן הצטרפנו גם למקהלה המקומית במושבה. אבל כל זה לא עזר הרבה למצב הרוח. עבודה לא היתה וגם הפעולה התרבותית, אשר לה היינו רגילים תמיד, ירדה פלאים. כל זה גרם למרירות ולחיכוכים. ולבסוף, אחרי אסיפה סוערת, לפני פסח של 1931, החלטנו לפרק את הקבוצה.

דן נפרסטק ואני יצאנו לחיפה, כי שם התגוררה משפחת אורץ׳. הם קיבלו

פרידה לקראת עליתו של משה אבני
עומדים: דוד ברנד, יצחק נפרסטק, חיים וילנר, מנשה אופוזדובר
יושבים: ראובן פוסטולסקי, משה אבני, אברהם פרידמן

אותנו בחמימות ועזרו לנו למצוא עבודה במקצועותינו. שנינו החלטנו לנסות להמשיך בחיי קומונה ואלינו הצטרף גם סטולוביץ ישראל גרומן. ברור שכל הזמן נעזרנו על ידי המשפחה הנפלאה של אורץ׳. על המשפחה הזאת עברו הרבה תלאות. הם הגיעו ארצה בימי „עלית גרבסקי״, בתקופה של משבר וחוסר עבודה. קשה היה גורלם ורבים אשר הגיעו עם העליה הזאת חזרו לפולניה. אבל לא משפחת אורץ׳. הם נשארו בחיפה ואחרי צרות רבות הצליחו להסתדר פה וידעו לעזור לכל אלה אשר הגיעו ארצה אחריהם.

בסוף 1931 הגיעה רחל ואשתו של דן עם בתם, תחיה. ביחד שכרנו דירה משותפת שהיתה למרכז לכל אנשי עירנו עם עליתם ארצה. אחרי זמן קצר עברתי

עם רחל לתל־אביב. ב־1932, אחרי נדודים ויבים, הגיעו בעליה ב׳ אחי משה עם אברהם רוזן. לכבוד מאורע זה ערכנו מסיבה קטנה וכל הפרושקי:באים מהסביבה השתתפו בה. אחריהם הגיעו צבי ארטשטיין ז״ל, בנציון זילברשטין, יחיאל גלברד, שרה ארטשטיין, זלמן ביטשטוק, אליעזר לינה ואביגדור צוקר. הם כולם מצאו בית אצלנו ואנו תמיד השתדלנו לעזור להם בצעדיהם הראשונים כאן. משפחת גרומן עברה אז לגור ברמת־גן וזה עזר לנו בהידוק הקשרים בינינו ובין כל יוצאי פרושקוב. היינו נפגשים ביחד בכל הזדמנות ומחליפים ידיעות מעירנו. היה לנו קשר הדוק עם פרושקוב והיינו שמחים לכל הצגה מוצלחת של החוג הדרמתי או לכל ניצחון של הקלוב של כדורגל. (באותו זמן, שנה לפני פרוץ המלחמה, עזב אותנו מנשה בליבוים אשר נסע לביקור הביתה. הוא לא הספיק לחזור אלינו וניספה עם כל חללי השואה).

עם פרוץ המלחמה נפסק הקשר עם פרושקוב. רק עם בואה של חנה גלברד נודע לנו על חיסול הגיטו בעיר ועל הנעשה בפולין. ב־1944 אירגנו את הכנוס הראשון של יוצאי העיר ברמת־גן, בביתו של שלמה גרומן. הוא השקיע הרבה עמל וזמן למען הצלחת הכינוס. אז קם האירגון של יוצאי פרושקוב בישראל ע״ש מורנו אברהם קוזיברוצקי. החלנו להקים קופת עזרה לנזקקים מבני עירנו. עדיין לא ידענו את כל האמת המרה על הנעשה בפולין. קוינו שרבים יישארו בחיים ונוכל לעזור להם. התחילו להגיע המכתבים הראשונים מרוסיה מניצולי הקהילה ומיד אירגנו בשבילם משלוח חבילות עזרה. לא עבר זמן רב, וידענו כבר את כל הפרטים על האסון אשר ירד על יהודי אירופה, שנשארו רק שארית פליטה, מתי מספר.

עם גמר המלחמה התחילו להגיע ראשוני הניצולים. קבלנו אותם בשמחה ובתקוה שיבואו עוד רבים אחריהם. אבל מספר הניצולים היה קטן מאוד. רוב אחינו וחברינו אינו. ולזכרם, אנו מתאספים כל שנה, בעשרה בטבת, ומעלים את זכרונה של קהלתנו, קהלת־קודש פרושקוב.

אלחנן ירמיאש

זכרונות מבית הורי

סבא וסבתא

הסבא, מאיר ליאך, או מאיר זשביקאוער, היה גר עם הסבתא, טשארנע, בזשביקאוו. קשה היה להם לבוא העירה, מרחק של כארבעה ק״מ, בין שדות

ללא סימן של ישוב. בעיקר התקשתה הסבתא ללכת בערבים ולפיכך מלאתי אני את בקשתה והייתי בא אליהם לקרוא לה את המגילה בפורים, למרות שנשים פטורות ממצוה זו. היא לא רצתה בשום אופן לוותר ועד שעליתי ארצה הייתי ממלא כל שנה תפקיד זה. האושר שלה היה ללא תאור, היתה ממש מתמוגגת מרוב נחת, כעין זיו השכינה ירדה על פניה. אני זוכר אותה היטב כמות שהיא, בעלת קומה זקופה. כשהיתה נכנסת אלינו היתה מנצלת תמיד את ההזדמנות בשביל לבקש מאבא טובה בשביל מישהו.

א מ א

היתה מטופלת בילדים ועסוקה מאוד בבית. בכל זאת, בשנים הרעות, נרתמה אף היא בעול הפרנסה כראוי לאשה חסודה.

היא לא היתה מרוצה ביותר מעסקנותו של אבי בעניני ציבור, למרות שגאותה היתה עליו. היתה לפעמים מוכיחה את אבי: „זלמן, למה לך כל הענינים האלה? למה שיקללו אותך אנשים הדיוטים ואפילו קרובי משפחה בקשר למסי-קהילה, או נתינת הקלות וזכויות מיוחדות?" ואבי היה עונה לה תמיד: „טאבעלע, דעי לך ששליחי מצוה אינם ניזוקין" אמי אומנם לא ידעה את פירוש המלים, אך הבינה את תכנן ואת כוונתן. בכל זאת לא הסכימה להתערבותו בעניני ציבור.

הרבה נכתב על אמהות בכלל ועל „האידישע מאמעס" בפרט. צרות רבות גרמו הילדים לאמהות וגרמו להן גם אכזבות. ברם, האם היהודיה היתה תמיד מוכנה להקריב את עצמה למענם.

גם אמי היתה כזאת. ואני זוכר את מכתביה אלי בימי המאורעות של 1936—39. אפשר היה לראות את כתמי הדמעות אשר זלגו מעיניה בשעת הכתיבה, ואפילו בקשה מאתנו שנחזור לפרוקשקוב עד יעבור הזעם. אבל שר הגורל החליט אחרת!

א ב א

אבי התישב בפרושקוב ב־1902, אחרי נישואיו עם אמי, שהיתה בתו של מאיר ליאך, זשביקאָווער. שנות הקליטה הראשונות שלו לא היו כנראה קלות. בתור אברך ישיבה לא נקלט במהרה במסחר, והנדוניה לא הספיקה להתבססות. ורק בגמר המלחמה, בשוב הורי לפרושקוב, התחיל אבי להתעסק במסחר עורות לא מעובדים בשותפות עם הפולני, הפעלדשער של בית־המטבחים. הודות לכך הוא למד גם קצת פולנית בכדי שיוכל לשוחח עם שותפו.

ואז, בשנות העשרים הוא נכנס גם לעניני ציבור. ובפעולה זו לא ידע פשרות. עניני וכספי ציבור היו קודש לו ועקשותו בשטח זה עוררו מריבות ואבדן ידידים וקשרי משפחה. אבל מסירותו לענינים אלה היו ללא גבול. הוא לא מאס בשום

עבודה צבורית, מחלוקת העליות לתורה ועד לתיקונים במו ידיו בבית־הכנסת, במקווה וכו׳. זוכר אני אותו מקרה שארע באחד מערבי שבת. עזרא, היהודי הטוב והשקט, הישר והעדין, בא פתאום בריצה אלינו הביתה וצועק: „זלמן, המכונה במקווה אינה פועלת. וערב שבת בלי מקווה, היתכן?״. אבי יצא מיד לשם וכמו שני מהנדסים בעלי־מקצוע התחילו להתעסק במכונה בתקווה שמן השמים יעזרו להם. ובאמת, כעבור זמן מה הצליחו להפעיל את המכונה, והיהודים יכלו לטבול במקווה כשרה לכבוד החג.

ועיקר דאגתו היא הכנסות הקהילה. כל חסכון בכספי ציבור היה קודש לפניו, ולא פעם יצא לו להלחם בקמצנים, אשר לא רצו לתרום לצרכי ציבור. קראו לו לפעמים „געלער זלמן״, כלומר שערותיו האדומות מוכיחות שהוא עקשן וכעסן. בדרך כלל הוא ניסה להסביר שעקשנותו היא לשם שמים. ויודע אני שעשה שגיאות טקטיות בעסקנותו, אבל הוא האמין שמה שעשה לטובת הציבור עשה ולא לטובתו או לטובת בני־ביתו.

וכשם שהיה בלי פשרות בענינים כספיים, היה גם נלחם למען הדת. הוא היה יהודי ציוני, אוהב ישראל, אבל גם חסיד ואדוק, וראה את תפקידו לשמור על עניני חינוך ילדים ונוער למען יגדלו ויהיו יהודים חרדים, שומרי מצוות. בגלל זה הוא גם עשה צרות לגיסו, לוי וייסבערג, שהיה מורה במקצועו, אבל בונדאי וחפשי ובגלל אבי לא יכול היה למצוא עבודה בעיר ונאלץ לנדוד למרחקים.

אבל עיקר המאבק היה נגד המורה קוז׳יברוצקי. הוא ראה בו את המטיף העיקרי לחופשיות. אמנם, המורה היה ציוני, וזה כיפר הרבה בעיני אבי, אבל הוא התנגד לו כמנהל בית־הספר וכמארגן הקבוצה הדרמטית, אשר בה הוא ראה מקור שחיתות. הוא גם דרש שהחזן ירחיק ממקהלתו את אותם המשוררים אשר שיחקו בשבתות בכדורגל ולפעמים לא הרשה לכאלה לעזור לחזן לפני התיבה.

הוא ידע שבניו אינם הולכים בדרכיו, אבל הבין גם שלא יוכל לעשות הרבה בנידון ולפיכך העמיד פנים שאיננו יודע על מעשינו. אבל בבית הוא דרש שמירה של אורח חיים מסורתי. אני זוכר, שפעם בשעת סעודת השבת בצהרים, כשהתחיל אבי לזמר את הזמירות, הושטתי את ידי בהיסח הדעת ולקחתי עתון בכדי לעיין בו. בו ברגע, הפיל אבי את העתון בתנופת ידיו והעתון נקרע. ראיתי את צערו העמוק שלו על המעשה שגרם לחילול שבת. הוא הביט בכאב על העתון, נשך את שפתיו והמשיך בזמירות בעצב. הוא הסתפק רק בברכת המזון ביחידות וגמר מהר את הארוחה. מאותו זמן, לא העזנו לגעת בעתון בזמן האכילה.

אבי היה ציוני טוב. הוא היה אפילו מוכן לוותר בשטח הדתי באם זה היה קשור בעבודה למען ארץ־ישראל. הוא ברך אותי ואת אחי לעלייתנו וגם עזר לנו בכסף, למרות שידע שנחיה חיים לא דתיים כאן. אבל קדושת הארץ מכפרת על עוון זה.

שבע מלחמות היה אבי בעבודתו הציבורית, אבל מלאכה קדושה היתה לו זו ולפיכך היה בטוח שלא ינזק. אבל הוא נוצח יחד עם אמי ז״ל ע״י קלגסי הצורר ימ״ש.

יתגדל ויתקדש שמי רבא...

ב״ה

יוסף לבנברג

אבי הרב

לא בלב קל ניגש אני לכתוב תולדותיו של כבוד אאמו״ר זצ״ל, לגלות טפח או טפחיים מאישיותו האצילה, ממידותיו התרומיות, מהליכותיו הנעימות ובקרבי תציקני השאלה האם הא או דא לפי רוחו, הן מאז עמדי על דעתי ידעתיו כאיש נחבא אל הכלים. שנא את הפרסומת, ברח מן הכבוד, בחל בהתרברבות והתנשאות, כמאמר התנא באבות פ״ב, ט׳: „אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת״. בכל זאת לאחר השואה האיומה שפגעה בעמנו, שגרפה וסחפה ערים ואמהות בישראל בלי השאיר להם זכר, אמרתי: לא עת לחשות הוא. חייבים אנו לרשום פרטים ופרטי פרטים מחיי הקהילות הקדושות שנמחקו על ידי הצורר ימ״ש, להציל את זכרן מכליון בתהום הנשיה, ולהעלות על הכתב את זכר האישים שפעלו בקרבן ועמדו בראשן.

א״מ ז״ל הרב יצחק מאיר לבנברג נולד בפולין בעיר פלוצק, מוכתר בנמוסין היה מגזע גאונים מפורסמים. קרבת משפחה היתה לו עם גאונים מפורסמים בפולין, כגון הגאון הנודע ר׳ יהושע טרונק מקוטנא זצ״ל. בעודנו נער הצטיין בחריפות השכל, בבהירות המחשבה, צולל במעמקי ים התלמוד, עוקר הרים בפלפולו מקשה ומתרץ. זכה ליצוק מים על ידי הגאון מורו ורבו ר׳ מיכל מזקרוצין זצ״ל. חיבה יתירה נודעת לו מהגאון הנ״ל בהעריכו את כושר הבנתו וחילו לאורייתא, להשיב מלחמה שערה במלחמתה של תורה, וכתלמיד שעשועים היה אצלו להשתעשע בפלפולא דאורייתא. לאחר חתונתו עם אמי מורתי מרת חנה ע״ה מעיר שירפץ, ישב שם על התורה ועל העבודה. נוסף לזה קיים דברי חז״ל: „האי צורבא מרבנן דאיתא במתא, כל מילי דמתא עליה רמיא״. שימש יד ימינו של רב העיר הגאון הנודע מחריפי חסידי קוצק, הרה״ג ר׳ מיכל גולדשלג זצ״ל שהיה גם דודו. היה המוציא והמביא בכל עניני העיר ועל פיו היו נחתכים. כל זה עשה שלא על מנת

לקבל פרס ואיזה גמול שהוא. רחוק היה מן המחשבה לשרת ברבנות להשתעבד לצבור ולהקריב את החופש העצמי. ברם, נסיבות הזמן אילצוהו להכנע. ראשית כהונתו היתה בעיר גרודזיסק, שם כיהן פאר עשר שנים ומשם עבר לפרושקוב בשנת תרס״ד. זאת העיירה שבה גודלתי, שבה שזרתי את מסכת חיי נעורי. כבן הרב היתה לי האפשרות להכיר מקרוב את החיים הצבוריים ולעמוד על מהותם וטיבם. נהירים היו לי שבילי העסקנות בעיירה על כל נפתוליה. לפנים בישראל רב העיר במובן ידוע היה אב העיר, פטרונה ומנהיגה, כי מלבד עניני צבור הנוגעים באופן ישיר לכלל כולו, שהיו מתרכזים בבית הרב ונחרצים על ידי הרב, גם ענינים של אנשים פרטיים ודאגותיהם היו מובאים לפניו. כל איש מר נפש ומצוק בצרתו היה פונה אל הרב לשאול בעצתו והדרכתו.

הימים ימי שלטון רוסי בפולין. היהודים לא שפר עליהם מצבם, נמצאו

הרב ומשפחתו ז״ל

במועקת חוקי אפליה שאילצו אותם לעקוף את החוק או גם לפעמים לשלוח ידם בעסקים בדרך המנוגדת לחוק. וכאשר היהודי נתפס בקלקלתו, היה פונה אל הרב שהוא יהיה לו לפה בפני השלטונות ואמנם אבי ז״ל הצליח בפעולותיו אלו, להמתיק ולרכך את גזר הדין. ראשי השלטון כבדוהו והוקירוהו, הכירו בתום לבבו וישרו, ומילאו ברצון את בקשותיו.

לדוגמה, אזכיר כמה פרטים, אחדים מני אלף, מפעולותיו בשטח זה: בשנות 1904/5 עת פרצה המהפכה הגדולה נגד השלטון הרוסי והקיפה את כל רחבי פולין, על כל שדרותיה ושכבותיה. גם רבים מאחינו בני ישראל נסחפו עם הזרם המהפכני ולקחו חלק פעיל בהתקוממות. כאשר שככה הסערה והשלטון הרוסי החל להתאושש במקצת בצעו מאסרים בין המתקוממים וכמובן שתפסו גם מאחינו בני ישראל, ועונש חמור היה צפוי להם. פנו אליו הורי הצעירים שנעצרו עד למשפטם, שישתדל אצל השלטונות שיקלו עליהם את עינויי המעבר עד כמה שאפשר, ופעם בחצות הליל הוזעק לפעול אצל מפקד המשטרה לטובת עציר שעמד להשלח למחרת לסיביר, ועל אף השעה המאוחרת וחומרת הדבר נעתר לבקשת ההורים והשתדל לטובת המורד במלכות לפי המושג של הימים ההם. מעשה באיש אחד, ר׳ רפאל טאומן מוורשא, שבא ברכבת מוורשא לפרושקוב (הוא היה בעל בית חומה ידוע ברחוב נאלבקי בוורשא) כאשר ירד מן הרכבת ופנה לאיזו פינה לצורך ידוע, ניגש אליו ז׳נדרם רוסי והוכיח אותו על מעשהו זה בטענה כי אסור לו לעשות זה ברשות הרבים. תוך כדי כך תחב לו בכיסו כרוז מהפכני, ערך אצלו בדיקה וכמובן מצא אצלו את הכרוז. מיד לקח ממנו את דרכונו ואסרו בשל חשד במהפכנות. דנו ברוחב לב בעונש חמור אפילו בשילוח לארץ גזירה. ר׳ רפאל בא מבוהל ורועד אל אבי ז״ל בבקשה להצילו מעלילת שקר זדונית שעומדים לטפול עליו. אבי ז״ל הזדרז ופעל מיד וב״ה קיבל חזרה את דרכונו והצילו מהעלילה. כמו עובדה חיה עומדת לפני אחת מפעולותיו המזהירות, גולת הכותרת בשדה העסקנות, ומסירות לטובת הזולת האיש הפרטי שנחרתה עמוק בזכרוני על כל פרטיה ודיוקיה.

במרחק של כמה ק״מ מפרושקוב נמצא בית חולים ממשלתי לחולי נפש הגדול בכל פולין, בשם „טבורקי". המנהל הכללי של ביה״ח היה רוסי בעל תואר גנרל, יועץ סתרים של הממשלה. חיבה יתירה נועת לאבי ז״ל ממנו, כי בכל מקרה של צורך כאשר פנה אליו באיזו בקשה, לא השיב פניו ריקם ומילא אותה ברצון ובאדיבות. והנה ביום בהיר אחד באו אל אבי ז״ל שני יהודים, מעיירה צ׳לדז ע״י בנדין, ששכנה ליד הגבול הגרמני, אב ובנו. האב יהודי זקן, טיפוס גלותי מובהק, בעל זקן שיבה ולבושו מוזנח, שוחט לשעבר בעיירה. הבן, צעיר, גבה קומה רחב גרם וכתפיים, בעל זקן צהוב אדמדם, ובפיהם ספור כדלהלן: הבן גר בעיירה הסמוכה לגבול ועיסוקו היה הברחת סחורות מעבר לגבול לפולין ללא תשלום המכס ומזה היתה פרנסתו. בסופו של דבר תפסוהו בקלקלתו. במשפט שנערך, מלבד החרמת הסחורה, יצא דינו גזירת גלות, כלומר, אסור היה לו להמשיך לגור בעיירה כי אם לעבור לגור במקום אחר. זו האחרונה היתה קשה לו מהראשונה, כי לדבריו

עמד בקשרים מסחריים עם הגויים שבסביבה. הונו בצורת סחורה היה מפוזר בין הגויים, ובהעקרו משם, כספו ילך לטמיון וישאר נקי מנכסיו. מאבקו להעביר את רוע הגזירה שעלולה היתה לערער את קיומו לא נשא פרי. יעצו לו לערער על פסק הדין בנימוק שבשעת ביצוע העבירה לא היה שפוי בדעתו, ומשום כך אינו אחראי למעשיו. על זה השיב בית המשפט שישלחו אותו לבית החולים הממשלתי שליד פרושקוב ורופא בית החולים יקבע אם אמנם נכון שהיה פעם מופרע בשכלו. הוא ראה את מצבו כרציני מאד מכמה טעמים: א) הרופא בוודאי יקבע שאף פעם לא היה בלתי שפוי בדעתו ב) אדם בריא בר דעת אם ימצא בין מטורפים, אפילו זמן קצר יכול להשתגע ג) איך אדם כמוהו חסיד נלהב בכל רמ״ח איבריו, יכול להמצא בין גויים, לאכול מפתם ולהתגעל במאכלי טריפות. חזר וטען: אמנם, כן היה בעת ביצוע העבירה משוגע, אבל כיום הוא כבר בריא. על זה השיב התובע שישלחו אותו לביה״ח לבדיקות, והרופא יקבע אם יתכן הדבר שאי פעם היה משוגע, ואחר דחיות רבות סוף סוף נאלץ לבוא לפרושקוב לביה״ח ולערוך את הגלות, להתייצב לבדיקה לתקופה של חדשיים. מצוקתו היתה גדולה מאד, תהום היתה פעורה לרגליו. באו שניהם, האב והבן, אל אבי ז״ל מצויידים בשני מכתבים משני גדולי הדור, האחד מהאדמו״ר הנודע רבי מנחם זצ״ל מפילץ נכדו של בעל חי׳ הרי״ם זצ״ל, והשני מהאדמו״ר מגור זצ״ל, רבי אברהם מרדכי. שניהם מבקשים מאבי ז״ל להשתדל עבור המוכ״ז שבעת שהותו בביה״ח לא יתגעל באכילת טריפות ושלא יכשל גם בשאר איסורים, כגון לבישת שעטנז, שכן בגדי החולים היו שעטנז וכדו׳, ושישתדל גם שהדו״ח של הרופאים על מצב בריאותו לא יהיה לו לרועץ.

אבי ז״ל נכנס לעובי הקורה של הבעיה ובלהט נפש ומסירות ניגש לפותרה שלב אחרי שלב. קודם כל פנה אל מנהל ביה״ח וביקש ממנו א) לייחד חדר עבור החולה, היות שהוא רב, שישמש לו מקום תפילה בבוקר ובערב. ב) שלא יכפו עליו ללבוש בגדי בית החולים, המיועדים לחולים. ג) שלא יכופו עליו לאכול את האוכל שמבשלים במטבח ביה״ח ויאכל רק את המאכלים שיביאו לו מבחוץ. ד) שיורשה לו להכין בעצמו ארוחות בוקר וערב בחדרו. ה) שיורשה לו בשבת לצאת משטח ביה״ח אל יהודי שהיה גר בקרבת מקום ולערוך שם סעודת שבת כנהוג. כל הבקשות נתמלאו בדיוק. למבצע זה נרתמה גם אמי מורתי ע״ה, קנתה לו מערכת כלים שהיו נחוצים לו לארוחות בוקר וערב, קיבלה על עצמה להכין יום יום ארוחת הצהריים, בשר, מרק וכו׳, שהיתה צריכה להיות מוכנה בשעה 11 לפני הצהריים ולשלוח את הארוחה על ידי שליח מיוחד לביה״ח, שיגיע לשם בשעה 12 עת חלוקת האוכל לכל החולים. יצויין כי הדבר הזה אירע בימות החורף הקרים בזמן שהשלג והקור שולטים שלטון מלא. התנאים בבית אז לא היו אידיאליים, ללא אינסטלציה סניטארית וחשמלית; ההסקה והבישול היו לפי מושגים של היום פרימיטיביים. המשפחה בבית היתה גדולה ודאגתה היתה עליה. משימה כזו היתה כרוכה בקשיים ובמאמצים רבים, ובכל זאת על אף הכל קיבלה על עצמה לבצע את הדבר ועמדה בו עד הרגע האחרון. „החולה" אושפז בביה״ח יום יום בבקר היה

מבלה שעות בחדרו בתורה ובתפילה ללא הפרעות. הי׳ה לבוש בגדיו הפרטיים. יום יום היה אוכל את ארוחת הצהריים מביתנו, זו שאמא ע״ה הכינה ושלחה לו לשעה המדוייקת. בשבת שבלתי אפשרי היה לשלוח, היה יוצא לבוש בגדי שבת בגד משי, חגור אבנט ושטריימיל בראשו אל יהודי זושא קמרפוקס שהיה גר בקרבת ביה״ח ובילה שם כמה זמן שרצה. עד כאן החלק הראשון של המערכה. מעתה הופנתה כל הדאגה לחלק השני של המערכה, כלומר, להדו״ח של רופא ביה״ח. אבי ז״ל התרכז בבעיה והחל לפעול, פנה בנדון אל הרופא שתחת פקוחו נמצא „החולה״ וביקש ממנו שיחיש עד כמה שאפשר את הדו״ח. גם יחווה דעת בדו״ח שהחולה היום בריא ואין לקבוע איך היה מצבו בעבר. כאמור, אבי ז״ל היה נערץ אצל הגויים, הפקידים הבכירים במשרדי הממשלה מילאו תמיד בקשתו וגם הפעם ההצלחה האירה לו פנים והרופא הממונה על הענין ההוא הבטיח לו לעשות הכל למען החיש את גמר הדבר. ואמנם כן, אחרי ששהה „החולה״ בביה״ח כמה שבועות, יצא לחופשי בראש חודש ניסן. הדו״ח נוסח ברוח רצונו של אבי ז״ל, הסבו אצלנו האב והבן לסעודת ראש חודש, סעודת השחרור, ונסעו לביתם.

ומענין לענין, כדאי להעלות על הכתב דאגתו המסורה של אבי ז״ל ליהודים הולי הנפש שהיו מאושפזים בביה״ח. היו ביניהם כאלה שעברו עליהם זמנים חולפים, לפרקים היו שפויים בדעתם ואותם רצה להציל מאכילת חמץ בפסח. בפרוס הפסח פנה אל המנהל הראשי שיקצה חדר־מטבח להכין שם מאכלים כשרים לפסח לחולים מסוג זה. מאז הפך ממש ל„עקרת בית״, דאג לכל דבר קטן וגדול להכין מבעוד מועד כגון מצות, ביצים וכו׳, קיבל מבשלת לימי הפסח, הכשיר את הכיריים, ובערב פסח כבר אכלו החולים מאכלים כשרים לפסח. בימי הפסח בקש מכל אחד שיעשה לו „הטובה״ ויתנדב ללכת בבקר השכם ובצהריים לבית החולים ויחלק את האכל המבושל להחולים שנמצאו במחלקות שונות. לא בנקל עלתה לו משימה זו. כל יום מימי החג שעבר הרגיש שהוקל לו במקצת מכובד הנטל שרבץ עליו, אבל כובד האחריות ליהודים שלא יכשלו בחמץ בפסח, הכריע את הכף ומתוך דאגה אבהית לחולים העביר את המבצע הקשה. ואם לפרט פעל במסירות והקרבה, לא כל שכן בענינים כלל צבוריים. זוכרני את מצב המקוה־טהרה. הזנחה ועזובה היתה שוררת בכל עבר ופינה, עשרות מדרגות עקלקלות הובילו למי המקוה שבהם היו טובלים. אבי ז״ל ראה מתפקידו ראשון במעלה, לתקנה, לשפצה שתהיה נוחה וראויה לשמוש. היה צורך בכסף, הלהיב בדרשותיו את הקהל לתרום ובעצמו כיתת רגליו מבית לבית לאסוף את הכסף ואלה שלא היו בביתם כל היום ושבו מעבודתם בערב, ביקר אצלם בערב עד שבעמל רב ובמסירות נפש הוציא לפועל את מחשבתו.

ענוותן היה, ניהל רבנותו בדרכי נועם והסברה, אבל מצד שני, היה עקבי ותקיף בדעתו ובשיטתו בזמן שראה בזה טובה לצבור כולו ועמד איתן כנגד המערערים שרצו להניאו מעמדתו. הדבר היה בראשית שנות כהונתו. כאשר היה צורך לקבל שו״ב שיהיה גם חזן, עמד על דעתו לאשר רק מועמד כזה שיהיה מומחה בשחיטה ובדיקה ולא שעה לדעת אלה שנלחמו בעוז לעשות מן העיקר

טפל ומן החזנות לעשות עיקר. פעל במרץ ובתבונה ונתקבל אז לשו״ב ר׳ צבי יעקב נפרסטק ז״ל, אבי חברנו מר דן נפרסטק. יבלח״א.

בהשקט, ללא פרסומת רעשנית ייסד בית הכנסת אורחים שבו קיבל אש״ל חינם כל אורח־פורח שנזדמן לעיירה. ייסד ת״ת לתב״ר בהנהלתו הכשרונית של ר׳ ישראל יוסף נורטמן ז״ל שידע ללמד ולחנך בצורה המניחה את הדעת והרוח המודרנית; הצטיין בצדקת פזרונו ונדבת לבו, ומפרנסתו המצומצמת, הפריש לכל פושט יד ומבקש עזרה. תמכה בידו אמי מורתי ע״ה שנשאה בדומיה את סבלה בצער גדול בנים ואף פעם לא התאוננה. עז רצונה היה לחנך דור מושרש וממשיך במסורת אבות, למופת היתה בצניעותה ובצדקותה, אשת חיל היתה ועליה וכיו״ב אמר שלמה המלך ע״ה „אשה יראת ה׳ — היא תתהלל״. יהי זכרה ברוך, תנצב״ה.

האדמו״ר ר׳ ישראל משה ליפשיץ ז״ל בן הרב „בעל־התהילים״, מגוסטינין

פרושקוב עמדה בסימן ההתפתחות, פרצה גבולין, שטח שיפוטה התרחב והיוותה מקום פרנסה ומושך להרבה משפחות יהודיות שבאו להתיישב בה. בד בבד הלכה והתפתחה פרושקוב של מעלה, נוסד בית תפילה לחסידי סקרנביץ, בראשו עמד אחי הבכור הרב יעקב ז״ל, מוסמך להוראה היה, שם לילות כימים לעסוק בתורה. הוא גם תרם חלקו ביסוד חברת לינת הצדק שמתפקידה היה השאלת כלים רפואיים לחולים מעוטי יכולת, ביקורי חולים וכדו׳. ישר היה

בהליכותיו, כליבו, כן פיו. בעת האחרונה היה גר בזקרוצ׳ין ע״י וורשא. גורלו כגורל כל בית ישראל בפולין. הי״ד.

בפרושקוב שכן כבוד האדמו״ר רבי משה ישראל ליפשיץ זצ״ל בנו של האדמו״ר מגאסטנין זצ״ל „תהילים יוד״. החסידים היו באים אליו לשבתות ומועדים; גם בימות החול רבו המבקרים שבאו לשאול בעצתו ולהתברך מפיו. החיים התנהלו במסלולם על מי מנוחות, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד. המלחמה עשתה שמות. האוכלוסיה התפזרה, התנאים השתנו, מצב החמרי ירד. אבי ז״ל חזר לעיירה והמשיך בכהונתו אבל הועם זהרה וירד קרנה. סבל המלחמה השפיע בצורה מכרעת על מצב בריאותו, כוחותיו עזבוהו ואחרי מחלה ממושכת, ביום חג השבועות תרצ״ד, השיב את נשמתו לבוראו. יהי זכרו ברוך.

מנשה אופוזדרובר

מבית אבא

מפי אבא שמעתי, כי לפי מסורת שנמסרה מדור לדור, מוצאה של משפחתנו מכפר אופוזדוב אשר באוקראינה. בנדודיי ברחבי אוקראינה נאמר לי, שכפר כזה אומנם נמצא ומכאן שם המשפחה שלנו, אופוזדובר. שם משפחה זה מיוחד למשפחה זו בלבד והם כולם כוהנים וביניהם רב מספר השוחטים. אחד הדודים קנה שם משפחה גינסבורג כדי להשתחרר מן הצבא הרוסי ולפיכך, כשישנו אדם בשם זה והוא גם כהן ודאי הוא קרוב משפחה של האופוזדברים.

בין אבא ואמא היתה קרבה משפחתית — הם היו בני־דודים מדרגה שניה. היא היתה מבית לבנסולד, משפחה עשירה ועניפה בורשה. ברם, אביה, ר׳ יוסף לבנסולד, או כפי שקראו לו יאָסעלע מאוחוטע או יוסלה חותם, היה עני מרוד ואשתו, הסבתא נחמה, שהיתה אשת־חיל ומטופלת בעשרה ילדים, ניהלה חנות מכולת והסבא ישב על התורה והעבודה.

אמא היתה הבת הבכירה והתחנכה אצל סבה מצד אמה, אצל ר׳ שלמה, זקן השוחטים בורשה. שם היתה חיה ברווחה ולא ידעה מחסור. אבי, לעומתה, ידע מחסור ועוני לרוב. אמא היתה יפה ופקחית, בעלת אינטליגנציה טבעית ואריסטו־קרטיות חסידית. היא היתה בעלת הדעה הקובעת בבית פרט לעיניני דת ומסורת; כאן היה אבא מדקדק על קוצו של יוד ולא ויתר לה כהוא זה. ברבות הימים, כשהילדים התחילו לפרוק עול מצוות ואמא נסתה לעמוד לצדנו, הגיעו הדברים לריב וויכוחים אבל הוא לא ויתר לה.

אבא אהב מאד את אמא אלא שאנו, הילדים, לא הרגשנו בזאת. רק אחרי מותה בגיל 47, פתחנו פעם ספר משניות ומצאנו שם שיר של נהי ובכי קורע לבבות על מותה וכל חרוז מתחיל באחת האותיות של שמה ונתקבל לאורך השיר שמה, רבקה. המשכנו לחפש ומצאנו שירים נוספים או כתבות מסוג זה על השער של כל ספר אשר בא לידו אחרי מותה. (אמא ספרה לי פעם שהיה לה מחזר, בחור חסידי. בחתונה אחת התקרב הבחור אליה, אבל ראה זאת הסבא, נגש אליו והוריד לו סטירת־לחי ובזה נגמר ה„רומאן").

אחרי מות סבי היה בנו, אהר'לה, לזקן השוחטים בורשה. שניהם, האב והבן, מלאו גם במדה מסוימת תפקידים לאומים־דתיים בזמניהם. בימי הצאר, עמדה ה„דומה" לאסור את השחיטה הכשרה והוטל על סבא שלמה התפקיד להוכיח כי שחיטה זו היא הומניטרית יותר מזו של הגויים. לשם כך הוא המציא קשר מיוחד שאפשר להתירו כהרף עין. הוא שחט את הפרה ובו ברגע, במשיכה אחת, התירו את הקשר. הפרה קמה על רגליה ונגשה לשוקת לשתות מים עד שנפלה מאפיסת כוחות בגלל אובדן דם.

השוחט ר' שלמה הלל אופוזדובר ז"ל

ברבות הימים, כשהסיים הפולני עמד לקבל אותה גזירה והוקמה ועדה בראשותו של הגב' פריסטור, הוטל תפקיד דומה על בנו, ר' אהר'לה. היה עליו להוכיח שהעגל אשר יישחט יוציא את נשמתו לפני עגל שיירה. הוא עשה זאת בהצלחה מרובה.

הסבא שמואל, אביו של אבי, היה השוחט של נדז'ין, פרושקוב והסביבה. הוא סבל מעוני וממחלות רבות. היה גם חזן ומוהל, אבל פרנסתו היתה מצומצמת ביותר. בימיו היה קצב בנדז'ין, אחד מ.מ.ר., שהיה גם בעל־הזרוע ובעל הדעה במקום. רוב השחיטה עבר את ידו, אבל קשה היה להוציא ממנו דמי־שחיטה כקריעת ים־סוף. הדברים הגיעו לידי כך שפעם נעמדה הסבתא בדלת ולא נתנה לסבא לצאת עם הקצב לשחיטה עד שלא יתן לה קצת כסף. הקצב לא חשב הרבה,

הוריד את החבל ממתניו והרביץ לה. כולם עמדו מסביב ופחדו להגיב. רק אחד הבנים, יונה, התגנב מאחורי הקצב ונתן לו מכה בלב עד שהלז התעלף. באותו יום עזב הדוד יונה את המקום מפחד נקמה מצד בניו של הקצב, אשר היו ידועים כגבורים וכמופקרים.

ובכל זאת המשיכו בניו במלאכת קודש זו, וכולם חיו חיי דחק. רק אבי סירב להיות שוחט. הוא נאבק קשות לא להכנע לגורל ונסה את כוחו במסחר ספרים, תפילין וטליתות. אחרי החתונה הוא נסע לרבי מסקרנביץ לשאול בעצתו במה להתחיל והרבי ענה לו: רק לא במכולת, כי בזה הוא עלול לקבל יד כבידה שתזיק לו בשחיטה. אבא הבין מזאת שאחת דינו להיות שוחט ובכל זאת נסה לפתוח חנות־בדים אבל נכשל בזאת. שוב נסע אל הרבי אשר אמר לו: „הרי אמרתי לך לשמור על קלות היד".

שלשים ותשע שנה כהן אבא כשוחט בפרושקוב. את „החזקה" קנה מקודמו, ר' יצחק ליפא, באלף רובל זהב. שותפו הראשון היה השוחט שניצרמן, ואחרי שהלז נפטר, בא במקומו ר' צבי־יעקב נאפארסטק. במשך 35 שנים עבדו ביחד בשחיטה ור' צבי־יעקב שמש גם חזן ומוהל.

כל מוצאי־שבת היה אחד מהם נוסע לאחד הכפרים אל הקצב זלמן „חילוק" או אל הקצב אדמ'ל (אינני זוכר באם שמו היה אדם או שקראו לו כך בגלל שם אשתו, חוה). כל זמן שקצבים אלה היו צעירים, הם היו באים במוצאי־שבת בעגלה, לוקחים את השוחט ומחזירים אותו לביתו. אבל, כשהקצבים נזדקנו, התחילו בניהם לבוא במקומם ונודע לשוחטים שאלה היו מגיעים עוד לפני צאת השבת. השוחטים סירבו לנסוע אתם. הם נסעו ברכבת לורשה ומשם, ברכבת נוספת, לכפר וכך גם בחזרה. נסיעות אלה היו מיגעות וגם קשורות בסכנת־נפשות.

אמא היתה חולנית ובכל־זאת היא היתה זו שניהלה את הבית, וגם ניהלה מכולת. אבא היה פעלתן, אבל לא בעניני פרנסה. הוא דאג לביקור־חולים והתמצא ברפואות. בבית הרב, למשל, לא היו קוראים לרופא לפני התיעצות עם אבי. נוסף על זאת, היה מתמסר ל„לינת־הצדק", לגמילות־חסדים ולתלמוד־תורה ואמא, מטופלת בחמשה ילדים (אשר נותרו מתוך שבעה) דאגה לתוספת פרנסה.

אני זוכר את היום בו הגענו לפרושקוב אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשבת הראשונה נכנסנו לבית־הכנסת כשאנו, שלשת הילדים לבושים בקאפוטות־משי וחובשים כובעים „חסידיים". כל הילדים התאספו מסביבנו להסתכל, כי לא היו רגילים לראות לבוש כזה אצל קטנים.

הגיעו ימים קשים. הקהילה החליטה לנצל את הרשות אשר ניתנה לה ע"י הממשלה לקבל לידיה את השחיטה. התחילו מריבות אשר נמשכו עד סוף חייו של אבא. הגיעו הדברים עד שפרנסי־הקהילה אסרו על שני השוחטים להכנס לבית־המטבחיים וכשניכנסו, נאסרו על־ידי המשטרה. באותו לילה נופצו השמשות בבית־הרב, אשר מרוב פחד מפני ראשי־הקהילה לא הגיב כראוי. אמרו שהשמשות נופצו ע"י אחי, חיים, אבל עד היום אינני יודע באם נכון הדבר.

אבא היה בין ראשי המארגנים של אגודת השוחטים בפולין תחת חסותה של

הפ.פ.ס. הוא נבחר לועד-הפועל והיה נלחם בקנאות בכל מלחמה, אשר רואה אותה כצודקת. יחד עם זה היה עניו. בבית-המדרש ישב מאחורי התניר ובזמן קריאת התורה היה יושב על־יד ר׳ מאיר־יחיאל ומסתכל בחומש שלו למרות שהיה בעל־קורא מצוין וידע את כל התורה בע״פ.

הקצבים כבדו אותו וסמכו עליו ביותר. היה נוהג אתם בידידות אבל גם ידע להיות תקיף כאשר קצב היה מתקומם נגד ה„טריפה״. זוכר אני, בילדותי, באחד הלילות, כאשר כל הבית היה כבר ישן נשמע פתאום קולו הגברתני של ישראל־יעקב: „שלמה-הלל, אתה ער? פתח את הדלת!״ נכנס ר׳ ישראל־יעקב, רחב הכתפיים, והוציא מכיסו בקבוק יי״ש ודג־מלוח. אבא סידר את השולחן. הלז נטל את ידיו, פתח את הבקבוק בטפיחת יד אחת, שתה כוס אחת ועוד אחת, אכל את המליח וגמרו בבת־אחת ואחרי שבירך יצא עם אבא בחשכת-הלילה החורפי לכיוון בית-המטבחיים. (אותו ישראל־יעקב נהרג בשנות העשרים ע״י המשטרה הפולנית ועונה קשה בגלל עלילת־שוא של גניבה או מכירת סוס גנוב).

בין באי ביתנו היה ר׳ עזרא השמש ואחיו אברהם-פרץ, קלמן בראנד, בערל הזגג, שמואל השען ואחיו לייבוש. הם היו באים בבקרה של שבת לשתית תה חם בחורף, לשאול עצה וסתם לשיחת רעים. אחרי מות אמי היו מתפללים אצלנו בשבתות. בפורים היו מתאספים כל המתפללים לסעודת־פורים על שולחן אבא. ר׳ בערל הזגג, החסיד מקוצק, היה עולה על השולחן ורוקד ואחרי החינגא היה מתחיל להפליג בשבחו של אבא ובעיקר במומחיותו בשחיטה. ישב אבא ולא מצא את מקומו עד שהפסיק אותו ובבת־צחוק צנועה אמר: „אני מעיד על עצמי שאני שוחט טוב. אף פרה ששחטתי לא קמה לתחיה״, ובזה גמר את השיחה.

בכלל לא היה מרבה לדבר אלא שמע וענה תשובה קצרה וקולעת. פעם, כשאחותי, איטה, הפליגה בחזיונות על מה שתעשה ותקנה כשתתעשר, הוא שמע ושתק ולבסוף אמר בפולנית נלעגת „הארנבת ישנה ואת חולמת על עכברים לבנים״.

השבתות אצלנו, כמו בכל בית חסידי, היו ימים של „נשמה יתרה״ וה„שלחן״ היה נמשך שעות על שעות עם זמירות ודברי תורה בין מנה למנה. כשגדלנו, נהפכו ארוחות השבת לסימפוזיונים של מועדון מפלגתי. היינו שלשה אחים וכל אחד במפלגה אחרת, וכל אחד עם עתונו. חיים הבונדאי עם ה„פאלקסצייטונג״, אני הפועלי־ציון עם ה„דאס ווארט״ ודוד הביתר׳ניק עם ה„מאמענט״. קולות הויכוחים היו מגיעים עד לב השמים. בסוף הארוחה היו נכנסים חברינו השכנים, פישל זילברברג, אחיו יעקב, הגרומנים ולפעמים שובזאק. אבי היה מתוכח ברצון עם לוי ויסברג והיה מכבד את דעתו. פעם אף אמר שאין לו כלום נגד הסוציאליזם ואפילו לא נגד הקומוניזם. וכי מי היה סוציאליסט גדול ממשה רבנו או מישעיהו? אבל האם אלה לא הניחו תפילין? לא ייתכנו סתם דיבורים על שויון, כי בפירוש כתוב „כי לא יחדל״.

היה נוהג לכבד את הבריות ואפילו קטן ממנו בתורה ולא סבל זלזול באנשים. כאשר היה חוזר משאלת רב היה מתמרמר ואומר: כל ענין „שאלת-הרב״ בא משתי

סיבות, מכבוד הרב ושותפות לאחריות. כשאני בא עם הקצב אל הרב, משאירים אותו במטבח והרב מתיחד אתי. קודם אנו משוחחים על כל מיני ענינים צדדיים ורק אחרי שעה ארוכה נגשים לענין אשר גוזל רק חמש דקות. הקצב בחוץ מחכה וחושב שכל הזמן דנו וטרחנו בכדי לעזור לו".

פעם הציעו לאבא לקבל שחיטה בורשה והוא סירב. כאן בפרושקוב, הוא טען, יכול הוא לבחור את השופרא־דשופרא, כי מתוך ה־80—70 פרות אשר שוחטים בשביל האוכלוסיה המקומית, אפשר תמיד לבחור ב־8—7 כשרות למהדרין בלי הפסד גדול לקצב מה שאין כך בורשה. נכון, ששם המצב הכלכלי טוב יותר אבל האם זה כדאי „שאחרי מאה ועשרים ילוו אותי הבהמות השחוטות בטענות מטענות שונות שהאכלתי יהודים בספק כשר על סמך הפסד מרובה וכו׳?".

הוא לא שאף שאנו נמשיך במלאכתו ורק בסוף ימיו הצטער שאין מי שימלא אחריו. אך בדרך־כלל בקש מאתנו תלמוד־תורה וכשנוכח לדעת שאין אנו מתמידים בגמרא היה טוען: „אם בגמרא מאסתם, למדו את מה שאתם רוצים ללמוד, אבל למדו". שנא היה עם־הארצות ובטלה כי הבטלה מעבירה את האדם על דעתו ומביאה לידי מעשים רעים.

הוא היה חסיד קנאי וירא שמים. לחם בבנו־בכורו עד חרמה על שיצא ל„תרבות־רעה" אבל לא חסך מכספו למורים פרטיים שילמד אצלם גם חשבון. לבסוף השלים עם המחשבה שדרכנו לא היא ודוד, אחי, אף זכה ללמוד בגמנסיה עברית בעזרתו. הוא היה טוען נגדנו: „כל אדם צריך להשתדל להיות מישהו ללא קשר לזכות־אבות. סבי היה רב ואבי שוחט ואף אני יכול לענות שאני שוחט. וכל רצוני הוא שאף אתם תוכלו לענות תשובה חיונית מבלי להתספק להגיד שאביכם היה כזה וכזה".

היה תמיד מוכן לעזור לזולת. יחד עם הירש־יהודה פוסטולסקי היה יוצא לקבץ נדבות בשביל נצרכים ועוזר לעניים ולחולים. הוא עזר גם למשפחתו בנדז'ין ודאג לנדוניה של בת אחיו, משה, ולפרנסתו של אחיו יצחק, אשר חי בדוחק באוטבוצק. מילדותו היה גם הדואג לבית הסבתא אשר שכבה שנים רבות במטה.

את ביתו ואת ילדיו אהב אהבה עזה ובעיקר — את בנו־בכורו חיים, שגרם לו צרות רבות. הגיעו דברים עד שהיה לו מוריד את השערות וקורע את הצוארונים, אבל ללא הועיל. הוא ספר זאת לרבי מסקרנביץ ופעם אחת קבל אחי הזמנה מהרבי לבוא אליו. הוא נסע אליו והיו ביניהם חילופי־דברים, אשר הוא לא סיפר עליהם אף פעם. ברם, שיחה זו לא עזרה ואחי לא חזר בתשובה.

את חיבתו לא נתן אבא להרגיש, אבל ידענו שהוא קשור לנו בכל נימי נפשו ואנו אהבנוהו וכבדנוהו ושמרנו עליו כעל בבת־העין, בעיקר אחרי מות אמא ואחרי התקפת הלב שלו. אחותי, איטא, הקריבה לו את כל־כולה; כל חייה היו קדושים לו. ונדמה לי שבכל ימי חייו לא שיחק לו מזלו כמו במותו. הוא נפטר ממש ברגע האחרון שבו אפשר היה ליהודי בפולין למות מות־אדם.

לא אשכח כיצד התאספו סביב מטתו, בזמן הגסיסה, לייבוש השען, בערל

הזגג ועוד כמה ידידים. ואז כבר שרר מצב חירום והם כולם באו שעה לפני חצות, קראו „שמע" בעת יציאת נשמתו ונשארו על ידו כמעט יומיים באומרם מזמורי תהלים. קבורתו עוכבה בגלל היעדרו של אחי חיים, אשר היה בורשה ולא ידע על גטירת אבינו. הוא הגיע לבסוף ישר לבית־הקברות כבר אחרי הטהרות.

בצואתו, בקש אבא ללמוד כל יום משבעת ימי האבל פרק משניות אשר מתחיל באחת משבעת אותיות של שמו — שלמה־הלל. הוא גם דקדק בכללי הטהרה, באיזה קאפוטה יש לכסותו ואיזה אבנט לחגור, ובאיזו טלית להקבר — והכל מן הישן שבהם. בקש הרבה להתפלל ולנסוע לרבי. כמו־כן ביקש שיקברוהו מול אשתו. לצערנו, מצאנו את הצואה כבר אחרי הקבורה והוא נקבר על־יד הרב, ר׳ יעקב ניסנצויג ור׳ מאיר־יחיאל קניגשטין.

בהלויתו השתתפו לרוב נשים, כי ברחובות השתוללו כבר הגרמנים והגברים היו בסכנה. עם מותו נגמרו החיים היהודים בעיר והתחיל הגיהינום האכזרי ומעטים זכו לקבורת אדם.

אסתר ירמיאש

צרור זכרונות

פעמים רבות קורה לי שאני שוקעת בזכרונות, שוכחת את המציאות וחוזרת פתאום לבית מספר 24 אשר ברחוב בולסלבה פרוסה, לדירה בקומה השניה.

שם גרנו, אבא ואמא, אחיותיי שינדל ולאה, אחיי דוד משה וזלמן, ואני. אבי היה יהודי טוב, דתי אבל לא אדוק. התפרנס ממכירת פרות. היה מגדל אותן בחממה ונוסע שלש פעמים ביום לורשה בכדי לשווק אותם. עבודה זו גזלה את רוב זמנו אבל בכל זאת היה מרבה לקרוא. היה בולע את כל הספרים שאנו, הילדים, היינו מביאים מן הספריה. היה גם ציוני נלהב וחלם על עליה. אני זוכרת ערב אחד, כאשר הוא עמד על יד החלון ושר בקול געגועים את השיר הציוני „וועקט דיך אויף מיין פאלק, נעם די פאָן אין האנט, און מארשיר אהין, אין אונזער פאָטערלאנד". לילדים שלו נתן יד חופשית ולא כעס, כאשר היינו חוזרים בשעה מאוחרת מאסיפות או מחזרות של החוג־הדרמטי.

אמי היתה אשה שקטה, עדינה, עסוקה כל הימים. חייה לא היו קלים ובכל זאת מצאה גם זמן לעזור לשכנתנו קצ׳קובה, אשה זקנה וגלמודה. כאשר גדלתי קצת, השתדלתי לעזור לה, אפילו בשאיבת מים מן הבור, דבר שהיה כרוך במאמץ לא מעט, בפרט בחודשי החורף כאשר הבאר היתה נקפאת ומכוסה שכבת קרח.

אנו, הילדים, היינו מעורים בחיי הנוער היהודי בעיר. היינו חברים באירגונים השונים ועטים על הספרים של הספריה שלנו. החלום שלי היה להתקבל לחוג הדרמטי. שהיו בו כוחות מעולים ואני לא העזתי להציע את עצמי. קרה והחוג היה צריך להציג את „שווער צו זיין א ייד" בעיר קרובה והשחקנית הראשית חלתה. והנה הציע שלמה גרומן שיקחו אותי למלא את תפקידה. המורה, אחרי היסוסים רבים, הסכים להצעה. הצלחתי, ומאז המשכתי בחוג כשחקנית מלאת זכויות.

הכיסופים להגיע לארץ־ישראל היו חזקים וכעבור שנים זכינו לזאת. עליתי וחשבתי שבני משפחתי יגיעו אחרי. אך הם לא זכו ונכרתו יחד עם כל יהדות פולין. תשמש רשימה זו מצבה קטנה לזכרם.

יחיאל גלברד

במקום תמונה

יולי 1935. עוד מעט והרכבת תזוז; אני תופס מקום ליד החלון, נועץ עיני באבי, באמי. מבטי עובר על אחי, אחיותי ושוב פעם על הורי, בכל ישותי הנני מסתכל בהם, חורת אותם בזכרוני, מצלם אותם בתוכי. הרהור חולף בי: מי יודע אם תזכה עוד לראותם אי פעם? הסתכל בהם היטב, עוד ועוד. אני בולע את חזותם, מלמעלה עד למטה וחוזר חלילה. שריקה, והרכבת זזה ועיני רואות אותם ורק אותם, וכך נשארה לי תמונה חיה שאינה נשחקת ואינה הולכת לאבוד, תמונת הורי בלבי לעולם, ותמונה זו אקח אתי אלי קבר אל הנצח.

אבי — עוצם אני עיני והנה הוא, הכובע היהודי העגול השחור על ראשו, במעיל הכהה הארוך, זקן שיבה בפניו, צנום, כפוף וקמטי פניו מספרים על תלאות ועמל החיים המפרך. על מה חושב הוא, בטח שמח שבנו זכה ועולה לארץ ישראל. על מה דואג הוא? מה יהיה עתידו, והאם זהיר יהיה במצוות, יתפלל לכל הפחות?...

אמי — רואה אני עיניך הכחולות, הזכות, החולמות, טוהר ותום בהן. את הענוגה והחלשה בת החסידים המיוחסת, משתתפת בסחיבת עול הפרנסה, מתרוצצת להשיג הלואה לקנית הסחורה בורשה לקראת יום השוק. משכימה קום, שבעת דאגות ותמרורים, דאגת פרנסה ובריאות, צער גדול בנים. וכאב צורב של אם שכולה, ששכלה בתה בכורתה. ראיתיך גם זוהרת בערבי שבתות עת מדליקה את נרות שבת, מליטה פניך בידיך ופיך מלחש תחינה. ממש ראיתי את הנשמה היתירה של שבת בך, כבת מלכה היית בסדר של פסח, לבושה הסנור הלבן. על השולחן כלי־פסח מבהיקים וכלך זוהרת בחג החרות. את התמימה והישרה בדבקות

ובחסידות קראת והקראת בשבתות אחרי הצהרים את פרשת השבוע והאגדות הנפלאות מה„צאינה וראינה" שלך ואני הילד הקשבתי רב קשב, וכשרק ידעתי לקרוא שוב ושוב חפשתי בדפים הבלים לקרוא על כסא שלמה המלך החכם מכל אדם, את ספורי החורבן, על קמצא ובר קמצא. הלא הם הם שנתנו לי את התודעה היהודית בכל עומקה. אייכם הורי וקרובי? גם לקבר אבות לא אוכל לבוא, והלא את כל הצער והתוגה, את הזעקה שבלב והנחמה מצאתם על קברי יקיריכם...

בלומה אחותי היקרה; בת ישראל כשרה וצנועה, לחברה לא הצטרפת, עזרת בכל כוחותיך לבית, לפרנסה, ושתקת כשהשנים חלפו־עברו, הגעת לפרקך ודודך התמהמה לבוא, ובאין רואים דמעה מעיניך מחית, וידעת גם ידעת את הכאב הגדול והצורב של הוריך באין לאל ידם את הנדוניא להשליש.

ואתה יצחק אחי, המוח המבריק. בטפול ובתנאים נאותים יכולת להיות לברכה.

ולבי לבי על האח הצעיר זיסמן, כשמך כן אתה, הטוב והמטיב. חשבתי שאביא אותך ארצה. איך נפלת שדוד...

בשעות הקשות התנחמתם שבן האחד נמצא הרחק הרחק שם בארץ ישראל, אוד מוצל מאש, ולא זכיתם לדעת שגם בת זקונכם, אחותי היקרה חנה, זכתה וזכיתי והגיעה ארצה בריאה ושלמה וגם הקימה משפחה לתפארת בישראל. ויהי זאת נחמתי־נחמתנו.

אלחנן ירמיאש

בולסלבה פרוסה מס. 3

הבית בן הקומתיים נבנה לפני מלחמת העולם הראשונה. כיון שבונה הבית לא הצליח להיות תושב פרושקוב, הופיעו יורשיו לגבות את שכר הדירה.

בית זה לא בלט מיתר בתי פרושקוב אשר לא היו צמודים אחד לשני. הוא היה דומה לעשרות אלפי בתים יהודיים בעירות פולין, אשר תושביהם עסקו במלאכות היהודיות האופייניות או בפרקמטיקה זעירה.

רבות נכתב עליהם בספרות היהודית, כן נכתב רבות על יהדות אירופה שהושמדה, אך שמם של משה כלי־זמר שלנו, לייביש זייגער־מאכר ואחרים לא נזכרו ולא נחרטו על כל מצבה.

חש אני, כי מחובתי, להנציח אותם שמות אשר כמעט לא נותר כל זכר ונצר למשפחותיהם.

דיירי הבית לא בלטו בהרואיזם מיוחד בימי מלחמת העולם השניה, הם הובלו למחנות ההשמדה יחד עם יתר 6 מיליוני היהודים. אין בהסטוריה ציון

מיוחד על פרושקוב פרט לאותם לוחמים אחדים, עזי נפש, אשר נפלו בנקמם דם הוריהם ואחיהם. (על פעולותיהם נכתב במקום אחר בספר).

דיירי הבית לא לחמו בנאצים, אלא לחמו כל ימי חייהם, במשך כל ימות השנה על פת לחם. הם הסתפקו במועט, האמינו באמונה שלמה כי יעבור הזעם... אולם הם לא זכו להיות בין הנצולים.

רואה אני, בעיני רוחי, את שכני בבית זה; ניתן לציין כי כל הדיירים ראו באבי את פטרונם וכל צרותיהם היו שחים באזניו והוא באמצעיו הדלים, השתדל לסייע להם.

נגד עיני עומדת דמותו של מורי ורבי מה„חדר" משה אהרון ז"ל; הוא לא היה ככל אותם מלמדים נרגזים ותוקפניים שהתנוקות דבית רבן שנאום. ר' משה אהרון עניו היה מטבעו וטוב לב, (לעתים נדירות העניש ילד) ישר היה

המלמד ר' משה אהרון ארונוביץ ז"ל

וירא שמים, מאמין בזולת ומסתפק במועט, הקנאה היתה ממנו והלאה. הוא התברך בכל המדות הטובות מלבד — הפרנסה. (אולם מעולם לא בקש עזרה מאבי או מאחרים).

רואה אני אותו, מחזיק את כוס התה החם בשתי כפות ידיו הרזות בלילות החורף הסגריריים (כשכולנו מסובים בבית). רואה אני אותו מתחמם ליד התנור ומשוחח עם אבי ז"ל על אותם נושאים האהודים עליהם, כגון: ה„חדר", בית־הכנסת, מקווה, וכו'.

רואה אני אותו בסוכה הכללית שבחצרנו, יושב בראש השלחן, ראשון לקדוש על היין, כל יושבי הסוכה השתתפו בזמירות החג שבנצוחו והוא ודאי רוצה היה כי החג ימשך ללא סוף...

יהודי יקר היה ר' משה אהרון הי"ד, גאה, אך פסיבי לכל אשר מסביבו. (ייתכן כי היתה זו תוצאה ממותה של אשתו, בעודנה באיבה).

זוכר אני היטב את ר׳ לייביש גולדשטיין ז״ל, השען אשר ידוע היה בשמו ר׳ לייביש זייגער־מאכער.

יסלח לי ר׳ לייביש, אם אזכיר, כי לא תמיד הצליח בתקון השעונים, אך לזכותו ייזקף שלא ניצל את אי ידיעתו של בעל השעון המקולקל ולא דרש ממנו מעל לערך התקון. שעה שלא היתה לו עבודה (זה קרה ברוב ימות השנה), עסק בקריאת תהילים, למרות שלא ידע את פרוש המלים, אלא היתה זו תפילתו תוך אמונה כי על ידי אמירת תהילים יוושע.

נחבא אל הכלים היה ר׳ לייביש זייגער־מאכר, קיבל הכל באהבה; אף את שונאיו — לא שנא, דאגותיו היו — בשר ודגים לכבוד שבת. (במרבית המקרים לא זכה אף לזאת).

איך שלא להזכיר את ר׳ אברהם הברמן ז״ל, הנקרא „חילוק״, כנראה על שם אביו או סבו ששמו היה בודאי יחיאל (כמו במרבית המקרים שובשו שמותיהם של היהודים). אמנם בעל עגלה היה ר׳ אברהם, מטפוסיו של מנדלי־מוכר־ספרים ושלום־עליכם. הוא הבין ל„שקפות״ שלו, לבקשות האילמות של סוסיו, וכמעט שלא הרים את שוטו עליהם כשם שלא הרים קולו אף על ילד שהכעיס את סוסיו. תמיד השתדל ר׳ אברהם שלא לחלל חס ושלום את השבת.

נוהג היה למהר לטבול במקווה, לנקות את גופו לאחר עמל של שבוע. (במשך כל ימות השבוע לא הספיק להתרחץ), תפקידה של המקווה היה בעיקר לטהר נשמתו לקראת שבת קודש.

שעה שהיה מחליף בגדיו המרופטים לבגדי שבת נקיים, שוב לא היה זה אברם „חילוק״ אלא ר׳ אברהם אשר הירבה באמירת תהילים. למרות שלא הבין את הכתוב קיים את מצוות אמירת תהילים...

עניו היה ר׳ אברהם, נהג להדחק לקרן זוית, בעיקר בבית־הכנסת התפלל בלחש שמא ישמע מאן דהוא ששגה בעברית.

שעה שבניו החליפו סוסיו במכונית בלווי נהג גוי, ולא שמרו כמובן על כניסת השבת, לא השלים עם זאת ר׳ אברהם וכעבור זמן מה חזר לסוסיו. הם חסרו לו, הוא נזקק לשוחח באופן חפשי עם מי שהוא „אפרעדן זיך פון הערצן״ (כטוביה החולב).

צעיר השכנים היה ר׳ אלימלך ביין ז״ל, חתנו של ר׳ יעקוב ניסנצוויג ז״ל, אותו לא הצלחתי להכיר מקרוב עקב עלייתי ארצה. אלם נחרת בזכרוני חיוכו הלבבי, הלוכו המתון, זקנו המטופח והמסופר נאה ודבורו המחושב... הוא שאף לשלב מודרניזם בדת ושלח את בנו לישראל.

ר׳ אלימלך חיפש אחר הנעלם, ה„נעלם״ — נעלם במחי יד ע״י הצורר הנאצי.

דמות יוצאת דופן זו היא זו של משה כלי־זמר. בספרות האידיש נזכרים הכלי־זמרים למיניהם, אותם טפוסים אשר בלעדיהם לא נערכה כל חתונה ואפילו העניה ביותר. לבוש היה לפי האופנה האחרונה, גם דתי לפי הצורך היה

ר' משה אנגל. הפרנסה באה לו בדוחק, הואיל והנוער הפרושקובאי לא מיהר להתחתן וחיפש את מבוקשו בורשה הגדולה או נסע לחו"ל. נאלץ ר' משה אנגל לנדד ולנגן בחתונות חוץ.

ידע ר' משה כלי־זמר ללוות בדחנים, כנורו — ככנורו של דוד ע"ה, דיבר ללבותיהם של הנוכחים בחתונות, הנשים נהגו להזיל דמעות לשמע המנגינות.

מסיבת פרידה לעליתו של צבי ארטשטיין ז"ל

לא היו אלה מנגינות ג'ז, אף לא רקודים חושניים; נהגו לרקוד "מצווה טענצל" מיסטי. ר' משה נהג להטעים את נעימותיו למחותנים ולקהל הנוכחים. אכן כנורותיהם של הכלי־זמרים בתפוצות הגולה נדמו לנצח... ובתוכם גם כנורו של משה כלי־זמר.

דמות מיוחדת במינה הווה דודי, לוי ויסברג (מלכה, אשתו היתה אחות אבי ז"ל). לוי היה בעל מח חריף ולשון שנונה, לוחם בונדאי פנאטי ואנטי־דתי מובהק. הוא אף לא נרתע מלמכור את עתון ה"פולקס-צייטונג" לפני בית־הכנסת בשבתות ובחגים.

היה מורה לפי מקצועו, אך לא לימד בפרושקוב. בתור מורה ל"חדר" לא קבלוהו; בית-הספר הכללי שבהנהלתו של המורה והמחנך אברהם קוזברודסקי ז"ל נתון היה להשפעת הציונים, לכן נדד למקומות אחרים. גם בבית־ספר אחר לא החזיק מעמד בשל מלחמתו העיקשת נגד הדת, והעיירות היהודיות לא סבלו לוחמים שכאלו.

אכן לוי ויסברג לוחם היה מנעוריו, וכלוחם נפל ביערות פולין. (על דמותו של דודי כלוחם מסופר במקום אחר).

יתום הבית שבבלוסלבה פרוסה 3 מדייריו היהודים.

סוכה לא תעמוד שוב בחצר, לא יישמע עוד הקידוש על היין מפיותיהם של אבי ז״ל, ר׳ משה אהרון ז״ל והשאר, לא ינעימו עוד את זמירותיהם בשבתות ובחגים, נדמו קולותיהם לנצח... אפרותיהם דישנו את שדות פולין.

יונצחו שמותיהם לזכרם (אם לא על מצבות, אזי בספר זה ולדורות הבאים). כי גם עצמות יבשות לא נותרו — כאלו, אשר נביא חדש כיחזקאל יתנבא על תחייתן.

יישארו שמותיהם וייחרתו לזכרון עולם.

פישל זילברברג

לדמותו של ה„מורה"

במה היתה גדולתו? גדולתו במקוריותו. בעצם הוא לא יצר שום שיטה מיוחדת אשר אפשר להגדירה בקוים מיוחדים. כל אישיותו שאפה לצאת מהתחום המצומצם ולהרחיב אופקים לא רק במחשבה; הוא יצר גם כלים; אוניברסיטה זוטא יצר וחילק תפקידים לכל אלה אשר באו אתו במגע. לכל אחד לפי נטיותיו וכשרונותיו. ביתו היה אוהל תורה, לא רק בשביל תלמידי תורה אלא לכל צמאי תורה. אצל כל אחד מבאי ביתו היה מוצא פנינה נסתרת והיה מנסה לגלותה לאיש עצמו. לפעמים לא יכולתי אני הצעיר להתאפק והייתי פונה אליו בשאלה: היתכן? הכיצד הוא מוצא ענין משותף ושפה משותפת עם אנשים, אשר אין ביכולתם להבין את רעיונותיו?

וזוכרני את החיוך אשר עלה על שפתותיו כתשובה. הוא הכניס אותי לחדר השני. התישבתי, כולי רוטט ומצפה לתשובתו. הוא התחיל להתהלך בחדר הלוך ושוב, קמט את מצחו, נעמד על ידי, ידו על כתפי ומסביר: „פישל, אין לי עוד תשובה מלאה לשאלתך, אבל תרשה נא להסביר לך הסבר מקוטע: למדנו שאצל כל בן אדם אשר נברא בצלם אלוהים טמון ניצוץ אלוהי. הוא אמנם טמון עמוק ומכוסה שכבות של חלודה וריקבון, אבל תפקידנו, בהדרגה ותוך ליטוש תמידי, להוריד את השכבות החיצוניות ולגלות את הניצוצות הטהורים. הוא הזכיר לי את הספרים אשר קראתי לאחרונה והדגים בהם כיצד בחברה שלנו נמצאות ומתרקמות הפרובלימות של גדולי המחשבה: האינדיבידואליזם של ניצשה, האלט־רואיזם של טולסטוי, הפטליזם של איבסן, ההתגלות האלוהית של הבעל־שם־טוב, הדון קיכוטיזם של סרבנטיס. „אל תזלזל בחברה שלנו", הוא הוסיף, תשתדל ללמדה

ולחוקרה כדי להכיר פרצופים פנימיים ואז יתגלו לפניך עולמות טהורים חדשים. חובתנו היא לפתח את הנטיות האינדיבידואליות של היחיד וליצור מהם יצירה אלוהית. לא עדרי־צאן!" ואת שתי המילים האלה הוא הדגיש פעמים מספר, פניו קרנו ולבסוף השתתק ויצא את החדר.

זמן מה אחרי השיחה הזאת הוא יצר את ה"אוניברסיטה זוטא", חילק תפקידים וחומר לימודי לחברים; עלי הטיל לימוד של הסטוריה כללית; לחיים אופוזדובר־מטריאליזם היסטורי; לחיים קניגשטיין — סוציאליזם; תנ"ך — לישראל גרומן ועוד. וניגשנו ללימוד תוך חרדה של קדושה, תוך הבנה וכבוד הדדי.

את רעיונותיו הוא גיבש במשך הזמן, ובפרט בתקופת ההכשרה שלנו בכפר ברדובשציזנה. שם הוא קיוה ליצור קבוצה של אנשים בעלי שאר רוח, לא חוטפי שיריים משולחנו של הרבי אלא כל אחד צריך להיות רבי בפני עצמו ומאידך

תמונה של המורה א. קוז'ברוצקי ז"ל

להנות מן ה"שיריים של חבריו ובצורה כזאת ליצור מקהלה של יחידים אשר ישתלבו לתוך הרמוניה מלאה. והוא היה בעל אוזן חדה ויחד עם זאת "מורה". ולאט לאט הצליח עד כדי כך שיכולנו לקלוט את רעיונותיו הנשגבים ביותר ולהבינן. ותורתו היתה לנו בבחינת המן, אשר אבותינו אכלו במדבר וכל אחד מצא בו את טעמו הוא. והיה הטעם מותאם גם לאניני הטעם אשר בינינו וגם לאותם היחידים אשר לא נתמזל חלקם והשכלתם וכשרונותיהם היו פחותים יותר. אף המורה הכיר בהבדלים אלה וידע שאין שני בני אדם שוים מבחינה רוחנית ולפיכך משתמשים גם בכלים שונים.

והוא היה משתמש בגישות שונות לכל אחד ומשום כך הבינו אותו והעריצו אותו. ראיתי זאת במיוחד באותן השנים, כאשר נסינו לצאת למרחב לרכוש לנו

חברים גם מחוץ המסגרת הצרה של עיירתנו. ואת רעיונותיו היה משכלל בטיוליו לשדרות, אשר מחוץ לעיר, ממש כמו אותם המורים — הפילוסופים הגדולים של יון. היינו מצטרפים אליו בטיוליו ותוך כדי הליכה ועמידה והקשבה בחיק הטבע היו חודרים דבריו לתוך תוכנו.

ויחד עם זאת היה גם איש המעשה. הוא אשר דחף אותנו ליצירה ממשית, לאירגון ההכשרה, לעליה ארצה ולאירגון הקבוצה הקולקטיבית שלנו „יחידיה". וכמה הרגשנו כאן בודדים ותקופות קשות, כשאין ה„מורה" על ידינו ואין בפני מי לשפוך את הנפש המלאה מרירות וספיקות!

ודוגמא נוספת של יצירה, הלא היא הסטודיה הדרמטית המפוארת שלנו! כמה עמל השקיע, כמה כוחות של משחק היה מגלה בינינו. זוכרני, כיצד היינו ניגשים להכנה של ביום מחזה חדש. הוא היה קורא את המחזה, מסביר את תוכנו, מפרש את הרעיונות אשר בו, ותוך כדי קריאה היה מגלם את התפקידים אשר במחזה ופתאום היה כל אחד מבין מה צריך להיות הפקיד הטבעי שלו!

אני עובר על המאמרים של החברים בספרנו זה ורואה שאין אף מאמר או סיפור, אשר אינו קשור עם זכרו של אברהם קוזיברוצקי. ונזכר אני באגדה היפה על שבעים הזקנים אשר נקראו אל תלמי המלך באלכסנדריה לתרגם את התורה. הם ישבו וישבו ולא הצליחו אפילו להתחיל בעבודה. שאלו אותם מדוע וענו שנסתלקה מהם רוח היצירה כי חסרה להם הקרקע של המולדת. צווה תלמי והביאו אדמה מארץ־ישראל ופיזרו מתחת לרגליהם. הריחו הזקנים את אדמת המולדת, אורו עיניהם והתחילו בעבודת היצירה שלהם. המורה שלנו, זכרו הקדוש, זהו הקרקע שלנו המשותף.

הערשל פעלדמאַן

דער לערער און חבר

מיר, די גראָדזשיסקער, האָבן זיך באַגעגנט מיט אברהם קאָזשעבראָצקי אויפן פּאָלגנדיקן אופן: אין די ערשטע יאָרן פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט איז געקומען די גלאַנצפולע תקופה פון דער „השומר"־באַוועגונג. צווישן דער יוגנט איז זייער פּאָפּולער געווען די חלוצישע אידעע און עס איז געשטאַרקט געוואָרן דער דראַנג צו לערנען העברעאיש. מיר האָבן באַשלאָסן איינצולאַדע־נען דעם לערער קאָזשעבראָצקי פון פּרושקאָוו צו קומען קיין גראָדזשיסק.

און ער איז געקומען, אַ הויכער, אַ לאַמער, געגאַנגען מיט דער הילף פון אַ

שטעקן, מיט אַ ברייט צעאַקערט פּנים פול קנייטשן און צווי העלע שמייכלענ־דיקע אויגן, און גאָר גיך האָט ער זיך צוגעבונדן צו אונדזער יוגנט מיט זיין אוממיטלבאַרקייט עם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויב די יוגנט איז געווען דורשטיק נאָך וויסן איז ער געווען נאָך דורשטיקער צו טיילן זיך מיט זיינע אוצרות, צו ב־ענגען אַנדערע צו זיין קוואַל. אַז ער איז געווען אַן אומאויסשעפּלע־כער קוואַל האָבן מיר באַלד דערפילט. ער האָט זיך נישט באַפּרידיקט בלויז מיט העברעאיש נאָר אויך אויסגעברייטערט די ראַם פון זיין לעקציעס און שמועסן וועגן אַלגעמיינע קולטור־ווערטן פון פעלקער און דענקער.

די מערהייט פון אונדזער יוגנט האָט נישט געהאַט קיין אַלגעמיינע שול־דערציאונג און די זאַכן זענען געווען פאַר זיי ניי. און דאָס האָט גערייצט זייער דורשט נאָך וויסן. זיי האָבן ממש געטרונקען פון די קוואַלן פון דער גריכישער

הזמנה ליסוד הספריה הראשונה בפרושקוב

און רוימישער ליטעראַטור; פון בייראָן, שעקספּיר, סערוואַנטעס און אַנדערע קאַריפייען פון דער וועלט־ליטעראַטור. יעדער שמועס איז באַלויכטן און טיף פאַרטייטשט געוואָרן. די נייעס וועגן די שמועסן האָבן זיך גיך פאַרשפּרייט אין שטאָט און עס זענען געקומען פיל „פרייע" צוהערער, זיך צוגעגנבעט הינטער די פענצטער און זיך צוגעהערט. מיין נאָענטסטער חבר, משהלע ליבערמאַן, אַ חסידיש געקליידטער, האָט אַזוי אַרום געשעפּט וויסן.

אָבער די אַלגעמיינע קורסן האָבן לאַנג נישט געדויערט, אַ קלענערע גרופּע איז פאַרבליבן, דריי בחורים און אכט מיידלעך. פון די בחורים זענען געווען — משה ליבערמאַן, דוד פאָגעל און איך. פון די מיידלעך לעבן נאָר יוכבד געלבאַרד און רוזשקע פאָגעל. מיר פלעגן זיך צונויפקומען אין אַ פּריוואַטער וווינונג און דער הויפּט־קעגנשטאַנד איז געווען דער תנ"ך. מיר האָבן שטודירט יעדעס בוך פון תנ"ך. קודם־כל דעם סיפור־המעשה און דערנאָך דעם באַטייט; זיין ליטעראַ־רישן און אוניווערסאַלן ווערט. די שמועסן און לעקציעס זענען פאַר אונדז

געווען אַ שטויס אַרויפצוגיין אויף די ברייטע שליאַכן פון דער אַלוועלטלעכער קולטור און באַקענען זיך מיט דעם מענטשלעכן שאַפן און אויסדרוק.

אַזוי אַרום האָב איך זיך דערנענטערט צון קאָזשעבראָצקין און צו דעם קרייז פון זיינע נאָענטסטע תלמידים אין פּרושקאָוו. אגב, די מערהייט פון דער פּרושקאָווער יוגנט האָט זיך באַטראַכט פאַר זיינע תלמידים, ווייל ער איז געווען זייער לערער אין דער שולע. אויך שפּעטער פלעגן זיי קומען צו אים אין שטוב. אָבער תמיד האָט זיך אויסגעטיילט אַ גרופּע פון נאָענטע און אינטימע תלמידים. ער איז געווען זייער פריינד און פאַרטרויאונגס־מאַן. צו אים האָבן זיי זיך געווענדט מיט די אינטימסטע ענינים. און ער — ווי אַ דערפאַרענער פּאָטער — האָט זיי צוגעגעבן מוט און געוויזן דעם ריכטיקן וועג.

מיט דער צייט האָט זיך ביי אים אויך אויסגעקריסטאַליזירט אַן אידעע און אַ וועג פאַר זיינע תלמידים. ער האָט געזען, אַז נישט יעדער יחיד געפינט זיין ריכטיקן אָרט אין דער עקזיסטירנדיקער געזעלשאַפט, אַז אַ טייל פעאיקע דאַרפן אויך אַ חברישע באַציאונג און אונטערשטיצונג פאַר דער אַנטוויקלונג פון זייערע פעאיקייטן; אַז דאָס קאָן דערגרייכט ווערן נאָר אין אַ קאָלעקטיוו, ווו מען לעבט און קעמפט צוזאַמען און וועלכער איז ביכולת צו פאַרווירקלעכן די גייסטיקע פאָדערונגען פונעם יחיד.

די אַנטוויקלונג פון דער גרופּע איז געווען אַ לאַנגע און אַ שווערע. די אידעע איז נישט געווען קיין קלאָרע. די חברים זענען געקומען פון טראַדיציאָנעלע היימען אָבער אָן פּאַכן. עס איז אַרויפגעשווומען דער געדאַנק אַריבערצוגיין צו לאַנדווירטשאַפט. עס איז געקומען דאָס קאַפּיטל „בערדאָווישציזנע" וועגן וועלכן אַנדערע קענען בעסער שרייבן. דאָס קאַפּיטל האָט זיך שנעל פאַרענדיקט. אָבער די אידעע איז פאַרבליבן. מען האָט ווייטער געזוכט וועגן צו פאַרווירקלעכן די אידעען.

פונקט דאַן, איז הלל צייטלין אַרויס מיט אַ רוף צו שאַפן אַ מאָדערנע „יבנה"־באַוועגונג. אַרום אים האָבן זיך געזאַמלט פיל יוגנטלעכע, וואָס זענען אַנטוישט געווען פון די מאָדערנע שרייענדיקע רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען. צייטלין האָט געוואָלט געבן דער יוגנט אַ רעליגיעזן אינהאַלט אין אַ מאָדערנער פאָרעם. קאָזשעבראָצקי האָט זיך וועגן דעם זייער אינטערעסירט און צוזאַמען מיט מנשה לעווין אַוועק זיך אויסשמועסן מיט הלל צייטלינען. אָבער ער האָט זיך אין דער באַוועגונג נישט אָנגעשלאָסן. קאָזשעבראָצקי און זיינע תלמידים האָבן זיך פיל געשעצט די נאַציאָנאַלע און אוניווערסאַלע ווערטן פון דער יידישער אמונה, אבער זיי זענען נישט געווען גרייט צוריקצוקערן זיך צו די רעליגיעזע פאָרמען. מיר זענען שוין צופיל געווען אָנגעזאַפּט מיט אַלוועלטלעכע און סאָציאַליסטישע אידעען און דער „יבנה"־עפּיזאָד איז טאַקע פאַרבליבן נאָר אַן עפּיזאָד.

דאָך האָבן די אַלע אידעען געהאַט אַ ווירקונג אויף דער יוגנט. אַ טייל האָט

באַשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרט זיך באַמיען צו רעאַליזירן אין לעבן. אָבער דאָס איז שוין אַ שפּעטערע תקופה, וועגן וועלכער אַנדערע חברים וועלן שרייבן.

אינטערעסאַנט איז, אַז טראָץ אונדזער אינטימקייט האָבן מיר פיל נישט געוווסט וועגן דעם מענטש קאַזשעבראַצקי. וועגן זיינע קינדער־יאָרן און יוגנט

המורה עם תלמידיו

פלעגט ער נישט פיל דערציילן. מיר האָבן געוווסט, אַז ער איז געקומען פון אַ רעליגיעזער שטוב און געלערנט אין אַ ישיבה; אַז ער איז אַ געוויסע צייט געווען אַקטיוו אין דער רוסישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג; אַז ער איז אַ צייט געווען אין ווין און דאָרט שטודירט אויף דער „פרייער האָכשול". אָבער דאָס אַלץ און נישט פיל מער. מיר זענען אַזוי פיל געווען פאַרטאָן אין אונדזערע אידעאישע שמועסן, אַז מיר האָבן נישט פיל געוווסט וועגן דער שטוב אין וועלכער מיר זענען געזעסן טעג און נעכט. אין די דרייסיקער יאָרן איז ביי די קאַזשעבראַצקיס געווען אַ גרויסע נויט. זיי האָבן אַפילו געמוזט אַריבערגיין אין אַ קלענערער דירה. אָבער וועגן די ענינים האָבן מיר גאָר ווייניק גערעדט און נאָך ווייניקער געוווסט.

מיט אונדז האָט ער גערעדט וועגן טיפערע ענינים און תמיד געפאָדערט פון אונדז זיך צו דערהייבן איבער דער אַלטעגלעכקייט. איך געדענק, ווי איין מאָל האָב איך אים איינגעלאַדן צו קומען צו מיר אין יאַקטאָראָוו, וווּ איך האָב אָנגעפירט מיט אַ ווירטשאַפט. ער האָט געוואָלט קומען צו מיר אויף שבת, אָבער אַזוי ווי שבת פלעג איך זיך פאַרנומען, האָב איך אים געבעטן צו קומען זונטיק. קאַזשעבראַצקי איז געווען אויסער זיך! וואָס הייסט דו האָסט נישט קיין צייט

פאַר קדושה? און ווען מיר האָבן שפּאַצירט אין דעם פּרעכטיקן סאָד פון יאַקטאַ־ראָוו און געפירט אונדזער שמועס, האָט ער מיר עס ווידער פאַרגעוואָרפן. „יעדע צייט דאַרף אַ מענטש זיין גרייט אויסצוטאָן דאָס וואָכעדיקע און אָנטאָן דאָס הייליקע!".

די לעצטע יאָרן פאַרן קריג איז די גרופּע קלענער געוואָרן. מיר האָבן זיך זעלטענער געטראָפן, אָבער זיין ווירקונג איז נישט שוואַכער געוואָרן. ער פלעגט תמיד האָבן אַ נייעם דור פון תלמידים און תמיד פלעגט ער זיי אָנרעגן צו כסדר־דיקער אינטעלעקטועלער אַנטוויקלונג און צו גייסטיקער שלימות. זיין איינפלוס איז פאַרבליבן צווישן אונדז אַלעמען. און מיר אַלע זענען אַ פּראָדוקט פון זיין לערנען און טראָגן אין זיך אָן אייביקע דאַנקבאַרקייט פאַר אונדזער חבר און לערער.

מתוך מכתביו של המורה

פרושקוב, 1924

חברה „חבל בני הנביאים" (בברדוכשציזנה)!

מכתבכם האחרון גרם לי מפח נפש ואין אני יודע כעת מה לעשות: לבוא אליכם לימי חג השבועות? והרי זה יעלה במטמון רב, ויאלצני גם להפסיק את כל ההכנות שלנו לקראת ההופעה בחג. ומאידך, לא לנסוע? והרי הרגשתי היא שממש בוער אצלכם, וש„חבל בני הנביאים" הגיעו לדרגה של „ויחזו את האלוהים, ויאכלו וישתו"; וש„יחידי הסגולה לעתיד" אינם יכולים להסתדר ביניהם אפילו בתור שכנים סתם ועניין של מכנסים קרועים תופס אצלם מקום מכובד יותר מכל האידיאלים והרעיונות הנשגבים.

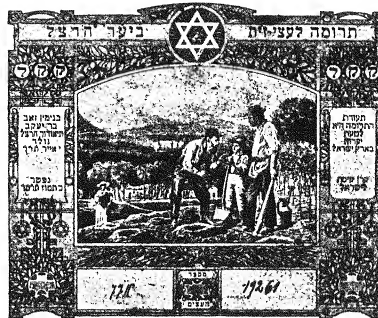
אני יושב כאן ומצפה בכליון עינים למכתב מעודד של קבוצת אנשים אשר צריכים להיות בוני אידיאל אנושי מבוסס על הרמוניה ואושר, של אינטליגנציה גבוהה ושלמות נפשית; של אנשים אשר יודעים לקראת מה הם הולכים ומבינים את העול שקבלו לשאתו. במקום זה מגיע אלי מכתב אשר יבש ברוחו, מלא רמזים על דברים קטני־ערך, ללא כל רעיון חדש, ללא כל שמחת יצירה. מה קרה אצלכם? שלמה, מנשה, אני משביע אתכם לא לתת לדברים להדרדר שאולה. ותסבירו לי את שרשי הרעה...

פרושקוב, 1924

בנים ורעים אהובים

אני מסתובב שבור וממורמר ואפילו מכתבו של מנשה לא עזר לי. אתם שואלים במכתבכם „מהי סיבת היאוש אצלי והלא כאן לא השתנה כלום ואין

כל סכנת-נפשות אורבת״. כך אתם כותבים וחושבים להשקיטני בזאת. לא, אחי! זוהי הצרה דוקא ששום דבר לא השתנה, שלא קרה אצלכם כל חדש. והלא אני בתומי קויתי שכן ישתנה משהו אצלכם. הלא קויתי מכם, מנושאי ארון-הברית, שבכל מעשה שלכם, בכל מילה שלכם יווצר ים של קרני-אור, עולמות חדשים וניצוצי קדושה. שמכתביכם יהיו תמיד מקור של חידושי תורה, ושאוכל יחד אתכם להגיע להתרוממות הנפש, אשר לה אנו מקוים, ...אתם רומזים ש„אי

תעודה לעצי זית—עד חמשה עצים.

אגודת הציונים״

נוטעת שלשה עצים ביער הרצל

פרושקוב, שבט תר״פ

קרן קימת לישראל

הועד המרכזי בפולין.

יושב ראש: מזכיר:

תעודה לנטיעת עצי „ק. ק. ל.״

אפשר לקבל ענפים ירוקים כשהשורשים רקובים״. לא, אין זה נכון. לא הייתי אף פעם מסכים לשתול גן-עדן, אשר יגדל את עץ-החיים עם עץ-הדעת בשתילים רקובים. אתם גם מתלוננים שלא נתתי לכם צידה מספקת לדרך ושאין אני יכול לקוות שאחרי תקופה של שני חודשים תהפכו לבני-מלאכים. לזאת אני רוצה להשיב לכם שאני בכל זאת רוצה ומאמין שאפשר לחדש דברים יום-יום, שינויים יפים, עמוקים. בכל שעה יש ליצור. אם לא במעשים, לכל הפחות במחשבה; ולהשתדל להתרומם מעל לרפש. האם באמת מוכרחים לנדוד ארבעים שנה במדבר ?...

פרושקוב, אפריל 1924

מרדכי

...שלמה סיפר לי על הנעשה אצלכם ועל הסיכסוכים הקטנים. לכאורה, אולי תגיד שאין זה כדאי להתעסק בפרשה זאת. ברם, דעתי היא שאסור לעבור עליהם לסדר היום. אבל, אל תחשוב שאני רוצה לעשות מכם אוטומטים, ללא תכונות אישיות. חס ושלום! אי־אפשר וגם לא רצוי לסרס את הסממנים של כל יחיד. אדרבא, רוצים אנו שכל יחיד יפתח את תכונותיו ואת אישיותו. אין אנו מעונינים בכור־היתוך אלא בהרמוניה של יחידים, אשר כל אחד מהם נאבק למען גיבוש אופי עליון ו„אני" מושלם. אבל, כשעושים אידיאולוגיה מן ההכרח, כאשר רוצים להפוך את האגואיזם הצר לתורה פילוסופית; כאשר מתיהרים ב„אוריגינליות" נפסלת — את זה אסור לסבול.

היודעים אתם מהי הדרך אשר מובילה את היחיד למדרגה עלית? השתלמות והסתכלות. מהי השתלמות? לא להיות באנאלי, שבלוני, עטוף במודרניזם זול או מתיהר באינטליגנטיות בהתפלמסות שטחית, בתיאטרליות מעושה, אלא — להיות תוכו כברו, מושלם במעשה ובמחשבה, יודע וקורא, סופג מקוריות ומחשבה עצמית, ומשתדל תמיד להגיע לידי הרמוניה פנימית ולמדרגה של פשטות אשר מובילה לקראת מעשה חיובי כל רגע וכל שעה.

ומהי הסתכלות? האפשרות לראות בעיניך שלך, להבדיל בין האמיתי והמסולף, לדעת את הדרכים של אלוהים ושל בני אדם; ולפתח אינטואיציה אשר תוכל תמיד להדגיש את המידות הגאוניות ולהבין את סתרי העולם וסודות היצירה ולא לפחד גם לרדת לשם עליה. ...ובמקרים שלנו צריך להשתדל לעזור ולא להפריע, לדרוש מעצמך יותר מאשר מזולתך; ולדעת שכל הפרעה של היחיד עלולה להרוס את כל בנינינו, אשר תמיד עומד על יסודות חלשים בגלל ההפרעות של הסביבה וחולשותיו של החבר. ואל לנו לשכוח דברים אלה אף לרגע קטן...

בערדובשציזנה, 2.8.24

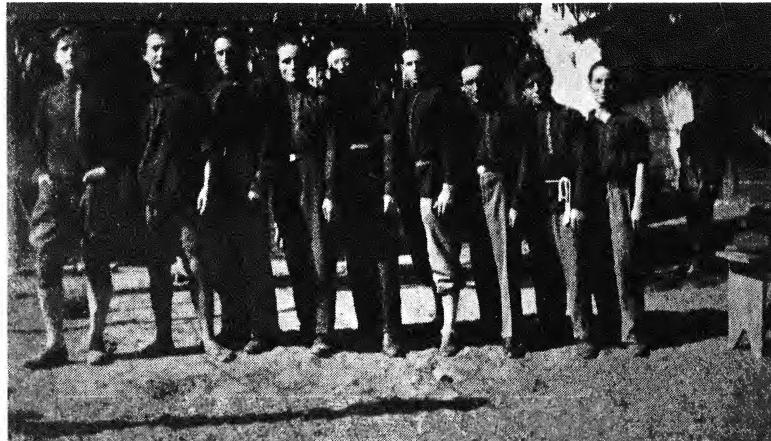
שלמה היקר

...אתמול קבלתי מכתב משותף משלשת החברים אשר בגרודזיסק. הם מאוד רוצים לבוא הנה, ה„גן־עדן" מושך מרחוק. מילא, אתה כבר תדע איך להסביר להם את המצב אבל עליך לזכור בשיחתך אתם, שאל לך לדון הכל לפי ההווה אלא תמיד לזכור את העתיד, את האידיאל. „שויתי ד' לנגדי תמיד". אסור לנו למדוד את היחיד לפי מצבו הקיים אלא לפי מה שהוא יכול להיות. זכור־נא, שכל מלה שלך יכולה לבנות ואף להרוס בן־אדם. להציל נפש בעולם הזה — זה צריך להיות עמוד האש, אשר יאיר את מעשיך בכל אתר...

ליפנישאק, 15.1.25

חברים יקרים

...מה בעצם רוצים אנו? אנו רוצים שכל אחד מאתנו יפתח טיפוס חדש של בן־אדם, שלם ברוחו, אדם עליון אשר ימצא את כל העולם בתוך עצמו, אחד מאנשי המעלה אשר בשבילו לא קיימים גבולות וד׳ אמות מוסגרים, אשר כל

קבוצת „יחידיה" בנס־ציונה

העולם מקומו כי הוא אשר יוצר את המקום; איש צדיק אשר „כל העולם לא נברא אלא בשביל חנינא בני"; כי הצדיק הוא יסוד העולם וזוהר נשמתו יכולה להעלות מליונים של בני־אדם מתוך הליכלוך והרפש; אנו רוצים שבן האדם ישתחרר מן המדבר החולף ושיתחבר לקניני עולם; שיגיע למדרגת יצירה בכל רגע ובכל שעה ובמחשבתו יהרוס עולמות ויבנה על חורבותיהן עולמות חדשים; אנו רוצים שקבוצתנו תהיה לכנסיה של תלמידי־חכמים וכל אחד להר־סיני אשר עליו תנתנה תורות חדשות, לוחות חדשים...

והצרה היא ששכחנו את יעודנו העיקרי ונתפסנו לרעיון של שינוי מקום. מה זה יתן לנו? וילנה, פרושקוב או ארץ־ישראל — האם זה משנה בהרבה באם אין שינוי רדיקלי בתוך כל אחד מאתנו? וכי איך הצליח עם־ישראל לשמור על עצמו בזמן שעמים גדולים עברו מן העולם? רק על ידי זה שנשארו נאמנים לתורתם, ליעודם; ויוחנן־בן־זכאי הבין זאת, שלא העצמאות הפוליטית או הגיאו־גרפית הוא העיקר, אלא אוצרותיו הרוחניים של העם. ועל ידי ה„תן לי יבנה וחכמיה" הציל את העם מכליון. ואם אנו לא נבין זאת, לא ישאר הרבה מכל עמלנו...

ליפנישאָק, 20.4.25

חברים

...קבלתי כעת מכתב מיואל, מוינה, והוא הסעירני. הוא כותב לי, שקבל מכתב מפרומה ובו היא מודיעה לו שאתם קבלתם ארבעה סרטיפיקטים בשביל שלמה, ישראל, מרדכי ומלך ואתם מתכוננים כבר לנסוע לא״י. ובכן תתארו לכם: אני יושב כאן, בפולין, ולא יודע שום דבר והידיעה מגיעה אלי... מוינה. מה קורה כאן?

...אשר להצעתכם שאחזור לפרושקוב, הרי אני רוצה שתדעו שאני מוכן כל רגע לעזוב את המקום הזה. אני מרגיש את עצמי מבודד כאן, ורחוק מכל מרכז תרבותי וחברתי. בעיקר אני סובל מחוסר ספריה טובה. ברם, עליכם לדעת שאני לא אסכים שוב להתחיל להתקוטט עם כל מיני אנשים וגורמים על מקור פרנסה. לא אכנס למריבות פעוטות ולא אתחנף בפני אנשי־כוח וכל מיני בעלי־בתים טובים...

פרושקוב, 27.12 25

לחברים בארץ־ישראל

...ובכן, מה הניע אותי לכתוב מכתב זה? והלא יודע אני את דעות־היאוש אשר שוררים בין חברינו. ישנם כאלה, אשר כועסים עלי, על ש„בלבלתי" להם את המוח בכל מיני חלומות ופנטזיות וברעיונות משונים שאי־אפשר להגשימם; אחרים טוענים, שאומנם הרעיון הוא יפה אבל אין לו נושאים מתאימים, והאנשים אינם ראויים לאיצטלא זו. יש גם שטוענים שלא כדאי לעורר משברים ישנים ומפחי נפש שעברו עלינו. ובכן, למה בכל זאת אני מנסה שוב לפנות אליכם?

...כשאני מסתכל אל החברים אשר מסתובבים כאן; כאשר אני קורא את המכתבים מצרפת, מליפנישוק ומן הארץ, אני רואה שאין החברים שלמים עם עצמם. אין להם מנוחה. משהו נדבק אליהם ואין הם יכולים להשתחרר מזה. זה לא יעזור לכם חברים. האידיאל שלנו אינו נותן לכם מנוח ואתם לא יכולים לחזור לחיי יום־יום בשלווה ושקט נפשי. ואני, כשמעשי ידי טובעים בים, הרשאי אני לחשות ולא לצאת לעזרה? ואולי טועה אני? אבל נדמה לי שאתם מחכים לדברי. ואולי באמת „יש שכר לפעולתך ושובו בנים לגבולם". ואולי אני טועה...

פרושקוב, 1.7.27

אהובי

הפעם ברצוני לגשת ישר לענין ללא כל הקדמות. אני מתנגד בהחלט לפיזור החברים במקומות רבים. ראשית כל עלינו ליצור מסגרת משפחתית

בשביל חיים משותפים למרות כל הסיכסוכים הפעוטים וההתנקשויות התמידיות. על ידי חיסול הסיכסוכים והתעלות תמידית מעל לקטנות נוצרים חיי משפחה אמיתיים. והפעם היוזמה היא בידיכם, בידי החברים אשר נמצאים בא״י. עצם העובדה שאתם הצלחתם לברוח לכאן ולהשאיר מאחריכם את החיים האפורים מוכיחה שרק אתם יכולים להיות חלוצי הרעיון ולא אלה אשר נשארו כאן. ולפיכך, אני מוסר לכם את כוח ההכרעה הנוגע לכולנו. מותר לכם לצוות על כל אחד או אפילו על כולנו להתייצב ולעמוד לרשותכם כי כאן אין מה להפסיד. היאוש והאפטיה תקפה כאן את כולם ורק נס מן השמים יכול להביא כל שינוי שהוא.

חברי קבוצת „יחידיה״ עובדים בסלילת כביש

ובכן, הכל בידיכם ואני מבטיח לכם שתיענו מיד. אבל בתנאי אחד: שאף לרגע אחד לא תשכחו את העיקר ולא תקריבו את המטרה לשם דברים זמניים; שכל מאמציכם ודרכיכם מובילים למטרה אחת: ליצור את „קהילת היחידים״ אשר בה כל אחד יכול להגיע לשלמות אינטלקטואלית.

היוצא מזה: באם השתכנעתם שאפשר ליצור דבר כזה בארץ־ישראל, הרי חובתכם לדרוש את כל החברים באשר הם שם להתרכז אצלכם. ולא, עליכם להציע הצעה אחרת. אבל העיקר — עליכם להחליט על זאת מיד ולא להתמהמה...

פרושקוב, 27.12.28

שלמה, קבלתי בימים אלה מכתב מאברהם ארטשטין ובו הוא כותב שנפגש אתך ושאתם עומדים לארגן קבוצה בשם „מצפה" אשר מתפקידה לרכוש אדמות ולישב עליהן אנשים מפרושקוב. לפי זה אני מרגיש שמשהו זז אצלכם. אנא, כתוב לי פרטים על תוכנית זו. מותר לי גם לדעת על דברים משמחי-לב...

פרושקוב, 8.1.30

חברים

אחרי שתיקה ארוכה אני מחדש את הקשר אתכם. בינתיים קרו אצלנו דברים חדשים. אחרי משבר קשה, אשר עלול היה לשבור את כולנו, התגברנו על המכשולים ויצאנו סוף-כל-סוף לדרך המלך. ושוב אנו נפגשים בכל שבת ומגבירים את הפעולות.

עלי להודות, שאחד הגורמים החשובים ביותר בליכוד המחנה מהווים מכתביכם מא"י. ההצעות שלכם, התביעות מאתנו — כל זה ממחיש בפנינו את הרעיון. חברינו כאן נוכחים שאין המדובר ברעיונות בטלים סתם, בויכוחי-סרק אלא בהצעות ממשיות אשר מדברות אלינו בלשון של מספרים, שטח, מקום וכדומה. והרי לכם הוכחה נוספת כיצד מעשיכם משפיעים על המאסף, כאן.

כתוצאה מהצעותיכם החלטנו בינינו לוותר על כל נסיונות בפולין או בצרפת ולרכז את כל המאמצים מסביב להקמת הנקודה בארץ-ישראל... אנו חושבים ש־4—3 חברים צריכים מיד לצאת אליכם באם נקבל רשיונות עליה...

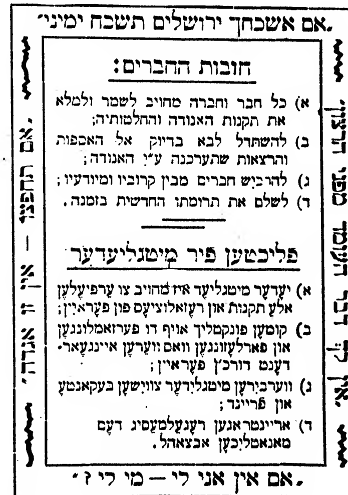
פרושקוב, 15.3.30

מרדכי

עלי להודיעך שמיד אחרי פסח ייצא שלמה-אהרון עם עוד חמשה חברים נוספים בדרכם אליכם. לפני שבועיים פנינו אל מרכז ה„חלוץ" בתזכיר על ארגוננו, הקבוצה הקולקטיבית „יחידיה", בפרושקוב. בתזכיר הסברנו בקיצור אבל בבהירות את מטרות אירגוננו כקבוצה בנויה על יסודות לאומיים-אוניברסליים-אינדיבידואליים. אתמול קבלנו מהם תשובה בזו הלשון: „קיבלנו את תזכירכם מיום 5.3 ש.ז. והננו מקדמים בברכה את דבר יצירת אירגונכם החדש. הננו תקוה כי ישמש חוליה נוספת חשובה בתנועתנו הקבוצתית. אנו מצדנו נשתדל לעזור לכם בכל אשר תשיג ידינו ונסייע בעלית החברים הקשורים לאירגונכם בזמן הכי קרוב ואנו תקוה כי תשתפו מופת לעלית חברים באופן מאורגן לשם בנין ארץ-ישראל העובדת. חזקו ואמצו בעבודתכם!".

ויש כבר תוצאות לתזכירנו. מתוך 15 רשיונות עליה שניתנו לגליל ורשה אנו קבלנו חמישה. מתוך שמונה מקומות הכשרה בהולנד נתנו לנו מקום אחד

וגם 2 מקומות לצרפת. ובכן העניינים זזים! אני מקווה שבשתי הקבוצות הקרובות ייצאו כ־15 איש. בקבוצה הראשונה ייצאו שלמה אהרון עם אשתו, פישל, ישראל, אלחנן, אברהם רוזן ואולי גם ראובן. בקבוצה השנייה: צבי ארטשטין, מאטל זילברברג, אביגדור, יצחק נאפארסטעק, דן נאפארסטעק ויצחק קאן (מנאדאזשין),

„אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני"

חובות החברים:

א) כל חבר וחברה מחויב לשמר ולמלא את תקנות האגודה והחלטותיה;
ב) להשתדל לבא בדיוק אל האספות והרצאות שהערכנה ע"י האגודה;
ג) להרכיש חברים מבין קרוביו ומיודעיו;
ד) לשלם את תרומתו החדשית בזמנה.

פליכטען פיר מיטגליעדער

א) יעדער מיטגליעד איז מחויב צו ערפילען אלע תקנות און רעזאלוציעס פון פעראיין;
ב) קומען פונקטליך אויף די פערזאמלונגען און פארלעזונגען וואס ווערען איינגעארדענט דורכ'ן פעראיין;
ג) ווערבירען מיטגלידער צווישען בעקאנטע און פריינד;
ד) אריינטראגען רעגעלמעסיג דעם מאנאטליכען אבצאהל.

„אם אין אני לי — מי לי?"

ה'תרע"ח

№ 35

כרטיס חבר
מיטגליעדס בילעט

אגודת הציונים
ציון
ציוניסטישער פעראיין

פרושקאוו.

דרוק, וו. שפיגעלשטיין : ווארשא דלוגא 38/40

תעודת חבר של אגודת הציונים הראשונים

וגם החברה רחל אפעלבוים. משה זילברברג ייצא להולנד להכשרה חקלאית ומשה אפלבוים וישראל גולדשטין — לצרפת, ללמוד גננות...

פרושקוב, 15.9.30

חברים

הפעם ברצוני לכתוב בענין הלימודים שלנו. ראשית כל עלי לעמוד על ההשגה המוטעית בינינו שענין זה הוא בבחינת „צימוק" של שבת לעומת חיי חול וגישה של „כשאפנה — אשנה". לפי גישה זו הרי ימי חול הם קודש לדברי חול והשבת היא בשביל נשמה־יתירה. בצורה כזאת אי אפשר להתפתח. צריך להיות ברור שאצלנו אין לימוד רעיון ענין של נשמה יתירה של שבת אחרי הצהרים אלא שזהו יסוד החיים שלנו. היחיד יכול להגיע לשלימות רק על ידי לימוד וחקירה תמידית, על ידי התעמקות בבעיות העולם בכל מעשיו ובכל רגע...

וקיימת עוד טעות נוספת אצלנו. נמצאים חברים, אשר חושבים שהם לא נבראו למעשים גדולים ולמחשבה יוצרת ולפיכך צריך לאפשר לכמה חברים מוכשרים לעלות במתי־עולם וכל היתר יתחממו באור שכינתם, בתור משמשי תמידי־חכמים. לא, לדבר זה אסור שנתדרדר. אין אצלנו מקום למועמדות ברוח. לכולם יש מקום מסביב לשולחן

הסתדרות „השומר הצעיר" בפולין.

עיר ______ גדוד ______

תעודה

568

האח ______ קבוצה ______

נשר......בפנקס הגדוד לפי המספר

№______

ראש הגדוד

שמור את כבודך, בבוד עמך, כבוד בית אביך, בית ספרך וכבוד ידידך.

קרן קימת לישראל

תעודת חבר של „השומר־הצעיר" ב־1918

ואשר לתכנון הלימודים: ברור שכל אחד צריך להתמחות במקצוע הומניסטי אחד. אין כל טעם לקפוץ מענין אחד לשני וללקק מהכל בקצה המזלג. וצריך גם לתכנן את הלימוד ולא להסתפק בכל הבא ליד. תורה היא וללמוד אותה צריכין!...

פרושקוב, 2.3.30

לכולם

מתוך המכתבים אשר אני מקבל מכם בזמן האחרון, יש לי הרגשה כאילו קיים אצלכם בית, אשר בו חיים מספר שכנים באותה כתיבת. לפעמים מתחברים השכנים לשם הצגת דרישות בפני בעל־הבית, אבל בדרך כלל, איש לאוהלו! משום מה, חסר היסוד המלכד את כולם, הסיבה העיקרית לחיים משותפים ולעתיד משותף. ואין האנשים מוכנים מספיק לחיים אינטנסיביים.

שוחחנו כאן על הסיבות למשבר אצלכם והגענו לכלל דעה, שחסרה היתה ההכשרה המספקת כאן בפולין, אשר תכין את החברים לצורה חדשה של חיים ואשר בה תתקיים הסלקציה הטבעית ויתלבנו כל הבעיות בשלבים הראשונים

של הגשמת רעיונותינו.... אנו החלטנו לגשת ברצינות ליסוד חוות הכשרה שלנו בסביבות פרושקוב ויש לנו כבר שתי הצעות קונקרטיות...

פרושקוב, 10.5.30

שלמה

כבר חדשיים ימים לא כתבתי לכם ושתיקתי זו היתה בכוונה מלאה. חכיתי עד שיעבור הזעם והענינים יתלבנו. וכעת, כשהכול ברור לי אני מבין שכולם אשמים במשבר שלכם ואין להאשים יחד זה או אחר. כנראה, שהבנין עמד על „רגלי־תרנגולת" ולכן התמוטט. ואין בדעתי כעת להטיף לכם מוסר אלא לשאול שאלה פשוטה: ומה הלאה? האם יש לכם תכניות אחרות בשביל העתיד או שאתה ועוד חברים הגיעו למסקנה שאין עם מי לבנות. ועליך להחליט להיות ישר עם עצמך ולתת תשובה ברורה: או שהנך משוכנע שאין אתה או אחרים מסוגלים לחיי שותפות תרבותיים כפי שחלמנו או שאתה מוכן להמשיך במאמצים נוספים תוך שיפורים בפעולה ותיקון היסודות אשר יבטיחו הצלחה בעתיד.

ובכן, עליך לתת לי תשובה ברורה. עלינו כאן לדעת לקראת מה אנו הולכים...

שלך

א ב ר ה ם

יחיאל גלברד

התמונה שנעלמה

(פרק מתקופת הילדות ומשחר ההכרה הציונית)

בשורת ציון, כמשב רוח מרענן, עברה בין המוני היהודים שבעריה ובעירותיה של פולין רבתי וגם על פרושקוב לא פסחה. גוטמן רוזנבלום, קירשנבוים וקוויברוצקי הם ראשי הציונים. אבל גם רב יצחקל פריידזאן, ה„בייטל־מאכער", ר' זלמן יערעמיאש ור' יענקל מנקר לא טמנו את ידיהם בצלחת. אם ה„שקאלע" ז. א. בית הספר של הציונים הרבה בפעילות הציונית, קמו והתקינו גם את ה„חדר" בגושפנקא של ה„מזרחי".

ואנחנו, ילדי החדר בכתה הנמוכה ביותר, הסתכלנו בקנאה על הנערים המבוגרים במקצת מאתנו, כגון אלחנן ירמיאש, מנשה אופוזדובר ואחרים מתקינים משרד, „קנצלריה" בלע"ז. בדיוק מה זאת קנצלריה לא ידענו, אבל ברור היה לנו שזה קשור עם מודרניזציה, ציונות ו„לייטן גליך". והנה צץ אצלנו, באחד החדרים שבביתו של ראובן בארענשטיין מעקה עץ. הקנצלריה!... וגם תמונה תלו שם, נדמה לי, של ר' צבי הירש קאלישער, מראשוני חובבי ציון הדתיים. לאמר, גם לנו חלק ונחלה בציונות ובארץ־ישראל. ובעצרת אשר נערכה לכבוד הצהרת בלפור נאמו בחדרים מלאי אדם, כששרשראות ניר כחול־לבן יורדות מן הקיר ותמונות ד"ר הרצל מניר שקוף מודבקות על שמשות החלונות. ור' יענקל מנקר ור' יצחק פריידזאן נואמים בהתלהבות ההולכת והגוברת: „אל יחשבו להם הציונים שרק להם חלק ונחלה בציון, שהרצל הוא רק שלהם ושמחת הצהרת בלפור שייכת רק להם. אדרבא, לנו היא כי מי כמונו שומרי הגחלת, קשורים לארץ האבות בכל נימי נפשנו, וראשוני הראשונים, מבשרי ציון על מחננו נמנו" ואכן תוך התרוממות הרוח ושמחה שבלב נתלתה תמונתו של צבי הירש קלישר.

מורנו, ר' מנדל מלמד, אברך משי היה אחרי חתונתו; עטור זקן שחור וקצר הגיע אלינו מורשה הבירה להרביץ תורה לתינוקות של בית־רבן. היה מורה טוב, בעל הבנה פסיכולוגית ונפש פיוטית וידע למצוא אצלנו הערכה והערצה בהליכותיו ובנועם שפתיו. הוא בא כנראה מחוגי ה„אגודה" וחסידי גור, והם כדרכם בקודש ובגודל כוחם אמרו „לא יעלה" ו„לא יבוא", ומלחמה להם בכל אלה שאמרו לחונן את ציון. ובעיניו של ר' מענדל לא מצא חן כל „הטאראראם" הזה ומה גם שתלו את תמונתו של אחד קאלישער אשר שכח את הפסוק המפורש „אם ד' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו". והנה תמונה של יהודי בעל זקן ארוך ובגילוי ראש ר"ל. אומנם היתה לו כיפה אבל להבחין בה ידעו רק יודעי חן. והוא, מענדל המלמד יעשה כל מה שביכלתו לכבות את השריפה. בעוד מועד הפסיק את שינון שירי־ציון, אשר חיים אופוזדובר ניסה ללמד אותנו (זה החיים שהיה מבאי ביתו של המורה קוזיברוצקי האפיקורס, „הירבעם בן נבט, החוטא ומחטיא את הרבים") המלמד הפסיק את הפעולה הציונית באיומים ובהטפת מוסר. אבל עדיין נשארה התמונה האומללה, אשר טובי בעלי־הבתים רצו ביוקרה...

אבל אין לך צרה שאין פתרון בצידה וכשמגיעה ה„עת לעשות לד' הפרו תורתך" הרי אין בודקים באמצעים ובעזרת אחד התלמידים הנאמנים הורדה התמונה בלילה ונעלמה לחלוטין.

למחרת, גילו כולם שהתמונה איננה. גדול היה השבר. איפה התמונה? מי לקחה? הבינו מיד שידו של ר' מנדל בדבר אבל לא עשו דבר.

אבל עד עכשיו לא אבין למה לא תלו במקומה תמונה אחרת? העיקר, לא תלו ומנדל המלמד חגג את נצחונו על הציונות!

מנשה אופוזדובר

די ימים־נוראימדיקע טעג

אויב עס איז אייך אַ מאָל, אין אַ הייסן אָב׳דיקן פֿאַרנאַכט, אויסגעקומען פֿאַרבייצוגיין די קראַשעווסקי־גאַס, ווו עס האָט געוווינט דער חזן ר׳ הירש־יעקב ז״ל, האָט איר גלייך געקענט דערפֿילן, אַז די ימים־נוראימדיקע טעג הייבן זיך אָן צו דערנענטערן.

אָנהייבנדיק פֿון תשעה־באב, האָט שוין דער חזן אָנגעהויבן איינחזרן מיט זיין כאָר די פּזמונים אַ̇ן שטיקלעך פֿון די תפֿילות. און אַז איר זענט אין אַזאַ פֿאַרנאַכט פֿאַרביי זיין הויז, האָט איר געקענט הערן פֿון זיינע פֿענצטער אַרויס קלינגען די קוויטשעדיקע שטימעלעך, און דער קול־דממה־דקה־ניגון האָט אָנגעוואָרפֿן אַ קאַלאָמוטנעם חשבון־הנפש־געמיט. עפּעס אַן אומהיימלעכקייט האָט זיך געטראָגן פֿון דעם און באַהערשט די נשמה מיט אייפֿערדיקן ציטער.

ראש־חודש אלול. אין גאַס הייבן שוין אָן צו בלאָזן די האַרבסט־ווינטן און מען דערהערט ווי יידן בלאָזן שופר, דער ערשטער סיגנאַל, אַז מ׳גרייט זיך צום ג̇רויסן יום־הדין. עס קומט די ערשטע סליחות־נאַכט. אין אַ געוויינלעכן שבת־צו־נאַכטס זעט מען זעלטן אַ ייד אויף די גאַסן. אָבער איצט, די ערשטע סליחות־נאַכט, שלייכן זיך נאָענט צו חצות יידן ווי די שאָטנס אויפֿן וועג צו דער שול. פֿאַר אַ ייד מיט אַ באָרד איז עס פֿאַרבינדן מיט סכנת־נפשות. ס׳איז דאָך ערב־זונטיק. אָבער דאָך קומען זיך צונויף אין שול עטלעכע הונדערט יידן: מענער, פֿרויען און אַפֿילו קינדער. איך געדענק ווי קינדוויז פֿלעג איך נישט וועלן גיין שלאָפֿן, נאָר ווען מיין פֿאָטער האָט מיר צוגעזאָגט צו וועקן מיך און מיטנעמען צו סליחות (ער האָט תמיד געהאַלטן וואָרט).

איינגעטוליעט אין ווינטע̇רדיקן מאַנטל, פֿאַרשטעקט די באָרד אין קאָלנער, איז מען שנעל דורכגעלאָפֿן די גאַסן; פֿאַרבייגעלאָפֿן נעבן דעם פּסל פֿון דער הייליקער מאַריאַ, ווו עס פֿלעגן תמיד זיך דרייען שיכורע כוליגאַנעס, און מיט פֿאַרשפּאַרטן אָטעם אַריינגעלאָפֿן אין דער „שטשאָנקע״, דעם שמאָלן קאָרידאָר, וואָס האָט געפֿירט צו דער שול.

האַלב פֿאַרסאָפּעטע איז מען אַריין אין בית־המדרש. דאָ̇רט זענען שוין געווען פֿיל יידן, צעוואָרפֿן אין קרייזלעך, געפֿירט הייסע וויכוחים אָדער סתם געשמועסט וועגן אַ חידוש אָדער אַ מעשה־פּלא. דער בית־המדרש איז געווען אַ פּשוטער, הילצערנער בנין, פֿאַרצוימט איינגעוויייניק מיט אַ דין ווענטל, וואָס האָט אָפּגעטיילט די שול פֿון דער עזרת־נשים. אָט די באַשיידענע געביידע האָט געדינט פֿאַר אַן אָרט, ווו מ׳האָט זיך אויסגעוויינט דאָס ביטע̇רע האַרץ אין די ימים נוראים; ווו מ׳האָט געכאַפּט אַ מצוה־טענצל אין שמחת־תורה; ווו מ׳האט

געשמועסט פּאָליטיק און סתם רכילות; ווו מ׳האָט געפירט אַגיטאַציעס פאַר די וואַלן און פּראָטעסט־פאַרזאַמלונגען קעגן די פאַרשטאַרקטע גזירות.

אין די סליחות־נעכט איז די שול געווען באַלויכטן מער ווי תמיד. חצות — האָט זיך דער חזן אַוועקגעשטעלט פאַרן עמוד, אַרום אים דער כאָר: סאָפּראַנען פון רעכטס, אַלטן און באַריטאָנען פון לינקס. האַרט ביים אָרון־קודש — דער איינציקער טענאָר, משה דעם חזנס זון. דער חזן, אַ ייד פון מיטעלן וווקס, אַ פּ׳לער מיט אַ ברייטן גבירישן געשטעלט, מיט אַ קורצע שוואַרצע באָ־ד, אַנגעטאָן אין אַ בלאַנק־ווייסן קיטל, אַרומגעהילט אין דעם גרויסן טלית, אַרומגערינגלט דורכן כאָר האָט ער אויסגעזען ווי אַ פּאַטריאַרך און תמיד איבערגעלאָזט ביים עולם אַ טיפן רושם. ער האָט גענומען ערנסט נישט נאָר דאָס דאַווענען, נאָ־ אויך די שירה. עס איז געווען ביי אים אַן עבודת הקודש. די משוררים האָבן זיך באַ־מיט נישט צו שטיין צו נאָענט צו אים, ווייל פאַר דעם קלענסטן פאַלטן טאָן פלעגט מען פון אים באַקומען אַ קלאַפּ מיטן עלנבויגן.

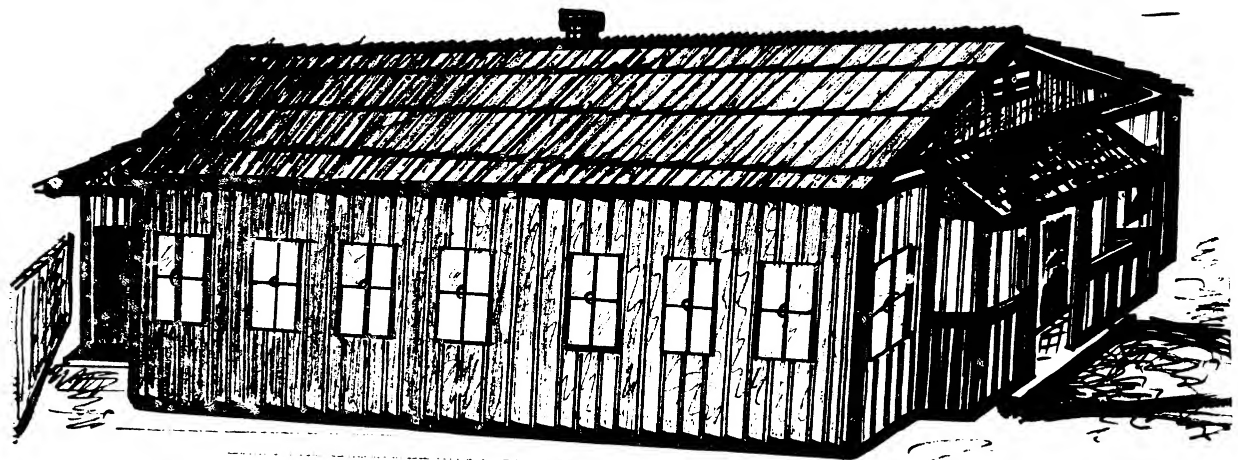
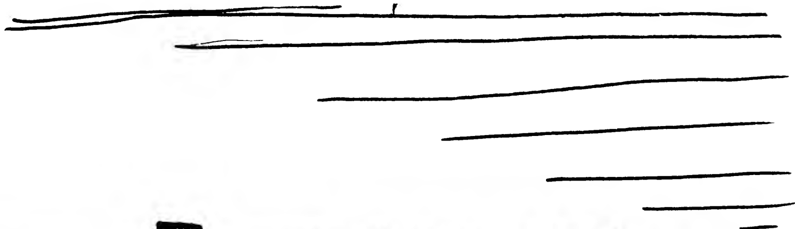
ער האָט תמיד געדאַוונט מיט אַ גוט איינגעשטודירטן כאָר. געווען איז ער אַ תלמיד פון באַרימטן חזן בירענבוים און איז געווען באַהאַוונט אין חזנות און מוזיק, בכלל. געהאַט אַ פיינעם טענאָר־באַריטאָן; פיינט געהאַט צופיל חזנישע דריידלעך; אָפּגעהיטן אַ גוטן עברי און געזאָגט אַליין אַ געשמאַקן פּיוט אָן דער הילף פון כאָר. זענען אים טאַקע געקומען הערן קליין און גרויס, חרדים און פרייע.

די איבעריקע סליחות פלעגט מען זאָגן פאַרטאָג און יידן פלעגן זיך לאָזן פרי דורך די ליידיקע גאַסן מיטן טלית־זעקל אונטערן אָרעם צו דער שול. מ׳האָט געקענט דאָן טרעפן דעם רב, דעם שוחט און סתם בעלי־בתים אין דעם קאַלטן, פאַרהאַרבסטיקן פ־ימאָרגן, ציען צום בית־מדרש בכדי צו זאָגן סליחות.

ראש־השנה איז די שול געווען געפּאַקט. די יוגנט פלעגט זיך פאַרזאַמלען אויפן הויף. דאָרט אַהין האָט מען אויך געבערענגט פון טוואַרקי די „רואיקע״ משוגעים און חברה־קונדסים האָבן געטריבן קאַטאָוועס אויף זייער חשבון. דער רב האָט געדאַוונט שחרית, געוויינט מיט ביטערע טרערן און געבעטן אַ גוט יאָר פאַ־ זיין עדה. פון מאָל צו מאָל האָט ער, ווי זיך צו דערמוטיקן, גענומען זינגען אַ חסידיש־זעלנערישן מאַרשל, אונטערגעהאַפּן פון זיינע איינקלעך און נאָענטע מקורבים.

צו שופר־בלאָזן פלעגט קומען „די גאַנצע שטאָט״. מיידלעך פלעגן דאַן אגב־אורחא כאַפּן אַ פלירט מיט אַ בחור. ס׳איז געווען אַ גערודער. אָבער פּלוצלינג פלעגט דער שמש אַ קלאַפּ טאָן אויפן באַלעמער. עס ווערט שטיל, אַז מ׳קאָן הערן אַ פליג זשומען. דער רב הייבט אָן זיין דרשה. ער פאַרגלייכט דאָס שופר־בלאָזן צו דער סירענע בעת אַ שריפה. מ׳גיט צו וויסן, אַז עס ברענט; די פייערלעשער לויפן בכדי צו לעשן. דער שופר רופט אויך צו לעשן דאָס פייער פון חטא אאַז״וו.

אויפן באַלעמער שטייט מיין פאָטער ז״ל, דער לאַנג־יאָריקער בעל־תוקע, איינגעהילט אין קיטל און דער טלית איבערן קאָפּ. אַרום אים דער רב און דער

בית הכנסת בפרושקוב

רשום ש. אופוזדובר

שמש מיטן חזן און מיט אַ ציטערדיק קול שרייט ער אַרויס פון דער טיפעניש פון דער נשמה: „למנצח לבני קורח מזמור״. און די גאַנצע עדה יידן זאָגט נאָך די תפילה. מיין פאָטער איז נישט געווען קיין חזן און נישט פאַרמאָגט קיין ספּעציעלע שטימע. אָבער ווען ער האָט געזאָגט דעם „מן המיצר״ איז עס געווען אַן אויסגעשריי, וואָס האָט אויפגעציטערט די הערצער פון דעם קהל. נאָך היינט דוכט זיך מיר, אַז זיין תפילה האָט אַנטהאַלטן דעם צער פון טויזנטער דורות יידן.

צו כל־נדרי זענען אַלע געקומען, אַפילו די וואָס האָבן געהאַלטן, אָפּן די געשעפטן אין שבת. צו כל־נדרי זענען אַלע יידישע געשעפטן געווען געשלאָסן און יידן האָבן אָנגעפילט די גאַסן אויפן וועג צו דער שול: מענער מיט די טליתים אונטערן אָרעם, פרויען מיט די מחזורים און ווייסע קאָפּטיכער. גרויס און קליין אָנגעטאָן אין יום־טובדיקע מלבושים און מיט פנימער פול מיט אומרו און זאָרג געגאַנגען צו כל־נדרי.

די שול איז געווען געפּאַקט, די לופט פול מיט היץ און די ליכט פלעגן זיך דערפון אויסלעשן. אָפט האָט עס געדראָט מיט אַ שריפה און פיל מאָל האָט מען געמוזט אָנקומען צו אַ שבת־גוי צו פאַרלעשן און אָנצינדן פון דאָס ניי. מ׳האָט אַרויסגענומען ספרים פון אָרון־קודש. דער רב מיט עטלעכע בעלי־בתים האָבן געמאַכט הקפות און אויסגעוויינט דעם „אור זרוע לצדיק״. דער חזן האָט געזאָגט כל־נדרי און דער כאָר האָט אים אַרויסגעהאָלפן.

נאָך כל־נדרי איז די יוגנט אַרויס שפּאַצירן און סתם יידן זענען געגאַנגען אַהיים. חסידים זענען פאַרבליבן אין שול און געלערנט מסכת יומא. צומאָרגנס אין דער פרי איז מען געקומען צו שחרית. מ׳האָט געוויינט און געבעטן מחילה און אַ גוט יאָר פאַר דער משפחה או פאַר כלל ישראל. שפּעטער האָט מען הנאה געהאָט פון דעם מוסף. אין צווישן האָט מען געשמעקט „האַרצשטאַרק״ און טאַבאַק. מען האַלט שוין ביי מנחה און מיט די לעצטע כוחות קומט מען שוין צו נעילה. אָבער זע! דער אַלטער רב, אַ קליין דאַר יידל, שוואַך נאָך דעם לאַנגן תענית, שטעלט זיך אַוועק זאָגן נעילה מיט אַזאַ כוח און געשריי „שערי שמים פתח״ און ער רייסט מיט דעם גאַנצן עולם. און דער קהל, אַזוי ווי ער וואָלט נישט געפאַסט אַ גאַנצן מעת־לעת, האַלט אים אונטער און העלפט עפענען ברייט די שערי־רחמים. מ׳בלאָזט די תקיעה גדולה. מ׳איז הונגעריק און פאַרמאַטערט, אָבער מען פאַרהאַלט זיך נאָך אויפן שול־הויף, כדי מחדש צו זיין די שיינע האַרבסטיקע לבנה. מ׳ווינטשט זיך אַלדאָס גוטס און מיט אַ לייכט האַרץ און גרויסער האַפענונג גייען יידן אַהיים זיך אונטערלענען דאָס האַרץ.

יום־כיפור 1939

עס האָט אָנגעהויבן דער לעצטער גרויסער געוויטער. דער דייטש הערשט אין פּרושקאָוו. נישטאָ מער דער רב, נישטאָ די אַלע שוחטים. דער אַלטער רב איז נפטר געוואָרן, נאָך אים דער חזן. מיין טאַטע ע״ה ליגט על ערש דוי. דער

נייער רב מיטן גרעסטן טייל יידן זענען אַוועק קיין וואַרשע. עס איז געבליבן אַ קליין הייפל מיטן נייעם שוחט און שמש, וואָס זענען זיך צונויפגעקומען יום־כיפור אין דער שול, כדי אויסוויינען דאָס ביטערע האַרץ.

אונדזערע „גוטע" פוילישע שכנים האָבן נישט געקענט דורכלאָזן אַזאַ געלע־גנהייט און געבראַנגט די דייטשן אין שול אַריין. יענע האָבן זיך געלאָזן ווילגיין. געצוואונגען יידן צו טאַנצן און זינגען מיט די ספרי־תורות, געשלאָגן זיי מכות־רצח און געטריבן אין דער קאַלטער מקווה אַריין. דאָס זענען געווען די לעצטע תפילות אין אונדזער שול. דאָס מאָל דורכגעווייקט נישט מיט טרערן, נאָר מיט יידיש בלוט. און נאָך דעם זענען די יידישע תפילות פאַרשטימט געוואָרן אויף אייביק.

דורות פון תעניתים און תפילות זכות, ווו זענט איר?!

ראובן פאַסטאַלסקי

דער שול־הויף

אויף דער באַלעסלאַוואַ פּרוסאַ־גאַס, צווישן צוויי הייזער, איז געווען אַ שמאָלער קאָרידאָר פון אומגעפער הונדערט מעטער לאַנג און צוויי מעטער ברייט. דער דאָזיקער קאָרידאָר, „די שטשאָנקע", האָט געפירט צום שול־הויף, ווו עס איז געשטאַנען אונדזער בית־המדרש.

דאָס פּרושקאָווער שולכל האָט אויסערלעך נישט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ געבעט־הויז. בסך־הכל איז עס געווען אַ לאַנגער, הילצערנער באַראַק, דורכגעטיילט פאַר יעדן געשלעכט באַזונדער צו דאַווענען. אינעווייניק, ווען נישט דער באַלעמער און דער אָרון־קודש מיטן עמוד אויף דער מזרח־וואַנט, וואָלט שווער געווען צו גלייבן, אַז מען קאָן פון דאַנען שיקן תפילות צום רבונו־של־עולם. אָבער אַפילו דאָס אָרעמע שולכל האָבן די נאַציס פאַרברענט, ווען זיי האָבן אויך פאַרניכטעט זיינע מתפללים. נישטאָ מער קיין שול, נישטאָ מער קיין מתפללים, נישטאָ מער ווו צו בעטן, ווער עס זאָלן בעטן און פאַר וועמען צו בעטן.

אָט שטיי איך דאָ, דעם ערשטן מאַי 1946. דער שול־הויף איז פּוסט און לער, פאַרוואַקסן מיט ווילדגראָז און זעט אויס פּונקט אַזוי, ווען מרדכי גוטאַ־וויטש האָט אים, מיט לאַנגע יאָרן, געשאָנקען, כדי אויפצושטעלן אויף אים דעם בית־המדרש. און אָט ערשט נישט לאַנג האָבן זיך דאָ אַרומגעשפּילט יידישע קינדער און פאַרהילכט מיט זייער געלעכטער דעם הויף. איצט איז דאָ שטיל ווי אויף דעם בית־הקברות. נאָך שטילער.

אָבער אָט הער איך אַרומשוועבן די נשמות פון די קדושים און ביסלעכווייז זע איך זיי אַלעמען אַזוי בולט ווי קיין מאָל נישט. די שול באַווייזט זיך פאַר מיר און איך קאָן זען וואָס עס טוט זיך אינעווייניק. אָט איז די מזרח־וואַנט! הערש־יעקב נאַפּאַרסטעק שטייט מיט דער נאָז אַזוי נאָענט צו דער שויב, אַז עס דוכט זיך מיר אויס, ווי אַ מאָל, אַז אָט־אָט מאַכט די נאָז אַ לאָך אין דער שויב און קריכט אַרויס אין דרויסן. אַ ייד אַ למדן, פרום און ערלעך און טראָץ זיינע דריי פּרנסות איז ער תמיד אונטערשטעליק. הערש־יעקב איז דער שטאָטישער חזן, שוחט און מוהל. זיין אָרט אין שול האָט ער אין אַ ווינקל פון דער מזרח־דרום־וואַנט וווּ עס זיצן יידן, אַלטע דעמבעס מיט אַ וואַלד פון בערד. עטלעכע צענדליק יאָר האָט ער מהנה געווען אונדזער עולם מיט זיין מחיהדיקן דאַווענען. אַ קול האָט ער געהאַט כשאגת ארי. צוגעהאָלפן האָבן אים זיינע זין, משה, דן און יצחק, און פרייוויליקע משוררים.

און אָט איז אונדזער רב, ר׳ יצחק מאיר לעווענבערג ז״ל. ער פלעגט נישט פאַרטראָגן דעם חזנס גבורהדיק דאַווענען. ער אַליין איז געווען, נעבעך, קליין און דאַר און שוואַך. עס האָט זיך געדוכט, אַז ווען מען נעמט פון אים אַראָפּ די קאַפּאָטע און דעם שטריימל וואָלט פון אים נישט פיל געבליבן. ווען דער רב פלעגט זיך אַוועקשטעלן ביים עמוד דאַווענען פלעגן מיר קינדער באַקומען שטאַרק מורא, ווייל ער איז געווען אַ בעל־בכי און מער געוויינט ווי געדאַוונט. אָבער ווען עס האָט געהאַלטן ביים אויסזינגען די אָבות, אָדער ביים מלך־עליון, האָט ער זיך באַמיט מיט אַלע זיינע שוואַכע כוחות מהנה זיין דעם עולם מיט אַ זמרל. אַמאָל פלעגן אים צוהעלפן זיינע זין, יוסף און דודל און שפּעטער זיינע אייניקלעך משה און חיים. אָבער אין די לעצטע יאָרן, ווען זיינע אייגענע זענען זיך צעפאָרן, האָבן אים אונטערגעהאָלפן די בעלי־בתים. אָבער צו נעילה־צייט, ווען דער רב איז שוין געווען שוואַך און אויסגעמאַטערט, פלעגט אויך „עמך" און יוגנט פון מערב־וואַנט קומען צו הילף. און אַ נעילה־געזאַנג האָט פלוצלינג זיך אַ ריס געטאָן אין אונדזער קליינעם שולכל. אַזוי ווי אַ שטורעם. און עס האָט זיך געדוכט, אַז אָט־אָט עפנט זיך דער הילצערנער דאַך און דער הימל שוועבט אַראָפּ צו אונדז מיט פולע זעק פון פּרנסה און געזונט פאַר אונדז און פאַר כלל־ישראל!

איך פאַרמאַך די אויגן, אָבער איך זע! איך זע ווי עס גייען פאַרביי מיר פּרושקאָווער יידן אַזוי נאָענט, אַז איך שטרעק אויס די האַנט צו געבן זיי „שלום־עליכם". אָט גייט פאַרביי ר׳ גוטמאַן ראָזענבלום. דער פּרושקאָווער גביר און דאָזאָר, מיט זיין שמייכל וואָס איך פלעג קיין מאָל נישט וויסן צי איז ער פריינטלעך אָדער ציניש. אַמאָל, אין די יונגע יאָרן, ווען משה בעקער האָט אים „געקויפט" פאַר זיין טאָכטער יהודית, איז ער געווען אַ יינגערמאַנטשיק מיט היתר־הוראה און האָט פאַרמאָגט אַ לאַנגע קאַפּאָטע און אַ שפּאָר בערדל, און גערופן האָט מען אים „משה בעקערס איידעם". שפּעטער האָט אים דער שווער געעפנט אַ קוילן־סקלאַד און פון דער קאַפּאָטע איז געוואָרן אַ רעקל און פון דער באָרד אַ „קמץ־בערדל" און גערופן האָט מען אים שוין „ר׳ גוטמאַן". אין די יאָרן

פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געמאַכט „אַנדערע" געשעפטן, רייך געוואָרן און פון דעם בערדעלע איז געבליבן נאָר אַ „קמצל". אַ מאָדנער שמייכל איז געווען אויף זיין פנים און מ'האָט קיין מאָל נישט געוווּסט דעם טעם דערפון. דאַן האָט מען אים אָנגעהויבן רופן „פאַניע ראָזענבלום". שטייען טאַקע זיינע הייזער אויף די זעלבע פלעצער, אָבער פרעמדע יורשים האָבן הנאה דערפון.

אָט קומט אַריין ר' זלמן יערעמיאַש. אַ ייד מיט אַ מעשענער באָרד. תקיפות געמישט מיט גוטסקייט, העזה מיט צוגעשמאָלצענער נאָכגיביקייט. געהאַלטן אַן אָפענע שטוב פאַר אַלעמען — חסידים, פראָסטאַקעס און אויך פאַר דער יוגנט, וואָס פלעגט אַריינקומען צו זיינע קינדער: אלחנן, יהודית, צבי און אלי. אין דער שול איז ער געווען אַ שטרענגער, ווי עס פאַסט פאַר אַ דאָזאָר. נאָכן אָפּכעסן זיך, פלעגט זיך זיין רויטע באָרד צעשמייכלען, און גיי טו אים עפּעס! און אָט זע איך אים אין זיין שטוב, שבת־צו־נאַכטס, ווי ער זיצט ביים טיש און אַנטקעגן אים יעקב „מנקר" סטאָלאָוויטש. זיי שפּילן שאָך. ר' יעקב איז אַ נידעריק, געפּאַקט יידל מיט אַ לאַנגער באָרד. די שאָך־שפּיל האָט זיך געצויגן וואָכן און חדשים און דוכט זיך, אַז זיי האָבן זי קיין מאָל נישט געענדיקט. מ'האָט אַראָפּגענומען די „שטיקעס" און ווידער צוריקגעשטעלט, און ווידער אַראָפּגענומען, ביז מען האָט געזאָגט „אַ גוטע וואָך" און „אם ירצה השם וועלן מיר עס באַנייען די נאָענטסטע וואָך".

די „קיביצער" זענען תמיד די זעלבע יידן: ר' יצחק פריידזאָן און ר' משה אהרן אַראָנאָוויטש. יידן למדנים, וואָס קאָנען שווימען אין דעם ים התלמוד און יידישקייט איז זיי טייער. יצחק פריידזאָן, דער בייטלמאַכער, פלעגט די פּאַפּי־רענע בייטלען טרוקענען לענגער ווי מ'דאַרף, ווייל טאָמער חס־וחלילה... און אַ וואָג האָט ער געגעבן לפנים משורת הדין. וואָס הייסט, צוליב עטלעכע גראַם פּאַפּיר לוינט זיך צו האָבן מחלוקת מיט קטיגור, איבער הונדערט און צוואַנציק יאָר? און דער חוק איז ביי אים חל נישט נאָר לגבי יידן. האָבן אים טאַקע די גויים דערפאַר שיין אָפּגעדאַנקט און אַפילו זיין ביסל אָרעמקייט פון אים אַראָפּ־געריסן.

און אָט זיצט משה־אהרן דער מלמד, מיט בײדע עלנבויגנס אָנגעשפּאַרט אויפן טיש, האַלטנדיק דערביי אַ גלעזל טיי וואָס טאָבעלע, זלמנס ווייב, איז אַלעמען מכבד. אַן ערלעכער ייד מיט אַ לאַנגער באָרד, די ברילן אויפן שפּיץ־נאָז און דורך זיי קוקן צוויי גוטע אויגן. דערציילט מען מיר וועגן דעם שטילן ייד, אַז ווען אונדזערע געפּייניקטע יידן האָבן פון צרות פאַרגעסן אין דער שול, איז ר' משה־אהרן אַוועק אין בית־המדרש בכדי צו באַשיצן די הייליקע ספרים פון עמלקס הענט.

איך טו אַ שוידער. די זכרונות פאַרלאָזן מיך נישט. איך זעץ זיך אַוועק אויף אַן אָפּגעהאַקטן שטאָם פון אַ בוים און מאַך ווידער צו די אויגן. פּלוצלינג דערהער איך טשלאַפּן־טריט. איז עס מעגלעך יאָ, דאָס איז ער, שמואל־בער געלבאָרד. ווי תמיד טראָגט ער די אָפּגעריבענע קאַפּאָטע און שטיוול, ווינטער און זומער.

די הענט הענגען נאָך, מידע, דער קאָפּ געבויגן, די אויגן שטענדיק טרויעריקע און פאַרזאָרגטע, זיין פּנים צעאַקערט פון דאגות פרנסה. זינט איך געדענק אים איז ער אַ קעמפער פאַר דער בידנער חיונה, אָבער דערפאַר מיט גאָט אין האַרצן, מיט אַ באַגאַזש פון אַ גרויסן מאַמין. און איך זע אים איצט שפּרייזן, מיד און דאָך מיט בטחון, אולי ירחם. אָרעם? ניין, רייך מיט תורה און מצוות, מיט ערלעכקייט און פרומקייט. איין מאָל, אַ פרייטיק־צו־נאַכטס, ווען איך האָב געזען שמואל־בערן גיין אַהיים פון בית־המדרש, האָט זיך מיר געדוכט, אַז אָן אַ שיעור מלאכים באַגלייטן אים און טאַנצן אַרום אים. שמואל־בער יאָגט זיך נישט און גייט לאַנגזאַם אַאון שווערלעך איבער די גאַסן, דער רעיון פאַרפלויגן אין די הימלען און די זינדיקע פיס פירן אים צו זיין שטוב, וואָס געפינט זיך, צו להכעיס, אַנטקעגן דער „טומאה". און איך פלעג פילאָזאָפירן: ווען איך פלעג דאָרט פאַרבייגיין אַמאָל, פלעג איך באַלד זאָגן „שקץ תשקצנו..." און וויפל מאָל, מוז ער, נעבעך, דאָס זאָגן יעדן טאָג! און אַ רחמנות פלעגט מיך אַרומנעמען פאַר אַזאַ שווערן עול פון אַ גוטן יידן.

איך הייב זיך אויף פון מיין זיץ־אָרט אָבער דער שטאָם־בוים ציט מיך צוריק. איך דערמאָן זיך, אַז אַלס קינד, ווען עלטערע יידן האָבן געדאַוונט, פלעגן מיר, די „ווייסע חברהניקעס", זיך אַרויסגנבענען פון הינטער דעם טאַטנס שמירה און היידאַ! גענומען קלעטערן אויפן בוים וואָס איז דאָ אַמאָל געשטאַנען. ווען איז דאָס געווען? דוכט זיך, אַז נעכטן, אָבער ווו איז דער נעכטן? ווו זענען די יידן און ווו איז דער בוים? אָבער פלוצלינג הער איך עמעצן לאַכן. ווער לאַכט דאָס אַזוי? עס איז מיר קענטלעך. יאָ, זיכער, דאָס איז וואָווע מוסמאַנס געלעכטער. וואָס לאַכט ער דאָרט? ער זאָגט, ווען חיים־לייזער, דעם נייעם שמש, וואָס דער רב האָט זיך צוגעקליבן, אַז ווען דער רב זאָל אים דערלויבן, וואָלט ער אים צוזאַמען מיטן טלית־זעקל, דעם שוואַכינקן רב, אין שול אַריינגעטראָגן!

חיים־לייזער איז געווען פון פאַך אַ שוסטער און אַ שייטל עברי האָט זיך אים געשטעלט אַלע מאָל פּאַפּעריק אין האַלדז. און וואָס שייך שוסטעריי איז ער אויך געווען אַ שוואַכער מומחה. ער פלעגט מאַכן, בעוונותינו הרבים, מענער־שיך אויף דאַמסקע קאַפּיטעס. אָבער דערפאַר איז ער געווען אַ ייד אַ גברן, וואָס האָט אַמאָל אין אַ שמחת־תורה געשלאָגן אַ האַלבע שטאָט מיט אַ ראָש־פייל צוליב אַ מעשה שהיה. ווו ביסטו איצט, חיים־לייזער, מיט דיין גבורה? און אפשר האָסטו עס יאָ באַוויזן, אָבער עס איז נישט געבליבן ווער עס זאָל דאָס דערציילן?

און מיין צעהיצטער דמיון זעט פיל אַנדערע. אָט קומט אַריין אויפן שול־הויף אלי ראָזענאָוויטש מיט זיינע צוויי זין. אַ ייד אַ גביר, מיט אַ ברייטער האַנט. שטיל, באַשיידן. צום דאַווענען קומט ער זעלטן, אָבער אין די ימים־נוראים פלעגט ער אַריינקומען געלאַסן און ערנסט מיט זיינע זין, די סטודענטן, און פיל בעלי־בתים פלעגן אָנווייזן אויף זיי צו זייערע קינדער און זאָגן: לערן זיך דרך־ארץ, שייגאַץ!

הכנס הראשון של יוצאי פרושקוב בישראל בשנת 1944

און אַט גייט איטשע „חלב־ייד״, יצחק מוסמאַן. איך קריג מורא, ווייל אַלס יינגל פלעג איך תמיד מורא האָבן פאַר אים. ווייל איטשע חלב־ייד איז אויך געווען אַ קברן, און תמיד פלעגט זיך מיר דאַכטן, אַז ער טראָגט אַ מת אויף די הענט. געווען זענען ביי אונדז צוויי קברנים: ער, איטשע, אַ הויכער, אַ געלער, מיט אַן אומעטיק פנים, און מאיר־יחיאל שוסטער, דער היפך פון אים: אַ קליי־נינקער, אַ ווייצלדיקער. אַלס יינגל האָט מיר אַ מאָדנער געדאַנק נישט געגעבן קיין רו: טאָמער שטאַרבט מאיר־יחיאל פריער, וועט דאָך קיין פּראָבלעם נישט זיין, ווייל דער הויכער איטשע וועט אים אַ נעם טאָן אויף די הענט ווי אַ פייגעלע און אַריינלייגן אין קבר אַריין. אָבער טאָמער שטאַרבט פריער איטשע, ווי אַזוי וועט זיך דער קליינער מאיר־יחיאל אַן עצה געבן אַליין? אָבער מן השמים האָט מען דאָס פאַרשטאַנען און טאַקע גוזר געווען, אַז מאיר־יחיאל זאָל זיך דער ערשטער „אָפּטראָגן״...

איטשע חלב־ייד האָט אויך געהאַט אַ שוואַכקייט צום „ברעטל״. מיר, „ווייסע חברה״, פלעגן אָפּוואַרטן זיין „קדושה״, ווען ער פלעגט פאַרציען זיין „א־י־ה?״ מיט אַ ספּעציפישן שאלה־ניגון. מיר פלעגן דעמאָלט אַלע מיט אַמאָל אַרויסקוויטשען דעם „א־י־ה?״ צוזאַמען מיט אים. אונדזערע עלטערן פלעגן אונדז, מכלומרשט אָנזידלען, אָבער אַליין פלעגן זיי הנאה האָבן פון דעם ספּעק־טאַקל. און איצט „א־י־ה?״, ווו זענט איר, טייערע יידן?

איך פאַרמאַך ווידער די אויגן, אָבער איך הער עפּעס אַ שטימע רעדט צו מיר און עמעצער טרייסלט מיך ביים אָרעם. איז עס מעגלעך? איך האָב מורא צו עפענען די אויגן, אָבער איך דערקען די שטימע. עס איז מיין זיידע, הערש־יהודה. וואָס טוסטו דאָ, ראובן, אויפן שול־הויף? איך רייס אויף די אויגן און איך זע, אַז איך זיץ אויף דער ערד, איך בלייב זיצן פאַרטראַכט. וואָס? מיין זיידע איז דאָך טאַקע געשטאָרבן, ווו קום איך אויפן שול־הויף? איך דער־מאָן זיך, אַז ווען איך בין שוין געווען אַן אַכצן־יאָריקער בחור און מיין טאַטע ע״ה האָט שוין נישט געהאַט קיין גרויסע שליטה איבער מיר, פלעג איך פירן וויכוחים מיטן זיידן מכוח פרומקייט. מיין זיידע איז נישט געווען קיין למדן, נאָר אַ פּשוטער, ערלעכער ייד. ער איז געשטאַרבן צוליבן גיין חנוכה־צייט אין מקווה אַריין, און ביזן לעצטן טאָג פלעגט ער האַנדלען מיט לאָטעריע־צעטלען מיט יידן, וואָס האָבן, נעבעך, געוואָלט נתעשר ווערן. פלעגן זיי מיט אַ אָפּגעשפּאַרטן גראַשן זוכן מזל ביי מיין זיידן. נאָך איצט זע איך אים איינגעהילט אין דעם גרויסן פעלץ, גייענ־דיק אַהיים פון דער שול מיטן טלית־זאַק אונטערן אָרעם און נאָך אים שלעפּן זיך נאָך עטלעכע יידן, וואָס ווילן וויסן ווי עס האַלט מיטן „פינפטן קלאַס״.

משה פאַרבמאַן איז תמיד דער ערשטער צווישן זיי. ער איז, נעבעך, אַ מטופל מיט טעכטער און עס וואָלט גאָרנישט געשאַדט עס זאָל אים אַרויס דאָס גרויסע געווינס. ער איז טאַקע אַ נצרך, אָבער תמיד אַ צעשמייכלטער. די רעכטע האַנט אונטער־געשפּאַרט ביים טויבן אויער און פרעגט שטילערהייט: עפּעס אַרויס, האַ? און איך הער מיין זיידן איצט ענטפערן מיט אַן אַנדער קול: עס איז אַרויס,

עס איז אַרויס דאָס גרויסע אומגליק! מיין זיידע איז געשטאָרבן נאָך פאַרן חורבן, אָבער אַלע מאָל פלעגט ער מיך וואָרענען, אַז מען מוז און מען באַדאַרף זיין פרום און ערלעך, אַז נישט וועט חלילה אַרויס... און פלעגט קיינמאָל נישט פאַרענדיקן דעם זאַץ. און איצט הער איך אים ווידער דייטלעך, ווי ער שרייט: „ס'איז אַרויס, ס'איז אַרויס דאָס גרויסע אומגליק!!!

מיין זיידע איז דאָך גערעכט. וואָס טו איך דאָ איצט? עס איז דאָך פוסט און ווילד. איך וויל שוין אַנטלויפן, אָבער מיינע פיס לאָזן מיך נישט. ווי צוגעשמידטע צו דער ערד. איך הער אַלץ שטימען און שטימען. אָט דערהער איך אַ סאָפּראַן. יאָ, דאָס איז דאָך איטשע דעם חזנס „ריידערינע", ווי מיר פלעגן אים רופן צוליב זיינע פיעטריקאָוועך „ריישן", וואָס ער האָט געירשנט פון זיין טאַטן. ווען די דייטשן זענען אַריין האָט ער געאַרבעט פאַר זיי קאָמאַשן־מאַכעריי, ביז איין טאָג האָט מען אים אַוועקגעפירט אויף דעם כראַביעס פלאַץ, מען האָט אים געהייסן אויסגראָבן אַ גרוב און ווייל די קריסטלעכע שכנים האָבן זיך שפּאָטיש צוגעקוקט, האָט מען מיט אַ שאָס פאַרענדיקט זיין לעבן.

און איך הער נאָך אַ שיינע שטימע, יאָסל בראַנדס. איך האָב אים נאָך געטראָפן אין ביאַליסטאָק, ביי די רוסן. יאָסל רייסט זיך מיט אַלע כוחות אַהיים, ווו עס געפינט זיך זיין קליין טעכטער'ל מיט די שוואַרצע אייגעלעך און לאַנגע צעפּעלעך. געווען מאָמענטן, ווען די בענקשאַפט האָט געריסן זיין האַרץ און דאַן פלעגט ער מיך בעטן: ראובן, לאָמיר זינגען דעם חזנס „קולי שמע וראה דמע עיני", און טרערן פלעגן זיך גיסן איבער זיינע באַקן. עס קלינגט נאָך מיר זיין שטימע, אָבער זיין לעצטן „קולי שמע" האָב איך שוין נישט געהערט.

איך שטיי צוגעשמידט צום אָרט אַזוי ווי אין אַ כישוף־קרייז. פון דער גאַס רייסן זיך פּלוצלינג אַריין שטאַרקע מוזיק־קלאַנגען. דאָס פייער'ט מען דעם ערשטן מאַי, אַ יום־טוב פון פרייהייט, ברידערלעכקייט, אחדות און ליבשאַפט פון מענטש צו מענטש. אָבער אין די מינוטן קלינגט עס פאַר מיר אַזוי פאַלש, אַז איך ווער צעררייצט. עס קלינגט אַזוי ווי גלאָקן־קלאַנגען פון די שייטער־הויפנס. איך פאַרשטאָפּ מיינע אויערן ביז די קלאַנגען דערווייטערן זיך. אָבער איך הער דאָ אַ פידל שפּילן! דאָס איז דאָך משה קלעזמער, משה „גאָגע", ביים סיום הספר! אָט גייט פיל יידן, יום־טובדיק, פריילעך, זאָרגלאָז. דער שול־הויף איז פול מיט מענער, פרויען און קינדער און משה קלעזמער, אַ צעשטראַלטער, אַ פאַרשוויצטער מיט זיין פידעלע, אַרבעט מעשים מיטן סמיטשיק. אָט לאָזט ער זיך אַראָפּ צו די נידעריקע טענער, און אָט גיט ער אַ שפּרינג אַריבער צו די העכסטע אָקטאַוועס און זיין סמיטשיק ציט אַרויס זיסע ניגונים, אַזוי ווי פייגעלעך וואָלטן געזונגען. אָנגעשפּאַרט מיט אַ האַלבן קאָפּ אין דער זייט, מיט אַ פאַרשפּיצטער גרויסער נאָז צו בעליק צו, פאַרגעסט ער ווו ער געפינט זיך. ער שפּילט און סאָפּעט, סאָפּעט און שפּילט „שישו ושמחו בשמחת תורה י" אויף דעם באַלעמער שטורעמט ר' הער'ש־יעקב מיט זיינע משוררים. אין שילעכל גייט אַן אַ האַנדל וועגן שרייבן אַן „אות". יידן זשאַלעווען נישט קיין געלט, פון דעם

כנס שני של יוצאי פרושקוב

רייכסטן ביז צום אָרעמסטן, יעדער וויל האָבן אַ חלק. מ׳טיילט לעקעך מיט בראָנפן. דער הויף איז פול מיט יידן; פיל יוגנט. די יוגנט איז טאַקע נישט פרום אָבער עפעס אַ קליינינקייט, שרייבן אַ ספר־תורה! אַ תורה פון שיינע געזעצן, פון די עשרת הדברות, פון עטיק און הויכע אידעען! ניין, מע מוז נישט זיין פרום דערצו.

מאָטל בענדער, דער „זעקל־ייד״, שטייט אין מיטן שול־הויף מיט פונאַנ־דערגעשפרייטע הענט, דערציילט און לאַכט: „כ׳האָב געקויפט אַן אות פאַר מיינע פאָר גראָשן, איז מיר פונקט אויסגעפאַלן דער לא תרצח. געפּאַקט אַ גזלן״, לאַכט ער. „איי״ — זאָגט ער — „ווען איך קען אַט דעם פאַך, וואָלט איך שוין אַנגעבראָכן די ביינער פון אונדזערע בעקערס, וואָס פּאַקן מיר אַריין לעכעדיקע זעק און רייסן לעבעדיקע פאַסן פון מיין קעשענע״. מאָטל, מיט אַ ברייט, לאַכע־דיק פנים איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען אַ פאַרמעלטער און זיינע איינציקע שונאים זענען געווען די בעקערס. איך האָב אים אַמאָל געטראָפן אויף דער לעצטער נאַכט־באַן פון וואַרשע. ער איז געזעסן און געשמאַק געכראָפּעט. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין פרושקאָוו האָב איך אים אויפגעוועקט. מיר זענען אַראָפּגעגאַנגען פון דעם צוג, אָבער דאָ, אַנשטאָט צו גיין מיט מיר, האָט ער גאָר פאַרקירעוועט צום באַן־גערטנדל. „ר׳ מאָטל״ — זאָג איך צו אים — ווהין גייט איר?״ אַ טרויעריק־פאַרשלאָפענער שמייכל באַווייזט זיך אויף זיין פנים און ער דערקלערט מיר: „צו וואָס איצט אַהיימגיין? אַז באַלד איז דאָך שוין פרימאָרגן און איך מוז זיך ווידער שלעפּן צו דער באַן. וועל איך שוין דאָ, אין גאָרטן, כאַפּן אַ דרימל״. און אַט זיצט ער שוין אויף אַ באַנק, אַ ווייסער מיט אַן אַראָפּגעלאָזענעם קאָפּ און שלאָפט. און ווו איז ער איצט? און וואָס איז געבליבן פון זיין „לא־תרצח״? אַנדערע האָבן דעם „לא״ אויסגעמעקט און מאָטל בענדער צוזאַמען מיט אַן עדה יידן זענען דערביי אויסגעמאָרדעט געוואָרן.

און עס האָט נישט געהאָלפן אַפילו משה גע־שיניאַקס תהילים־זאָגן. ער, משה, דער פרושקאָווער „תהילים־ייד״ איז געווען אַ שניידער. ער האָט אָפּגע־פינצטערט אַ לעבן אונטער דער פאַדלאָגע פון זיין נידעריק הילצערן הייזל. אַריינגעשלעפט אַלע קינדער אַהינצו און געהאָרעוועט, געמאַטערט זיך אַזוי לאַנג ביז מע וועט קענען אַרויסקריכן פון דעם לאָך. און פון הימל האָט מען אים געהאָלפן. און פאַר די אַלע שווערע טעג און שלאָפלאָזע נעכט, האָט מען זיך אַרויפגעאַרבעט, געקויפט צוויי הייזער און געהאַפט צו האָבן אַ ביסל נחת אויף די עלטערע יאָרן. אָבער איצט געניסן אַנדערע פון זיין האָפענונג און פראַצע.

איך וויל זיך אָפּרייסן פון די זכרונות. איך וויל זיך אַוועקרייסן פון דעם אָרט, ווו איך שטיי, פון שול־הויף. אָבער עס איז שווער. דאָ פלעג איך דאָך דורכלעבן די בעסטע שעהן פון מיינע קינדער־יאָרן. איך פלעג דאָ אַהערקומען מיט מיין טאַטן ע״ה און אַפילו אין די שפּעטערע יאָרן פלעג איך זיך פון מאָל צו מאָל אַריינכאַפּן בכדי צוליב צו טאָן מיינע עלטע־ן. דאָ האָבן מיר געפילט דעם יום־טוב, די נשמה יתירה. דאָ האָבן מיר נישט קיין מורא געהאַט פאַר

שקצים. דאָ האָבן מיר פּאַראַדירט מיט די נייע און דאָ אויך געטריבן ק׳נדסישע שטיק. ווי פלעגט מיין מאַמע ע״ה זאָגן? „ אַ שטאָט אַן אַ שול איז ווי אַ גוף אַן אַ נשמה״. איז די נשמה טאַקע שוין נישטאָ. איז עס שטיל דאָ ווי אויפן בית־הקברות.

איך פיל, אַז מער קאָן איך נישט בלייבן. איך מוז פון דאַנען אַוועק. אָבער פאַרן געזעגענען זיך הייב איך אויף מיינע אויגן און קוק צום לעצטן מאָל אויף דעם אָרט ווו די שול איז געשטאַנען. אָט־דאָ איז געווען די מזרח־וואַנט. דאָ איז געשטאַנען שלמה־הלל ז״ל דער שוחט, אין איין ווינקל, און הערש־יעקב אין אַנדערן, אַזוי ווי צוויי זיילן. בידע שוחטים זענען נפטר געוואָרן נאָך פאַרן חורבן. אָבער איך האָב צו זיי אַ טענה: ווו זענען אייערע חלפים? איר האָט דאָך די שטאַרקסטע אָקסן אַוועקגעקוילעט איינס־צוויי, טאָ פאַרוואָס זענט איר נישט געקומען מיט די חלפים אָפּהיטן אייער קהילה קדושה? איר האָט באַדאַרפט, על דעת הקהל, קוילען אויף רעכטס און אויף לינקס. איר האָט דאָך געלערנט: „עין תחת עין״ און „הבא להרגך השכם והורגו״. עס איז אַ מצווה, אַ באַפעל!!!

איך קאָן נישט מער. דער באָדן ברענט אונטער מיר. איך הייב אָן צו לויפן. איך לויף דורך דער „שטשאַנקע״. עס ווערט מיר שמעלער און לענגער און איך מוז פון דאַנען זיך אַרויסבאַקומען, פאַרלאָזן דעם שול־הויף. אַ דור, אַ קורצער, האָט דאָ צו דעם אייביקן גאָט געבעטן „למה עזבתני״? נאָר „ער״ אַליין ווייס!

פרישקאָוו, דעם 1טן מאַי 1946

ש. קאַרטשעווער

אַ ל״ג־בעומר אין פּרושקאָוו

די שולע האָט זיך געפונען אין הויז פון הענעך קעניגשטיין, אויפן דריטן שטאָק. דאָרט האָט אונדז איין מאָל געמאָלדן דער לערער קאָזשעבראָצקי, אַז איבערמאָרגן איז ל״ג־בעומר און מיר וועלן אַלע מאַרשירן אין וואַלד אַריין.

אַ גרויסע פרייד האָט אונדז אַלעמען באַהערשט. די גאַנצע שולע וועט מאַרשירן אין אַ לאַנגער ריי דורך די לאָנקעס און פעלדער. מע וועט קענען רייסן בלומען, און אין וואַלד, זאָגט מען, זענען דאָ פיל יאַגדעס. מע וועט זיך אויך מאַכן פייל־און־בויגן. מ׳ווייסט נאָך נישט גענוי אין וועלכן וואַלד מיר וועלן גיין, אין דעם קאָמאַראָווער אָדער דעם העלענאָווער? מ׳זאָגט, אַז דער העלע־

נאָווער וואַלד איז אַזוי גרויס, אַז מ׳זעט דאָרט נישט קיין סוף און מ׳קאָן לייכט פאַרבלאָנדזשעט ווערן.

די פּאַני באַשע ראָזענבלום פאַרשטערט אָבער אונדזער שמחה. זי זאָגט, אַז אויב דער „פּאַן בוג״ וועט געבן אַ רעגן וועלן מיר אַלע בלייבן זיצן אינ־דערהיים. אַז עס רעגנט ווערט מען אויסגעווייקט ווי אַ הערינג און דאָס קאָן די שולע נישט דערלויבן. זיצן מיר אין קלאַס אויף די בענק און שרייבן די „דיקטאַנדאַ״, וואָס די פּאַני באַשע דיקטירט אונדז. אָבער יעדע מינוט הייבן מיר אויף די קעפּ און קוקן אַרויס דורכן פענצטער אויפן הימל. דער הימל איז גרוי, פאַרוואָלקנט, און עס דוכט זיך, אַז אָט־אָט הייבט אָן צו רעגענען און אונדזער יום־טוב וועט פאַרשטערט ווערן.

די פּאַני באַשע לערנט אונדז פּויליש און רעדט נאָר פּויליש. איך האָב איר נאָך קיין מאָל נישט געהערט רעדן יידיש. איר טאַטע, ר׳ גוטמאַן ראָזענ־בלום, איז דווקא אַ פרומער ייד, אַ גביר, מיט אַ סקלאַד און צוויי הייזער, און רעדט דווקא יידיש מיט אַלעמען. איז פאַרוואָס קען זיין טאָכטער נאָר פּויליש?

לעבן מיר, אויף דער באַנק, זיצט רייזל האָבערמאַן. זי האָט אַ לאַנגן צאָפּ און צוויי פולע באַקן. איך גיב איר אַ שטויס מיטן עלנבויגן.

„זאָג מיר, רייזל, די פּאַני באַשע פאַרשטייט יידיש?״.

רייזל קוקט מיך אָן מיט אַ שפּאַטישן געלעכטער און פאַרקרימט זיך.

„ערשטנס, רופט מען מיך רוזשקאַ און נישט רייזל! און די פּאַני באַשע איז געלערנט און אינטעליגענט און דערפאַר רעדט זי נאָר פּויליש״.

„אָבער״ — זאָג איך — „דער לערער איז דאָך אויך געלערנט און אינטע־ליגענט און פאַרוואָס רעדט ער נאָר יידיש?״.

„איי״ — גיט רייזל אַ זאָג — „דו האָסט אַ קאָפּ פון אַן אייזל און פאַר־שטייסט גאָרנישט״.

„און דו האָסט אַ קאָפּ פון אַ כילאָק״ — ענטפער איך איר בייזערהייט.

זי גיט מיר אַ שטויס אין דער זייט. איך וויל איר צוריקגעבן, אָבער איך זע, אַז די לערערין שטייט ביי דער טאַבליצע און שרייבט עפּעס אַרויס פון אַ בוך מיט קאַליגראַפיש־שיינע בוכשטאַבן, וואָס מיר דאַרפן נאָכשרייבן.

מיר האָבן נאָך אַ לערערין, די פּאַני קירשענבוים, וואָס לערנט אונדז אַריטמעטיק. זי רעדט אויך נאָר פּויליש. זי איז זייער אַ שיינע. הויך, מיט בלאָנדע האָר, בלויע אויגן און שניי־ווייסע ציין. זי טראָגט אַ געפּאַסט ווייס קליידל און עס שמעקט פון איר מיט פּאַרפיום. זי איז זייער אַ שטרענגע. אויף אירע לעקציעס איז זייער שטיל אין קלאַס און מע מוז זיצן שטייף אויף די בענק. דעם חשבון מוז מען גוט אויסרעכענען. אַנדערש קאָן מען קריגן אַ „דוואָיקע״, אָדער אַפילו אַ „יעדינקע״.

אָט שטייט זי ביי דער טאַבליצע און דיקטירט אונדז אַ חשבון פון פּלוסן און מינוסן. מיר זיצן שטיל און שרייבן אין די העפטן. איך באַמערק, ווי רייזל שטעקט אַרויס אַ האַלבע צונג ביים שרייבן. זי טינקט איין די פעדער אין דעם

טינטער. אַ טראָפּן פאַלט אַרונטער אויף איר העפט. זי גיט אַ שאָקל די פעדער און באַשפּריצט אויך מיין העפט מיט טינט. איך דערלאַנג איר אַ שטויס און זי גיט מיר באַלד צוריק מיט אַ קניפּ אין דער האַנט און שרייט אויס: „אָשאָל!". איך גיב איר אַ ציִ ביים צאָפּ. זי וויל מיר דערלאַנגען צוריק, נאָר דאָ גיט אַ שפּרינג צו די לערערין מיט אַ געשריי אויף מיר:

„דו, לאָבוז איינער, צעפּ ווילסטו רייסן בעת דער לעקציע?".

„אָבער, פּראָשען פּאַני" — בעט איך זיך — „זי האָט דאָך מיך באַשפּריצט מיט טינט!".

„קיין איין וואָרט מער! שטעל זיך אַוועק אין ווינקל!".

בעת דער פּויזע רופט מיך אַריין דער לערער קאָזשעבראָצקי אין דער קאַנצעלאַריע.

„נישט שיין פון דיר" — מוסרט ער מיך — „מען טאָר נישט שטערן אין דער צייט פון דער לעקציע. דו דאַרפסט הערן וואָס די לערערין זאָגט און נישט רייסן קיין צעפּ".

„אָבער, לערער" — פאַרטיידיק איך זיך — „זי האָט מיך באַשפּריצט מיט טינט!".

„יאָ, אָבער נישט פון בייזן. דו מוזט מיר צוזאָגן, אַז מער וועט עס נישט טרעפן".

פאַרן לערער האָט מען דרך־ארץ. איך זאָג אים צו צו זיין גוט און ער שיקט מיך אַרויס שפּילן אויפן הויף.

*

ל״ג־בעומר זענען מיר געקומען זייער פרי אין שולע אַריין. דער פרי־מאָרגן איז געווען אַ טריבער און דער הימל — פאַרוואָלקנט. ס׳האָט אויס־געזען, אַז אָט־אָט הייבט אָן צו רעגענען און מיר וועלן זיך צוריקקערן אַהיים. די פּאַני באַשע איז געקומען מיט אַ רעגנמאַנטל אין האַנט. מיר רינגלען זי אַרום מיט בעטנדיקע אויגן און ווילן פון איר וויסן וואָס עס וועט זיין. זי הייבט מיט די אַקסלען און ווייזט אויפן הימל.

„דער „פּאַן־בוג" ווייסט וואָס עס וועט זיין. אויב עס רעגנט איז זייער נאַס אין וואַלד און עס איז אַפילו נישטאָ ווו זיך אויסצובאַהאַלטן".

אָבער אָט קומט אָן דער לערער און מיר לויפן אים אַנטקעגן מיט פרעגנ־דיקע פּנימלעך. ער שטעלט זיך אָפּ, שפּאַרט זיך אָן אויף זיין שטעקן און שמייכלט מיט זיכערקייט.

„זיכער וועלן מיר גיין. ל״ג־בעומר איז נאָר איין מאָל אין יאָר. און אויב עס וועט אַ ביסל רעגענען איז אויך נישט געפערלעך. קינדער דאַרפן זיך פאַרהאַרטעווען".

עס קומט צו פאָרן כיליאַק מיט אַ פערד און וואָגן. די פּאַני קירשענבוים שטעלט אונדז אויס אין אַ ריי אין צווייען און מיר מאַרשירן אַרויס אין דער ריכטונג פון דער לאָנקע. דער לערער גיינט נאָך אַ ביסל הינקנדיק אויף זיין

שטעקן. נעבן דעם קאַשטשאַל פאַרהאַלט זיך דער וואָגן און ער גייט אויף אים אַרויף.

דער הימל האָט זיך אויסגעלייטערט. די זון־שטראַלן האָבן זיך רחבותדיק צעלייגט אויף די ברייטע פעלדער, וואָס האָבן געצייטיקט מיט קאָרן, ווייץ און גערשטן. מיר מאַרשירן און הייבן אָן זינגען דאָס ל״ג־בעומר־ליד „היערה, היערה, בקשת וחץ״, וואָס דער לע־ער האָט אונדז געלערנט אין דער שולע. די פייגעלעך באַגלייטן אונדזער געזאַנג מיט אַ טרעלנדיקן טשווישטשען און פון דער ווייטנס טראָגט זיך אַנטקעגן דאָס רעגלמעסיקע קול פון אַ קוקאַווקע: קו־קו! קו־קו!...

מיר מאַרשירן פאַרביי די „גלינקעס״, ברייטע טיפע וואַסערן, ווו מען באָדט זיך זומער־צייט. פיל מענטשן זענען שוין דאָרט דערטרונקען געוואָרן. איך דערמאָן זיך פלוצלינג יענעם פרייטיק, ווען די מאַמע פון איצקאָפּ איז געלאָפן איבער די גאַסן מיט צעשויבערטע האָר און געשריגן מיט פאַרצווייפלונג: „ידן, האָט רחמנות, ראַטעוועט מיין זון! ער ט־ינקט זיך אין די גלינקעס!״ און ידן זענען געלאָפן אַהין דורך די פעלדער. איך בין זיי נאָכגעלאָפן און געזען, אַז די ברעגעס אַרום זענען פול מיט מענטשן און אַלע קוקן אויף די צוויי בערדיקע קעפּ, וואָס זענען געשווימען אין וואַסער און געזוכט. דאָס זענען געווען, איטשע דער חלב־ייד און יעקב מנקר. יעדעס מאָל, ווען זיי לאָזן זיך אונטערן וואַסע־, דוכט זיך, אַז מע וועט זיי שוין מער נישט זען. אָבער באַלד קומען זיי ווידער אַרויף, איינגעאָטעמט לופט, און ווידער אַרונטער זוכן. און די גאַנצע צייט שטייט איצקאָפּס מאַמע ביים ברעג און וויינט און יאָמערט. נאָך איניקע פרוון, גייען ביידע ידן אַרויס און אָטעמען שווער. די ידענע רייסט זיך אַרויס און וויל אַריינשפּרינגען אין וואַסער, אָבער מ׳האַלט זי אָפּ מיט כוח.

גייענדיק אַזוי, זע איך פאַ־ מיר יענץ בילד. פלוצלינג גיט די פאַני באַשע אַ שפּרינג צו צו מיר.

„וואָס האָסטו זיך אַזוי „פאַרגאַפיעט״? זע נאָר, אַלע קינדער זינגען און דו האָלטסט דאָס מויל פאַרמאַכט״.

איך מאַך זיך זינגען אָבער מיינע אויגן קוקן אין דער זייט. אָט זעט מען דעם רויטן פּאַרקן פון דעם בית־הקברות, ווו מ׳האָט איצקאָפּן קובר געווען...

אָבער אָט זעט מען שוין די הויכע סאָסנע־ביימער פון דעם קאָמאַראָווער וואַלד. די לערערין פאַ־האַלט אונדז ביים אַריינגאַנג און באַפעלט אונדז זיך האַלטן צוזאַמען און נישט אַוועקגיין, ווייל מ׳קאָן דאָ פאַרבלאָנדזשעט ווערן. מיר גייען אַריין. עס איז דאָס ערשטע מאָל, וואָס איך בין אין וואַלד. די טונקלקייט שרעקט מיך, אָבער די טרוקענער ריח פון די סאָסנע־ביימער פאַרשיכורט מיך מיט פרישקייט.

דער לערע־ הייסט אונדז זיצן אין אַ קרייז זיך אָפּרוען. שפּעטער הייבט ער אָן אונדז דערציילן וועגן ל״ג־בעומר, בר־כוכבא און רבי שמעון בר־יוחאי.

פלוצלינג, אין מיטן פון דער דערציילונג, דערנענטערט זיך צו אונדז אַ הויכער, ברייטפּלייציקער ייד מיט אַ שוואַרצע באָרד און שמייכלענדיק באַגריסט ער דעם לערער. ער זעצט זיך נעבן אונדז און הערט זיך איין, וואָס דער לערער דערציילט. ווען דער לערער פאַרענדיקט, נעמט דער ייד אַרויס אַ בייטל מיט זיסוואַרג און הייבט אָן פאַרטיילן צווישן די קינדער. באַלד האָט ער גענומען די פור מיטן פערד און איז פאַרשווונדן געוואָרן צווישן די ביימער. ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט און ער איז צוריק געקומען מיט קאַנען מילך, פרישע זעמל און געקאָכטע אייער און אָנגעהויבן עס פאַרטיילן.

מיר אַלע זענען נייגעריק געווען ווער עס איז דער גוטער ייד. די לערערין האָט אונדז דערציילט, אַז ער הייסט יעקב און וווינט אין דאָרף קאָמאַראָוו, איין ייד צווישן פיל פויערים, אויף יענער זייט פון וואַלד. דעם גאַנצן טאָג איז ער געווען מיט אונדז, געשפּילט זיך מיט אונדז צווישן די ביימער און געמאַכט אונדז פייל־און־בויגנס. און ווען מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי צו מאַרשירן אַהיים, האָט ער אונדז באַגלייט אַ שטיקל וועג און אָנגעזאָגט ווידער צו קומען איבעראַיאָר ל״ג־בעומר אין קאָמאַראָווער וואַלד. מיר האָבן אים צוגעזאָגט, און פול מיט איבע־לעבונגען מאַרשירט אין שטאָט אַריין מיט געזאַנג.

ש. קאַרטשעווער

פּרושקאָווער קצבים

אַן אומגעצוימטער פאַרלאַנג האָט מיך באַהערשט תמיד מיטצוגיין מיט מיין פאָטער אין שעכטהויז. איך פלעג הערן ביי אונדז אין יאַטקע ווי קצבים שמועסן זיך דורך וועגן דעם שעכטן פון קי, אָקסן, שעפּסן, קעלבער, און ביי מיר האָט זיך געפּלאָנטערט די פראַגע מיט נייגער: ווי אַזוי שעכט מען עס קי און קעלבער און פאַר־וואָס שעכט מען זיי?

יעדן דאָנערשטיק, נאָכן ערשטן פון חודש, פלעגט זיין ביי אונדז אַ גרויסער יאַריד און דער מאַרק־פּלאַץ קעגנאיבע־ ערנרייכס פאַיאַנס־פאַבריק פלעגט פול ווערן מיט קי, אָקסן, קעלבער, פערד אויף איין זייט פון מאַרק און פון דער צווייטער זייט שורות פון סטראַגאַנעס מיט שטאָף, שיך, שפּילצייג, נאַשערייען. שוין פאַרטאָג זענען פויערים פון די אַרומיקע דערפער געקומען מיט פולע וואָגנס קאַרטאָפל, קרויט, בוראַקעס און מייערן. טייל האָבן געטריבן פאַרויס בהמות און חזרים. און אַלץ האָט געשטראָמט צום מאַרק־פּלאַץ.

די גאַסן פון שטאָט ווערן פול מיט רעש און געפּילדער; די פערד הירזשען, די קי מעקען, די חזרים קוויטשען, סוחרים און קונים לויפן פון אַלע זייטן; די געשעפטן ווערן געעפנט גאָר פרי.

מיין טאַטע שטייט אויף שוין פאַרטאָג. ער דאַווענט אָפּ שנעל, כאַפּט אַריין אַ גלאָז הייסע טיי און צוזאַמען מיט זיין שותף, לייב קאַגוט, לויפט ער צום יאַריד. איך וויל זייער שטאַרק זיי נאָכלויפן. איך האָב ליב צו זען ווי די קצבים דינגען זיך מיט די פויערים. יצום ערשטן באַטאַפּט מען ביי דער בהמה די ביאָדרע, דעם פעדערהאַלדז, דאָן די זאַדניע. דער קצב מוז האָבן אַ געניט אויג אָפּצושאַצן די קו און איר וואָג. פון דעם איז אָפּהענגיק צי מ׳וועט פאַרדינען אָדער נישט ביי דעם דאָזיקן מסחר. דער פויער וויל אַ הויכן פרייז און דער קצב וויל, פאַר־שטענדלעך, אַראָפּדינגען. מ׳דינגט זיך לאַנג, מ׳קלאַפּט זיך אין די הענט, ביז מ׳קומט אַדורך.

אָבער ווי קום איך צום יאַריד, אַז פונקט אַכט אַזייגער אין דער פרי מוז איך שוין זיין אין דער שולע. די לערערין, באַשע ראָזענבלום, איז זייער אַ שטרענגע. איך בין שוין נישט איין מאָל געשטאַנען אין ווינקל מיטן פּנים צו דער וואַנט אַלס שטראָף פאַר פאַרשפּעטיקן זיך. דער לערער קאָזשעב־אָצקי איז שוין אַ בעסערער. ער באַשטראָפט נישט, נאָר גיט צו פאַרשטיין אין אַזאַ נאָענטע שפּראַך, אַז עס ווירקט. מ׳האָט אים ליב און מ׳האָט פאַר אים דרך־ארץ. איך האָב דעריבער באַשלאָסן, אַז איך וועל צום יאַריד נישט גיין, נאָר דערפאַר וועל איך נאָך מיטאָג לויפן אין שעכטהויז און זען וואָס מ׳טוט דאָרט.

צוריקקומענדיק פון דער שולע האָב איך שוין געטראָפן אויפן הויף צוויי קי צוגעבונדן צום שטאַל און אויפן אויסגעשפּאַנטן וואָגן, אויף געבעט שטרוי ליגן צוויי קעלבלעך און מעקען. איך בין שנעל אַריינגעלאָפן אין דער יאַטקע און שטיק געבליבן נעבן מיין טאַטן.

„טאַטע, איך וויל מיטגיין אין שעכטהויז".

„וואָס! אין שעכטהויז אַריין? איך נעם אַראָפּ דעם פּאַסיק, וועסטו האָבן אַ שעכטהויז. און אַז אָך און ווי צו דיר אויב דו וועסט אונדז נאָכלויפן!"

„לאָז אים מיטגיין, וואָס אַרט עס דיך" — רופט זיך אָפּ דער שותף, לייב קאַגוט, שאַרפנדיק דעם מעסער אין אַ שטאָל.

„מיש זיך נישט אַריין" — בייזערט זיך מיין פאָטער — „דו ווייסט דען וואָס פאַר אַ צרות איך האָב פון אים? די שקאָלע קאָסט געלט און ער מאַכט נישט די לעקציעס. אַ פויער וועט פון אים אויסוואַקסן. גאַנצע טעג לויפט ער אַרום און שפּילט אין פוטבאָל. ער צעררייסט איך פאַר שיך נאָך די אַנדערע. אַפילו שבת לויפט ער אַרום און קאַפּעט די פּילקע".

„אָ, דאָס איז נישט גוט — זאָגט צו מיר לייב — שבת טאָר מען נישט. עס איז אַן עבירה. דו ווייסט וואָס מע קריגט דערפאַר אויף יענער וועלט?"

„אוי, איך האָב שוין פון אים דאָס גיהנום אויף דער וועלט. ווען דוד „מזיק"

פּאַקט אים יענע וואָך וואָלט ער אים דערהרגעט אויפן אָרט. איצט גייט ער נאָך מיך „סקאַרזשען“ אין געריכט!“ — שרייט אויס מיין פּאָטער.

„וואָס איז געשען?“ — פרעגט שוין לייב נייגעריק.

„ער האָט געוואָרפן שטיינער אויף זיינע טויבן און איין שטיין האָט פּונקט געטראָפן דוד מזיקן אין קאָפּ אַריין. ער איז באַלד אַראָפּגעשפּרונגען פון דאַך און אָנגעהויבן אים יאָגן. אַ מזל, וואָס ער האָט אים נישט געקענט דעריאָגן“.

„אָבער איך האָב אים נישט געוואָלט טרעפן מיטן שטיין, נאָר איבערשרעקן די טויבן, אַז זיי זאָלן אַוועקפליען“ — בין איך זיך מודה.

„פאַרוואָס עפּעס?“ — פרעגט לייב קאָגוט.

„ווייל ער כאַפּט פרעמדע טויבן, און זיין ווייב, גוטקע, האַקט זיי אָפּ די קעפּלעך און קאָכט זיי אָפּ. איך האָב אַליין געזען ווי זי ציפּט די פעדערן פון די טויבן. איך האָב איר געזאָגט, אַז עס איז אַן עבירה, האָט זי זיך נאָך געריצט, אַז יעדעס מאָל מאַכט זי אַ יויך פון דריי טייבעלעך און עס איז זייער געשמאַק“.

„אַזוי גאָר? — וואונדערט זיך ר׳ לייב — זי האַקט אָפּ די קעפּלעך פון פרעמדע טויבן? אָבער ווי האָט עס דוד מזיק צייט צו כאַפּן טויבן? ער איז דאָך אַ שוסטער און אַרבעט דעם גאַנצן טאָג?“

„ער זיצט ביי אַן אָפענעם פענצטער, קלאַפּט מיטן האַמער און קוקט אין הימל אַריין. ווי נאָר ער דערזעט אַ פרעמדע טויב, וואַרפט ער אַוועק דעם שוך און שפּרינגט צו דער טויבן־בודע און יאָגט אַרויס זיינע טויבן. ער נעמט דאַן אַ לאַנגן דינעם שטעקן און פאָכעט מיט אים. די טויבן פליען אַרום דעם הויף, העכער און העכער, און די פרעמדע טויב מישט זיך אויס מיט זיי. דאַן שפּרינגט דוד אַראָפּ פון דאַך, וואַרפט אַוועק דעם שטעקן און נעמט פייפן שטילערהייט און שיטן גערשטן אויפן דאַך. די טויבן קומען צוריק און הייבן אָן פּיקן דעם גערשטן און צווישן זיי אויך די פרעמדע טויב. דוד מזיק פייפט ווייטער שטילערהייט און שיט גערשטן נענטער און נענטער צום אָפענעם טירל פון דער בודע. די טויבן שפּרינגען אַריין אין דער בודע און די פרעמדע טויב נאָך זיי. דאַן גיט ער אַ פאַרקלאַפּ דאָס טירל און די טויב איז שוין ביי אים אין האַנט. ער הייבט אָן רופן: גוטקע, גוטקע, קום אַהער, נאַדיר אַ טויב און האַק איר אָפּ דאָס קעפּל...“

„נישט גוט, נישט גוט“ — קראַצט זיך ר׳ לייב אין קאָפּ — „נעבעך אַ רחמנות אויף אַ טויב. און דערפאַר האָסטו אים געוואָרפן אַ שטיין אין קאָפּ?“

מיין טאַטע רייסט איבער: „וואָס איז עס דיין עסק? עס זענען דען דיינע טויבן?“

„ווייסט זען וואָס איך וועל טאָן“ — שריי איך אויס — „איך וועל נאָך צובינדן אַ שטריקל צום לייטער. ווען דוד מזיק וועט אַרויפקריכן אויפן דאַך, וועל איך געבן אַ צי און ער וועט צעברעכן דעם קאָפּ!“

„אוי, געוואַלד, אַן אומגליק צו מיר — שרייט מיין טאַטע — דוד מזיק איז דאָך אַ באַנדיט! ער קען דאָך אַפילו שטעכן אַ מענטש! איך וועל דיך אָנלערנען,

דו ממזר איינער״ ער גיט אַ קלאַפּ איבערן בופעט, כאַפּט אַראָפּ זיין פּאַסיק און גיט מיר אַ שמיץ איבער די פּלייצעס.

„שלאָג אים נישט״ — נעמט זיך אָן ר׳ לייב — „ער וועט שוין מער זיך נישט טשעפּען מיט דוד מזיקן. ער וועט דיך שוין פאָלגן״.

די פּלייצע טוט מיר ווי אָבער איך וויין נישט, נאָר איך בעט זיך ביי אים „טאַטע, וועסט זען איך וועל דיך פאָלגן. נאָר איצט נעם מיך מיט אין שעכטהויז״.

„אַהיים זאָלסטו גיין. איך וועל דיך היינט אָנלערנען, אַז דו וועסט מיך האָבן צו געדענקען!״. איך לויף אַרויס פון דער יאַטקע. איך האָב מורא ווידער צו קריגן איבער דער פּלייצע.

אין דרויסן ווערט שוין שטילער. די פּויערים צעפאָרן זיך אין זייערע דערפער. דאָס קלאַפּן פון די רעדער אויפן שטיינערנעם ברוק מישט זיך אויס מיטן קוואַקען פון די הינער און דאָס קוויטשען פון די חזרים. קולות הערן זיך פון הענעק בראָוועס קרעטשמע. איבערוועלכער עס הענגט אַ גרויסער שילד מיטן אויפשריפט „רעסטאַוראַציאַ״. פון דער קרעטשמע קומען אַרויס פּויערים און שפּרייזן מיט וואַקלענדיקע טריט, וויגנדיק זיך ביים גיין אַזוי ווי די וועלט וואָלט זיך געשאָקלט. אָט גייען צוויי פּויערים, האַלטן זיך ביי די אָרעמס און זינגען מיט שיכורע קולות. נאָך זיי גייט נאָך אַ שיכור. ער שרייט, דראָט מיט די פויסטן און זידלט עמעצן אין דער מאַמען אַריין. פּלוצלינג גיט ער זיך אַוואַקל, פאַלט אַריין אין רינשטאָק און הייבט אָן צו ברעכן. עס פאָרט אָן אַ וואָגן געשפּאַנט אין צוויי פערד און פאַרהאַלט זיך נעבן אים; עטלעכע פּויערטעס גייען אַראָפּ, הייבן אים אויף און שליידערן אים אין וואָגן אַריין.

איך שטיי ביים טויער פון אונדזער הויף און קוק זיך איין. אָט גייט פעלעק „מאָדער״ און טרייבט עטלעכע בהמות אין שעכטהויז אַריין. איך וויל מיט־לויפן און העלפן אים, אָבער איך האָב מורא פאַר דעם טאַטנס פּאַסיק. אין הויף זע איך, ווי דוד מזיק שטייט אויפן דאַך מיט אַ לאַנגן שטעקן; ער פאָכעט צו די טויבן, וואָס פליען אַרום אין דער הייך. זיינע שפּיזיקע בליקן פאַרהאַלטן זיך אויף מיר מיט פאַרדאַכט. ער קוקט צי איך האַלט נישט קיין שטיין אין האַנט. עס דוכט זיך מיר, אַז אָט־אָט, שפּרינגט ער אַראָפּ פון דאַך און הייבט אָן מיך יאָגן. איך לויף שנעל אַרויף אין דער שטוב און קוק אַרויס דורך דעם פענצטער אין גאַס אַריין.

פון פענצטער זע איך חיים־יונהן דעם בעל־עגלה. ער שפּאַנט איין זיין גניאַדע פערד און גיט אים צו עסן אַן אָבראָק געמאַכט פון קלייען און סעטשקע. דערנאָך נעמט ער אַ נאַסע שמאַטע און וואַשט אַרום דעם וואָגן, וואָס איז אַרומגעקלאַפּט מיט בלעך. אָט באַלד וועט ער פאָרן צום שעכטהויז, כדי צו ברענגען דאָס פליש פון די געשאָכטענע בהמות אין די יאַטקעס פון די קצבים.

חיים־יונה איז אַ הויכער ייד, מיט אַ שיטער, שפּיציק בערדל. זיין רעכטער פוס איז אַ ביסל אויסגעדרייט און ער הינקט אונטער ביים גיין, וויגנדיק זיך אין דער ברייט צוליב זיין שיטערער באָרד רופט מען אים דאָס „קאָזע־בערדל״.

מ׳האָט אים ליב, ווייל ער איז גוטמוטיק און קאָן נישט הרגנען קיין פליג. קצבים זאָגן, אַז מען קאָן אים אָנפּאַרטרויען נישט-געציילט געלט.

אין די פריערדיקע יאָרן איז ער געווען אַ „מקווה-ייד״, געוווינט אין אַ שטיבל אויפן שול-הויף נעבן דער מקווה. פּלוצלינג איז אים זיין פרוי געשטאָרבן און ער איז געבליבן אַן אַלמן מיט אַ קליין מיידעלע, ברײַנדל, וואָס האָט שטענדיק געוויינט און גערופן דער מאַמען. חיים-יונה האָט אָנגעהויבן קומען אין מיין טאַטנס יאַטקע און געקלאָגט מיט ביטערע טרערן, אַז ער וויל מער נישט זיין קיין מקווה-ייד, ווייל פון דעם האָט ער נישט קיין פרנסה און וויל מער נישט וווינען אין דעם שטיבל וווּ זיין ווייב איז געשטאָרבן; ער האָט נישט ווער עס זאָל עפּעס אָפּקאָכן פאַרן קינד...

קצבים האָבן זיך צוגעהערט, דורכגעשמועסט זיך וועגן דעם און באַשלאָסן, אַז מען מוז חיים-יונהן „שטעלן אויף די פיס״. פון שטעטל טאַרטשין האָט מען אים געשדכנט אַ גרושה, פייגע, וואָס האָט נישט געהאַט קיין קינדער. מ׳האָט זיי געדונגען אַ דירה, מ׳האָט אויך צונויפגענומען אַ ביסל געלט און אים געקויפט אַ וועגעלע צו פירן פלייש פונעם שעכטהויז. „אַ פערדל וועסטו שוין קויפן, ווען דו וועסט זיך דאַראָביען״ — האָט אים פּיוויש קצב אַ זאָג געטאָן׳

האָט זיך חיים-יונה איינגעשפּאַנט: צוגעפּעסטיקט אַ גראָבן שטריק צום פאָדערשטן טייל פון וואָגן, דעם צווייטן עק פאַרוואָרפן איבערן אַקסל, גענומען דעם דישעל און געשלעפּט דאָס וועגעלע. נאָר קצבים האָבן נישט געלאָזט אים שלעפּן אַליין און יעדעס מאָל, ווען דאָס וועגעלע איז געווען פול אָנגעלאָדנט, האָט מען צוגעלייגט אַ האַנט, אונטערגעשטופּט אַ ביסל, עס זאָל אים זיין גרינ־גער. און פאַר יעדער בהמה, וואָס ער האָט געפירט פון שעכטהויז, האָט ער באַקומען אַ זלאָטע, מיט אַ שטיקל פלייש אַלס צולאָג.

יעדעס מאָל, ווען איך פלעג זעען חיים-יונהן שלעפּן דעם וואָגן, פלעג איך צולויפן און העלפן אים שטופּן. חיים-יונה איז פון מיר צופרידן געווען און איין מאָל גיט ער מיר אַ זאָג: ״דו פאַרדינסט דיר טאַקע אַ מצווה, העלפנדיק מיר. נאָר וואַרט, אין גיכן קויף איך אַ פערדל מיט אַ גרויסן וואָגן און איך וועל דיך לאָזן מיטפאָרן מיט מיר און האַלטן די לייצעס״.

און איצט האָט שוין חיים-יונה אַ גניאַדע פערדל מיט אַ גרויסן וואָגן. און איך זע דורכן פענצטער ווי ער גרייט זיך צו פאָרן אין שעכטהויז. איך לויף שנעל אַראָפּ פון שטוב און לאָז זיך צו אים. „חיים-יונה, חיים-יונה, כ׳וויל מיטפאָרן!״

ער גיט אויף מיר אַ קוק פון אונטער די ברעמען און קראַצט זיך אין זיין שיטערן בערדל: „איך האָבן מורא, אַז דיין טאַטע וועט זיך בייזערן אויף מיר״.

„חיים יונה״ — זאָג איך — „איר האָט דאָך מיר צוגעזאָגט, אַז ווען איר וועט קויפן דעם פערד וועט איר מיך לאָזן מיטפאָרן און איך וועל קענען אויך האַלטן די לייצעס״.

ער גיט אַ מאַך מיט די לייצעס. „נו, מילא, געזאָגט איז געזאָגט. קריך אַרויף און וואָס ס׳וועט זיין, וועט זיין״.

מיט איין שפרונג בין איך שוין אויפן וואגן. חיים־יונה גיט אַ שמיץ און דאָס פערדל לאָזט זיך אין גאַלאָפּ. מיר פאָרן פאַרביי דעם קאַשטשאָל און פאַר־קירעווען אויף רעכטס מיטן זאַמדיקן שליאַך. עס הייבט אָן צו טריפן אַ רעגן. חיים יונה נעמט אַ פלאַנדעקע און מירביידע וויקלען זיך אַרום.

„זעסטו" — זאָגט ער צו מיר — „איך האָב דיר געזאָגט, אַז דו זאָלסט נישט מיטפאָרן. ווסעט ווערן נאַס. נו, האָט עס דיר געלוינט?"

אָבער אָט קומען מיר צום שעכטהויז. מיר פאָרן אַריין אין אַ גרויסן הויף, וואָס איז אַרומגעצוימט מיט אַ הילצערנעם פּאַרקאַן. אין ווינקל שטייען בהמות, צוגעבונדן ביי די הערנער און מעקען. דאָס שעכטהויז גופא איז אַ הויכע גע־ביידע פון רויטע ציגל מיט אַן אייזערנעם טויער ביים אַריינגאַנג. איך שפּרינג אַראָפּ פון וואָגן. איך האָב מורא, אַז דער טאַטע זאָל מיך נישט דעריזען און איך שלייך זיך נעבן דער וואַנט. פון אינעווייניק טראָגט זיך אַגרויס געפּילדער. איך דערזע פּיניע פּאַך אין אַ בלוט־באַפלעקטן פאַרטעך. ער שלעפּט אַ קו אין בנין אַריין. די קו וויל נישט גיין און מעקעט. מאַנעס זאַלצמאַן לויפט צו, גיט איר אַ דריי ביים ווידל און די קו לויפט אַריין אין שעכטהויז.

איך גיי אויך אַריין. אַ דעמפּיקער ריח פון פלייש און בלוט גיט מיר אַ קיצל אין נאָז. אַרום ליגן געשאָכטענע בהמות. קצבים שטייען אַרום און שינדן די פעל. די „פּאָסאַדסקע" איז פול מיט בלוט, און דער סטרוזש, מיט אַ בעזעם אין האַנט, קערט עס צו צום רינשטאָק ביי דער וואַנט. טייל בהמות הענגען שוין אויף די ווינדעס מיט אויפגעשניטענע בייכער. אויף די נאַרעס, אין מיטן, ליגן נאָך לעבעדיקע קעלבער מיט געבונדענע פיס און מעקען.

פּיניע פּאַך גיט אַ פאַרדריי די שטריק אויף די הערנער פון דער קו. דעם צווייטן עק בינדט ער צו צו אַן אייזערנעם רינג. דערנאָך נעמט אַ צווייטן שטריק און בינדט אַרום די פיס פון דער קו. מיין פעטער שמואל העלפט אים צו האַלטן די קו ביז זי איז פאַרקניפּט פעסט פון אַלע זייטן. דאַן גיט פּיניע אַ געשריי:
„הערש־יעקב, הערש־יעקב, די קו איז געבונדן, קומט אַהער שעכטן!"

די קו מעקעט ביטערלעך און איך שטיי פאַרגאַפט און קוק. איך דערזע ווי דער שוחט דער־נענטערט זיך מיט אַ גלאַנציקן, לאַנגן מעסער. איך קאָן מער זיך נישט איינהאַלטן און איך שטעל זיך אים אין וועג.

„הערש־יעקב, שעכט זי נישט. כ'בעט אייך, שעכט נישט!"

ער בלייבט שטיין צעטומלט. „וואָס? וואָס ווילסטו? כ'זאָל נישט שעכטן? פאַרוואָס זאָל איך נישט שעכטן?"

„הערש־יעקב, שעכט זי נישט, וואָס האָט זי געזינדיקט? פאַרוואָס קומט איר עס? כ'בעט אייך, איר זענט דאָך אַזאַ גוטער!"

הערש יעקב קוקט אויף מיר מיט אַ וואַרעמען קוק. אַ שמייכל צעלייגט זיך אויף זיין פּנים. אין זיין ווייסער באָרד אַריין. „ביסט אפשר גערעכט... די קו האָט טאָקע נישט געזינדיקט. כ'וועל נישט שעכטן". און מאַכט, כלומרשט, עטלעכע טריט אויף צוריק מיטן חלף אין האַנט.

פיניע שטייט איינגעבויגן און האַלט פעסט די קי. ער זעט ווי דער שוחט דערווייטערט זיך און הייבט אָן צו שרייען.

„הערש־יעקב, ווי לאַנג וועל איך אַזוי שטיין איינגעבויגן און האַלטן דעם קאָפּ? כ׳וועל דאָך קריגן אַ הויקער״.

דער שוחט ווייזט אויף מיר. „ער לאָזט מיך נישט שעכטן און ער איז דאָך אויך געדעכט. עס איז אַ רחמנות אויף דער קו״.

„משה! משה!״ — שרייט פיניע „דערבאַרעם זיך, קום אַהער, ער לאָזט דאָך נישט שעכטן״. מיין טאַטע לויפט צו, דערזעט מיך און כאַפּט מיך פאַר דער האַנט.

„וואָס? דו ביסט געקומען אַהער? ווי אַזוי ביסטו געקומען אין שעכטהויז אַריין?

איך שטיי אַ צעשראָקענער, אָט באַלד נעמט דער טאַטע אַראָפּ דעם פּאַסיק.

„איך, איך בין מיטגעפאָרן מיט חיים־יונהן, אויפן וואָגן״.

„חיים־יונה!״ — שרייט אויס דער טאַטע — „ווער האָט דיר דערלויבט אים מיטצונעמען אין שעכטהויז אַריין?״

חיים־יונה קראַצט זיך אין זיין בערדל און שטייט ווי אַ שולדיקער.

„ער האָט זיך דאָך אַזוי געבעטן, האָב איך אים מיטגענומען״.

„איז ווער איז עס זיין טאַטע, דו צי איך?״

„יאָ, יאָ, ביסט גערעכט, כ׳וועל אים שוין מער נישט מיטנעמען אַהער״.

מיין טאַטע שטייט מלא כעס. „אַהיים זאָלסטו גיין, דו שייגעץ״ און גרייט זיך אַראָפּצונעמען דעם פּאַסיק. נאָר דאָ גייט צו לייב קאַגוט און פרובירט אים באַ־רויקן.

„שלאָג אים נישט, משה, לאָז אָפּ. ווי קאָן ער איצט גיין? עס רעגנט דאָך דרויסן״.

מיין טאַטע גיט אַ קוק און זעט ווי עס פּאַלט אַ רעגנדל. ער פירט מיך צו צו אַ ווינקל, ביי דער וואַנט, און באַפעלט מיר: „דאָ זאָלסטו שטיין ביז איך וועל פאַרטיק ווערן. כ׳וועל דיך שוין אָנלערנען אין דער היים צו פאָלגן אַ טאַטן״.

„משה, קום שוין, מע דאַרף אַראָפּשינדן די פעל״ — שרייט צו אים ר׳ לייב און גיט מיר אַ ווינק ווי צו זאָגן „האָב נישט קיין מורא, כ׳וועל דיך נישט לאָזן שלאָגן״. איך בין דאַנקבאַר אים און פיל זיך צו אים נאָענט.

דערווייל גיט פיניע אַ דריי אַרונטער דעם קאָפּ פון דער קו. דער שוחט בייגט זיך אַרונטער מיטן חלף און מיט אַ פלינקן שניט איז עס שוין אין דעם האַלדז פון דער בהמה.. ס׳בלוט גיט אַ שפריץ, די בהמה גיט אַ צאַפּל, שמייסט מיט עק און פאַלט אַרונטער. איך פאַרשטעל זיך דאָס פּנים מיט די הענט, אָן איבלעניש כאַפּט מיך אַרום. דער שוחט בלייבט שטיין נעבן מיר און ווישט דעם חלף מיט אַ ווייסער שמאַטע און מאַכט מיט די הענט, אַז ער איז נישט שולדיק. ער ווייזט אויף פיניען און שמייכלט.

פיניע צעבייזערט זיך. „אַ חוצפּה פון אַ ייִנגל. קומט אַהער און לאָזט נישט שעכטן. איך וועל דיר נאָך ווייזן!" און ער דראָט מיר מיט זיין פויסט.

דערווייל שרייט שוין חיים קצב צום שוחט, ער זאָל קומען באַקוקן די לונג און לעבער, און גדליה וויל ער זאָל בודק זיין די קו און ר' הערש־יעקב דער־ווייטערט זיך פון מיר.

ביי מיר פּלאָנטערן זיך די געדאַנקען. ווי קומט עס צו דעם גוטמוטיקן הערש־יעקב צו האַלטן אַ חלף? ער איז דאָך אויך דער חזן, און זיין „כל־נדרי" איז דאָך אַזוי פיל מיט צער און האַרץ און דאָ שטייט ער גאָר און שעכט! און דער צווייטער שוחט, ר' שלמה הלל? פאַרוואָס טוען זיי עס?

איך דערזע, ווי ר' יעקב מנקר, מיט דער ברייטער באָרד, אָנגעטאָן אין אַ שפּאַנצער, שטייט ביי אַ ברייטן טיש און שניידט מיט אַ שאַרפן מעסער די לאַנגע קישקעס. און ער איז דאָך אויך אַ מלמד און לערנט מיט קליינע קינדער. עפּעס שטימט דאָ נישט. דאָס קליינע קעפּל פון אַ קינד פאַרשטייט עס נישט!

נאָר דאָ זע איך פּלוצלינג ווי חיים קצב ברענגט אַריין אַ קליין קעלבל צום שעכטן. ער וואַרט אויפן שוחט. נאָר יענער איז פאַרנומען ביי דער קו. לאָזט ער ליגן דאָס קעלבל און גייט דערווייל טאָן אַנדערע זאַכן. דאָס קעלבל ליגט און מעקעט. איך שטעל זיך אַוועק נעבן אים און הייב אָן צו גלעטן זיין פעל. איך זע אַז זיינע פיסלעך זענען געבונדן מיט אַ שטריקל. איך גיב שנעל אַ צי ביים שטריק. דער שלייף בינדט זיך אויף. דאָס קעלבל פאַלט אַרונטער, גיט זיך באַלד אַ שטעל אויף און שפּרינגט אַרויס פון שעכטהויז.

הערש־יעקב שטייט פון דער ווייטנס, קוקט זיך צו און שמייכלט. פיניע קוקט אויך און לאַכט. עפּעס גיט מיר אַ קלאַפּ אין האַרצן. איך פיל די סכנה. איך לויף אַרויס און בלייב שטיין ביי דער אַנדערער זייט פון דער טיר. חיים לויפט צו און זוכט דאָס קעלבל און איך לויף און זוך ווי זיך צו באַהאַלטן. דאָס קעלבל שפּרינגט אַרום אויפן הויף. חיים לויפט אַרויס, גיט עס אַ כאַפּ און שלעפּט עס אַריין אין שעכטהויז. עס איז אַ געטומל. פיניע לאַכט. חיים שרייט אויף מיין טאַטן. דער סטרוזש האָט מיך דערזען אין מיין באַהעלטעניש און ווייזט מיין טאַטן. דער טאַטע לויפט צו, כאַפּט מיך פאַר אַ האַנט, גיט מיך אַ כאַפּ ביים אויער און ציט מיך אַריין אינעווייניק.

דער שוחט בעט זיך שטילערהייט ביים טאַטן מיך נישט צו שלאָגן. אָבער דער טאַטע הערט אים נישט און שרייט: "חיים־יונה, חיים־יונה, וואָס האָסטו אים געברענגט אַהער? שוין זאָלסטו אים צוריק נעמען."

חיים־יונה פאַרעט זיך שוין ביים וואָגן, וואָס איז אָנגעפּילט מיט פלייש. ער קראַצט זיך ביים בערדל און בעט זיך: „בייזער זיך נישט, משה, אָט נעם איך אים צוריק. מער וועל איך אים שוין נישט מיטנעמען". איך קלעטער אַרויף אויפן וואָגן און מיר פאָרן.

*

פרייטיק ביינאַכט, נאָכן עסן, פלעגן טייל פרושקאָווער קצבים קומען צו

אונדז אין שטוב אַריין. מיין מאַמע פלעגט זיי מכבד זיין מיט טיי און קיכלעך. געקומען זענען חיים בראַנד און הערשל ליאַך, לייב קאָגוט און גדליה גאָלדע, לייבל איזראַעלעוויטש און פּיווּיש בראַנד. יעדעס מאָל, ווען די טיר האָט זיך געעפנט איז שוין מיין מאַמע גרייט געווען מיט אַ שטול פאַרן גאַסט און מיט אַ גלעזל טיי. מען איז געזעסן ביז שפּעט אין דער נאַכט און געשמועסט.

גערעדט האָט מען פון פּרנסה. ווער עס האָט געהאַט אַ גוטע וואָך און ווער איז אַריינגעפאַלן מיט דער קו. חיים קצב פלעגט פאָרן אויף יאַרידים קיין בלוינע, וויִשיגראָד און אַמשינאָוו און פון יעדן יאַריד האָט ער געהאַט עפּעס צו דער־ציילן. אויך פלעגט ער רעדן פיל קעגן זיין שונא, מאַנעס „מאַנדזשאַק" און זיין גויישן שותף, באַלדער. חיים האָט זיי נישט געקאָנט מוחל זיין וואָס זיי האָבן אים אויסגעכאַפּט דאָס צושטעלן פלייש צו דעם טוואָרקי־שפּיטאָל. חיים האָט אַ לאַנגע צייט געפירט אונטערהאַנדלונגען מיטן דירעקטאָר פון שפּיטאָל, געטרונקען מיט אים אַ לחיים און איז געווען זיכער, אַז אָט־אָט און דער קאָנטראַקט איז שוין געחתמעט. נאָר דאָ האָט מאַנעס זאַלצמאַן אַריינגעלייגט אים אין האַנט אַ „שיינע מוינה" און צוזאַמען מיט באַלדערן אויסגעכאַפּט דאָס געשעפט. חיים האָט עס אים קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

„מע וואָלט געקענט לעבן נאָר מע לאָזט נישט — פלעגט ער זיך באַקלאָגן — איי, טוואָרקי איז דאָך אַ שמאַלץ־גרוב. מאַניס מיטן גוי מאַכן דאָך דאָרט אוצרות. ווען איך בין דאָרט וואָלט איך איך אַלעמען דאָ גענומען אין שותפות".

גדליה גאָלדע האָט געהאַט אַנדערע טענות קעגן די נאַדעזשינער קצבים. יענע פלעגן יעדן פאַרטאָג ברענגען פלייש צו אונדז אין שטאָט און עס פאַר־קויפן צו די גוייִשע קצבים. זיי פאַרקויפן מיט 10 גראָשן ביליקער דעם קילאָ און יענע קויפן ביי זיי און מיר שטייען מיט פאַרלייגטע הענט און קוקן. אַז עס ווערט טריף אַ בהמה איז נישטאָ וועמען צו פאַרקויפן, באַקלאָגט זיך גדליה.

איין מאָל, האָבן די פּרושקאָווער קצבים באַשלאָסן אַנטקעגנשטעלן זיך מיט כוח און פאַרשטעלן די נאַדעזשינער דעם וועג. „איין מאָל פאַר אַלע מאָל! פּרנסה־מלחמה! זיי, אָדער מיר!" און פאַרטאָג האָבן זיך די פּרושקאָווער קצבים אַ לאָז געטאָן אין וועג צום דאָרף נאָווע וויעש בכדי צו פאַרהאַלטן דאָרט די נאַדעזשינער.

געגאַנגען זענען גדליה מיט זיינע צוויי ברידער־גבורים; אשר און שיען מיט שטעקנס און באַנקעס פון נאַפט אין זייערע הענט; געגאַנגען איז חיים בראַנד מיט זיין ברודער פּיווּיש; געגאַנגען איז מיין טאַטע מיט הערשל ליאַך און לייביש איזראַעלעוויטש מיט זיין זון חנן; און געגאַנגען איז לייב קאָגוט.

ביים דאָרף, ווען די נאַדעזשינער זענען אָנגעקומען מיט די פורן פלייש, האָט זיך גדליה אַ שטעל געגעבן אין מיטן וועג, אויפגעהויבן די האַנט און אַ געשריי געטאָן אויף דייטש: „האַלט!" חיים האָט אויך אויפגעהויבן זיין האַנט און אויס־געשריגן אויף רוסיש: „סטוי! דאַוואַי נאַזאַד!"

די נאַדעזשינער קצבים זענען אָבער אויך נישט קיין „מפּיל־קינדער". אהרן־

יעקב, נתן, וואָלף־בער זענען צוגעגאַנגען צו גדליהן. „וואָס, איר גייט אונדז שלאָגן אַנו, פּרובירט נאָר. מיר האָבן פאַר אייך קיין מורא נישט!"

גדליה האָט זיך צעשריגן: „איר גייט אויף אונדזער לעבן, וועלן מיר גיין אויף אייער לעבן".

„איר נעמט אונדז אַוועק דעם ביסן פון מויל! דאַוואַי נאַזאַד קיין נאַדאַזשין! — האָט חיים געביילט מיט די פויסטן.

„מיר האָבן דאָס רעכט צו פאַרקויפן ווו מיר ווילן!" — שטעלט זיך נתן אַנטקעגן.

דערווייל איז אָשר גאָלדע צוגעגאַנגען מיטן נאָפּט צום וואָגן, אָבער דאָ האָט אים הערשל ליאַך אָנגעכאַפּט ביי דער האַנט און מיין טאַטע האָט אים אַוועקגעשלעפּט פון דאָרטן. די נאַדעזשינער זענען געוואָרן צעטומלט און אהרן־יעקב אָנגעהויבן שרייען:

„יידן, וואָס גייט איר טאָן? מיר האָבן דאָך אויך ווייבער מיט קינדער און מיר דאַרפן אויך לעבן! וואָס זאָלן מיר טאָן, נעמען טאָרבעס און גיין איבער די הייזער?"

„פאַרקויפט אייער פלייש אין נאַדעזשין און נישט אין פרושקאָוו" — שרייט אָשר און וויל באַגיסן די פור מיט נאָפּט. מיין טאַטע און לייב קאָגוט לאָזן נישט צו.

„זיי זענען אויך יידן און מע טאָר זיי נישט אומגליקלעך מאַכן" — טענהן זיי אייך. צום סוף זענען די נאַדעזשינער דורכגעפאָרן און צו קיין מלחמה איז עס נישט דערגאַנגען. אָבער זינט דאַן האָט חיים קצב טענות צו הערשלען און צו מיין טאַטן און יעדן פרייטיק צו נאַכטס קומט ער מיט דעם אַרויס:

„אַז מ'גייט אין מלחמה אַריין דאַרף מען קענען פולווער שמעקן. נו, זעט, די נאַדעזשינער ברענגען ווידער פלייש און איר? גוט אַזוי אויף אייך!"

און ווי אַזוי מ'גייט אין מלחמה אַריין, דאָס ווייסט חיים זייער גוט. ער איז אַן אויסגעדינטער ניקאָלאַיעווסקער סאָלדאַט. אין 1914 איז ער מאָביליזירט געוואָרן און געדינט אין אַ קאָזאַצקער קאַוואַלעריע־ראָטע און „מאַטושקאַ ראַסייאַ" איז אים גוט באַקאַנט. געווען איז ער אין די בערג פון אוראַל, דורכמאַרשירט סיביר און געווען אַפילו אין מיטל־אַזיע. און אַז ער הייבט אָן דערציילן פון די שלאַכטן און פראָנטן זיצט מען פאַרגאַפט. און איך הער ווי די ערד פלאַצט אונטער די שראַפּנעלן און קאָזאַקן פליען אויף פערד מיט פּיקעס אין די הענט און שרייען: הוראַ! הוראַ!

איך געדענק, ווי איין מאָל האָט חיים דערציילט ווי מען האָט געוואָרפן גראַנאַטן רייטנדיק אויף די פערד. ער האָט דערביי אַ פּאָכע געטאָן מיט דער פויסט און געטראָפן זיין ברודער פייוויש גלייך אין פּנים אַריין. פייוויש האָט אַ שפּיי געטאָן מיט בלוט און זיך צעשריגן:

„וואָס עס האָט זיך מיר געחלומט די נאַכט און יענע נאַכט זאָל אויסגיין צו דיין קאָפּ! האָסט דאָך מיר אויסגעהאַקט אַ צאָן!!!..."

מיין פעטער שמואל האָט אויך געהאַט וואָס צו דערציילן. ער איז געווען

אַ מאַטראַז אין דעם טשאַרנאָמאָרסקער פּלאַץ (דאָ קומט אַריין אונדזער שכן, אברהם מאָנקאָבאָסקי, מיט אַ צייטונג אין האַנט, און זעצט זיך אַוועק הערן די מעשיות). און מיין פעטער דערציילט:

„אַז די שיף גייט אויפן ים זעסטו נאָר הימל און וואַסער. דו פילסט אַפילו נישט ווי די שיף שווימט. אָבער קוים ווערט אַ שטורעם, זאָל זיך דער הימל מרחם זיין! דער ים ווערט אויסגעמישט מיטן הימל, די כוואַליעס שפּרינגען איבער דער שיף און די שיף אַליין וויגט זיך ווי אַ פּילקע. אַ שרעק נעמט אַרום. די גויים צלמען זיך און די יידן, להבדיל, זאָגן תהילים. און אונטער דער שיף שווימען נאָך וואַלפיש און יעדער פון זיי איז גרויס ווי עוג מלך הבשן. זיי שווימען נאָך דער שיף און וואַרטן זי זאָל זיך אומדרייען און דאַן שלינגען זיי איין די מענטשן".

דאָ רייסט אים איבער חיים קצב. „וואָס קלאַפּסטו אין קאָפּ אַריין, ווי קאָן אַ פיש איינשלינגען אַ מענטש?"

„יאָ, יאָ", — רופט זיך אָפּ אונדזער שכן, ר׳ אברהם, פון זיין ווינקל אַרויס — „יונה הנביא איז טאַקע איינגעשלונגען געוואָרן און געלעבט אינעם בויך פון אַזאַ וואַלפיש פערציק טעג, ביז ער האָט אים אויסגעשפּיגן ביים ברעג פון נינוה".

„איך פאַרשטיי נישט" — קראַצט זיך חיים קצב אין קאָפּ — „ווי אַזוי קאָן מען דאָס לעבן פערציק טעג אין בויך פון אַ פיש?"

„נו, און וואָס פאַרשטייסטו שוין יאָ" — ענטפערט אברהם מיט ביטול — „ווען דו קענסט לערנען וואָלסטו געזען אַז אַזוי שטייט געשריבן אין די הייליקע ספרים, ווי יונה הנביא איז איינגעשלונגען געוואָרן".

חיימען פאַרדריסט עס. „„און דו מיינסט, אַז ווען מען ווערט אַ גביר ביים האַנדלען מיט מעל, פאַרשטייט מען שוין אַלץ?"

אברהם ענטפערט נישט. ער שפּרייט פונאַנדער די צייטונג און הייבט אָן לייענען. פּיוויש גיט אַ קרעכץ און בעט נאָך אַ גלעזל טיי.

„וואָס קרעכצסטו אַזוי?" — פרעגט אים גדל־

„איי" — שאָקלט פּיוויש מיטן קאָפּ — „געווען אַ מלחמה. מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן און דער צאַר־באַטיושקאַ האָט איינגענומען אַזאַ שוואַרצן סוף...

חיים גיט אַ מאַך מיט דער האַנט. ער איז געווען אין רוסלאַנד ווען די רעוואָ־לוציע איז אויסגעבראָכן. קערענסקין האָט ער אַליין געזען און טראָצקין האָט ער געהערט רעדן. ער געדענקט ווי די באָלשעוויקעס זענען אַריין אין ווינטער־פּאַלאַץ, געכאַפּט דעם צאַר ניקאָליי מיט זיין פאַמיליע און אַראָפּגעשלעפּט אין אַ קעלער. דזשערזשינסקי האָט געגעבן אַ באַפעל צו שיסן און טררראַך! קיין זכר פון זיי נישט געבליבן. אַפילו דעם צאַרעוויטש האָט מען דערשאָסן...

„און ווער מיינסטו איז אין דעם אַלעם שולדיק?" — רופט אויס לייב קאָגוט — „ראַספּוטין! דער ראַספּוטין האָט דעם צאַרישן הויף געברענגט צו אַזאַ בראָך!"

„וואָס עפּעס ראַספּוטין" — שרייט אויס חיים — „וואָס קלאַפּסטו אין קאָפּ אַריין? ראַספּוטין איז דאָך שוין דאַן געווען טויט?"

„יאָ, ראַספּוטין" — בלייבט לייב ביי ס'זייניקע — „ער האָט עס אָנגערעדט דעם צאַר צו גיין אין אַ מלחמה קעגן דעם דייטש. ווייסטו דען וואָס פאַר אַ פויגל ער איז געווען? וויפל נקבות ער האָט געהאַט? אַפילו די צאַרינע איז געווען אין אים פאַרלאַבטשעט..."

איך שאַר זיך אַרויס פון ווינקל נענטער צו לייבן. איך וויל הערן ווער זענען עס די באָלשעוויקעס און ווער איז געווען ראַספּוטין. נאָר דאָ דערזעט מיך מיין מאַמע, כאַפּט מיך ביי דער האַנט און שלעפּט אַריין אין צווייטן צימער. „שלאָפן זאָלסטו גיין. ביסט נאָך צו קליין אַזעלכע זאַכן צו הערן".

איך וויל נישט גיין שלאָפן. איך בין גרייט צוצוהערן זיך אַ גאַנצע נאַכט, נאָר דער טאַטע גיט אויף מיר אַ שאַרפן קוק. איך בין שוין גרייט צו גיין, נאָר פּלוצלינג עפנט זיך די טיר און עס קומט אַריין פּיניע פּאַך.

ער איז אָנגעטאָן אין אַ גראַנאַטן, אויסגעפּרעסטן אָנצוג, מיט אַ בינדע מיט אַרבעסלעך און פון אונטער דעם קאַפּעליוש שטאַרצט אַרויס ווויליונגעריש אַ שוואַרצע טשופּרינע. ער בלייבט שטיין ביי דער טיר, שמייכלט אַ ביסל אומבאַהאָלפן, און גיט אַ זאָג:

„איך בין געקומען אייך אַלעמען איינלאַדן אויף מיין חתונה!"

„זאָל זיין מיט מזל, פּיניע" — שטרעקט אויס צו אים חיים אַ לאַנגע האַנט — דו זעסט, אויף אַלעם קומט אַ צייט".

„איך קום איצט פון דעם קלעזמער, משה „גאַגע". איי, רייסט ער אַ פּריז! ער וויל 75 זלאָטעס פאַר אַ נאַכט שפּילן! נו, מילא, כ'בין מיט אים דורכגעקומען".

„עס מוז דען זיין אַ חתונה מיטן גאַנצן קנאַק? — פרעגט גדליה — עס קאָסט דאָך אָפּ אַ מאַיאָנטעק מיט געלט. איז נישט גענוג בלויז אַ חופּה שטעלן?"

„ניין" — ענטפערט פּיניע — „אַז יאָך האָב חתונה מוז עס זיין ווי עס דאַרף צו זיין. בראָנפן וועט זיך גיסן ווי וואַסער און טאַנגאָ און פּאָקסטראָט מוז מען טאַנצן".

„זעצט אייך, פּיניע" — זאָגט די מאַמע — „טרינקט אַ גלעזל טיי".

„אַ שיינעם דאַנק, אָבער איך קאָן נישט זיצן. איך מוז לויפן, ווייל די כלה וואַרט אויף מיר ביי דער „לוטניאַ". פּיניע געזעגנט זיך און לויפט אַרויס.

„יעדער מענטש האָט זיך זיין מזל — שאָקלט חיים מיטן קאָפּ — גוט וואָס ער האָט חתונה. אוי, האָט ער זיך אָנגעליטן. איך האָב אים דאָך קוים אָפּגעראַטעוועט פון טויט ווען ער האָט זיך געוואָלט דאָס לעבן נעמען".

און חיים דערציילט די מעשה. ווען פּיניע איז אַלט געווען עלף יאָר איז אים די מאַמע געשטאָרבן. און דער טאַטע, מעכל שניידער, איז געבליבן מיט דריי קינדער און אָן פּרנסה. ער פלעגט איבערניטשעווען אַלטע בגדים און אַרומגיין איבער די דערפער און זיי פאַרקויפן. די קינדער זענען תמיד געווען הונגעריק, נישט אַרומגעוואַשן און אָפּגעריסן. שטאָטישע יידן פלעגן רחמנות האָבן און גיבן די קינדער עפּעס צו עסן. פּיניע פלעגט תמיד האָבן טענות צו זיין טאַטן,

הלמאי ער גיט זיי נישט צו עסן. אָבער מעכל שניידער פלעגט ענטפערן: „כ׳וועל נישט גנבענען פאַר אייך". איז איך מאָל אַ געדאַנק אַריין פיניען אין קאָפּ, אַז אַן אַ מאַמען לוינט נישט צו לעבן. ער איז אַוועק אין דער אַפּטייק, געקויפט אַ פלעשל יאָד און אונטער די אויגן פון זיין טאַטן עס אױסגעטרונקען.

מעכל שניידער האָט אָנגעהויבן צו שרייען נאָך הילף. מענטשן זענען זיך צונויפגעלאָפן. חיים קצב האָט זיך געלאָזן אין זיין פור און אין אַ גאַלאָפּ געברענגט חיים דעם פעלטשער. ער האָט אויף פיניען אַ קוק געטאָן און געהייסן באַלד ברענגען זויערמילך. וואָלף־בער, דער נאַדעזשינער קצב, וואָס איז פּונקט דאָ געווען, איז אַריינגעלאָפן צו שרהקען אין דער מילך־בויד אַ כאַפּ געטאָן אַ טאָפּ זויערמילך און שנעל געלאָפן צו פיניען. פיניע האָט זיך נישט געלאָזט ראַטעווען. ער האָט געוואָרפן מיט די הענט און געשריגן: „כ׳וויל נישט לעבן! אָן אַ מאַמען דאַרף מען נישט לעבן!" וואָלף־בער האָט אים פונאַנדערגעריסן די הענט, צוגעהאַלטן דעם קאָפּ און חיים קצב האָט אים אַריינגעגאָסן די זויערמילך אין האַלדז אַריין. דערנאָך האָט מען פיניען אַרויפגעלייגט אויפן וואָגן און אַוועקגעפירט אין שטאָטישן שפּיטאָל.

ווען פיניע איז אַרויס פון שפּיטאָל האָבן די קצבים באַשלאָסן צו מאַכן פון אים אַ „לייט"... מ׳האָט אים מיטגענומען אין שעכטהויז אַריין און וואָלף־בער האָט אים געלערנט שינדן די פעלן, און חיים קצב האָט אים געוויזן ווי אַזוי צו האַקן אַ בהמה־פלייש. פיניע איז געוואָרן אַ לייט. ער אַרבעט ביי מאַנעס זאַלצמאַן און אויך ביי אַנדערע קצבים און פאַרדינט געלט.

חיים בראַנד איז צופרידן וואָס פיניע גייט חתונה־האָבן. ער שאָקלט מיטן קאָפּ און זאָגט: „זאָל אויך פאַר דעם יונג אַ ביסל אויפשיינען די זון. עס איז אים שוין גענוג פינצטער געווען".

שאול קאַרטשעווער

ביי סורקען אין בויד

ביי סורקען — בערל דוכניצער — אין דער מילך־בויד, האָבן ווייבער דערציילט גענוי ווי אַזוי שלמה־הלל דער שוחט האָט אַראָפּגעלאָזן זיין עלטסטן זון, היימען, צוויי פּייערדיקע פּעטש און אים אַרויסגעטריבן פון שטוב. און דאָס אַלץ צוליב דעם לערער קאָזשעבראָצקי. ער האָט חיימען אָפּגעריסן פון דער גמרא און אַראָפּגעפירט פון דרך הישר.

קיילע האָפמאַן, משה דאָזערס ווייב, האָט זיך געשווירן ביי אירע קינדער,

אַז זי האָט אַליין געזען, מיט אירע אייגענע אויגן, ווי שבת האָט דער לערער שפּאַצירט מיט חיימען איבער דער לאָנקע און אַריינגערעדט אין אים. חיים האָט זיך צוגעהערט און געשאָקלט מיטן קאָפּ. ביידע האָבן געהאַלטן פּאַפּיראָסן אין די הענט און גערייכערט. און ווען זיי האָבן דערזען קיילען האָט חיים גלייך אַוועקגעוואָרפן דעם פּאַפּיראָס און צוגעטראָטן אים מיטן פוס און קאָזשעבראָצקי האָט זיין פּאַפּיראָס פאַרשטעקט אין אַרבל אַריין. זיי האָבן געמיינט, אַז זי האָט נישט געזען, נאָר איר, קיילען וועט מען די אויגן נישט „פאַרמאַליעווען״...

בערל דוכניצער זיצט אויף דער באַנק און וויגט זיך אין דער ברייט, צופּט זיך די באָרד און קרעכצט: „אוי ווי, ווי, וואָס עס קאָן אַלץ פּאַסירן אויף גאָטס וועלט״...

ביי סורקען אין דער מילך־בויד ווייסט מען אַלץ. לייטן זאָגן, אַז ווי נאָר ווייבער ווילן „מוטלען״, כאַפּט מען זיך אַריין צו סורקען. די בויד שטייט נעבן דוד ווילנערס בעקעריי. עס שטייען דאָרט הויכע קאַנען מיט פרישע מילך; אויפן לאַנגן טיש ליגן אויסגעלייגט ווייסע קעזן, פרישע פּוטער און בינטלעך ראש־חודש־רעטעכלעך, סלאָיקעס מיט סמעטענע און טעפּ מיט זויערמילך. אויף דער ערד, נעבן דער באַנק ליגן זעק מיט קאַרטאָפל, באָריקעס און קרויט, מייערן און אפילו שטשאַוו פאַר אַ באָרשט קריגט מען צו קויפן בו סורקען אין דער בויד.

סורקע האָט ליב צו כאַפּן אַ „מוטל״, איבערהויפּט אין די נאָכמיטאָג־שעהן, ווען דאָס לייזונג איז שוואַך. און פיל מאָל, ווען מען הייבט אָן צו פירן רכילות איינע קעגן דער אַנדערער, דערגייט עס צו קריגערייען בקולי־קולות. נאָר סורקע ווייסט תמיד ווי שלום צו מאַכן צווישן די ווייבער. „מ׳דאַרף נישט קוקן איינע די אַנדערע אין טאָפּ אַריין — פלעגט זי אַריינזאָגן — ווער עס האַלט די שטוב זויבער איז טאַקע אַ בריה און ווער עס איז אַ „שליאָך״... נו, מילא, זאָל דאָס דיך נישט אָנגיין. אַזוי ווי מע בעט זיך אויס, אַזוי שלאָפט מען... אין ים זענען פאַראַן פאַרשידענע פיש...״ אאַז״וו.

אָבער אַזאַ מעשה קאָן זיך אפילו סורקע נישט צוגלייבן. חיים אָפּאָזדאָווער, וואָס איז תמיד געזעסן איבער אַ בלאַט גמרא ער זאָל עס רייכערן אַ פּאַפּיראָס אין שבת? שווער צו גלייבן!

— וואָס? — צעשרייט זיך קיילע און קלאַפּט מיט דער פויסט אין האַרץ — איר גלייבט מיר נישט? אַ ליגנערין בין איך? קומט מיט מיר אין בית־המדרש און איך וועל שווערן ביי אַ ספר־תורה!״

ווייבער זיצן און הערן זיך צו. פאַר אַלעמען איז קלאָר, אַז ווען דאָס זאָל זיין אַ ליגן וואָלט דאָך שלמה־הלל זיין זון נישט אַרויסגעטריבן פון שטוב.

— און ווו איז ער איצט, דער מחלל־שבתניק? — פרעגט סורקע — ווו וואַלגערט ער זיך אַרום?

— ער וואַלגערט זיך נישט אַרום — ענטפערט קיילע — קאָזשעבראָצקי האָט אים אַריינגענומען צו זיך אין שטוב. ער איז אים מאכיל טריפה און הייסט אים גלייבן אין אַן אַנדערן גאָט!״.

— וואָס ? ! — קאָן זיך סורקע נישט צוגלייבן — אין אַן אַנדערן גאָט צוגלייבן ?

— יאַך זאָל אַזוי זיין אַ מאַמע צו מיינע קינדער — שווערט זיך קיילע ווי כ׳האָב עס געהערט מיט די אייגענע אויערן. — און קיילע הייבן אָן דערציילן ווי אַזוי זי איז אַרויפגעגאַנגען צו גוטמאַן ראָזענבלום אין שטוב אַריין. די טיר פון קאַזשעבראַצקיס דירה איז געווען אָפן און זי האָט געזען דאָרט זיצן אַ חברה יונגען און מיידן. קאַזשעבראַצקי האָט געלייענט הויך פון אַ בוך : „דער גאָט פון פרילינג״.

— ווי צו די אויערן וואָס הערן דאָס — האָט בערל קראַשנער אַ פּאַטש געטאָן מיט די הענט.

— נו, נו, וואָס נאָך האָט איר געזען — פרעגן די ווייבער געשפּאַנט.

— ווייטער האָב איך שוין נישט געזען, ווייל עטלעכע יונגען און מיידן זענען צו און האָבן פאַרקלאַפּט די טיר. איך בין אַריין צו ראָזענבלומען אין שטוב אָבער גוטמאַן איז נישט געווען. בין איך צוריק אַרויס און שטילערהייט צוגעלייגט אַן אייער צו דער טיר. און ווי און ווינד וואָס איך האָב געהערט !

— ציט שוין נישט אַרויס די נשמה — בייזערט זיך סורקע — וואָס האָט איר געהערט ?

— וואָס איך האָב געהערט ? איך האָב געהערט דעם לערער שרייען זיי זאָלן שוין אַראָפּוואַרפן פון זיך די בגדים !

— וואָס ? ! ? די יונגען מיט די מיידן זאָלן פון זיך אַראָפּוואַרפן די בגדים ? רבונו דעלמא כולא ! — שפּרינגט בערל קראַשנער אַרויף אויף דער באַנק.

— יאָ, יאָ — שאָקלט קיילע מיטן קאָפּ — צוערשט האָט ער גערעדט וועגן דעם דאָקטער הערצל, דערנאָך האָט ער גערעדט וועגן עפּעס אַ בער באָראָכאָוו, דערנאָך האָב איך אים געהערט שרייען מ׳זאָל שוין אַראָפּוואַרפן פון זיך די מנחם־מענדלשע בגדים און מיט לאָפּעטעס אין די הענט גיין קיין פּאַלעסטינע !

מען דאַרף אים פון שטאָט אַרויסטרייבן ! ביילט בערל די פויסטן.

— און מיין מאַן האָט אויך בפירוש געזאָגט — מאַכט קיילע מיט די הענט — אַז אויב מ׳וועט דעם קאַזשעבראַצקי פון דער שקאָלע נישט אַוועקטרייבן, וויל ער מער נישט זיין קיין דאָזער און פּאַרטיק.

פעסיע־ביילע, די שוועסטער פון גדליה דער זייגערמאַכער, שטייט ביי דער טיר פון סורקעס בויד, קוקט קיילען אין מויל אַריין און שאָקלט געהיימנישפול מיטן קאָפּ. זי זעט ווי דינה, די קצבטע, דערנענטערט זיך און אַ שמייכל צעלייגט זיך אויף איר פּנימל.

— וואָס לאַכן זי אַזוי ? — פרעגט קיילע אַ ברוגזע — זי גלייבן נישט, אַז איך האָב עס געזען און געהערט ?

— איך זאָג דען, אַז איך גלייב נישט ? — פאַרטיידיקט זיך פעסיע־ביילע — אָבער דאָס וואָס איך האָב געזען און געהערט, דאָס ווייסט קיינער נישט...״

— וואָס ? וואָס ? — פרעגט סורקע — פאַרוואָס זאָלן מיר טאַקע נישט וויסן ?

— וואָס זאָל איך אייך זאָגן — הייבט פעסע־ביילע מיט די אַקסלען — אַ קו

האָט אַ לאַנגע צונג און קאָן נישט רעדן און אַ מענטש האָט אַ קורצע צונג און טאָר נישט רעדן.

— וואָס מאַכן זי סודות פון יעדע זאַך — בייזערט זיך סורקע — מע דאַרף וויסן „טשאַרנע נאַ ביאַלעם" וואָס עס טוט זיך ביי אונדז אין שטאָט.

— אויב אַזוי, וועל איך אייך זאָגן, און זאָל זיין וואָס ס'וועט זיין. איך האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן ווי דער אפיקורס, חיים, האָט מאַניען, דינהס טאָכטער, געקושט גלייך אין פיסק אַריין!

— וואָס? — צעשרייט זיך דינה רויט־ווערנדיק פאַר כעס — מיין מאַניע וועט זיך לאָזן קושן אין מויל אַריין?

— יאָך זאָל אַזוי זען גוטס ביי יידן — שווערט זיך פעסע־ביילע — און קאָזשעבראָצקי איז געווען דערביי. זיי גייען שפּילן טריאַטער, „מאָטקע גנב".

— זי זענען אַ געמיינער פּליאַטשוך. זי קענען צונויפשטעלן אַ וואַנט מיט אַ וואַנט. זי גייען אין די שטיבער און קוקן אין די טעפּ אַריין און דערנאָך מאַכן זי פּליאַטקעס — קלאַפּט דינה מיט די פיס — מיין מאַניע וועט זיך לאָזן קושן אין פיסק אַריין?

— שאַ, שאַ, מע דאַרף זיך נישט קריגן — שטעלט זיך סורקע אין דערמיט און פרוווט איינשטילן דינהן.

— אויב אַזוי וועל איך שוין דערציילן דעם גאַנצן אמת — צעשרייט זיך פעסע־ביילע מיט אַ קוויטשנדיק קול — אויב יאָך בין שוין יאָ אַ פּליאַטשוך טאָ זאָלן מענטשן וויסן דעם אמת. זיי זענען געזעסן יונגען מיט מיידן אויף אַ באַנק אין דעם טריאַטער אויף סטאָלאָווע גאַס. מאַניע איז געשטאַנען אויף דער סצענע, די הענט פאַרלייגט אויף די זייטן און חיים האָט געגעבן אַ שפּרונג צו צו איר מיט פונאַנדערגעשפּרייטע הענט און אָנגעהויבן שרייען: „מערי, איך ליבע דיך!" ער האָט איר אַרומגעכאַפּט דעם קאָפּ און אַריינגעלאָזט אַ קוש גלייך אין פיסק אַריין!

— אַזוי! — קראַצט זיך בערל קראַשנער הינטערן היטל — און קאָזשעבראָצקי איז געווען דערביי?

— אַוודאי איז ער געווען. אויך אויף דער סצענע. און ער האָט נאָך געזאָגט, אַז מאַניע האָט נישט גוט אַ נטערגעשטעקט דעם פיסק און אַז...

פעסע־ביילע באַוויזט נישט צו פאַרענדיקן, ווייל דינה גיט זיך אַ ריס און לאָזט איר אַראָפּ אַ פּליאַסק, גלייך אין פנים אַריין.

— נאַ, פּליאַטשוך, דאָס האָסטו פאַר באַריידן מיין טאָכטער.

פעסע־ביילע גיט אַ קוויטש און כאַפּט זיך ביי דער באַק. סורקע שפּרינגט צו צו דינהן און שלעפּט זי אַוועק. אויך אַנדערע ווייבער מישן זיך אַריין און פרווון זי צו באַרואיקן: — דאָס איז דאָך נאָר טריאַטער. זיי גייען דאָך שפּילן „מאָטקע גנב". עס איז נישט שייך, אַז מען שלאָגט זיך...

פעסע ־ביילע לויפט אַרויס שרייענדיק: „יאָך גיי דערציילן מיין מאַן און ער וועט איר שוין די זייטן אונטער־האַקן. יאָך זאָג דעם אמת און זי שלאָגט! יאָך וועל איר שוין וויזן..."

ראובן פּאַסטאַלסקי

יעקב ווילנער

יעקב ווילנער, יעקב „בערביטש", דער אַלטער יאַקל — כמעט יתרוס נעמען. מיט וועלכן נאָמען מען האָט נאָר געוואָלט האָט מען אים געקענט רופן. פאַרשטייט זיך, מחוץ ביי עולה לתורה זיין ווען ער האָט געהייסן יעקב בן שלמה. ער איז געווען אַ קליין, נידעריק, געפּאַקט און פעסט יידל און געזונט ווי אַ וועלשענער ניס. ביי 80 יאָר רייט ער נאָך אויף אַ פערד, פאַרמאָגט אַ געזונטן כוח־הדיבור מיט שאַרפע רריישן.

יעקב בערביטש האָט אַ ווייבל, די לאַנגעביילע, איז זי פּונקט דער היפוך פון אים: אַ לאַנגע, דאַרע, מיט איין אויג אָפּן און דאָס אַנדערע פאַרמאַכט, פאַר־קלעבט. כ׳קאָן מיר נישט פאָרשטעלן, אַז די בידע האָבן חתונה געהאַט אויס ליבע, אָבער דער שדכן, וואָס האָט זיי ביידן צוזאַמענגעפּאָרט, האָט געמוזט זיין אַ גרויסער שווינדלער און אויך אַ גרויסער קונדס. פון דעסטוועגן האָט דאָס נישט געשטערט, אַז די בידע זאָלן ברענגען אויף דער וועלט געזונטע יונגאַטשעס, נישט קיין קורצע ווי ער און נישט קיין בלינדע ווי זי.

יעקב יאַקל האָט זיך מיט זיין ווייבעלע, ביילען, קיין מאָל נישט געקריגט, ווייל ווען ביילע האָט אים געשאָלטן — און שעלטן האָט זי געקענט גאַנץ ניש־קשהדיק — האָט יעקב געמאַכט זיך נישט הערנדיק. זי האָט נישט געשאָלטן אים צוליב שלעכטקייט און אַפילו נישט געוואָלט, אַז איין קללה זאָל, חלילה מקיים ווערן. זי האָט גוט געוווסט, אַז אירע קללות קענען אַוועקלייגן אַ גאַנצע ראָטע סאָלדאַטן. אָבער נישט שעלטן איר מאַן, דאָס האָט זי בשום אופן נישט געקענט. אָבער גאָט שיקט דאָך צו די רפואה פאַר דער מכה. האָט ער געשענקט יענקלען אַזאַ מין האַרטן קערפּער, ווי אַ סקאָרופּע פון אַ טשערעפּאַכע. און קיין איינציקע פון ביילעס קללות קענען נישט אַריינדרינגען אין זיין קערפּער.

יעקב בערביטש איז באמת אַ גוטמוטיקער ייד, פון די אַמאָליקע פּראָסטע יידן. אין שולעכל צי אויף דער גאַס איז ער תמיד אַ פריילעכער, האָט ליב צו מאַכן אַ „לחיים" פון ריינעם „ביינציקער" און פילט זיך נאָך בכלל יונג און די יאָרן זאָגט ער קיין מאָל נישט אויס, אָבער דאָס שטעטל האַלט שוין דעם חשבון. ער ווערט בייז ווען מען זאָגט אים „קיין עין־הרע" און זאָל אים קיינער נישט קוקן אין די ציין.

דערפאַר, אין שטוב, ווען ער געפינט זיך מיט דער לאַנגער ביילע אונטער איין דאַך, ווערט יעקב אויס קנאַקער. די לאַנגע ביילע וויל, אַז יעקב זאָל אויס־זען נאָך נידעריקער און דערפאַר, ווען זי דערלאַנגט אים דעם „אָנבייסן" איז עס באַלד מיט אַ „כאַליערע" אויף אַ צולאָג. דאָס מיטאָג מוז זיין פאַרבראַקט

מיט אַ „בראָך" און דאָס נאַכטעסן אָן אַ „מכה", וואָלט בכלל קיין טעם נישט געהאַט. אַזוי לאַנג האָט זי אים געשאָלטן ביז זי האָט זיך אַליין פאַרשאָלטן.

דאָס שטעטל האָט געוווסט ווי אַזוי די לאַנגעביילע באַהאַנדלט איר מאַן און דערפאַר, ווען זי איז געשטאָרבן מיט אַ גרינגן טויט — ווייל זי האָט נישט באַדאַרפט צומאַכן מער ווי איין אויג (אַזוי האָט מען זיך געוויצלט אין שטאָט) — האָט מען געמיינט, אַז דער אַלטער בערביטש וועט אַ ביסל אָפּטעמען און זיינע יאָרן וועלן זיך באמת אויסציען עד מאה ועשרים. און פונקט געשעט עס פאַרקערט. יעקב, דער פרישער אַלמן, ל"ע, ווערט עפּעס נידעריקער, עלטערער; ער קאָן זיך פשוט נישט געבן קיין עצה. מ'זעט אים שוין נישט מער רייטן אויפן פערדל. עפּעס אַ טרויעריקייט קוקט אים אַרויס פון די אויגן. מענטשן וויצלען זיך, אַז די לאַנגע ביילע וויל אים מיט כוח אַהינשלעפּן צו זיך, טאָמער וועט ער חתונה האָבן אַ צווייט מאָל.

טראָץ דעם, וואָס יעקב איז באַזאָרגט מיט אַן אייגענער וווינונג, מיט אַ לעפל וואָרעמס פון זיין שנור, צביה די בעקערין, קען זיך דאָך דער אַלטער נישט געבן קיין עצה. מען זעט, אַז דאָס אַמאָליקע פריילעכע יידל גייט פשוט אויס. האָבן זיך יידן אַריינגעמישט און געגעבן אַן עצה, אַז מען זאָל אים חתונה מאַכן.

אין שטעטל האָט געוווינט אַ פרוי, וואָס האָט זיך גערופן די מומע רויזע. זי איז שוין אויך אין די יאָרן; אַ פרומע, תמיד מיט אַ קופּקע אויפן אָפּגעגאָלטן קאָפּ און איבערן טיכל אַ פאַטשיילע. אָן אַ פאַרטעך איז זי קיין מאָל נישט אַרויס־געגאַנגען אין גאַס, אַפילו פאַרטאָג. אויף איר איז עס געפאַלן דער גורל צו ווערן ביילעס פאַרטרעטערין.

די מומע רויזע איז געקומען פון נאַדעזשין, אַלס אַלמנה פון איר לעצטן מאַן. וויפל שדכנים עס האָבן זיך דערביי אַרומגעפּאָרעט ווייסט מען נישט גענוי, נאָר אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט מען זיך אָפּגעגעבן מזל־טוב.

די מומע רויזע איז געוואָרן יונגער פון טאָג צו טאָג. אַ קליינינקייט, אַ דאַך איבערן קאָפּ, האָלץ צו הייצן פון אברהם בעקער, יעקבס זון; אַ קעלער פול מיט קאַרטאָפל; אַ שטיקל פלייש אין טעפּל האָט אויך נישט געפעלט און געלט איז אויך געווען סיי פון איר אָפּשפּאָר און סיי פון זיינס. דערפאַר טאַקע האָט זי זיך אַ נעם געטאָן צו דעם אַלטן יעקבן און געוואָלט אים מיט אַלע כוחות אַרויסנעמען פון דער הינערפּלעט און מאַכן אים פאַרגעסן אין זיין געוועזן ווייבל, די לאַנגע ביילע.

טראָץ איר גוטער באַהאַנדלונג, האָט מען ביי דעם אַלטן יעקב נישט באַמערקט קיין שום ענדערונג. מען האָט געזען, אַז דער זקן עלטערט זיך פון טאָג צו טאָג אין אַ שנעלן טעמפּאָ. מען האָט געוווסט אין שטעטל, אַז די מומע רויזע וואַשט אים און קעמט אים; זי באַמיט זיך צו קאָכן דיגעשמאַקסטע און בעסטע מאכלים. ס'איז איר נישט געגאַנגען שוין אין דעם, אַז דער אַלטער וועט זיך חלילה אָפּרוקן, נאָר פשוט נישט צו ווערן ווידער אַן אַלמנה און דאָס וואָרט „קטלנית" זאָל זיך פאַרגרעסערן אין צאָל.

דער „דור הולך" האָט זיך אָנגעזעצט אויף יעקבס פּלייצעס. עס קאָן זיין, אַז די לאַנגעביילע האָט אַלע טעראָריזירט אויבן אין הימל און אויסגעפּועלט, אַז מע זאָל יעקבן ב־ענגען וואָס שנעלער אַרויף צו איר. יעדנפאַלס, אַז מ׳האָט אים געפרעגט, האַלב אין שפּאַס און האַלב אין ערנסט: „נו, ר׳ יעקב, איר זענט עפּעס צופרידן פון דער מומע רויזע?" האָט ער אָנשטאָט אַן ענטפער, אַ בורטשע געטאָן: „ס׳איז נישט ביילע! ניין, ס׳איז נישט ביילע!".

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און די מומע רויזע איז ווידער געוואָרן אַן אַלמנה ר״ל, און יעקב איז אַוועק צו זיין לאַנגער ביילע, צו מאַכן פון איר אַ „פיסן בענקעלע" פאַר אַלע קללות און פאַרגעניגנס, וואָס זי האָט אים צוגעטיילט אויף דער זינדיקער וועלט.

ראובן פאַסטאַלסקי

אברהם „חיליאַק"

אברהם האַבערמאַן האָט געהאַט אַ צונאָמען „חיליאַק", און די גאַנצע משפּחה זיינע האָט מען גערופן „די חיליאַקעס". אברהם איז געווען אַ בעל־עגלה און זיין גאַנץ לעבן האָט זיך אָפּגעשפּילט אין פערד־שטאַל. דאָרט האָט זיך געפונען זיין וועלט און די „סוסים" זיינע זענען געווען פאַר אים די בעסטע פריינד. זיי, די פערדלעך זיינע, האָבן אים אַלע מאָל בעסער פאַרשטאַנען און בעסער באַהאַנדלט ווי די שטאָטישע סוחרימלעך. זיי האָבן אים בעסער פאַרשטאַנען און מיטגעפילט אַפילו פון זיין אייגן ווייבל, גיטעלע.

אברהם חיליאַק איז געווען אַ קליין־געוויקסיקער און דערצו נאָך אַ דאַרער. זיין אָפּגעברענט פּנים פון זון און פראָסט איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ שיטער, בלאָנד בערדל. דאַקעגן האָט ער געהאַט אַ ווייבעלע, גיטעלע, פּונקט להיפוך פון אים. גיטעלע „די קאָזאַטשקע", ווי מען האָט זי גערופן, איז געווען אַ פול־געזעצטע יידענע מיט אַ פריש און יונג פּנים און מיט אַ שטימע, אַזאַ כוח־הדיבור, אַז די ווענט האָבן געציטערט. די קינדער וואָס זיי האָבן געברענגט אויף דער וועלט, זענען געווען געזונטע יונגען ווי די ניס און מיידן פול־בוזימדיקע. דאָס גאַנצע געזינדל האָט זיך פאַרנומען מיט „פורמאַנעריי". פאַרטאָג האָט מען געשפּאַנט און שפּעט ביינאַכט אָוועקגעפאַלן מידע, בכדי צומאָרגנס דאָס זעלבע איבערחזרן. און אַזוי אַרום איז אברהם חיליאַק אָפּגעפאָרן זיין לעבן. אָבער בכדי דאָס צו באַגרייפן מוז מען אַריינגיין אין זיין פערדישער רעזידענץ אויף איין מעת־לעת.

ווען די מלאכים אין הימל האָבן נאָך נישט געטראַכט אויפצושטיין צו דער געטלעכער שירה און די זינדיקע מענטשן אויף דער וועלט האָבן זיך ערשט איבערגעדרייט אויף דער אַנדערער זייט, בכדי צו כאַפּן דעם צווייטן דרימל; און ווען די שקאַפּעס האָבן קוים געכאַפּט דעם ערשטן שטייענדיקן שלאָף נאָך דער שפּעטער האָבער־ און שטרוי־קאָלאַציע איז שוין אברהם חיליאַק געשטאַנען אויפן גרויסן הויף צווישן אַלע וועגענער און האַלטנדיק אין איין האַנט אַ טאָפּ מיט סמאַראָווידלע און געשמירט די אַקסן פון וואַנען ער האָט פריער האַלב אַראָפּגענומען די רעדער. פּונקט ווי אַ רופא, להבדיל, טאַפּט אַרום אַ חולה, אַזוי האָט אברהם בודק געווען די וועגענער. דאָ פּרובירט ער מיט אַ שאָקל די זייטיקע וואָגן־ברעטער; דאָרט שלעפּט ער אַהין און אַ דריי אַהער דעם דישעל; אַפילו די „אָרטשיקעס" נישט דורכגעלאָזן. נאָך דעם דאָזיקן קאָנטראָל שפּאַצירט ער אַריין אין שטאַל; ער כאַפּט אַ קוק צום אָב־רעק, וואַרפט צו עטלעכע בינטלעך היי, שפּרייט פונאַנדער אַ ביסל פרישׁ שטרוי; טאַפּט אַרום די סקורע פון די „חיות"; דעם „גניאַדן" אַ שמיר איבער אַן אָפענער וווּנד, דעם „שיוועק" סתם אַ גוטמוטיקן קלאַפּ איבערן הינטערשטן חלק.

און באַלד הייבט זיך אָן די פיס־אינספּעקציע. יעדער פערדישער פוס ווערט אונטערגעהויבן און די פּאָדקאָוועס אויספּרובירט. און ווען אַלץ איז שוין גע־בודקט, הייבט ער זיך אָן דורכצושמועסן מיט זיינע סוסים: „העי, גניאַדי, גע־כאַפּט אַ שוויץ היינט. און דו, שיוועק, האָסט זיך אויך היינט אונטערגעריסן, האַ?" די פערדלעך שטעלן אָן זייערע אויערן, פאַרסקען אָפּ, ווי געזאָגט: „אמת, אמת, בעל־הבית־לעבן. אַ ביטערער טאָג געווען". אברהם האָט אַלע זיינע פערד ליב געהאַט, אפילו די, וואָס האָבן שוין לאַנג די פיס אויסגעצויגן. טראָץ דעם, וואָס אין אויפגע־רעגטע מאָמענטן פלעגט ער זיי דערלאַנגען מיט דער בייטש, פלעגט ער שפּעטער מיט דער האַנט אַרומטאַפּן זייער פעל און שטאַרק באַדויערן אויף די צייכנס, וואָס ער האָט זיי געמאַכט. נישט איין מאָל פלעגט ער זיך מיט זיי אויסטענהען בזה הלשון: „האַ, גניאַדי, צו וואָס האָט עס דיר געטויגט? האָסט דאָך באַלד געקענט אונטערשפּאַרן, פערדישער קאָפּ דו. און דו, שיוועק, שוין אויך געוואָרן קאַפּריזנע, וואָס?"

ווען דאָס אַלץ איז שוין פאַרטיק, נעמט זיך אברהם חיליאַק צו די לייטשן. ער קוקט זיי דורך ווי אַ פרומער ייד די ציצית. באַלד באַטאַפּט ער די כאָמאָנטן. דאָ לייגט ער אונטער אַ שטיקל זאַק, ציט צוזאַמען די איבערגעריסענע לעדער. און דאָס אַלץ ווערט צוגעגרייט אַזוי, אַז ס'זאָל חלילה נישט פאָרקומען קיין שום מכשול אין דער „יאַזדע". אָבער אַזאַ נס איז נאָך קיין מאָל נישט געשען. טראָץ די שטאַרקע בדיקה איז נאָך קיין איינציקע נסיעה נישט דורכגעגאַנגען בשלום, פאַר קיין שום בעל־עגלה געדאַכט.

ווען די ערשטע הענער לאָזן הערן זייערע טענער, הייבט זיך אָן צו רודערן אין דער אויבערשטער שטוב. גיטעלע, די חיליאַטשקע, האָט אָנגעהויבן וועקן דאָס מידע, שלאָפנדיקע געזינדל. גיטעלע וועקט נישט מיט אַ שטילן שעפּטשען,

אָדער מיט אַ גלעט איבערן קעפּל. ניין, דאָס קיין מאָל נישט! טראָץ דעם, וואָס זי איז אַ הייסע יידישע מאַמע. אָבער פּרנסה איז מלחמה, פלעגט זי טענהן, אַ הינטיש לעבן — כ׳לעבן! מיט גיטעלעס אויפשטיין האָט זיך אָנגעהויבן אַ קולות־וברקים איבערן גאַנצן הויז. זי האָט געוועקט מיט אַ שלעפּ דאָ און אַ קוויטש דאָרט. מיד און פאַרשלאָפן האָט זיך דאָס געזינדל פויל אויפגעהויבן און גענומען אויספירן די „ראָזקאָזן״ פון זייער גוטער און שלעכטער מאַמע.

אין דער צייט פאַרוואַרפט אברהם איבער זיך דעם טלית, וויקלט אַרום די תפילין אויף זיין אויסגעהאָרעוועטער האַנט און גיט אַ שנעלן פאַר אָפּ דאָס דאַוונען; אַ קוש און שפּיי אויס ביי „אנחנו כורעים״, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דאָס הייליקייט וואָס איז משבת־לשבת געבערענגט געוואָרן אין אָרדענונג. עס געדויערט נישט לאַנג און גיטעלע וואַרפט אַרויף אויפן טיש אַ צענדליק זעמל פון פאַרטעך אַרויס, און שוין שטייען פולע שיסעלעך מיט פאַרענדיקן עסן. אברהם וואַשט די הענט, מורמלט עפּעס, עסט בחיפזון און דאָס בענטשן ווערט איבערגעלאָזט אויף שבת.

כאָטש אברהם איז דער בעל־הבית, פירט גיטעלע די קאָמאַנדע. אַחוץ דער שטאָל מיט די סוסים, איז די איבעריקעווירטשאַפט אויף איר קאָפּ. און דער־פאַר איז זי שטענדיק די ברויזנדיקע און שיט מיט קללות, אָן רחמנות. דער היכפּונקט פון געפּילדער דערגרייכט ווען די שטעטלדיקע קרעמער קומען זיך צוזאַמען און יעדער וויל האָבן זיין סחורה פריער אין קרעמל. דאָס געפּילדער געמישט מיט גיטעלעס „מענה־לשון״ צעשטורעמען דאָס הויז. עס ווערט אַ מהומה ווי אין אַ פּאָגראָם־טאָג ר״ל. איינער שרייט אויפן צווייטן. די קרעמער מיט די חיליאַקעס ווינטשן זיך נאָר אויף שונאי־ציון געזאָגט געוואָרן. דאָס דויערט ביז אַלץ ווערט „איינגעלידעט״ און צום סוף הייבט מען זיך אָן צו וויצ־לען און גיטעלע, די קאָזאַטשקע, שמייכלט און זאָגט: „זע נאָר אַ מהומה, אויף שונאי ישראל.״

פון זונטיק פרי ביז פרייטיק פאַרנאַכט איז יעדער טאָג ענלעך צום צווייטן. די פערד גייען אין געשפּאַן ביי אברהמען און אברהם גייט אין געשפּאַן ביי זיין גיטעלען; ער שעלט די פערד און זי שעלט אים; נאָר אַ גוט וואָרט וואָס ער וואַרפט צו אַמאָל די פערדלעך האָט שוין גיטעלע זייער לאַנג אים נישט צוגע־וואָרפן. דערפאַר, שבת פאַרטאָג, טוט זיך אברהם אָן אַ פאַרגעניגן צוזאַמען מיט זיינע פערד. אין דער צייט ווען גיטעלע מיט זיין הויזגעזינד שלאָפן גאָר געשמאַק, מידע פון אַ גאַנצער וואָך נישט דורכגעשלאָפענע נעכט און אין הויז הערשט אַ שטילקייט ווי דער סמבטיון, וואָס רוט אין שבת — אין דער צייט פירט אברהם אַרויס זיינע מידע סוסימלעך, גאַנץ נאַקעטע אָן שום סימן פון געשפּאַן. זיי, די סוסים, ווייסן שוין, אַז היינט איז שבת אויף גאָטס וועלט און זיי קענען שוין דעם וועג צו די אַלייען, ווו זיי וועלן זיך באַלד דעריפרישן מיטן גרינעם טוי־גראָז. אברהם „פּענטעט״ נישט די פאָדערשטע פיס פון זיינע פערדלעך. זיי האָבן

גאָרנישט אין זינען צו בריקעווען. דער שווערער עול פון פרנסה, וואָס אברהם ליגט אַרויף אויף זיי און זיינע בייטשן נעמען צו פון זיי דעם חשק צו בריקע־ווען. מיט אַראָפּגעלאָזטע מאָ־דעס און מיט מידע פיס שלעפּן זיי זיך אין מיטן וועג און אברהם, אַן אויסגעשעפּטער פון כוחות, שפּאַנט אויפן טראָטואַר מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, און זיינע פאַרפראַצעוועטע הענט פאַרוואָרפן אויף דעם איינגעהויקערטן רוקן און באַגלייט די פערד אין פעלד אַריין.

קומענדיק אויפן פעלד, שפּרייטן פונאַנדער אברהם און, להבדיל, זיינע סוסים זייערע נאָזלעכער און זאַפּן איין די פרישע מאָרגנלופט, וואָס טראָגט זיך פון דעם פרישן גראָז און די אַרומיקעביימער.

עס איז שבת־מנוחה אויף גאָטס וועלטל. אברהם חיליאַק שפּאַרט אָן זיין מידן קערפּער אויף אַ בוים, בכדי צו כאַפּן אַ האַלבן דרימל, ווייל ער מוז אַכטונג געבן אויף די שקאַפּעס, זיי זאָלן נישט פאַרקריכן צו ווייט. די סוסים, ווידער, דערפילנדיק גאָטס פרייע וועלטל, הייבן זיך אָן אויסצוטאָרגלען אין די נאַסע גראָזן און שטעלן זיך שווער אויף און מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און צע־שפּרייטע נאָזלעכער הייבן אָן צו זוכן עפּעס געשמאַקס צו עסן. זיי דוכט זיך תמיד אויס, אַז וואָס ווייטער אין פעלד אַריין געפינט זיך עפּעס מער געשמאַקס און זיי פאַרקריכן אַזוי וואָס טיפער אין די גראָזיקע לאָנקעס און צעשטערן אַזוי אַרום דעם שבתדיקן דרימל פון זייער בעל־הבית.

אַ ביסל שפּעטער, קומט אָן אַ שגצל, וואָס נעמט איבער די שמירה און אברהם שפּאַנט צוריק אין שטאָט אַריין. ער נעמט דעם טלית פון שטוב און זיצנדיק ביי דער מערב־וואַנט אין דער האַנטווערקער־שול, זאָגט ער נאָך „ברוך הוא וברוך שמו“, לאָזט נישט דורך קיין איין וואָרט, הערט זיך איין צו קריאת התורה, האַלב דרימלדיק און האַלב וואַך און האָט שטאַרק הנאה פון יידישקייט.

קומענדיק אַהיים פון שול, פילט ער זיך אָן מיט אַלע שבתדיקע מאכלים, וואָס גיטעלע האָט צוגעגרייט; בענטשט אָפּ שוין האַלב פאַ־רשלאָפן, פאַרטרינקט מיט אַ טעפּל וואַסער דעם פעטן טשאָלנט און אָט ליגט ער שוין אויף דער פּאָד־לאָגע, אויף אַן אונטערגעשפּאַרטן אַלטן מלבוש און הייבט אָן צו כראָפּען.

אַ שבת־שפּאַציר מיט זיין גיטעלען, דאָס געדענקט ער שוין לאַנג, לאַנג נישט. דערפאַר איז זיין וועג שוין ווידער צום שטאַל. קיין וואָכעדיקע אַרבעט טוט ער חלילה נישט. ער באַטאַפּט נאָר די צוריקגעברענגטע סוסים פון פעלד ווי אַ דאָק־טאָר, ווי אַ טאַטע. ער קלאַפּט זיי איבער קאַרק, גלעט זייערע רוקנס, שיט צו מיטן גאַנצן האַרצן נאָך אַ ביסל האָבער לכבוד שבת. „פּאָיעט“ זיי אָן און שמועסט זיך מיט זיי דורך געמיטלעך.

באַלד נאָך שלוש־סעודות, הייבט שוין אברהם אָן צו ווערן אומגעדולדיק. ער פילט ווי דער שבת־קודש רוקט זיך אַוועק ביסלעכווייז און באַלד וועט אַריינ־שפּאַנען די נייע וואָך מיט אַ ברענענדיקער „הבדלה“ אין דער האַנט.

און ווען די ערשטע שטערן באַווייזן זיך קוים־קוים, מאַכט אברהם דעם

„המבדיל" בחפזון און דער עול־פרנסה האָט זיך ווידער צעפלאַקערט. און ווידער שטייט ער צווישן זיינע וועגענער און פערד, קלאַפּט און שמירט, קניפּט און נייט און... היידאַ, ווידער געפאָרן. און אַזוי איז אברהם חיליאַק אָפּגעפאָרן זיין וועלטל.

ראובן פּאַסטאַלסקי

בערל דוכניצער (בירנבוים)

בער'ל „פּאַכטשער" איז געקומען אין אונדזער שטעטל פון דאָרף דוכניץ, און היות ער האָט זיך דאָרט פאַרנומען מיט פּאַכטעריי האָט מען אים גערופן בערל פּאַכטשער אָדער בערל דוכניצער. אַ סך יאָרן האָט ער געלעבט אין דאָרף צווישן גויים, אויסגעהערט שפּאַטישע זאַכן וועגן יידן, געבוקט זיך צום פּריץ צוליב דער צוגעטיילטער מילך, אָפּגעצויגן די סמעטענע, אויסגעקוועטשט קעז־לעך, צוגעהאַנדלט מיט נאַפּט און שוועבעלעך... און איז געווען צופרידן.

און אַז די יינגלעך זיינע זענען אונטערגעוואַקסן האָט מען באַדאַרפט זיי געבן אַ שייטל עברי. אָבער נישט קיין חדר און נישט קיין שול איז אין דוכניץ נישט געווען. האָט זיך בערל „אַדורכגעדברט" מיט זיין פּלוניתטע סורטשע און זיך דערדעדט, אַז לעבן צווישן גויים איז „פול בידע" ד. ה. אַ האַלבע צרה, אָבער שטאַרבן דאַרף מען צווישן יידן. און היות פּרושקאָוו ליגט נישט ווייט פון דוכניץ, איז אומר ועושה. צו ערשט קומט בער'ל מיט זיין סורטשען. זיי דינגען אַ דירה ביי איטשע ראַמש (פרענקעל) אין הויז, אַ שטוב און אַ קיכל אויף דער בוידעם־פּאַציאַטע. און אויך אַ קליינע בודקע ביי משה בעקער אין הילצערנעם הויז אויף צו עפענען אַ מילך־געוועלבל. צוריקקומענדיק אין דאָרף האָט מען צונויפ־געשלעפּט דאָס ביסל אָרעמקייט, אַרויפגעזעצט די פינף יונגען מיט דער בת־יחידה און ויסע...

כ׳געדענק נאָך, אַלס קליין יינגל, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, פלעגן מיר זיך שפּילן אויפן טראָטואַר פאַר בערלס מילך־געוועלבל. צו להכעיס איז דאָרט געוואַקסן אַ שיינער, גרויסער בוים, און מיר, „ווייסע חברהניקעס" פלעגן פון

אים אויסשאָקלען „כראַבאַנשטשן״. בערל, שוין דאַן אַ בן חמישים, פלעגט אונדז אַוועקטרייבן פון בוים. אָבער מיר, די „לאַפּסערדאַקעס״, פלעגן פירן מיט אים תמיד אַ מלחמה. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען נאָר זומער־צייט.

אין אַלגעמיין איז בערל נישט געווען קיין איבער־יקער חכם און צוליב דעם „קליינעם פעלער״ איז זיין פלוניתטע געגאַנגען אין די הויזן. ווען ער איז עלטער געוואָרן, — און זי איז געווען פיל יינגער פון אים — פלעגט ער טאָן אַלץ, וואָס זי האָט באַפוילן. אָבער דערפאַר, ווען סורטשע איז געווען פאַרנומען מיט איר ווירטשאַפט אויפן בוידעם־שטיבל, האָט מען געקענט כאַפּן מיט בער־לען אַ שמועסל וועגן „יענע צייטן״.

און מעשהלעך האָט בערל געהאַט אַ סך צו דערציילן. מען האָט נאָר געדאַרפט האָבן אַ סך געדולד ביז ער האָט אָנגעהויבן און דעם סוף האָט מען זיך קוים געקאָנט דערוואַרטן. איין מעשה האָט זיך אויסגעמישט מיט דער צווייטער. אָט הייבט ער אָן דערציילן ווי אַזוי ער האָט געדינט ביי ניקאָלייען; און „פּאַניע גנב״ האָט אים פאַרשיקט קיין טיף רוסלאַנד — און פלוצלינג גיט ער אַ שפּרונג איבער אַ 40—50 יאָר מיט אַ מעשה וועגן לצים, שדים אד״גל.

נאָר איין געשיכטע, וואָס האָט זיך מיט אים פאַרלאָפן, פלעגט ער דערציילן יעדעס מאָל אָן ענדערונגען, און נישט צונויפמישן מיט אַנדערע מעשיות. מ׳האָט אים נאָר באַדאַרפט אַ פרעג טאָן: „בערל, פאַרוואָס זענען נאָך ביי אייך די האָר און באָרד אַזוי שוואַרץ?״ בערל פאַררוקט זיינע הענט אין די אַרבל — סיי זומער און סיי ווינטער פלעגט ער ליב האָבן דאָס צו מאַכן — ער גיט זיך אַ ביסל אַ שיב אונטער, ווי ס׳וואָלט אים, אַ שטייגער, געביסן הינטערן וואַטענעם וועסטל, און הייבט אָן דערציילן:

„אַמאָל, מיט אַ סך יאָרן צוריק, ווען דו, מיין קינד, ביסט נאָך אויף דער וועלט נישט געווען בין איך אַרומגעפאָרן מיט אַ פּאָר פערד און וואָגן פון דוכניץ קיין וואַרשע, בכדי צוצושטעלן די פריצישע מילך פאַרן „אייזערנעם טויער״. אַרויסגעפאָרן בין איך, פאַרשטייט זיך, כמעט נאָך האַלבער נאַכט, ווייל דער וועג איז געווען אַ שווערער. ס׳איז געווען ווינטער־צייט, מיין קינד, דו הערסט?״ דאָ רוט זיך בערל אַ ביסל אָפּ, גיט זיך אַ קליינעם שיבער, פאַרזשמורעט מערער דאָס געזונטע אויג, כדי זיך עפּעס צו דערמאָנען. אָבער פון דעם צווייטן, האַלב־קראַנקן אויג, פלעגט תמיד רינען עפּעס אַ פליסיקייט. און ער זעצט פאָר זיין געשיכטע,

„איז יאָ, ווו האַלט איך?״ „ביים שווערן וועג״ — דער־מאָן איך אים. „איז יאָ״ — זאָגט ער — „ס׳איז טאַקע געווען ווען דער פראָסט האָט געלאָזט און עס איז געווען זייער אַ שווערער וועג. פאָר איך מיר אַזוי, מיין קינד (דאָס וואָרט „קינד״, האָט ער אַלעמען געזאָגט), און איך ווער אַנטשלאָפן. אין שלאָף דערפיל איך ווי מיין וואָגן איז שטיין געבליבן. שריי איך: „וויאָ, קאַשטאַן! הערסט, אין שלאָף שריי איך דאָס און דערפיל ווי מען שלעפּט מיך ביים אַרבל. אַז איך מאַך אויף די אויגן זע איך ווי אַן עלטער־ער ייד שטייט ביים וואָגן. איך הייב אָן שרייען

„שמע ישראל״ און כאַפּ זיך גלייך צו די ציצית. איי, ווי, ווי, האָב איך זיך דעמאָלט אַ ביסל דערשראָקן״. כ׳זע, אַז בערל לעבט איבער אין דער דאָזיקער רגע ווידער יענעם מאָמענט. ער גיט זיך אַ שיב אַ ביסל און ווערט אויף אַ רגע שטיל און הייבט אָן ווידער פאָרזעצן זיין וואונדערלעכע געשיכטע:

„כ׳הער, ווי דער ייד פרעגט מיך אַזוי איידל, אַז אַ וואַרעמקייט האָט מיך פשוט אַרומגעכאַפּט, צי כ׳קאָן אים מיטנעמען ביז וואַרשע. איך קריך אַראָפּ פון וואָגן און העלף דעם ייד אַרויפקריכן. איך לייג אַרום זיינע פיס מיט שטרוי, דעק אים איבער מיט אַ קאָלדרע, וואָס איך דעק אַלע מאָל מיין קאַשטאַן און היידאַ... און דאָס האַרץ קלאַפּט מיר. וואָס וויס יאַך? מיט מורא שלעפּ איך אַרויס דעם זייגער, אַ ליכטיקע נאַכט איז פּונקט געווען, און איך זע, אַז עס איז שוין צייט, ווען לצים און שדים האָבן שוין נישט קיין שליטה. איך דערלאַנג אַ שמיצל מיין קאַשטאַן און היידאַ.

„ביז די ראָגאַטקעס האָבן מיר קיין איין וואָרט נישט דורכגערעדט, דו הערסט, מיין קינד? פּלוצלינג דערהער איך אַ היסעלע. איך האָב געמיינט, אַז דאָס האַרץ שפּרינגט מיר שיר נישט אַרויס, ווייל עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז דאָס איז אַזאַ מין לאַכעלע פון אַ שד. רב ייד — דערהער איך — בלייבט אַ מיניטשקע שטיין. טפרר, קאַשטאַן, שריי איך אויס עפּעס מיט מורא. וויס איך וואָס. אפשר פאָרט פון יענער חברה. אָבער דער ייד הייבט אָן אַראָפּקריכן פון וואָגן און איך העלף אים אונטער״.

דאָ פאַרהאַלט זיך בערל אויף עטלעכע רגעס. איך קוק אים אָן און זע ווי דער אַכציקיאָריקער זקן מיט די נאָך שוואַרצע האָר, לעבט איבער באמת יענעם מאָמענט. און מאָדנע! אַליין אַ צעבראָכענער און אויסגעהאָרעוועטער פון אַרבעט און זאָרגן און דאָך זענען זיינע האָר און באָרד כמעט שוואַרץ און כ׳קלער צי איז טאַקע אמת וואָס דער דאָזיקער ייד דערציילט מיר, ווייל דעם סוף וויס איך דאָך שוין פון לאַנג. דהיינו:

אַז דער ייד האָט אים דערלאַנגט אַ ווייסע, וואַרעמע האַנט און פרעגט אים, ווי ער הייסט. זאָגט ער אים: בערל. און דער ייד זאָגט, אַז בערל איז אַ שיינער נאָמען. און ער, בערל, כאַפּט דערביי אַ ציטער און ער הערט ווי עפּעס אַ מאָדנע שטימע זאָגט צ ואים: „אַלזאָ, בערל, זאָל דיר גאָט העלפן, אַז דו זאָלסט קיינמאָל נישט אַלט ווערן... און ווערט פאַרשווינדן. „און טאַקע דערפאַר״ — פאַרענדיקט בערל אַלע מאָל די מעשה מיט אַ שיבן זיך „ווער יאַך קיין מאָל נישט גרוי!״

זיין ווייבל, סורקע, פלעגט נישט פאַרטראָגן ווען בערל פלעגט זיך צערעדן פון אַמאָל. און טאַקע דערפאַר האָט בערל אַלע מאָל אויסגעמיטן צו עפענען דאָס מויל אין איר קעגנוואַרט. איך פלעג אַלע מאָל אויסניצן דעם מאָמענט ווען סורטשע איז געווען פאַרנומען ביי איר באַלעבאַטישקייט. איך פלעג אַריינגיין צו בערלען, כלומרשט טרינקען אַ „טשאַשקע״ זויערמילך.

בערל דוכניצער האָט געהאַט נאָך אַן אינטערעסאַנטע מעשה צו דערציילן.

כנס יוצאי פרושקוב „באורנים" בחיפה

כדי צו הערן זי האָט מען נאָר באַדאַרפט אים פרעגן: „אפשר, איך בעט אייך, ר׳ בערל, קאָנט איר מיר זאָגן ווי שפּעט איז איצט"

„ווי שפּעט איז איצט?" — חזרט בערל איבער די פראַגע — באַלד, באַלד, מיין קינד".

ער גיט זיך אַ שיבער, שלעפּט אַרויס זיינע הענט וואָס זענען פאַרשטעקט אין די אַרבל, לאָזט אַריין די רעכטע האַנט אין דער לינקער וועסט־קעשענע פון זיין וואַטענעם שפּענצער וואָס זיין זון יצחק האָט ספּעציעל פאַר אים אויפגענייט, שלעפּט אַרויס אַ גרויסן זילבערנעם זייגער אויף אַ גראָבער זילבערנער קייט (וואָס מאַכט דעם איינדרוק פון אַ הונט צוגעטשעפּעט צו אַ בודע, להבדיל) און הייבט אָן די גאַנצע פּראָצעדור.

האַלטנדיק דעם זייגער, דערלאַנגט ער אַ גלעט דאָס דעקל פון איין זייט, נאָכהער פון דער אַנדערער זייט און מורמלט דערביי: „דאָס איז שוין איין מאָל אַ כלי, מיין קינד". נאָכהער דערלאַנגט ער אַ קוועטש ביים קעפּל און ווען דאָס דעקל שפּרינגט אויף קוקט ער זיך טיף אַריין מיט זיינע קראַנקע אויגן און רעדט אַרויס די שעה, די מינוט און די סעקונדע. ער מאַכט צוריק זייער „אָסטראָזשנע", לייגט צו צום אויער, כדי צו זיין זיכער, אַז ער גייט טאַקע, דערלאַנגט עטלעכע דרייעלעך ביים קנעפּל זייער־זייער אָסטראָזשנע, און לייגט אים צוריק אַריין אין זיין שפּענצער־קעשענע און קאָן זיך שוין גאָר־נישט אָפּוווּנדערן: „דאָס איז שוין איין מאָל אַ כלי, איין מאָל אַ כלי!"

אָבער איך וויל תמיד אָנטאָן בערלען אַ ביסל פאַרגעניגן, ווייל כ׳וויס, אַז ער קאָן אָפּזיצן פיל שעהן און נישט עפענען דאָס מויל, ווייל ביי סורטשען מוז ער שווייגן. איך האָב סתם ליב צו אָבסערווירן און הערן ווי אַן אַכציקיאָריקער זקן לויפט צוריק צו יענע צייטן און לעבט זיי איבער ביי דער מינדסטער באַרי־רונג. טאַקע דערפאַר לאָז איך אים נישט אָפּ און באַדין זיך אַליין מיט נאָך אַ משאַשקע זויערמילך און פרעג בערלען פון וואַנען ס׳קומט צו אים דער דאָזיקער פּראַכטפולער זייגער, כאָטש איך קאָן שוין די מעשה פון אויסנווייניק. און בערל לאָזט זיך טאַקע לאַנג נישט בעטן און דערציילט:

„דער זייגער? האַ, האַ, מיין קינד. דאָס זעסטו איז אַן אַנטיק. כ׳קאָן דיר שווערן, אַז מען באַדאַרף לאַנג, לאַנג אַזוינס זוכן". זיין צעקנייטשט פּנים באַ־קומט עפּעס אַ מאָדנעם אויסזען. עס דוכט זיך מיר אויס, אַז דער אַלטער שמייכלט הינטער דער געגרינצלטער הויט.

און מיט איין מאָל, גיט ער אַ דריי צוריק אַן ערך 60 יאָר, ווען ער איז אַ חתן געוואָרן צו סורטשען און זיין שווער, אַ ליכטיקן גן־עדן אויף אים, האָט אים דעם אַנטיק געגעבן אַלס חתן־מתנות. „אַ זייגערמאַכער" — זאָגט ער — „האָט זיך נאָך קיין מאָל ביי זיין זייגער נישט אַרומגעפּאָרקעט. הלוואי אַזוי אויף ווייטער. און היינט זיין גיין! אויף אַ האָר! און שטיל, אַז קוים, קוים וואָס מע הערט אים". און דערציילנדיק אַזוי די מעשה פון זיין זייגער און לויבנדיק זיינע גרויסע מעלות, פיל איך ווי דער ייד טראָגט זיך אַריבער צו יענע צייטן ווען מ׳האָט אים

אונטער דער חופה געפירט מיט זיין סורטשען. כלי־זמרים האָבן געשפּילט; דער בדחן האָט גערופן צו דרשה־געשאַנק. און איך זע ווי בערל זיצט אַזוי פאַרזונקען אין מחשבותן, גלעטנדיק דעם גרויסן אַנטיק, דעם זייגער, וואָס איז מיטגעגאַנגען מיט אים אַזוי פיל יאָרן. און קאָן זיין, אַז ער וועט נאָך אַ סך וואַנדערן פון זון צו אייניקל און צום אוראייניקל. און איך טראַכט מיר, אַז אָט דער בערל, וועלכער זיצט דאָ פאַר מיר, אַ זאַטער אין יאָרן, מיט טונקעלע האָר וואָס אַ ייד האָט אים צוגעוווּנטשן, קאָן אַזוי, היינט־מאָרגן און אפילו נאָך אַ סך מאָרגנס שפּעטער איבערלאָזן דעם זייגער, וואָס וועט ווייטער אויסקלאַפּן שעהן רגעס מיט גרויס פּינקטלעכקייט און ער, בערל... עך!

גענוען אַ מאָל אַ בערל דוכניצער!

ראובן פּאַסטאָלסקי

יוסף ווייס, „דער אמת־זוכער"

אויף עק קאָשטשעלנע־גאַס, ביי ראובן באָרנשטיין אין הויז האָט געוווינט יוסף ווייס. זיין ווינונג איז באַשטאַנען פון איין צימער מיט אַ געוועלב. אַ העלפט פון דעם געוועלב איז געווען געטיילט דורך אַ פאָרהאַנג און פון יענער זייט איז געווען איינגעאָרדנט כמעט נאָך אַ צימער. אין דער פאָדערשטער העלפט פון געוועלב האָט יוסף ווייס געהאַט זיין שוסטער־וואַרשטאַט נעבן דעם גרויסן „וויס־טאַווע"־פענצטער דורך וועלכן מען האָט געקענט זען אַ שטיק גאַס און באַמערקן אַלע פאַרבייגייער. פאַר יוסף שוסטער איז דאָס געווען ווי געוווּנטשן, ווייל ר' יוסף איז געווען אַ מין שוסטערישער פילאָזאָף אָדער אַ פילאָזאָפישער שוסטער און אַלץ וואָס ער האָט דורכפילאָזאָפירט, זיצנדיק אויפן בענקל, האָט ער געמוזט איבערקייען. און טאַקע דערפאַר, ווען ער האָט נאָר באַמערקט אַ דורכגייענדיקן באַקאַנטן, פלעגט ער מאָמענטאַל אַוועקלייגן די אַרבעט און מיט אַ מאַך מיט דער האַנט, פאַרהאַלטן דעם פאַרבייגייער, וויסנדיק פאָרויס, אַז יענער וועט אים אויסהערן.

יוספן האָט מען געמוזט אויסהערן, אַפילו ווען דו האָסט נישט קיין צייט. זיין סימפּאַטיש בלאַסלעך פּנים, מיט די קליינע האַלב־וואָנצעלעך און תמיד שמייכל־דיקע אויגן, האָבן געווירקט, אַז מע האָט זיך געמוזט אָפּשטעלן און אויסהערן דאָס, וואָס ער פלעגט יאָרנלאַנג באַשולדיקן די גאַנצע מענטשהייט: „ווו איז דער אמת?" אַ שווערער פּראָבלעם, וואָס עקזיסטירט אַזוי לאַנג ווי די וועלט

און וואָס קיינער וועט אים נישט לייזן, בעיקר דערפאַר, וואָס קיינער איז נישט פאַראינטערעסירט עס צו לייזן אויסער איין יחיד במינו, יוסף ווייס. איין קליינ־קייט! „דער אמת!" צוליב דעם האָט יוסף פאַרמאָגט אַזש דריי נעמען: יוסף ווייס, יוסף שוסטער, און יוסף דער אמת־זוכער.

פיל מאָל איז מיר אויסגעקומען אויסצוהערן זיינע טענות:

„נו, זאָג אַליין, ראובעלע, איז ריכטיק אַזוי? אַז דער אמת זאָל ליגן ניין איילן טיף אין דער אדמה?" דערביי פלעגט ער מיר אַריינקוקן אין די אויגן און וואַרטן אויף מיין הסכמה.

„וואָס איז געשען, ר' יוסף, האָט זיך עפּעס פאַרלאָפן גאַנץ ספּעציעלס?" פלעג איך אים פרעגן גאַנץ געלאַסן, אַזוי ווי כ'וואָלט קיין מאָל נישט געקאָנט זיינע אָנגעוווייטיקטע פּראָבלעמען.

„וואָס איז? האָסט נישט געהערט, אַז דער נייער רב האָט געפאָדערט פון גוטמאַן ראָזנבלום צו שליסן דעם סקלאַד אום שבת? כע, כע", — פלעגט ער אַ ביסל אונטערלאַכן און באַלד צוגעבן — אַזאַ ייד ווי פאַן ראָזענבלום, אַ דאָזאָר אין שטאָט, אַ גביר. מע שמועסט דאָך, אַז ער האָט אַמאָל געהאַט היתר־הוראה. ער זאָל נישט פאָלגן דעם רב? כע, כע!"

„וואָס איז?" — פלעג איך אים געלאַסן אַריינשמועסן — „וואָס גייט עס אייך אָן? ווי מיר דוכט זיך, האַלט איר דאָך ווייניק פון די דאָזיקע מעשיות".

„ניין, ניין" — פלעגט ער מיר איבעררייסן — „דער גאַנצער „קלעריקאַל" גייט מיך אָן ווי דער פאַראַיאָריקער שניי. אָבער וואָס איז די ריכטיקייט? ווו איז דער אמת?" ביים וואָרט אמת, ווערט יוסף גאַנץ ערנסט.

אַ סך מאָל איז מיר אויסגעקומען אַריינצולאָזן זיך אין אַ שמועס מיט אים על רגל אחת און יעדעס מאָל פלעגט ער צופּאַסן זיין אמת־זוכן צו די אַקטועלע געשעענישן. אַ געוויסן טאָג האָט עפּעס אַ פרעמד יינגל געזאַמלט געלט פאַרן קרן־קיימת. שפּעטער איז מען געוואָר געוואָרן, אַז זיינע קבלהס זענען פאַלשע. צו מיין „גליק" כאַפּט מיך ר' יוסף.

„האַ, ראובעלע? כע, כע, האָסט געהערט אַ מעשה? פע, אַ באַנדע גנבים און שווינדלער".

„ווער?" — פרעג איך תמעוואַטע ווייל כ'האָב שוין געפילט אינסטינקטיוו. פון וואַנען עס נעמען זיך זיינע טענות.

„ע, ראובעלע, דו מאַכסט זיך „כילע יאָדע"? איך זאָג דיר, אַז ס'איז אַ באַנדע גנבים און שווינדלער, אָסור מיר, צי איין גראָשן קומט אָן אַהין".

„וואָס גייט עס אייך אָן, ר' יוסף? מיר דוכט זיך, אַז איר גיט קיין מאָל נישט קיין גראָשן פאַרן קרן־קיימת?"

„ניין, ניין", — רייסט ער מיר איבער — „מיר גייט אין דעם, אַז ווען מענטשן גיבן, דאַרף עס זיין אין אָרדענונג, פאַרשטייסט? דער אמת מוז זיגן!"

„עך, ר' יוסף" — זאָג איך צו אים — „איר טרייבט אַ ביסל איבער. אָט, למשל", — קלער איך אים אויף — „די ערד וואָס די יידן האָבן שוין אויסגע־

קויפט פאַר די געזאַמלטע געלטער, די קיבוצים וואָס זענען אויפגעשטעלט אויף דער דאָזיקער ערד ?"

אָבער יוסף לאָזט זיך נישט איבערשפּאַרן. „דאָס — זאָגט ער — איז אַלץ געקויפט געוואָרן פון באַראָן ראָטשילדס געלטער, פאַרשטייסט ? און דאָס אַלץ, וואָס ווע־ט דאָ געזאַמלט, איז כולו גניבה. קיין איין און איינציקער גראָשן קומט נישט אָהין. כע, כע".

יוסף שוסטער וויטיקט מיט אַלע געשעענישן. סיי ביי דער „טשיסטקע" אין רוסלאַנד, סיי ביי די פּאָגראָמען אין ארץ־ישראל און סיי פון דעם, וואָס דער נייער רב ווערט באַהאַנדלט אַזוי גוט אַפילו פון דעם אַמאָליקן קאָמוניסט, נח באָרענשטיין, בשעת דער אַלטער רב האָט געמוזט, נעבעך, תמיד אונטערהונגערן.

רבקה בת יוסף ויס ז"ל

איין מאָל, אין אַ שמועס מיט אים על רגל אחת, האָט יוסף ממש געברענט. עס האָט זיך דאָן געהאַנדלט וואָס די פרומע קרייזן האָבן נישט געוואָלט, אַז קאָזשעבראָצקי זאָל אָנפירן מיט דער יידישער שולע, ווייל ער איז נישט מקפיד אויפן שולחן־ערוך :

„וואָס ווילן זיי פון אים האָבן, די חסידאָקעס ? כע, כע, און זיי אַליין זענען יאָ אין אָרדענונג ? אָסור מיר, צי איין וואָרט אמת גייט אַרויס פון זייער מויל. אַזאַ קאָזשעבראָצקי" — הייבט ער אָן צו טוישן זיין שטימע שוין מיט פאַרביטע־רונג — „אַ מענטש אַ שטילער, גייט זיך זיין וועג, לערנט קינדער און אַליין קומט ער קוים אויס. נו, איז דאָס ריכטיק, האַ ? ווו איז דער אמת, און טאַקע אַזוי, ראובעלע ?"

„ר' יוסף, איר ווילט הערן אַ גוט וואָרט ?" — זאָג איך צו אים.

זיין בלאַס פּנים הייבט אָן צו ווערן אַ ביסל רויִקער און אַ שמייכל באַווייזט זיך. „אַ גוט וואָרט בין איך אַלע מאָל גרייט צו הע־ן. פאַרוואָס נישט ? כע, כע".

„ווײסט איר, ר׳ יוסף, פאַרוואָס עס איז דעם אמת שווער אַרויסצוזאָגן?״

„טאַקע פאַרוואָס? אדרבא, טאַקע פאַרוואָס״ — פאַלט ער מיר אַריין אין די רייד — ״אדרבא, לאָמיר הערן״.

„ווייסט איר ווי אַזוי מען שרייבט דאָס וואָרט „אמת״?״ — פרעג איך אים.

„כע, כע״ — צעלאַכט ער זיך „פאַרוואָס נישט? מע שרייבט עס „ע־מ־ע־ס״.

„דאָס״ — זאָג איך — „איז דער רוסישער אמת, אָבער דעם יידישן אמת שרייבט מען „א־מ־ת״.

אָבער יוסף לאָזט זיך נישט אַזוי שנעל אָפּפאַרטיקן. „נאַ דיר אַ קאָפּיקע פאַר דעם רוסישן „עמעס״ מיט דעם יידישן „אמת״.

איך לאָז אים אויסלאָדן זיין אָנגעווייטיקטן כעס און גיב אים צו פאַרשטיין, אַז איך בין נאָר אויסן צו זאָגן אַ גוט וואָרט.

„נו, גוט, גוט, כע, כע, — גיט ער אַ האַק אָפּ — לאָמיר שוין הערן, אדרבא״.

איך גיב אים צו פאַרשטיין, אַז דער אלף שטייט באַלד אין אָנפאַנג פון דעם אלף־בית; דער „מעם״ געפינט זיך אין מיטן און דער „תיו״ איז גאָר צום סוף. און דערפאַר איז עס שווער צו זאָגן דעם אמת, ווייל מען מוז צוזאַמענשלעפּן אַלע דריי אותיות מיט אַ מאָל.

עס געפעלט אים דער ענין. עס צעשמייכלען זיך זיינע אויגן; ער שוויגט אייניקע סעקונדעס און זאָגט שטיל: „טאַקע אַזוי, טאַקע אַזוי״. איך לאָז אים אָבער נישט אַריינפאַלן אין התפעלות און דערלאַנג אים ווייטער.

„און ווייסט איר, ר׳ יוסף, פאַרוואָס עס איז אַזוי לייכט אַרויסצוזאָגן דעם שקר? דאָס ווייסט איר אפשר?״

„אַ וואַזשנע מעשה״ — האַקט ער מיר איבער — „ליגנט זאָגן איז אַ קונץ? די גאַנצע וועלט זאָגט עס, כע, כע״. יוסף איז תמיד צופרידן ווען ער קאָן באַשולדיקן די „גאַנצע וועלט״. אָבער איך לאָז אים נישט צורו און קלער אים אויף געלאָסן.

„ר׳ יוסף״ — פרעג איך אים — „ווי אַזוי שרייבט מען „שקר״ ווייסט איר?

„נו, ראובעלע, זאָג שוין, זאָג שוין. אַ נפקא־מינה ווי אַזוי מע שרייבט. דער עיקר, די גאַנצע וועלט שטייט אויפן שקר״.

„אַלזאָ״ — זאָג איך אים — „שקר״ שרייבט מען „ש־ק־ר״. און די דריי אותיות שטייען צוזאַמען אין דעם אלף־בית און דערפאַר איז עס אַזוי לייכט אַרויסצוזאָגן״.

יוסף בלייבט רואיק אייניקע סעקונדן און הייבט אָן צו מורמלען דעם אלף־בית. ווען ער קומט צו די אותיות „ק־ר־ש״ בלייבט ער שטיין פאַרקלערט און פרעגט מיך געלאָסן: „ווי אַזוי שרייבט מען „שקר״? טאָ פאַרוואָס זאָגט מען אין אלף־בית ק־ר־ש? ע, ראובעלע״ — צעלאַכט ער זיך — „עפּעס שטימט דאָ נישט״.

איך דערפיל, אַז איך מוז דעם ייד עפּעס אויפקלערן אָדער צוקלערן, אַז נישט, איז מיין גאַנצער פּרעסטיזש פאַרלאָרן. ער שטייט אַנטקעגן מיר מיט אַ

שמייכל פון נצחון. איך פאַרשטיי, אַז איך מוז שנעל געפינען פאַר אים אַן ענטפער. עס פאַלט מיר איין אַ געדאַנק און איך זאָג צו אים מיט אַ זיגערישן שמייכל:

„פאַרשטייט איר מיך, ר׳ יוסף; אַז דער, וואָס וויל זאָגן אַ ליגן, גיבן זיך אים די דריי אותיות ק־ר־ש אַזוי שנעל אַ שטעל אין דער רייע, אַז באַלד קומט אַרויס אַ פאַרטיקער שקר״.

יוסף בלייבט שוין פאַרגאַפט און צעשמייכלט זיך מיט זיין געלעכטערל און גיט צו באַלד געלאַסן: „יאָ, אַזוי איז עס, אַז מען קומט אַרויס פון קאָזשע־בראָצקיס חדר האָט מען שכל״ — און פלוצלינג ווערט ער ערנסט און פרעגט: „זאָג מיר, ראובעלע, צי רעדט ווען אַמאָל דער „לערער״ שקר? מיר דוכט

קבוצת נוער ביער קומורוב בפרושקוב

זיך, אַזאַ מענטש דאַרף יאָ זאָגן דעם אמת״. אָבער יוסף דער אמת־זוכער, דער, וואָס באַשולדיקט די גאַנצע וועלט אין שקר, האָט באַלד חרטה אָפּצושוואַכן זיין פילאָזאָפיע אַפילו פאַר קאָזשעבראָצקין, פאַר וועלכן ער האָט גרויס דרך־ארץ.

„עך, ווייס איך וואָס. כע, כע, טאָמער זאָגט ער יאָ אמת מוז עס אויך פאַר־מאָגן אַ ביסל שקר. ניין, נישטאָ קיין אמת! נישטאָ און פאַרטיק. כע, כע!״

און ווי לאַנג איך געדענק אים האָט ער זיך קיין מאָל נישט געביטן און וועגן וואָס מ׳זאָל נישט רעדן האָט ער געמוזט אַנרירן דעם אַנגעוויייטיקטן פּראָבלעם פון אמת. אָבער טראָץ דעם, וואָס ער פלעגט באַשולדיקן די גאַנצע וועלט, פלעגט

ער צום סוף פֿאַרענדיקן מיטן דאַזיקן זאַץ: „הערט, מענטשן, דער אמת מוז זיגן. ער מוז. כע, כע״.

*

1939. די דייטשן דרינגען אַריין קיין פּוילן און אַט, אַט, זענען זיי שוין ביי וואַרשע. ביי אונדז הייבט זיך אָן אַ באַוועגונג פֿון אַנטלויפֿן, צו מזרח. פֿיל לויפֿן קיין וואַרשע און בלייבן דאָרט שטעקן. מ׳מאַכט דורך דעם גיהנום פֿון דעם באָלאַגערטן וואַרשע. אָבער נאָך דריי וואָכן גיט זיך די שטאָט אונטער און איך לאָז זיך אַרויס פֿון צווישן די חורבות צו זען, וואָס עס איז געבליבן. דאָס בילד איז שרעקלעך. איך קום צו צום אייזערנעם טויער און איך זע, ווי ביי אַ געפֿאַלענעם הויז שטייען מענטשן שטום, מיט פֿאַרוויינטע פּנימער פֿון צער און צאָרן. איך שטעל זיך אָפּ און פּלוצלינג דערזע איך יוסף שוסטער.

אין ערשטן מאָמענט האָב איך אים נישט דערקענט. זיין שטענדיק בלאָס געזיכט האָט געהאַט דעם קאָליר פֿון טונקעלן אַש; זיינע אויגן זענען געווען ווי אויסגעלאָשן; די קורצע, שוואַרצע וואָנצעלעך אין גאַנצן ווייס און געשטאַנען איז ער שטיל ווי נישט לעבעדיק. איך האָב זיך אינסטינקטיוו דערנענטערט צו אים און געוווסט, אַז ער האָט דאָ, צווישן די חורבות פֿאַרלוירן עמעצן. איך האָב אַרויפֿגעלייגט מיין האַנט אויף זיין אַקסל. ער האָט אַפֿילו קיין ציטער נישט געטאָן. שטיל פֿרעג איך אים: האָט עפּעס פּאַסירט, ר׳ יוסף?״ אַנשטאָט אַן ענטפֿער האָט אַ שטראָם טרערן זיך אַ לאָז געטאָן פֿון זיינע אויגן און אָנשפּאַרנדיק — כמעט פֿאַלנדיק — זיין קערפּער אויף מיר, זאָגט ער כליפּנדיק:

„דאָ ליגט מיין טייער וויבל, דאָס איז דער טרויעריקער אמת, ראובלה״. און אַנשטאָט דעם אַמאָליקן „כע, ע״, האָט זיך אַ טיפֿער קרעכץ געלאָזט הערן פֿון אים.

יוסף יערעמיאַש

מיין שטעטל נאַדאַזשין

אונדזער שטעטל, נאַדאַזשין, האָט אַ געשיכטע פֿון פֿיל יידישע דורות. ווי אַלט דאָס יידישע נאַדאַזשין איז געווען ווייס איך נישט גענוי, נאָר עס איז מיר באַוווסט, אַז מיינע זיידעס זענען שוין דאָרט געבוירן געוואָרן. די קהילה איז געווען אַמאָל אַ גאַנץ גרויסע, נאָר זי האָט זיך פֿאַרקלענערט אין די לעצטע 2—3 דורות, צוליב די פֿאָלגנדיקע סיבות: זי איז געווען ווייט פֿון דער באַן־ליניע און אויך נישט געהאַט קיין גוטן שאָסיי; קיין אינדוסטרי האָט זיך צוליב דעם נישט אַנטוויקלט און די שכנותדיקע שטעט, צווישן זיי פּרושקאָוו, האָבן אָנגעהויבן קאָנקורירן מיט אונדז.

זיי האָבן אויך אָפּגעצויגן פון אונדז אַ גרויסן טייל פון דער יידישער יוגנט, וואָס האָט נישט געזען פאַר זיך קיין צוקונפט אין נאַדאַזשין.

אַחוץ דעם האָט אויך נאַדאַזשין געליטן פון עטלעכע ריזיקע שריפות. איך געדענק נאָך די גרויסע שריפה פון 1902, ווען עס זענען פאַרברענט געוואָרן אַלע הילצערנע געביידעס און עס איז שטיין געבליבן נאָר די געמויערטע קירכע און עטלעכע הייזער אַרום איר. עס איז אויך דאַן פאַרברענט געוואָרן די אַלטע שול, מיט אירע פּראַכטפולע מזלות און אַנדערע קינסטלערישע צייכענונגען אויפן סופית.

די לעצטע צענדליק יאָרן, האָט דאָס יידישע נאַדאַזשין „פּראָדוצירט" הויפּט־זעכלעך כלות און חתנים פאַר די אַרומיקע קהלות און ספּעציעל פאַר פּרושקאָוו, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן שנעל אַנטוויקלען אַ דאַנק איר נאָענטקייט צו דער באַן־קאָמוניקאַציע.

פיל נאַדאַזשינער בעלי־מלאכות זענען אַוועק אַרבעטן קיין וואַרשע. צווישן זיי מאיר ווייצער, יעקב יערעמיאַש, מאיר הערינג א״אַ. צוריקקומענדיק פון־צייט־צו־צייט, האָבן זיי מיט זיך מיטגעבראַכט דעם רעוואָלוציאָנערן גייסט פון יענע יאָרן, ספּעציעל אין 1905. זיי האָבן עס אויך אָנגעהויבן די געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אין נאַדאַזשין.

די יידישע באַפעלקערונג איז דאַן באַשטאַנען פון אַ 70 משפחות, נישט גענוג פאַר אַן אינטענסיווער טעטיקייט. האָבן דעריבער די אָרגאַניזאַטאָרן אַריינגעצויגן אויך 11—12־יאָריקע יינגלעך און מיידלעך. איך געדענק ווי די פּראָפּאַגאַנדע האָט אויף מיר אָנגעהויבן ווירקן אַלס קליין יינגל. איך האָב געוואָלט באַפרייען באַלד די גאַנצע מענטשהייט פון אירע ליידן און נישט פאַרשטאַנען פאַרוואָס אַנדערע זענען אַזוי פּאַסיוו. ספּעציעל האָט מיך פאַרדראָסן, פאַרוואָס אַזאַ תלמיד־חכם ווי אברהם־יחיאל הורוויץ, שטייט נישט בראש פון די רעוואָלוציאָנערן? אַנשטאָט דעם, האָט ער גאָר געחלומט וועגן דעם הייליקן לאַנד און וועגן די הייליקע צדיקים וואָס דאַרפן אויסלייזן די זינדיקע נשמות פון זייערע אפּיקורסישע, רעוואָלוציאָנערע מחשבות.

ביי איטשע „קוואַשניק" האָט געאַרבעט אַן איינציקער אַרבעטער, משהלע. האָט די „אָרגאַניזאַציע" מיך געשיקט צו ר׳ איטשען מיט דער פאָדערונג ער זאָל העכערן משהלעס לוין. ר׳ איטשע האָט מיך רואיק אויסגעהערט און געהייסן מיך, דעם „סמאַרק", אויסצווישן די נאָז און אַרויס פון זיין שטוב. צומאָרגנס בין איך אַדורכגעגאַנגען נעבן דעם געוועלב פון שלמה חוה־לאהס. ר׳ שלמה, דער דאָזיקער פון שטעטל, איז זיך געזעסן נעבן דעם געוועלב. דערזעענדיק מיך האָט ער מיך צוגערופן און געפרעגט ווי אַזוי קאָן איך זיין אַ „שטרייקער", אַז איך בין נאָך נישט געווען בכלל קיין אַרבעטער? איך האָב אים אויפגעקלערט, אַז ווען עס וועט זיין גלייכהייט וועט אויך הערשן ברידערלעכקייט און עס וועט זיין בעסער פאַר אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער. דאָ האָט זיך ר׳ שלמה הויך צעלאַכט און מיר געזאָגט: „הער אויס, דו צוציק! אלס אַ שטרייקער וועסטו דאָך לבסוף געהרגעט

ווערן און וועסט גאָר נישט קענען האָבן קיין קינדער". איך בין געוואָרן שטאַרק צעטומלט, נישט געוווסט וואָס צו ענטפערן און בין אַוועק פון אים פאַרשעמט.

איך געדענק אויך אַ פאַרזאַמלונג פון אַ מנין יוגנטלעכע, וואָס איז פאָרגעקומען אַ שבת נאָכמיטאָג אין אַ וועלדל נעבן אונדז. יחזקאל פון גריצע האָט אָנגעפירט מיט דער פאַרזאַמלונג און געשטורעמט, אַז „ווען די גלאָקן האָבן אָנגעהויבן צו קלינגען אויף דער וועלט מוזן מיר זיי ענטפערן מיטן רוף פאַר דער באַפרייאונג פון די אונטערגעדריקטע מאַסן". אָבער פּונקט דאַן איז אויך דורכגעפאַלן די טעטיקייט פון די „שטרייקער" צו פאַרבעסערן דעם לוין פון דעם איינציקן אַרבעטער, ר' משהלע.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין 1915 האָט זיך די געזעלשאַפטלעכע אַרבעט ווידער אַנטוויקלט. איך בין שוין דאַן געווען גאָר אַקטיוו. און ווען פּוילן האָט באַקומען איר אומאָפּהענגיקייט האָבן מיר אָרגאַניזירט די ערשטע שולע, מיט איבער דרייסיק שילער. מיר האָבן אַנגאַזשירט צוויי לערער (איינע פון זיי איז געווען מיין פרוי) און געלערנט לויטן פּראָגראַם פון דעם שול־אינספּעקטאָר. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ ביבליאָטעק און מיר האָבן געפירט אַן אינטענסיווע קולטורעלע טעטיקייט. אָבער נאָך 1920 בין איך אַוועק קיין פּרושקאָוו און שפּעטער קיין פראַנקרייך. די שפּעטערדיקע תקופה איז מיר שוין נישט גענוג באַקאַנט.

איך וואָלט אָבער נישט יוצא געווען מיין פליכט, ווען איך דערמאָן נישט די צוויי וויכטיקע „דינאַסטיעס" פון יידישן נאַדאַזשין. זיי האָבן געשפּילט גאָר אַ גרויסע ראָל אין דער געשיכטע פון דער קהילה.

די ערשטע „דינאַסטיע איז די פון ר' שמואל שוחט. אַ סך האָבן אפילו נישט געוווסט דעם פאַמיליע נאָמען — אָפּאָזדאָווער. אָבער יעדעס קינד האָט געוווסט ווו ער וווינט, ווען די מאַמע האָט עס געשיקט מיט אַן עוף צו שעכטן אויף שבת אָדער יום־טוב (סתם אין מיטן וואָך איז אַן עוף געווען אַ גרויסער לוקסוס). די קצבים האָבן געהאַט פאַר אים גרויס דרך־ארץ און אָנגענומען בשתיקה זיין טריפה־פּסק. ער האָט זיך געפירט גאָר פּאַטריאַרכאַליש און געהאַלטן דיסטאַנס, אָבער צו דער זעלבער צייט איז ער געווען אַ עניו.

די צווייטע „דינאַסטיע" איז געווען רב מענדל־מאיר רויזמאַן מיט זיינע זין און טעכטער. איך דערמאָן אויך די טעכטער, ווייל יעדע איינע פון זיי איז געווען נישט אַ שוואַך און בלאַס יידיש מיידל, נאָר אַן אשת־חיל אין אַלע הינזיכטן. וועגן אָט דער „דינאַסטיע" זענען אַרומגעגאַנגען פיל לעגענדעס, ספּעציעל וועגן איר פיזישער גבורה. איך געדענק, ווען שיכורע פויערים זענען אָנגעפאַלן אויף בנציון בעקער. מענדל־מאיר מיט זיין זון, וואָלף־בער, זענען אַרויס קעגן די פויערים, וועלכע האָבן גערופן נאָך הילף פון זייערע ידידים. דער רעזולטאַט פון דעם געשלעג איז געווען, אַז עטלעכע פויערים זענען צעשלאָגן געוואָרן און די אַנדערע זענען אַנטלאָפן בבושת־פּנים. יאָ, דער כוח פון מענדל־מאירס „דינאַסטיע" איז באַשטאַנען אויף פיזישן כוח.

אָבער איצט איז שוין אויך דער כוח מער נישטאָ, ווייל עס איז שוין מער קיין נאַדאַזשין נישטאָ. נישטאָ מער קיין שול, קיין שולע, קיין ביבליאָטעק. געבליבן איז נאָר דער בית־הקברות, איינער פון די עלטסטע בתי־קברות אין פוילן. אָבער קיינער היט אים נישט און די מצבות ווערן אויך פאַרשווונדן. די איינציקע מצבה איז נאָר אונדזער בוך ווו די דאָזיקע שורות דרוקן זיך.

פּאַריז, מאַי 1966.

משה זילברברג

בדרך למולדת

ספורי מתחיל בשנת 1924, בהיותי עדיין בן 15. התחלתי להתעניין ברעיונות של תנועת „החלוץ", אשר סניף שלה היה קיים גם בעירנו. כעבור שנתיים התארגנו במסגרת „אירגון פרושקוב" לקראת העליה ארצה. כתוצאה מהחלטת מרכז „החלוץ" על מתן הכשרה חקלאית לנוער העולה, נשלחתי להולנד לתקופה של שנתיים לעבוד בחווה חקלאית ולקבל מושגי יסוד בחקלאות. בהולנד היינו נפגשים במקום מרכזי של כל הכפרים אחת לשבוע, לשיחות ולפעילות וכך שמרנו על הקשר בינינו למרות היותנו מפוזרים בחוות שונות.

בשנת 1931 חזרתי לפרושקוב ובמשך חצי שנה הסתובבתי משועמם, כשכולי מלא רצון ומרץ להגשים רעיונות אשר אי־אפשר למלאם בפולניה. השתדלתי בכל מרצי לעלות לארץ־ישראל אבל לא הצלחתי לקבל אישור עליה רשמי. התחלתי לחפש דרכים של עליה בלתי־ליגלית. שוחחתי על זאת עם אברהם רוזן אשר היה מבוגר ממני ובעל נסיון צבאי וגם התמצא יותר בדרכים. הוא התלהב מהרעיון והסכים להצטרף אלי. כל אחד לקח 10 זהובים (יותר לא היה לנו), תרמיל עם בגדים ואוכל, מקל תיירים לשם הסוואה ויצאנו לדרך בחודש מרץ.

ראשית כל הלכנו להפרד מההורים והמכרים. אף אחד לא האמין שנצליח להגיע ארצה ולא התיחסו ברצינות להרפתקה שלנו. אמי נסתה בכל הכוחות לשנות את דעתי. אך אני הייתי צעיר, מלא אמונה באידיאלים שלי והאמנתי שבכוח הרצון נוכל להתגבר על כל המכשולים בדרך ונצליח להגשים את יעודנו.

בערב יצאנו ברכבת לקרקוב. שם פנינו למועדון „החלוץ" המקומי. הם יעצו לנו לנסוע להורודנקו, על יד הגבול מקום שהיה קבוץ הכשרה של תנועת „עקיבא". ובאמת נסענו לשם וחברי הקיבוץ הדריכו אותנו אל הגבול הצ׳כי. הגבול עבר בהרים והדרך היתה קשה, במדרון תלול. אברהם היה בעל עבר צבאי אשר עזר לנו במסע, אך בשבילי היו ההרים דבר חדש. הודות לעזרתו הפיזית והרוחנית

שלו התגברנו על המכשולים ולאחר מסע של שעתיים הגענו לפיסגה, אשר שם עבר הגבול. נראינו כתיירים אשר מסיירים באיזור. פגשנו גם קבוצת תיירים צ׳כיים, אשר הסבירו לנו כיצד להגיע למהריש־אוסרוי (מורבסקה אוסטרבה).

הגענו לעיר הגבול באחת־עשרה בלילה. ידענו שיש קיבוץ במקום אבל פחדנו לשאול את האנשים לכתובתו. לבסוף אזרתי אומץ ונגשתי אל שוטר. לשמחתנו, הוא הסביר לנו את הדרך, העלה אותנו על חשמלית ואמר לנהג היכן להוריד אותנו. וכך הגענו לקיבוץ אחרי חצות. הם קיבלונו בשמחה רבה, האכילו אותנו ונתנו גם מקום לינה. עלי לציין, שבכל הדרך נעזרנו על ידי קיבוצי ההכשרה, אשר היו פזורים בכל אזורי אירופה־המזרחית. הודות להם, לא סבלנו חרפת רעב וגם קיבלנו עידוד והדרכה ועזרה. והלא כל הזמן היינו בפחד תמידי פן ניתפש על ידי השלטונות המקומיים, אשר יחזירו אותנו לפולניה.

במריש־אוסטרוי פגשנו את בן־אהרון שהיה אז נציג ההסתדרות הצ׳כית. הוא הבטיח לנו לעזור לעבור לאוסטריה, אבל זה צריך לקחת זמן. בינתיים נהנינו מטיולים יפים במדינה. לאחר חודש וחצי של צפיה הגענו לעיר לנדנבוג, על יד הגבול האוסטרי. באותו ערב נפגשנו עם איש מהתנועה הציונית המקומית אשר היה בעל נסיון במתן עזרה לעוברי הגבול. הוא הסביר לנו את הדרך ואת המקום לאורך הגבול. קבלנו גם 100 קרנות מאחד הציונים העשירים במקום, אשר מאוד התלהב ממעשינו ורצה שנצליח בדרכנו.

היה זה ליל־שבת. לנו ביער סמוך לגבול ובשעות הלילה המאוחרות יצאנו לדרך. הלכנו למעלה משעתיים בדרך קשה מאוד אבל כנראה שתעינו כי פתאום נתקלנו במשמר צ׳כי. אברהם הרגיש שעוקבים אחרנו. נשכבנו מהר בין השיחים וחיכינו עד שהשומרים יעברו. הצלחנו הפעם והם לא הרגישו בנו. המשכנו בדרך אך כעבור דקות ספורות הופתענו על ידי משמר צ׳כי. הם עצרו אותנו ושאלו לאן דרכנו מובילות. ענינו שאנו רוצים להגיע לארץ־ישראל. אחד פנה לשני ואמר: „תראה, יהודים הולכים לארץ־ישראל אפילו בליל־שבת". הם הסכימו לתת לנו לעבור, הסבירו את הדרך וגם נתנו עצות כיצד להתחמק מהמשמרות האוסטרים. הרעיון של עליה לארץ מצא חן בעיניהם והם איחלו לנו דרך צלחה.

לאחר הליכה של שעה הגענו לכפר אוסטרי. רצינו להתארח אצל משפחה יהודית בכפר, אך הם סרבו מפחד השלטונות. (היה זה, נדמה לי, המקרה היחידי שיהודים סרבו לעזור לנו). היינו רעבים ומלוכלכים ולא יכולנו כך להמשיך לוינה. נגשנו לבית הקפה אשר בכפר והסברנו לבעליו את מצבנו. תמורת תשלום, הוא נתן לנו אוכל וגם מים לרחצה, הוביל אותנו לרכבת ואף הסביר כיצד להתחמק מבקורת דרכונים. בכלל, יחסו אלינו היה חביבי עד מאוד למרות הסיכון בזאת. גם בעיניו מצא חן הרעיון של בחורים יהודים אשר מסתכנים למען בנין מולדת שלהם.

הגענו לוינה במוצאי שבת. היה כבר מאוחר בשביל ביקור במועדון „החלוץ" ובשארית הכסף שהיה ברשותנו התאכסנו אצל יהודי שהיה משכיר חדרים לאורחים. למחרת נפגשנו במשרד „החלוץ". שם פגשנו את מנדל זינגר, המזכיר.

הוא הפגיש אותנו עם ד"ר גולדהמר עורך דין וינאי, אשר התחיל לסדר בשבילנו דרכונים עם ויזות מעבר. בינתיים הסתובבנו בוינה תחת שמות מזויפים וכתובות בלתי־נכונות ומשתנות מפעם לפעם. כחצי שני בלינו בוינה. פעם בשבועיים היה עלינו להתייצב במשטרה לשם הארכת השהייה. אחרי שלושה חדשים פג אישור המשטרה והיה עלינו לצאת את אוסטריה. ברור שלא יצאנו. המשטרה עקבה אחרינו ואסרה אותנו לתקופה של שנים־עשר יום ואחר כך גורשנו לצ'כיה עם קבוצת יהודים אבל בלי רשיון למגורים. בצו הגירוש נאמר שאסור לנו לחזור לאוסטריה במשך עשר השנים הבאות.

הגענו לעיר פרשבורג (ברטיסלבה) ושם פניתי מיד אל מר כהן, ציוני פעיל אשר מיד הסדיר את חזרתי לוינה. שם שוב נפגשתי עם אברהם רוזן. הוא היה מופתע לראותני כי אף אחד לא ידע מה קרה לי. (אותו לא אסרו כי לא מצאו אותו). נגשנו מיד אל ד"ר גולדהמר וספרנו לו את קורותי. הוא החליט שמוכרחים לזרז את קבלת הדרכונים והתחיל לחפש דרך מידית להגיע ארצה. ויזות מעבר ישירות עד הארץ לא יכולנו לקבל. בדיוק, באותו זמן, קבלתי מכתב מאחי מרדכי אשר היה כבר בארץ, ובו הוא מציע לנו לקבל ויזות כניסה לפרס עם ציון של מעבר דרך בירות. אמנם, צריך היה גם לקבל ויזת מעבר עירקית, אבל אנו לא החשבנו את זה ביותר ואחר סבלנו בגלל זה רבות.

השגנו ויזות פרסיות ויצאנו לדרך. מוינה נסענו לפיריאוס, אשר ביון. היהודים המקומיים לא עזרו לנו אבל הצלחנו לסדר את נסיעתנו עם רב חובל של אונית־משא אשר הפליגה בכיוון בירות. כעבור חמישה ימים ראינו את חיפה ומאוד התרגשנו אבל לא יכלנו שם לרדת. הגענו לבירות. שם נתקלנו מיד בקשיים גדולים. היות ולא היו לנו אשרות מעבר עירקיות, חשדו בנו שאנו רוצים להגיע לארץ־ישראל. הצלחנו איך שהוא לשכנע אותם. קבלנו ויזות מעבר עירקיות והם הרשו לנו להשאר קצת בבירות.

כאן התקשרנו מיד עם היהודים המקומיים. היה זה פרופ' לנדמן אשר הפגיש אותנו עם יהודי אשר עסק בהברחת אנשים לארץ־ישראל תמורת דינר וחצי לאדם. הוא הסיע אותנו למקום קרוב למטולה. שם הצטרפנו לקבוצה גדולה אשר כללה אשה עם תינוקת בכיינית שסיכנה את כולנו. נסינו להשתיק את התינוקת אבל לשוא. בלילה יצאנו לדרך ובשעה שתיים אחרי חצות הגענו לכפר־גלעדי. נתקלנו בשמחה על ידי שומרי הקיבוץ אשר האכילונו והשכיבונו במטבח של המשק. היה זה לילי הראשון במולדת.

למחרת נפגשנו עם מזכיר המשק. החלפנו את בגדינו והתחלנו להשתזף בכדי לקבל גון־אור ישראלי פן יחשדו בנו הבריטים שאנו עולים בלתי־ליגליים. הבריטים ידעו שהגיעה קבוצה דרך הלבנון וערכו חפוש פתע במשק. העבירו אותנו מיד לקיבוץ אילת־השחר ושם שהינו ימים אחדים. ביום ששי עליתי על מכונית שהובילה נפט מחיפה לאילת־השחר. בראש־פינה בדקו אותנו הבריטים אבל אני לא עוררתי כל חשד כי היה זה מקובל שנהג של מיכלית־נפט מלווה תמיד על־ידי נהג משנה.

בערב הגעתי לחיפה וירדתי ברחוב הרצל. ברחוב זה היו אז רק בתים אחדים. כמה משפחות הסתובבו בחוץ. העזתי ושאלתי על משפחת אורץ׳. למזלי הם הכירו את האורצ׳ים ומסרו לי את כתובתם. באתי לשם בשעה 9.30 בערב. בדיוק היו שם כמעט כל אנשי פרושקוב אשר נמצאו בארץ. ואי־אפשר לתאר את כל אשר קרה אותי. מיד טלגרפו אל אחי לתל־אביב. הוא הגיע אלי בחפזון ואחר כך יצא לאילת־השחר להביא משם את אברהם רוזן.

וכך נסתיימה הרפתקת הנדודים שלנו. היה זה מסע קשה ומפרך, אבל היינו צעירים. והעיקר, היה לנגדנו רעיון אשר לאורו התחנכנו. וזה שעזר לנו להתגבר על כל המכשולים הרבים.

יפה וזלמן גפני

בעליה ב׳

אחרי שבלינו למעלה מארבע שנים בקיבוץ ההכשרה של גרוכוב, קבלנו פתאום הודעה, שעלינו להתכונן לעליה, בעליה ה„בלתי־ליגלית". לפי חוקי העליה, היה עלינו לשמור על סודיות מוחלטת, לא להודיע לאף אחד על נסיעתנו ולא להפרד מאף חבר או בן־משפחה. מארגני העליה חששו מאוד מפני הבלשים, אשר נשכרו על ידי ממשלת המנדט להודיע להם על כל קבוצה של עולים.

הכניסו אותנו לבית־מלון בורשה ושם חכינו למועד היציאה. ידענו את הסיכון אבל החלטנו שאי־אפשר לעזוב את הורינו מבלי להפרד מהם. כאילו הרגשנו שזו יכולה להיות פרידתנו האחרונה ולפיכך הודענו לאחותי שתודיע להורים לבוא לביתה לפגישה סודית.

ב־7 לינואר 1939 הודיעו לנו מארגני העליה שבשעה 7 בערב נעזוב את ורשה. אחרי הצהרים יצאנו בחשאי את המלון ומהרנו לדירתי של האחות. לדאבוננו לא הגיעו משום מה ההורים ובמפח־נפש חזרנו למלון. כשהתקרבנו לשם ראינו שהמכוניות כבר מלאות חברים ומוכנות לזוז ורק מחכות לשנינו. עלינו בריצה לקומה השלישית, בכדי לקחת את החפצים וברגע האחרון קפצנו לתוך המכוניות.

בהגיענו לתחנת הרכבת מצאנו כבר קרונות מוכנים בשבילנו. כל חבר, לפני עליתו לקרון קיבל את הדרכון שלו, אשר העיד שהוא יוצא לטיול מאורגן בים האדריאטי, ואנו קבוצת סטודנטים ופרופסורים בסיור מדעי. הצטרכנו לדבר אך ורק פולנית ולהתנהג כיאה לסטודנטים פולניים. אסור היה לנו גם לרדת מהרכבת בתחנות ובכלל לא להתבונן יותר מדי דרך החלונות. (אגב, נסעו אתנו גם חברים־חלוצים מגרמניה, אשר גורשו לפולין ובשבילם לא היה זה קל בכלל,

היות ולא ידעו אף מלה פולנית). הפקודות היו חמורות, אבל אנחנו היינו צעירים מאוד ולא תמיד זכרנו לשמור עליהן בדיקנות ועל רקע זה לא פעם נגרמו אי־נעימויות.

אחרי נסיעה ארוכה הגענו סוף־סוף לנמל באיטליה. לפני עליתנו על הספינה לקחו מאתנו את הדרכונים ומאותו רגע הפסקנו להיות סטודנטים ופרופסורים פולנים והפכנו לחלוצים־עולים, בדרכנו למולדת. והספינה — ספינה להעברת בהמות היתה והתנאים שלהן היו ודאי טובים מאלה שהיו לנו. אנו היינו מוכרחים להשאר כל הימים בתוך התאים הצרים והחשוכים ורק עם החשכה מותר היה לנו לעלות על הסיפון וליהנות מהאויר הצח של הים התיכון. בכל זאת קיבלנו את הכול באהבה כי ידענו שעוד מעט ונגיע למחוז חפצנו.

התקרבנו לחופי הארץ. העצבים שלנו מתוחים ושקט מוחלט שורר בספינה. פתאום בוקע אור של זרקור. זהו הסימן לרדת. סירות ההגנה מתקרבות ואתן עשרות בחורים. הבחורים שלנו יורדים לתוך המים ובעזרת אנשי ההגנה שטים לחוף. הבנות נישאות על הכתפים. במשך זמן קצר כולם נמצאים כבר על החוף. הסיירים מובילים אותנו הלאה דרך פרדסים ומקומות בלתי־ידועים. ובשעה חמש בבוקר הגענו לקיבוץ „השומר־הצעיר" אשר על־יד רמתיים. שם חיכו לנו החברים. שולחנות ערוכים מכל טוב. והעיקר — מים חמים למקלחת. רק מי שבילה ימים ולילות בספינת מעפילים, וסבל מחוסר מים ומרוב פשפשים ופרעושים, יכול להרגיש את הלוקסוס של מים חמים. ואחרי־זה — מיטות נקיות! הרגשנו שהגענו הביתה.

ג) בימי חורבן ושואה

גירוש פּרושקאָוו

אין אָנהייב פון 11טן חודש, 1940, איז געוואָרן באַשטימט, אַז די יידישע באַפעלקערונג אין פּרושקאָוו, ווערט איבערגעטראָגן פון דער שטאָט. מען מוז מודה זיין, אַז דער יודענראַט אין פּרושקאָוו, וואָס איז אָגב באַשטאַנען פון מער פאָרגעשריטענע פּערזאָנען, נאָר נאָמינירט געוואָרן פון דער מאַכט, האָט דורכגעפירט אַ באַדייטנדיקע אַרבעט און אויסגענוצט זיין פּראָטעקציע און השפּעה ביי דער קאָמונאַלער מאַכט, אַז די יידישע געטאָ זאָל געשאַפן ווערן אין פּרושקאָוו גופא און די יידן זאָלן נישט אַרויסגעשיקט ווערן אין די הינטערוואַרשעווער באַראַקן, ווי עס איז געווען פריער פּלאַנירט. אַ שווערע אַרבעט האָט דער יודענראַט געהאַט פאַר זיך איבערצוזידלען די פּרושקאָווער באַפעלקערונג, וואָס האָט געציילט בערך1300 נפשות אויף דעם ענגן שטח פון דעם אָנגעוויזענעם יידישן קוואַרטאַל, וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע פאַרוואָרלאָזטע געסלעך מיט 29 הייזלעך.

די ענגשאַפט איז געווען אַ שרעקלעכע. אַרום 6—8 פּערזאָן האָבן געוווינט אין איין שטוב. די שטובן, מערסטנטייל פייכטע, פאַרלאָזענע. און אַזוי האָט די יידישע באַפעלקערונג דעם 15טן נאָוועמבער געמוזט פאַרלאָזן זייערע פאַרהעלטנישמעסיק ריינע און באַקוועמע וווינונגען — און איבערציען זיך אין יידישן געטאָ. אין דער ערשטער צייט איז נאָך אַ טייל פון די יידישע געשעפטן און וואַרשטאַטן געבליבן אָפן אין דער שטאָט, מוזנדיק פאַרנאַכט, 7 אַזייגער, אַהיימגיין אין געטאָ. דאָס געטאָ איז פאָרלויפיק געווען אָפן. יידן איז דערלויבט געווען אַרויס־ און אַריינצוגיין — פון 8 פרי ביז 7 אָוונט, אַחוץ זונטיקן און חגא־טעג. די יידישע איינוווינער פון געטאָ האָבן זיך גיך צוגעפּאַסט צו די נייע באַדינגונגען און ס'איז געאַרבעט און פאַרדינט געוואָרן אויף חיונה. ביי די גאַסן־אַריינגענג פון געטאָ זענען געוואָרן צוגעפעסטיקט שילדן מיט דער אויפשריפט: „פאַר פּאָליאַקן און דייטשן איז דער אַריינגאַנג שטרענג פאַרבאָטן".

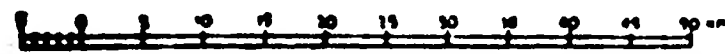
בכדי קלאָר צו פאַרשטיין די ווייטערדיקע געשעענישן, מוזן אויפגעקלערט ווערן צוויי פאַקטאָרן, וואָס האָבן געשפּילט אַזאַ באַדייטנדיקע און טרויעריקע ראָל אין דעם גירוש פּרושקאָוו. באַלד נאָך דער אָקופּאַציע האָט מען געכאַפּט פון דער גאַס יידן צו פאַרשידענע פיזישע אַרבעטן, פאַרן עפנטלעכן און מילי־

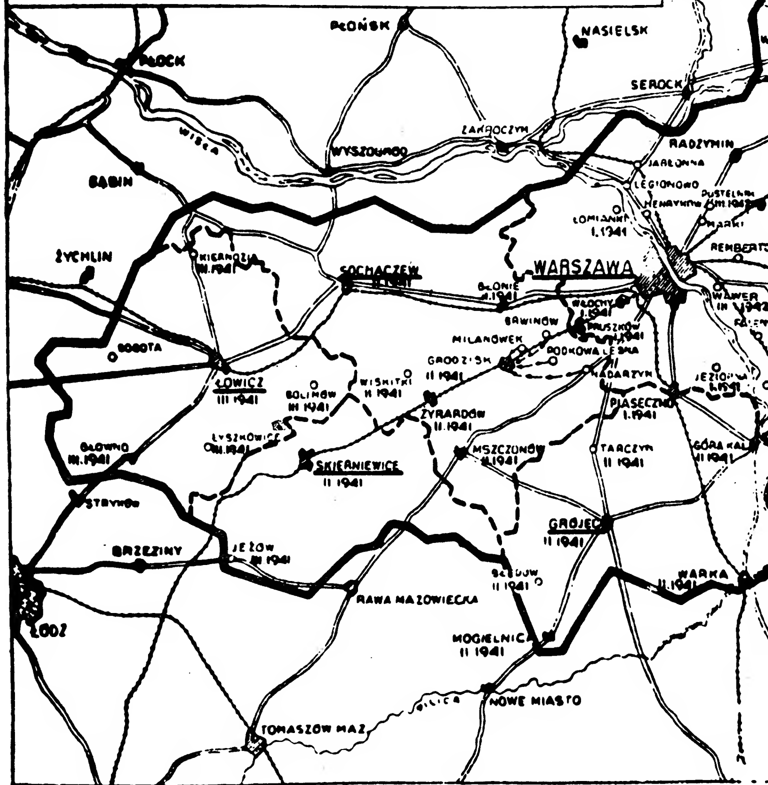
טערישן געברויך. איבערהויפט האָט מען געכאַפּט צו דער אַרבעט פאַר די גרויסע באַן־וואַרשטאַטן, וואָס געפינען זיך הינטער פּרושקאָוו, צום לאָדענען פאַרשידן געוועהר, אייזן, רייניקן די מאַגאַזינען און שפּייכלערס, וואַשן פּאָדלאָגעס, האַקן האָלץ און אַנדערע גראָבע אַרבעטן. אָפטמאָל זענען די יידן געוואָרן גראָב שיקאַנירט און געשלאָגן. נאָך פיל השתדלותן מצד דעם יודענראַט, האָט מען געפּועלט אַז מען זאָל אויפהערן כאַפּן אין גאַס, און דער יודענראַט האָט זיך פאַרפּליכטעט צוצושטעלן יעדן טאָג אַ געוויסע צאָל יידן צו דער אַרבעט. נאָך אַ געוויסער צייט האָט זיך איינגעשטעלט, אַז דער יודענראַט שטעלט צו יעדן טאָג 60 פּערזאָן מיט אַן אָפּצאָל מצד דער וואַרשטאַטן־דירעקציע פון 2,80 זל. טעגלעכן לוין. די אַרבעט האָט געדויערט על פּי רוב פון 7 פרי ביז 4 נאָכמיטאָג. אָבער טיילמאָל האָט מען זיי אויך פאַרהאַלטן ביז 8—10 ביינאַכט. דער יודענראַט האָט געשאַפן אַ ספּעציעלן פאָנד און צוגעצאָלט די אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן עטלעכע זלאָטעס וועכנטלעך. אַזוי האָט די אַרבעט אין די וואַרשטאַטן כמעט זיך נאָרמאַליזירט און ס'האָט זיך איינגעשטעלט אַ מער מענטשלעכע באַציאונג. כדי צו רעגולירן די אַרבעט איז געשאַפן געוואָרן ביים יודענראַט אַן אָפּטיילונג פון אַן אַרבעטס־באַטאַליאָן, מיט וועלכן ס'האָט אָנגעפירט אַ באַאַמטער פון דער גמינע, יצחק שליווקעוויטש. זייענדיק אַליין אַ פּליט פון לאָדזש, נישט וויסנדיק גענוי זיין פאַרגאַנגענהייט און פריערדיקע באַשעפטיקונג — האָט אים דער יודענראַט אַנגאַזשירט אַלס ענערגישן מענטש אויף דעם פאַראַנטוואָרטלעכן פּאָסטן. שטייענדיק אין אַ נאָענטן טאָג־טעגלעכן קאָנטאַקט מיט די דייטשע פאָרשטייער און באַאַמטע פון די באַן־וואַרשטאַטן און האָבנדיק צו אים דעם פולן צוטרוי, האָט דער יודענראַט זיך פאַרלאָזט אויף אים און זיך סומך געווען אויף זיינע אָנווייזונגען און אופנים ווי אַזוי און וועמען מען דאַרף שיקן צו דער אַרבעט. זיין האַנדלונג און באַציאונג צו די אים אונטערגעוואָרפענע אַרבעטער איז געווען זייער ברוטאַל און דיקטאַטאָריש, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע אומצופרידנקייט און אויפרעגונג ביי דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג. דער רוב אָבער פון יודענראַט ווען מען האָט צו זיי אַפּעלירט וועגן זיינע האַנדלונגען, האָט אים גענצלעך גערעקט און פאַרענטפערט, אַז דאָס זענען „פאַראָרדענונגען פון דער מאַכט", וואָס מען מוז פּינקטלעך אויספירן אָן שום באַוואָרענישן.

עס זענען פאָרגעקומען אומדערהערטע מיסברויכן אַזוי, אַז ווען אייך טייל יידן האָט געאַרבעט אָן אָפּרו גאַנצע 7 טעג אין דער וואָך, זענען, פון דער צווייטער זייט, געווען פיל פּריווילעגירטע, וואָס האָבן אין גאַנצן נישט געאַרבעט. עס זענען פאָרגעקומען, לויט דער אינספּירירונג פון ה, שליווקעוויטש, מיט דער שטילער הסכמה פונעם יודענראַט, נאַכט־אַרעסטן, ווען מען האָט אַרויסגעשלעפּט אומשולדיקע מענטשן פון די בעטן, זיי אכזריותדיק געשלאָגן און האַלב נאַקעט געפירט מיט געזאַנג צו דער אַרבעט. אַ גוואַלדיקע אויפרעגונג און פאַרביטערונג האָט געהערשט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. אָבער צוליב מורא פאַר נאָך שווערערע פאָלגן האָט מען געקריצט מיט די ציין און געשוויגן. ענדלעך

PRZESIEDLENIA ŻYDÓW do WARSZAWY
W GRANICACH DYSTRYKTU WARSZAWSKIEGO

איבערבאזעצונג פון דער יידישער באפעלקערונג
אין ווארשעווער געטא אין די גרענעצן פון ווארשעווער דיסטריקט

איז עס געקומען צו דעם טרויעריקן און פאַר קיינעם נישט פאַרשטענדלעכן פינאַל.

בערך דעם 20סטן יאַנואַר האָט דער יודענראַט באַק׳מען אַ פאַרטרויליכע ידיעה, אַז ס׳שטייט פאַר אַ גירוש פון די יידן פון פרושקאָוו. צוליב מאָטיוון, וואָס זענען עד היום נישט באַקאַנט, האָט דער יודענראַט געהאַלטן בסוד דעם גאַנצן ענין, נאָר דורך אַ צופאַל איז מען געוואָר געוואָרן, אַז געוויסע מיטגלידער פון יודענראַט פּאַקן און פירן אַרויס זייערע שטוב־זאַכן ביינאַכט פונעם געטאָ. די יידישע איינוווינער זענען געוואָרן זייער אויפגעבראַכט און אויף אַלע דרינ־גענדיקע אָנפראַגן, האָט מען מצד דעם יודענראַט נישט באַקומען קיין קלאָרן ענטפער. זעלבפאַרשטענדלעך, אַז ס׳איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע פּאַניק און ס׳האָבן זיך פאַרשפּרייט פאַרשידענע קעגנזעצלעכע ווערסיעס: מ׳וועט אַוועק־שיקן קיין ביאַלע־פּאָדליאַסק, קיין לובלין און נאָך פאַרשידענע מקומות, מ״וועט גאָרנישט טאָרן מיטנעמען פון די שטוב־חפצים אד״גל. אַ העכסט נערוועזע שטימונג און נאָך מער פּאַניק האָט אַרויסגערופן דער פאַקט, וואָס זונטיק, דעם 25סטן יאַנואַר איז דאָס געטאָ אין גאַנצן אָפּגעשלאָסן געוואָרן — אין יוצא ואין בא. דער יודענראַט האָט כסדר אָפּגעהאַלטן געהיימע זיצונגען און באַראַטונגען. מ׳האָט דערשפּירט, אַז ס׳פּלאַנירט זיך עפּעס, אָבער וואָס, ווען, ווי אַזוי? — האָט קיינער נישט געוווּסט. פּלוצלינג האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די פּערזאָנען, וואָס אַרבעטן אויף די באַן־וואַרשטאַטן וועט זיין דערלויבט מיט זייערע פרויען און קינדער צו פאַרבלייבן אין שטאָט.

צומאָרגנס זענען צונויפגערופן געוואָרן אַלע מענער פון דער יידישער באַ־פעלקערונג פאַר דעם לאָקאַל פון דער יידישער גמינע מיט דעם אָנטייל פון די דייטשע פאָרשטייער פון דער באַן־וואַרשטאַטן־דירעקציע. לויט דער אָנווייזונג און אויסוואַל פון ה׳ שליווקעוויטש איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ גרעסערע צאָל יידן אַלס אַרבעטער אין די וואַרשטאַטן. אויף צו מאָרגנס איז די רשימה פון די אויסגעקליבענע אַרבעטער געוואָרן פאַרגרעסערט און דערגרייכט די צאָל פון בערך 180 מאַן. פיל מענטשן, גלייבנדיק אין דער ריכטיקייט פון דער ווערסיע, האָבן זיך געלאָזט קאָסטן געלט, כדי צו זיין פאַרשריבן אַלס אַרבעטער, האָפנדיק אַזוי אַרום צו ראַטעווען זיך און זייערע פאַמיליעס. אויך דער גרעסטער טייל פון יודענראַט מיטן פאָרזיצער און וויצע־פאָרזיצער בראש, זענען געוואָרן אַריינגע־צויגן אין דער רשימה. דער ה׳ שליווקעוויטש איז געוואָרן דער איינציקער דיקטאַטאָר און בעל־הבית פון דער לאַגע, און דער גורל פו דער גאַנצער יידי־שער באַפעלקערונג האָט זיך פאַקטיש געפינען אין זיינע הענט. דינסטיק אין אָוונט איז ער אַרויס מיט אַ פאַראָרדענונג, אַז מיטוואָך, דעם 29סטן יאַנואַר זאָלן זיך אַלע לויט דער רשימה פאַרצייכנטע יידן צוגרייטן מיט זייער האַנט־געפּעק און זיי וועלן איבערגעשיקט ווערן אין די וואַרשטאַטן, און די איבעריקע וועלן מוזן צומאָרגנס 6 אין דער פרי פאַרלאָזן די שטאָט, נישט טאָרנדיק מיטנעמען מיט זיך מער ווי פינף קילאָ האַנט־געפּעק. די פאַרצווייפלונג האָט דערגרייכט

צו דער העכסטער מדרגה נאָך מער, ווען מען האָט זיך צומאָרגנס איבערצייגט, אַז אין דער הינזיכט איז נאָך נישט געווען קיים שם פאַראָרדענונג מצד דער מאַכט, נאָר אַ סאַדיסטישע רשעות פון הער שליווקעוויטש. פאַקטיש זענען די 180 אויסגעקליבענע פערזאָנען געוואָרן איבערגעפירט אין די באַן־וואַרשטאַטן, ביי אַ טרויעריקע און האַרצרייסנדיקע געזעגענונג מיט זייערע פרויען און קינדער.

ענדלעך האָט מען מיטוואָך, דעם 29סטן יאַנואַר, 9 אָוונט, דערהאַלטן דעם ענדגילטיקן גזר־דין, אַז דאָנערשטיק דעם 30סטן, 8 פרי, מוזן אַלע יידישע איינוווינער אַחוץ די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן, פאַרלאָזן די שטאָט. היות ווי דער רוב פונעם יודענראַט איז געוואָרן צוגענומען אין די באַן־וואַרשטאַטן, איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ קאָמיטעט, בכדי צו אָרגאַניזירן און צו העלפן ביי דער עוואַקואַציע, און פאַקטיש איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז די פּרושקאָווער זשאַנדאַרמעריע נעמט איבער די אויפזיכט פון איבערטראַנספּאָרטירן די יידן פון פּרושקאָוו קיין וואַרשע מיט דער דערלויבעניש מיטצונעמען מיט זיך די שטוב־חפצים אָן אַ באַגרענעצטער מאָס, און דערפאַר ווערט פאַרלאַנגט אַ סומע פון פינף טויזנט זלאָטעס. די נאַכט איז געווען אַן אמתע ליל־שמורים. קיינער איז נישט געשלאָפן, פאַקנדיק און צוגרייטנדיק זיך צו דער מאָרגנדיקער רייזע.

דאָנערשטיק, דעם 30סטן יאַנואַר 1941, 8 אַזייגער אין דער פרי, ווען אַלע יידישע איינוווינער, פון גרויס ביז קליין, האָבן זיך שוין געפונען אויף דער גאַס, זענען פאַרפאָרן די ערשטע לאַסט־אויטאָס און פאַרנומען דעם ערשטן טראַנספּאָרט פון פרויען, קינדער און עלטערע מענער און אָפּגעפירט אין די בלאָקן פון די וואַרשטאַטן, וווּ ס׳האָט געזאָלט פאָרקומען דאָס אויסבאָדן און דיזענפעקציע פון די פּרושקאָווער יידישע גירושים. ביז 4 נ. מ. האָט געדויערט דאָס איבערפירן די אַלע מענטשן און געפּעק. דערווייל איז פאָרגעקומען אַ זייער שענדלעכער פאַקט ביים אויסבאָדן זיך. אַ געוויסע צאָל מיליטער־לייט האָבן זיך אַריינגעריסן אין דעם וואַגאָן ווו עס איז פאָרגעקומען די „פּאַרוווקע” און אויסער דעם וואָס מ׳האָט אַ געוויסע טייל פון די יידישע פרויען און מיידלעך אָפּגעשוירן גענצלעך די האָר, זיי געצוווּנגען זיך לאָזן פאָטאָגראַפירן נאַקעטערהייט. נאָכדעם ווי די מאַכט האָט זיך איבערצייגט, אַז ס׳איז אוממעגלעך אויסצופאַרעזווען און אויסצובאָדן אַלעמען, האָט מען אַלע אַריינגעזעצט אין אַ ספּעציעלן צוג און אַריבערגעפירט קיין וואַרשע. די נסיעה האָט געדויערט קנאַפּע 4 שעה און ענדלעך, 9 אַזייגער אָוונט, איז דער צוג אָנגעקומען קיין וואַרשע אויף דעם דאַנציקער וואָקזאַל. ווען די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָט זיך געהערט פון דרויסן אַ קאָמענדע „מענער הערויס!” די טירן פון די וואַגאָנען האָבן זיך געעפנט און די מענער זענען געוואָרן אַרויסגעיאָגט איבערצולאָדענען דעם באַגאַזש אויף ספּעציעלע לאַסט־אויטאָס. פיל פון זיי זענען פאַלנדיק צעשלאָגן געוואָרן און ס׳זענען אויך פאָרגעקומען אייניקע אומגליקס־פאַלן. אַלע מענער, פרויען און קינדער, ווי אויך דער גאַנצער באַגאַזש זענען דורך פּאַסאַזשיר־ און

לאַסט־אויטאָס איבערגעפירט געוואָרן אין דעם שטאַטישן באָד־אַנשטאַלט אויף פּאַקאַרנע־גאַס. דאָרט איז פאָרגעקומען די פּראָצעדור פון אויסבאָדן און דיזענפעקצירן, וואָס האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט ביז צומאָרגנס 10 אַ זייגער אין דער פרי. דערביי איז פון איין זייט פאָרגעקומען אַ גוואַלדיקע טאָרטורע: מענטשן אויסגעהונגערטע, העכסט דענערווירטע און פון כוחות דערשעפּטע, האָבן געמוזט וואַרטן אין דרויסן אויפן הויף אין דער קעלט ביז עס איז אָנגעקומען זייער ריי זיך אויסצובאָדן און נאָך דעם באָדן זיך געפונען אַ לאַנגע צייט נאַקעטערהייט אין קאַלטע שטובן, וואַרטנדיק אויף זייערע אויסדיזענפעקצירטע מלבושים. פון דער צווייטער זייט איז אינעווייניק פאָרגעקומען אַ האַנדל און אַ געלט־אויסקוועטשונג מצד די באָד־אַנגעשטעלטע פאַר נישט אָפּשערן די האָר און בערד, פאַר נישט פאַרברענען מלבושים, שוכוואַרג אד״גל.

דער עולם האָט געצאָלט און ס׳האָט ווייניק וואָס געהאָלפן. ענדלעך האָט מען פאַרטיעסווייז אָפּגעפירט אונטער דער אויפזיכט פון פוילישער פּאָליציי אין די קוואַראַנטאַנע־לאַגערן אויף לעשנאָ־גאַס, וואָס האָט געהייסן, אַז זיי ווערן שוין איבערגעגעבן אין רשות פון דער „יידישער מאַכט״.

(רינגעלבלום־אַרכיוו)

מאָשנע (ביי פּרושקאָוו), דעם 29.4.43

ביי די פלאַמען פון געטאָ

שלום, אביגדור און דיין פרוי אומבאַקאַנט!

איך, דיין שוואָגער ש. פּרוכט און דיין ברודער אברהם צוקער, וועלכע האָבן דאָס גליק אָדער אומגליק צו געפינען זיך היינט צו טאָג נאָך צווישן די איבערגעבליבענע יידן אין פוילן, אָדער בעסער געזאָגט — אין די געטאָס פון פוילן, אונטער דעם אויסראָטונג־רעזשים פון היטלערן און זיין חברה — און זעענדיק, אַז די טעג זענען שוין געציילטע פאַר אונדז, האָבן מיר באַשלאָסן צו שרייבן דיר אַ בריוו און דיר איבערגעבן די נייטיקסטע דאַטעס פון די געשעענישן פון דיין פאַמיליע. אָרויסשרייבן אַלץ, וואָס מיר האָבן דורכגעלעבט און וואָס מיר לעבן איצט דורך — צו דעם האָב איך נישט די גייסטיקע און די פיזישע מעגלעכקייטן. שרייבנדיק דעם בריוו ווייסן מיר נישט ווער עס וועט אים איבערשיקן צו אייך, אָדער מיר אָדער דער קריסט ביי וועמען מיר באַהאַלטן זיך. מיר גיבן עס איבער אים ער זאָל עס שיקן צו דיר ביי דער ערשטער מעגלעכקייט.

ליבער אביגדור! איך ווייס נישט, וועלכע טרויעריקע ידיעה דיר מיטטיילן פריער. איך פיל זיך נישט אימשטאַנד אַלץ דיר צו שרייבן, וואָס מיר האָבן דורכגעלעבט פונעם 1טן ווזשעשען ביז איצט. איין זאַך קאָן איך דיר נאָר שרייבן, אַז פון דיין גאַנצער משפחה זענען געבליבן נאָר איך און אברהם. וועגן נחן ווייס איך נאָר, אַז ביזן 19טן איז ער געווען אין וואַרשעווער געטאָ און פון דאַן אָן ברענט דאָס געטאָ, ווייל די יידן ליגן אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע קעלערס און די דייטשן קענען נישט מאַכן קיין „טראַנספּאָרטן" נאָך טרעבלינקע. דעריבער צינדן זיי אונטער די הייזער פון געטאָ, אַז די מענטשן זאָלן אַרויס פון די לעכער און זיי זאָלן קענען זיי כאַפּן. טרעבלינקע איז אַ סטאַציע נאָך מאַלקין. אין אַ וואַלד האָט מען אויפגעשטעלט ספּעציעלע טויט־באַראַקן. מען טוט די מענטשן אויס נאַקעט און מע הייסט זיי אַרייַנגיין אין באָד און מע זאָגט, אַז נאָך דעם באָד וועט מען זיי געבן אַנדערע קליידער און שיקן אויף אַרבעט קיין רוסלאַנד. דאַן גייען אַריין אין באָד 800 מאַן אויף אַ מאָל און במשך צען מינוט ווערן זיי אַלע געטויט דורך עלעקטרי. דער באַראַק ווערט מיט עלעקטרי איבערגעפירט צו אַ טיפן גרוב. דאָרט עפנט זיך אויף די פּאָדלאָגע און די טויטע קערפּערס פאַלן אַריין אין גרוב. שפּעטער ווערן זיי פאַרגאַזעוועט און מיט פאַרשידענע כעמישע זאַכן געמישט אַזוי אַז עס בלייבט נאָר אַ מאַסע, אַפילו נישט קיין אַש. און דאָס הייסט ביי זיי שיקן יידן אויף אַרבעט! דאָס גיב איך דיר איבער בקיצור.

אַ גאַנץ קליינע צאָל יידן פירן אַ קאַמף און לאָזן זיך נישט כאַפּן. זיי ווילן דערשאָסן ווערן אין וואַרשע און נישט דאָרטן. לויט דער געהיימער פּוילישער פּרעסע, וואָס מיר באַקומען פון צייט צו צייט איז שוין דאָ עטלעכע הונדערט געהרגעטע דייטשן. די דייטשן באַנוצן זיך מיט טאַנקן, גראַנאַטן און מאַשין־געווער, פּונקט ווי אין אַ מלחמה. אין אָוונט, ווען מיר קריכן אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש, 20 קילאָמעטער פון וואַרשע, קאָן מען זען ווי דער הימל איז רויט פון פייער אַזוי ווי עס זאָל געווען נאָך עטלעכע קילאָמעטער פון אונדז. בייטאָג זעט מען דעם רויך. יעדער ייד ווייסט, אַז דער קאַמף איז אַ פאַרשפּילטער און אַז מיר זענען אַלע שוין פאַרלאָרן. עס געפינען זיך אין וואַרשע נאָך 25 טויזנט יידן און אויך דאָס ווילן זיי ליקווידירן.

אַלזאָ, ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן איז אברהם געווען אין מיליטער און ער האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין קריג. דעם זעקסטן סעפּטעמבער זענען די דייטשן שוין געווען ביי וואַרשע. אַלע מענער זענען אַנטלאָפן פון די שטעט. איך בין אַוועק קיין וואַרשע. אויף דעם צווייטן טאָג איז יאַדזשע מיט די קינדער און איר מוטער געקומען קיין וואַרשע. זיי האָבן מיטגענומען אַ וואָגן סחורה און שפּייז און דעם רעשט איבערגעלאָזט אין שטוב. ווען וואַרשע איז געפאַלן זענען צוריק אַוועק קיין פּרושקאָוו. דאָרט האָבן מיר געטראָפן אויסגעליידיקטע צימערן. אָבער אונדזער פאַמיליע איז גליקלעך אהיימגעקומען. מיר האָבן געברענגט מיט זיך אַ ביסל סחורה און זיך אָנגעהויבן איינאָרדענען. די שוויגער איז געווען מיט אונדז.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן שיקאַנעס; מע האָט געכאַפּט צו אַרבעט אויף גאַנצע וואָכן. אָבער פאַרפאַלן. עס איז נישט געווען קיין עצה. פיל זענען אַוועק אין די רוסישע געביטן. מיר האָבן זיך צוגעוווינט צו די צרות און אָנגעהויבן שאַפן אַ יידיש לעבן. אין אַלע שטעט האָבן זיך געמוזט שאַפן יודענראַטן און אויס־פירן דאָס וואָס די מאַכט האָט געהייסן. אויך אין פּרושקאָוו איז געשאַפן געוואָרן אַ נייע קהילה־פאַרוואַלטונג. איך בין אויך געוואָרן נאָמינירט מיט טשאַרנעצקי, קעניגשטיין, דעם יונגן ראָזענאָוויטש, נח באָרענשטיין, בעקער, טוג, וואָלמאַן. מיר האָבן אָנגעהויבן ווידער צו אָרגאַניזירן דאָס יידישע לעבן, אָבער עס איז געווען שווער, ווייל נישט אַזוי ווי מיר האָבן געוואָלט, נאָר ווי מען האָט אונדז באַפעלט. און פאַר נישט אויספירן פלעגט קומען די געסטאַפּאָ און אויפן אָרט געשלאָגן, אויב נישט ערגער. איך פיל נאָך היינט זייערע קלעפּ. מיר האָבן געמוזט איבער־לאָזן אונדזער פּריוואַט לעבן און זיין טעטיק אַ גאַנצן טאָג אין דער קהילה.

מיר האָט גאָרנישט געפעלט. איך האָב געהאַט סחורה; אַ פּויער פלעגט קומען קויפן און ברענגען דערפאַר פּראָדוקטן. אַזוי האָבן מיר געהאַט אַ גרויסן זאַפּאַס שפּייז. שלעכט איז געווען לייבל־יאַסלען. שפּעטער האָבן זיי געשמוגלט און עס איז זיי בעסער געוואָרן. און פּלוצלינג האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו פון אברהמען. שטעלט אייך פאָר די פרייד! ער איז געלעגן אין אַ שפּיטאָל העכער דריי חדשים אַלס קריגס־געפאַנגענער מיט דריי ווונדן. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און ער איז געקומען אַהיים. ער איז געלעגן אין פּרושקאָווער שפּיטאָל און שפּעטער אין וואַרשע און איז אַרויס אויף צוויי קוליעס. איצט איז ער נישט אין גאַנצן געזונט, אָבער ער לאָמט שוין נישט.

יום כיפּור איז אַרויס דער באַפעל צו שאַפן אַ געטאָ אין וואַרשע און סוכות — אַ באַפעל, אַז די פּרושקאָווער יידן זאָלן פאַרלאָזן די שטאָט און אַוועק קיין וואַרשע. עס האָט אונדז געקאָסט אַ סך געלט און מיר האָבן באַקומען אַ דער־לויבעניש צו האָבן אַ געטאָ אין פּרושקאָוו, לעבן דעם שעכטהויז; אַ קליין אָרט אָבער פאַרפאַלן. מיר האָבן זיך געצויגן אין געטאָ. אין שטאָט אַריין האָט מען נישט געטאָרט קומען, אָבער איך האָב געהאַט אַ ספּעציעלע דערלויבעניש.

מען האָט זיך ביסלעכווייז צוגעוווינט צום געטאָ און אַפילו געבויט אַ שולע. אבער נאָך דריי חדשים איז אַרויס אַ באַפעל אַז יידן מוזן פאַרלאָזן אַלע שטעטלעך און אַז אַלע מענער פון 14 ביז 60 יאָר מוזן זיך שטעלן. עס איז געקומען אַ ספּע־ציעלער דייטשער קאָמיסאַר, וואָס האָט אויסגעקליבן 300 מענער צו אַרבעטן אין אַ צוואַנגס־לאַגער אין די באַן־וואַרשטאַטן. איך בין געבליבן אין דער גמינע, אָבער די רעשט מיטגלידער זענען אַוועק אין לאַגער. מען האָט פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די פאַמיליעס פון די, וואָס אַרבעטן אין לאַגער וועלן בלייבן אין שטאָט. איך האָב אין דעם נישט געגלייבט און נישט געוואָלט גיין אין לאַגער. אויפן ררי‌טן טאָג רופט מען ווידער די פאַרבליבענע יידן און מען שיקט מיך אויך אין לאַגער. איך מעלד באַלד, אַז איך בין נישט געזונט און דער יידישער דאָקטאָר באַשטעטיקט עס, אָבער עס העלפט נישט און די גאַנצע „גמינע" איז אין לאַגער.

די סחורה האָב איך באַהאַלטן ביי בראַוען, ווו איך האָב געוווינט. אויך דאָס געלט און די צירונג האָבן איך געלאָזן ביי איר. אין געטאָ זענען געבליבן פרויען, קינדער און אַלטע מענער. דאַן האָט מען זיי אַרויסגעפירט פון פּרושקאָוו. מען האָט געבערענגט אַ „פאַרוווקע־צוג". אַלע פרויען האָבן געמוזט גיין נאַקעט אין באָד פאַר די אויגן פון די דייטשן.

אין לאַגער זענען געווען מיט מיר אברהם, יחיאל, לייבל און בנציון קאַמער־פוקס. אין אָנפאַנג איז נישט געווען זייער שלעכט. עסן איז געווען גענוג פון דער היים און אויך געלט פון דער קהילה. אָבער שפּעטער האָט מען צוגענומען דאָס געלט און אַלע ווערטזאַכן און מען הייבט אָן אַנטלויפן. איך בין געלעגן קראַנק עטלעכע טעג ביז אַ באַן־דאָקטאָר הייסט מיך באַפרייען און איבערשיקן אין שפּיטאָל קיין וואַרשע. שטעלט זיך פאָר מיין פרייד! אין וואַרשע בין איך געלעגן צען טעג און באַפרייט געוואָרן. איך האָב זיך באַלד געטראָפן מיט דער משפּחה. באַלד נאָך דעם איז אברהם צוקער אויך אַנטלאָפן און געקומען צו אונדז. צומאָרגנס קריג איך אַ בריוו פון לאַגער, פון יחיאל צוקער און ער שרייבט מיר, אַז מען האָט אים פאַרשפּאַרט אויף דריי טעג ביז אברהם וועט צוריקקומען אין קעגנפאַל וועט ער דערשאָסן ווערן. אברהם האָט זיך עטלעכע טעג אויסבאַהאַלטן און מען האָט עס דערליידיקט צום בעסטן.

די לאַגע אין וואַרשעווער געטאָ איז געווען זייער שלעכט. אָנגעפּאַקט אַ האַלבער מיליאָן יידן און מען פאַרדינט נישט. נח האָט באַקומען אַרבעט ביי דער פּאָסט און פאַרדינט אַ ביסל. איך מיט אברהמען האָבן געדונגען אַ געוועלבל, אָבער עס איז נישט געגאַנגען גוט. לייבלען און יאָסלען גייט גאָר שלעכט. מע הייבט אָן זיך אַרויסשמוגלען פון געטאָ און מע גייט אין דער לובלינער געגנט. דאָרט איז עסן ביליקער און זאַכן זענען טייער. יידן פאַרקויפן אַלץ פון זיך. די פּויערים פון די דערפער מעגן האַלטן יידישע אַרבעטער אַלס פּאַסטעכער. לייבל קאַמער־פוקס גייט אַוועק קיין מאָרדי און שפּעטער קומט צו אים זיין גאַנצע פאַמיליע. אברהם גייט קיין ביאַלע ווו ער באַקומט אַרבעטס אַלס אַ פּאַסטעך אין אַ דאָרף. צו אים איז באַלד אַריבער זיין כלה און די האָפמאַנס. לייבל צוקער מיט זיין פאַמיליע גייט קיין מעזריטש, אָבער באַלד ווערט דאָרט אויך שלעכט. יאָסל קאַ־מער־פוקס ווערט קראַנק און שטאַרבט. דאַן קומט אַ נייער גזירה, אַז יידן טאָרן נישט זיין אין די דערפער. לייבל קאַמערפוקס גייט אין מאָרדי, אָבער זעענדיק, אַז דאָרט שטאַרבט מען פון הונגער גייט ער אין דאָרף. דאָרט ווערט ער דערשאָסן פון אַ דייטש. ביי לייבל צוקער שטאַרבט אַ קינד און נאָכער ער אַליין אויך.

אין וואַרשע ווערט די לאַגע ערגער פון טאָג צו טאָג. מיין פאָטער ווערט קראַנק און שטאַרבט דעם 2.1.42. מיט זעקס וואָכן פריער שטאַרבט מיין שוועס־טער רבקה, איר מאַן און זייער קינד. דעם 30סטן סטיטשען 1942 שטאַרבט אויך דיין מוטער. זי רופט מיך צו און זאָגט, אַז זי וויל אַ באַזונדערן קבר און אַז איך זאָל אויסטון אירע אויערינגען און באַהאַלטן זיי פאַר אסתרן (איר יאָרצייט

פאַלט אויס י״ב שבט; מיין פאָטערס איז י״ג טבת און דיין פאָטערס איז י״ח שבט). אַזוי, מיין ליבער שוואָגער, איז ביסלעכווייז קלענער געוואָרן די משפּחה.

אויף דער פּראָווינץ איז די לאַגע נאָך ערגער. מע ווישעדליעט די יידן און מע ווייסט נישט ווו אַהין. איך באַשליס צוריקצוברענגען אברהמען פאַר יעדן פּרייז. נאָך פיר וואָכן איז אים געלונגען צו קומען צו מיר. ער האָט אָנגעהויבן זוכן אַרבעט. ער האָט געקאָנט גיין אַרבעטן מיט נחן, נאָר ער וויל זיין מיט מיר. עס דויערט נישט לאַנג און ער באַקומט אַרבעט ביי אַ דייטש, מיינער אַ קליענט. איך גיי אויך צו דער אַרבעט און מיר פאַרדינען. ער באַשליסט צו שיקן הילף אסתרן און יוכבדן, אָבער עס קומט פאַר אַן אַקציע און עס איז שוין נישטאָ צו וועמען צו שיקן. דאַן ברענגט ער אַריבער העלע האָפּמאַן. איצט הייסט זי שוין העלע צוקער. זי איז געוואָרן זיין פרוי, נאָך אַזוי פיל יאָרן! זיי זענען צוזאַמען מיט אונדז אין געוועלב. אָבער דאָ הייבט זיך ווידער אָן אַ נייע „ווישעדלעניע״. עס וועלן בלייבן נאָר די, וואָס אַרבעטן ביי דייטשן און זייערע פאַמיליעס. אברהם אַרבעט צוזאַמען מיט נחן אויף דער באַן אין זולאָכי. איך ווער באַשטימט צו אַרבעטן אין אַ דייטשער פאַבריק פון מיליטער־אוניפאָרמען. איך באַקום אַ צייגעניש פאַר מיר און דער משפּחה, אַז מיר אונטערליגן נישט די „ווישעדלעניעס״. אויך אברהם באַקומט אַזאַ צייגעניש פאַר זיין משפּחה. דאָס געוועלב ווערט געשלאָסן. יעדן טאָג כאַפּט מען צען טויזנט יידן, פון דער גאַס, פון די שטובן און קעלערן. ווער עס האָט נישט קיין שיין ווערט גענומען. מיר זענען פון די „גליקלעכע״. מענטשן גיבן אַוועק פאַרמעגנס פאַר אַ שטיקל קוויטל מיט אַ האָקנקרייץ. דערוויל צו עסן האָבן מיר, כאָטש עס קאָסט שוין 30 זלאָטעס אַ קילאָ שוואַרץ ברויט. איין מאָל מאַכט מען אויך אַ בלאָקאַדע אויף אונדזער הויז, אָבער אונדז נעמט מען נישט, ווייל מיר פאַלן נישט אַרונטער די איבערזידלונגען.

איין מאָל, אַ פאַרנאַכט, קומט אַ פרישע גזירה, אַז מיר מוזן פאַרלאָזן אונדזער וווינונג און אַריבער דאָרט ווו עס וווינען אַלע אַרבעטער פון די דייטשע פאַבריקן. איידער מע קוקט זיך אַרום איז שוין די גאַס אָפּגעשלאָסן מיט מיליטער; מע שיסט און מע כאַפּט. מיר לאָזן אַלץ שטיין און לויפן דורך די הייף אין אַ צווייטער גאַס, ווו מיר נעכטיקן ביי אַ באַקאַנטן. פינף פאַרטאָג גייען מיר צוריק צום געוועלב און מיר זעען, אַז אַלץ איז צעראַבירט געוואָרן און פיל מענטשן ליגן געהרגעט. מע שיסט ווידער און מיר אַנטלויפן אויף פּראָסטע־גאַס, ווו איך אַרבעט. דאָרט לאָזט מען מיר אויסקלויבן אַ שטוב און מיר אָרדענען זיך איין. דאַן קומט אַ פרישע גזירה; די וואָס אַרבעטן נישט אין קיין פאַבריק מוזן פאַרלאָזן די געגנט. אברהם מיט העלען געזעגענען זיך און גייען וווינען צו פאַליען. דאָרט איז נח קראַנק אויף אַ לונגען־אָנצינדונג און מוז זיך באַהאַלטן, ווייל מען שיסט אויס אַלע קראַנקע. ביי אונדז קומען פאָר אָבלאַוועס, אָבער מען נעמט נישט די וואָס האָבן שיינען.

מיטוואָך אָוונט גיי איך ווי תמיד צו דער אַרבעט. פינף פאַרטאָג, ווען מיר ענדיקן אונדזער שיכט, פאַרזאַמלט מען אונדז אַלע אויפן פאַבריק־הויף, אַ פּאָר

טויזנט מאַן. עס קומט דער אויסראָטונג־שטאַב און מע מאַכט אַ סעלעקציע. די עלטערע נעמט מען אַוועק און די יונגע פאַרבלייבן. מיר גליקט צו בלייבן צווישן די יונגע. די עלטערע נעמט מען אַוועק און מע שיסט איבער זייערע קעפּ. ערשט פאַרמיטאָג לאָזט מען אונדז אַרויס. מיר הערן אויף די גאַסן הימלשרייענדיקע געוואַלדן. מע טרעט אויף טויטע קערפּערס. איך קום צו אונדזער שטוב. צו מיין איבערראַשונג זענען די טירן אָפן און נישטאָ קיין יאַדזשע און נישט די קינדער; פאַרלאָרן דאָס טייערסטע פון מיין לעבן. מע האָט זיי גענומען כמעט נאַקעט אין די נאַכט־קליידער; געזאָגט, אַז מען קאָנטראָלירט נאָר די פּאַפּירן און מער נישט צוריקגעלאָזט. מיר מענער לויפן אַרויס אויף דער גאַס און ווילן נאָכלויפן אונדזערע פרויען און קינדער, בכדי צו שטאַרבן צוזאַמען, אָבער מיליטער לאָזט אונדז נישט אַרויס. אין קינדער־גאָרטן פון דער פאַבריק שיסט מען אונדזערע קינדער.

אַזוי, ליבער שוואָגער, האָב איך פאַרלוירן דאָס איינציקע וואָס איז מיר פאַרבליבן. דאָס איינציקע פאַרמעגן. און איך האָב דאָך אַזוי געהאָפט, אַז מיינע קינדער וועלן נאָך קענען פאָרן קיין ארץ־ישראל זיך לערנען, דאָרט ווו איך האָב אַזוי געשטרעבט און נישט געקאָנט אָנקומען צוליב די באַגרענעצונגען פון עליה. אָבער אין איצטיקן מאָמענט איז קיינער נישט פאַרבליבן אויסער מיר און אברהם און מיר זיצן ביידע צוזאַמען דאָ באַהאַלטן און שרעקן זיך פאַר יעדן טריט.

פאַרבלייבנדיק אַליין פלעג איך יעדן פאַרטאָג לויפן אין „גרויסן געטאָ" צו אברהמען און פאַליען, אָבער דעם 13טן אויגוסט איז אויך פאַליע מיט אירע צוויי קינדער אַוועקגענומען געוואָרן און אויך העליע. דעם 19טן סעפּטעמבער האָט מען גענומען אַלע יידן פון גרויסן געטאָ. מ'האָט געמאַכט אַ סעלעקציע און אברהם מיט נתנען זענען אָנערקענט געוואָרן אַלס אַרבעטספעיקע און מען האָט זיי איבער־געלאָזט. אָבער די פרויען און קינדער האָט מען צוגענומען. עטלעכע טעג האָבן זיי זיך באַהאַלטן, אָבער דורך אַ צופאַל האָט מען זיי אַנטדעקט. אברהם און נתן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין וולאָכי צו אַרבעטן אויף דער באַן. זיי זענען צוריקגעקומען, אָבער במשך צוויי וואָכן האָבן מיר זיך נישט געקענט טרעפן, ווייל יידן האָבן זיך נישט געקענט ווייזן אויף די גאַסן. ערשט ערב יום־כיפור האָבן מיר זיך געטראָפן, די דריי שוואָגערס, יעדער מיט זיין צעבראָכן האַרץ. מיר האָבן באַשלאָסן צו זיין צוזאַמען. עס האָט אונדז געקאָסט פיל, נאָר איך האָב זיך אַרויסגעגנבעט פון שאָפּ און געאַרבעט מיט זיי ביי דער באַן. מיר האָבן פאַרדינט און נישט געהונגערט, אָבער יעדער אַיינער איז געווען איינזאַם.

פיל יידן האָבן געגרייט באַהעלטענישן, ווייל מען האָט געזען, אַז דאָס איז בעסער ווי די בעסטע פּאַפּירן. דריי און אַ האַלבן חודש איז געווען רואיק. אָבער דעם 18טן יאַנואַר 1943, פאַרטאָג, ווען מיר גרייטן צו גיין צו דער אַרבעט, לאָזט מען שוין נישט אַרויס פון געטאָ. די גאַסן ווערן פול מיט ס.ס., לאָטישן, אוקראַי־נער, וועלכע זענען באַוואָפנט מיט גראַנאַטן, מאַשין־געווער און העק. אַ פרישע אַקציע. מ'קומט צו אונדזער הויז און מע נאַרט אונדז צו דער אַרבעט. מיר לויפן

אַראָפּ און זען, אַז עס איז שלעכט. נישטאָ ווו צו לויפן. מע שיסט און מע שלאָגט און מע נעמט אונדז צום טראַנספּער־פּלאַץ. דאָרט שטייען שוין גרייט לאַסט־וואַגאָנען אָן פענצטער. איך זאָג צו אַברהמען: „אויב דו קאָנסט, ראַטעווע זיך, וואַרט נישט אויף מיר ווייל איך האָב שוין רעזיגנירט". איך זע, אַז מ'האָט פאַרזאַמלט די קינדער פון די קינדערהיימען, איינגעוויקלטע אין קאָלדרעס. געברענגט די קראַנקע פון שפּיטאָל אויף בעטלעך. מ'שיסט אין עולם אַריין און מיר טרעטן אויף טויטע קערפּערס. אָבער עס מאַכט שוין נישט קיין איינדרוק און מע וויינט שוין אַפילו נישט. יידיש לעבן איז הפקר.

מע מעלדעט אונדז, אַז מ'דאַרף 80 אַרבעטער צו דער באַן. נו, שטעל דיר פאָר ווען טויזנטער מענטשן ווילן זיין צווישן די אַכציק! מ'שטופּט זיך און מע קריכט, כדי די קוילן זאָלן נישט טרעפן. אברהם און נתן זענען געווען אין דער ערשטער גרופּע. מיר איז עס אָנגעקומען פיל שווערער, ווייל מיין פּנים איז געווען באַדעקט מיט בלוט פון אַ קוילן־שאָס. איך האָב שנעל אָפּגעווישט דאָס בלוט מיט שניי און געקראָכן מיט דעם אַרבעטס־שיין אין האַנט. איך בין געווען דער 77סטער. מ'האָט אונדז אַוועקגעפירט פון פּלאַץ און געזאָגט, אַז מיר זענען די „גליקלעכע יידן". מ'האָט אונדז אַוועקגעפירט קיין וולאָכי, ווו מיר זענען געווען אַ גאַנצע וואָך. דערווייל, אין געטאָ האָט מען זיך גענומען קעגנשטעלן און עס זענען געפאַלן עטלעכע און צוואַנציק דייטשן און פיל פאַרוווּנדעט. דער קאַמף האָט געדויערט פיר טעג.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין געטאָ האָבן מיר שוין אונדזער גוטס און סחורה נישט געטראָפן. אָבער עס אַרט שוין נישט, ווייל אַפילו מיט געלט קאָן מען שוין גאָרנישט טאָן. דערווייל ווערט ווידער רואיק און מיר הייבן זיך אָן גרייטן צו דער נאָענטסטער אַקציע. מ'מאַכט אונטערערדישע אָקאָפּעס און מ'גרייט צו שפּייז און ליכט אויף עטלעכע חדשים. דערווייל קומען אָן גוטע ידיעות פון פראָנט און יידן טרייסטן זיך, אַז אָט־אָט ווערט מען אויסגעלייזט. רייכע יידן, וואָס האָבן באַקאַנטע קריסטן, גייען אַריבער אויף דער אַרישער זייט. אונדז איז עס שווער, ווייל קיין געלט האָבן מיר נישט. איך שיק אַרויס עטלעכע בריוו צו באַקאַנטע קריסטן אין פּרושקאָוו אָבער זיי האָבן מורא צו ריזיקירן מיט זייער לעבן און פאַרוואָס זאָלן זיי עס טון פאַר אונדז? פיל מאָל נעמט מען צו דאָס געלט פון דעם יידן און מע גיט אים איבער צו די דייטשן. מ'מוז האָבן אַ מענטשן, וואָס מען האָט צו אים צוטרוי. עס קומט צו מיר מיין קריסט און ער איז מסכים צו נעמען נאָר מיך, אָבער נישט מער. איך זאָג אים צו באַראַטן זיך מיט זיין פרוי און מיר זאָגן אים צו פיל. צום סוף קומט ער צוריק און זאָגט, אַז זיי וועלן אויך נעמען אברהמען. אַלע יידן זענען אונדז מקנא. מיר בעטן אים צו נעמען נאָך איין ייד און זאָגט אים צו אוצרות, אָבער ער האָט מורא. מיר האָבן געקויפט אַ ניי־מאַשין און דעם 23סטן פעברואַר זענען מיר אַרויס פון וואַרשע. נח איז געבליבן אין וואַרשע און ער האָט געהאַט אַ ביסל געלט.

דערווייל האָבן זיך די יידן אין וואַרשע אָנגעהויבן גרייטן. זיי האָבן געמאַכט

באַהעלטענישן און אויך באַקומען אַ ביסל געווער. דעם 19טן אַפּריל איז אויסגעבראָכן די שרעקלעכסטע אַקציע. דער רעזולטאַט איז אַ פאַרשפּילטער, אָבער אויך מיר דאָ פילן זיך נישט זיכער, ווייל פאַר באַהאַלטן אַ יידן קאָן די גאַנצע פאַמיליע פונעם קריסט קריגן טויט־שטראָף. שטעל דיר פאָר אונדזער לאַגע! מיר ווייסן נישט ווי אונדזער בעל־הבית וועט האַנדלען, און מיר האָבן באַשלאָסן אים איבערלאָזן דעם בריוו. אפשר וועט גאָט העלפן און מיר וועלן בלייבן לעבן, און ווען נישט, וועט איר האָבן דעם בריוו. ביז איצט איז דער קריסט פּשוט אַ מלאך און מען וועט אים דאַרפן גוט באַפרידיקן... מיר לאָזן אויך איבער אונדזערע פאָטאָגראַפיעס און דאָקומענטן ער זאָל אַרויסשיקן צו אייך נאָך „ארץ". איך מאַך דיר אויפמערקזאַם, אַז נאָכן קריג דאַרף מען זיך נאָכפרעגן אויף דעם טראַנספּאָרט מיט וועלכן מען האָט יאַדזשען גענומען. עס זענען דאָ קלאַנגען, אַז פון דעם טראַנספּאָרט זענען פיל געבליבן לעבן. דער טראַנספּאָרט איז פון 13טן אויגוסט 1942 פון טעבענס־פאַבריק, פון דער פּראָסטע־גאַס...

אַלאָז, ליבער שוואָגער, זיי געזונט. מיר גריסן דיך און דיין אומבאַקאַנטע פרוי. אַ גרוס פאַר אַלע באַקאַנטע. שלום ולהתראות. אויב מיר וועלן האָבן אַ געלעגנהייט, וועלן מיר דיר ווייטער שרייבן.

איין זאַך. אונדזער בעל־הבית זאָלסטו מהנה זיין. ער איז אַ דזשערזשאַווצע און נישט קיין אייגנטימער. ער איז נאָך פון אונדזערע מענטשן. ער וואָלט געקאָנט קויפן דעם גרעסטן מאַיאָנטעק ווען ער נעמט אַנדערע יידן אויף אונדזער אָרט. געדענק גוט וואָס מיר שרייבן דיר.

אברהם צוקער, ש. פרוכט

גלברד חנה

מיומנה של חלוצה

א. ערב המלחמה

קיץ 1939. החיים מתנהלים כסדרם. והנה האוירה מתחילה להיות חמה ומחושמלת. בכל מקום ויכוחים: תפרוץ מלחמה או לא תפרוץ?. ברקיע עוברים אוירונים — סימן לאוירה המתוחה. המבוגרים, אשר עדיין זוכרים את המלחמה הקודמת חוזרים על הפסוק: „אלוהים, ישמרנו מכך". סוניה ה„רוסיה", היא אמן של רבקהלה ובינהלה סינלביץ מנחמת אותנו: „ילדים, כל זמן שעוד חי

הדור הישן אשר חזה במלחמה, לא תיתכן מלחמה חדשה. לא יהיה כזאת שנית בחיי הדור שלנו״. דברים אלה נוסכים בנו הרגשת אמונה שכל זה יעבור. אין אנו רוצים במלחמה. אנו חולמים על עליה ועל עתיד בארץ ישראל ואין אנו רוצים בזעזועים.

ב. פעילות ציונית והכשרה לעליה

ואכן, עבר המשבר. המלחמה לא פרצה. השמים התבהרו. הרוחות נרגעו וחיי היום יום חזרו למסלולם השלו: מי למסחר ומי למלאכה, והנוער שלנו — לפעולה אינטנסיבית בכל התנועות. במיוחד מורגשת הפעולה אצלנו, בסניף „פרייהייט״. מספר צעירים במועדון: מאיר זילברברג וירחמיאל בראנד מנצחים

ארגון „פרייהייט״ — החלוץ־הצעיר

על העבודה. הם פעילים ומפעילים אחרים והודות למרצם של שניהם נסחבים גם אחרים ונרתמים לעבודה.

ובינתיים בגרו הצעירים ונעמדו בפני הבעיה: „לאן״, „מה הלאה״? לכאורה — התשובה ברורה, אבל לא כן אצלנו, בעיירה השלוה והשאננה, אשר מסורת של הגשמה חסרה היתה לה במשך השנים האחרונות. קרה, וקבוצה אחת יצאה להכשרה, אבל מיד חזרה מאוכזבת משם. סניף ההכשרה שהיה במקום לא עודד את הצעירים ואף אלה שעלו ארצה לא עדדו את היציאה להכשרה של הצעירים.

ומאידך, הגיעו שמועות על אפשרות של עליה ללא תקופת ההכשרה אשר אורגנה ע"י הרביזיוניסטים. צריך היה רק להכניס סכום כסף מסוים ולנסוע! (ובאמת עלתה בדרך זו לינא פלורה) ובכן בשביל מה לחכות שנים בקיבוץ הכשרה?

בוגרי הסניף נמצאו במערכה קשה עם ההורים, עם המכרים, אפילו עם חברים מבוגרים שבמפלגה. ובכל זאת התלכדה קבוצה של שמונה חברים, שבעה בנים ובת אחת, אשר הכריזו שיוצאים להכשרה ויהי מה. ויצאו השמונה. נפרדנו מן המשפחות והמקרובים, אשר היו בטוחים שאנו נחזור מיד אחרי שנתקל בחיים הקשים. ואכן, שלשה בנים לא החזיקו מעמד זמן רב וחזרו הביתה והרביעי חלה קשה וחזר ברכבת האחרונה לפני פרוץ המלחמה. ונשארנו רק שלשתנו בקיבוץ ההכשרה אשר בבנדין עד שהדביקתנו המלחמה כעבור חודשיים ימים.

בנדין שכנה ע"י הגבול והגרמנים הגיעו לשם מיד. ברחנו מפניהם, ויחד עם רבבות פליטים התחלנו לנדוד בדרכי פולין. אבל האויב הממוכן הדביק אותנו. שני הבנים החליטו לחזור לפרושקוב, ואני עם רוב חברי הקיבוץ חזרנו לבנדין. אבל לא מצאנו מקורות קיום והוחלט להתפזר (יומיים אחרי עזיבתי חל מפנה והקיבוץ התארגן מחדש והתקיים עד חיסולו המר של קהלת בנדין).

ג. בחזרה לעיירתי

שמתי את פעמי הביתה והגעתי לגרודזיסק ביום ששי לפנות ערב, בשלהי נובמבר. משם נסעתי ברכבת החשמלית לפרושקוב. חרדתי מאוד לגורל העיר היהודית. מה קרה שם? הלא הייתי ללא כל ידיעה על הנעשה בעיר כמעט שלשה חודשים. שמענו שורשה סבלה רבות מההפצצות. והלא העיר שלנו כל כך קרובה לה!

ירדתי מן ה„קולייקה" ופניתי לעבר ביתי. בדרך לא הבחנתי בכל סימני הרס. אחוזת פחד אני צועדת הלאה ופתאום עוצרת אותי פולניה, מן הלקוחות של הורי. היא מחבקת אותי ואומרת שהורי מאוד מודאגים לגורלי כי הלא על יד הגבול הייתי. הוקל לי, סימן שלכולם שלום. התקדמתי במהירות, אבל לפני הכנסי הביתה נכנסתי לבית שכן ושם שלחתי ילדה להודיע על בואי. ידעתי שאמי חלושה מאוד ופחדתי להפתיעה. נכנסתי בדיוק עם הדלקת הנרות. אבי, אשר התנגד נמרצות לצאתי לקיבוץ, פרץ בבכי מרוב שמחה. הם היו בורשה בזמן המצור וסבלו רבות, אבל בעיקר הדאיג אותם הדבר שלא שמעו ממני זה שלשה חודשים. כעת נודע לי, שאבי ואחי, יחד עם רוב הגברים ברחו לורשה עם התקרב האויב ונשארו שם עד תום המצור. אמי, בעלת הנסיון של נדודים מהמלחמה הקודמת, החליטה להשאר במקום יחד עם אחותי. גם שכנינו, אסתר ושמחה בויארסקי (לבית גרומאן), ברחו לורשה.

ואמי מספרת, איך הגיעו החיילים הגרמנים כבר ביום השמיני למלחמה. ה„פולקס דויטשה" המקומיים הקבילו את פניהם בלחם ובמלח וזה כנראה הציל

את העיר מחורבן. רק שלשה בתים בקצה העיר נחרבו. הגרמנים הכריזו שהחיים צריכים לחזור למסלול, וכל המציית לפקודותיהם לא יפגעו בו לרעה. גזרו לפתוח את החנויות ובפרט את חנויות המכולת. חנות המכולת של שכנינו היתה נעולה כי בעליה ברחו. התאסף אספסוף ורצה לפרוץ לתוכה ולבוז. אמי ואחותי החליטו לפתוח את החנות ולמכור להמון המתדפק. וכך הן מנעו שוד וביזה.

ד. יהודי פרושקוב עוזרים לפליטים

ובאותם הימים, כשורשה במצור, מלאה עירנו אלפי ורבבות פליטים יהודיים. אלה חשבו להגיע לבירה, אבל האויב השיג אותם והם לא יכלו להתקדם ואף לא לנסוע בחזרה. היהודים שלנו ניסו לעזור להם במיטב יכולתם. הפליטים אוכסנו בבתי־הספר ובבתים פרטיים. רבים מהם אף לנו ברחוב. נשי פרושקוב בשלו בשבילם מרקים וחילקו שמיכות. במיוחד הצטיינה בפעולה זו אשת המורה קוזיברוצקי.

אחרי שורשה נפלה התחילו הפליטים לעזוב. בכל זאת רבים מהם נשארו בעיר. ובינתיים התחילו לחזור התושבים אחרי שבועות של מצור ורעב. במהרה חזרו החיים למסלולם. כל אחד הסתגל למצב ומצא מקור פרנסה. הגרמנים הטילו מכסת עבודה כפויה על הקהילה. סודר תור בהשגחת ועד הקהלה. הועד השתלט על הקשיים ונדמה לי שמבחינה זו סבלנו פחות מאשר קהלות אחרות. אשר למקורות פרנסה, הרי בעיקר עסקו בהברחת צרכי אוכל לוורשה וזה הכניס רווחים טובים.

הנהירה לאזורים המזרחיים של פולין

עם ראשית הכיבוש התחילו רבבות נוער יהודי לנהור מזרחה, לאיזור הכיבוש הסובייטי. אומנם ידעו שלא יהיה להם שם קל, אבל יוכלו לפחות לחיות חיי אדם יהודי זקופים. גם מפרושקוב הלכו, לרוב צעירים. הלכו בעלים, נציגי משפחות, כדי לתור ולחזור להביא את בני הבית. היו, שהצליחו שם, וחזרו לקחת את המשפחה. והיו גם כאלה אשר חזרו משם מאוכזבים והחליטו להמשיך את חייהם בעיר. הרוב, בכלל לא הלך והשלה את עצמו שהמלחמה תיגמר מהר ולמה לעזוב את בתיהם. יותר מאוחר נעשה כבר קשה לעבור את הגבול לרוסיה והבריחה הסתיימה.

אנחנו הצעירים אשר נשארנו במקום התחלנו בפעולה תרבותית־רעיונית בעזרתו של קוזברוצקי. הוא הדריך את המדריכים, קיים שיחות וחוגים, העיר והאיר והאציל מרוחו על הצעירים אהבה וכוח להמשיך. ואכן היתה זו פעילות רוחנית מסונפת. בית הספר אומנם לא נפתח, אבל אנו השתדלנו להגיע אל כל ילד יהודי ולהביאו ללימודים. החלטנו, על אפם ועל חמתם של הגרמנים לא להשבר ברוחנו ולהיות מוכנים לימים הקשים, אשר לא בוששו לבוא.

ה. גזירות

כל יום הגזרות מתגברות. כבר חל איסור נסיעה ברכבת ליהודים. כמו כן חייבים לענוד על הזרוע תו מיוחד, סרט לבן עם מגן דויד כחול. המידה: 10 ס״מ. מדי יום ביומו חייבים כל הגברים עד גיל 60 להתייצב לעבודת כפייה. הקהלה שקדה לקיים חילופי גברא בעבודה. רשות ניתנת לשלם כופר ובמקומם יוצאים לעבודה צעירים, מחוסרי־עבודה. מחלקים כרטיסי־מזון אבל לא מקבלים את המגיע. סבון יושג בקושי. בורשה מתחילה מגיפת הטיפוס. אצלנו בפרושקוב עדיין מצב הנקיון שפיר ואין מגיפות, אבל גם כאן קורים מקרים של טיפוס אצל ילדים. ומעשה באחי, זוסמאן, אשר עבד בעבודות הכפיה וקיבל דלקת כליות קשה. ובעיר אי אפשר למצ:א רופא יהודי, ורופא פולני אינו מוכן לסכן את נפשו ולבוא אל חולה יהודי. ורק לאחר מאמצים גדוליו מסכים אחד הרופאים, מכר טוב שלנו, לבדוק את אחי. ברם, הוא לא הצליח לאבחן את המחלה ומצבו הורע. תוך סכנת נפשות הצלחתי להביא רופא, מתוך הגיטו החדש, רופא יהודי אשר בא אלינו ואחרי בדיקה הודיע שמוכרחים להעביר את החולה לבית־חולים. פניתי ליו״ר הקהילה, יצחק קניגשטין, בבקשה לעזור. הוא הסביר לי את הקשיים של הקהילה אשר היתה חייבת חוב גדול לבית־החולים ללא אפשרות לסלקו, ומסר עוד סיבות נוספות. אבל אני עמדתי בתוקף על הד־ישה וסו״ס הצליחו להכניס את אחי לבית־החולים. עלי לציין שהטיפול היה הגון, והאחיות והרופאים לא הפלו אותו לרעה.

והמצב נעשה קשה מיום ליום. גם על האינטליגנציה הפולנית עוברים ימים קשים, אומנם, בתי הספר שלהם עדיין פתוחים אך, רק למראית עין. לעתים קרובות סוגרים בית ספר והופכים אותו לקסרקטין. בכל זאת מצבם הרבה יותר טוב מזה של היהודי, אשר חייהם הפקר. האוכלוסיה הפולנית אצלנו עדיין אינה משתפת פעולה עם הכובש ואינה נוגשת ביהודים. מעשה באבי, יהודי בעל לבוש מסורתי, אשר הלך אל לקוחותיו בזשביקוב. פגש בו נער פולני זרק אבן ופגע ברקתו. אבי נפל מתבוסס בדם. עבר שם פולני אחד אשר אסף את אבי לביתו של הכומר אשר גר בקרבת מקום. הכומר ובעלת הבית טיפלו בו עד שהחליף כוח. הכומר התנצל בפניו על המקרה וביום הראשון דיבר על זאת בפני הקהל וגער בהם על דברים כגון אלה.

ו. הגיטו בפרושקוב

לבסוף הוקם גם הגיטו בפרושקוב. ניתן צו, וכל האוכלוסיה היהודית רוכזה ברובע מצומצם, מול בית החרושת לצבעים. מועצת הקהילה סדרה את עניני השיכון חדר למשפחה. הצפיפות היתה גדולה, אבל כולם קיבלו את הסידורים בהבנה. הבינו שאין ברירה. (בערב הכניסה לגיטו, התאבד שכננו, שמחה ב., חבר ה„בונד״. נשבר עולמו הרוחני ועשה את המעשה. השאיר אלמנה ושני ילדים קטנים. היה זה מקרה יחיד של התאבדות בקהלה).

בתחילה רשאים היו היהודים לצאת מן הגיטו באופן חופשי עד שש בערב. בעיירות שבסביבה החלו כבר הגירושים לתוך גיטו ורשה. ברור היה שגם התור שלנו יגיע.

בינתיים המשיך הנוער בעבודתו. מהסניף שלנו יצאה היזמה להקים בית ספר בתוך שטח הגיטו ולבנותו מחומרי הבנין של בית הכנסת, אשר נשאר מחוץ לתחום. ההיענות היתה גדולה. בהתלהבות התנדבו כל הצעירים, גם משאינם חברי התנועה, למלאכת הפריקה והבנין. הבנין התקדם מיום ליום וראו בזה נכס רוחני של יהודי העיר. ועד להקמתו נמשכו חוגי ההשתלמות בבתים הפרטיים. השבתות נוצלו ללמוד תורה וכן בערבים כשהיציאה מגיטו היתה אסורה. ברם זה לא נמשך זמן רב, וגם בנין בית הספר לא זכה להשלמתו.

בלילה אחד בראשית פברואר הוקף הגיטו ע״י שוטרים וז׳נדרמים. עשרה ימים היינו במצור מוחלט מנותקים מן העולם. שמועות שונות התהלכו בינינו: היו שאמרו שרוצים להרעיבנו עד מוות; שעומדים להגלותנו לקרקוב או ללובלין; שחושבים להשליכנו לתוך הויסלה וכדומה. קשה לתאר את המבוכה וחוסר האונים. ואכן זה השפיע על העצבים של היהודים ואחד מאתנו, יוסף הסנדלר, יצא מדעתו, נשתגע.

בימים האחרונים של המצור עלה בידי אחדים לשחד את השוטרים ולצאת מן הגיטו. אף אני גמרתי אומר לצאת, בכדי להוציא אל מכרינו הנוצרים במקצת מדברי הערך ותכשיטים שהיו לנו על מנת לממן אחר כך את קיום המשפחה באשר תהיה. כסף מזומן לא היה לנו ולפי השמועות לא ירשו לנו לקחת הרבה חבילות והבדים אשר ברשותנו עלולים ללכת לאיבוד. החלטתי, איפה, לעזור בדרך זו למשפחה.

לא ידעתי את מלאכת השוחד. נעמדתי בשעות הלילה המאוחרות עם חבילה קטנה בידי ועקבתי אחרי היוצאים. ראיתי איך ששכיננו צרנצקי יוצא מביתו עם שתי מזוודות ואחריו אשתו, אף היא עם שתי מזודות והם פונים לעבר השער שעל ידנו, והוא לא השער המרכזי והרשמי. השוטר,כביכול, אינו משגיח בהם וצועד בדיוק לכוון ההפוך. הם יוצאים, ואני אחריהם. אך התרחקתי כמה צעדים וקול השוטר מרעים: עצרי! ומיד יריה. הצלחתי לחזור לפני שהשוטר התקרב אלי, כנראה שהוא ספר היטב את היוצאים. בכל זאת גמרתי בלבי לצאת ויהי מה. החלטתי לנסות את מזלי בבוקר השכם. ראיתי איך שנשים רבות תוקעות שטר בידי השוטר ויוצאות ואף אני עשיתי כך והצלחתי לצאת.

ז. חסידי אומות העולם

שמתי את פעמי לעבר הרחוב המקביל לגיטו, אל בעלת הבית שלנו. היא היתה אשה זקנה, ממשפחת כמרים והתידדה עם אמי, אשר מוצאה ממשפחת רבנים. (אגב, נושא זה היה תמיד משותף לשיחות ארוכות ביניהן). היו לה ארבעה בנים ובת אחת נשואה. הבן הצעיר עבר לשטח הרוסי; הבכור למד

להיות כומר; בן שלישי, קומוניסט, נשאר בפולין הכבושה ולבסוף נרצח והבן הרביעי היה בעל חנות סדקית בבית. הוא היה רווק, טוב לב, ללא השקפת עולם מוגדרת. הוא לא אהד יהודים. בכלל לא הצטיינה משפחה זו באהדה ליהודים, אבל היו ישרים מאוד ולכן החלטנו ללכת אליהם.

בבוקר השכם דפקתי על דלתות דירתם. היא פתחה ונחרדה כאילו באתי מעולם אחר. החלה לשאול בפחד אם ראני איש. הרגעתיה שהכל בסדר וספרתי את מטרת ביקורי. האזינה — ולבסוף אמרה: יודעת אני את מצוקתכם. אני מוכנה לקבל את פקדונכם. אשתדל לשמור עליו כמיטב יכולתי בלי לסכן את עצמי ואת משפחתי. אומנם, אתם חייבים לנו הרבה כסף עבור שכר דירה, אבל לא אקח את הדברים שלכם עבור החוב. רק בקשה גדולה לי אליך: תזהרי מאוד בבואך אלינו. אנו כבר בין כה חשודים אצל השלטונות בגלל אחינו הק.מוניסט.

יצאתי משם וסובבתי על פתחי לקוחותינו הנאמנים לאסוף חובות. כך המשכתי גם למחרת בבוקר וגם עוד בוקר נוסף. בבוקר השני, בצאתי מן הגיטו, הלכו לפני שתי נשים עם חבילות. פתאום הגיע שוטר לקראתנו, עצר אותנו והחל בחקירה. הוא עזב אותן לרגע והחל לחקור אותי. משום מה, אחרי שאלות מספר עזב אותי לנפשי וחזר אליהן. אני ברחתי לבית מכירה פולניה, אשר גרה בדירתם של נוח בורנשטין. (היא היתה מקודם השוערת של בית בינקובסקי)). גם היא הבטיחה לי לשמור על הדברים אשר הבאתי ולעזור בשעת מצוקה.

בזמן שישבתי אצלה, נכנסה בתה, כבת 18, בלווית חיל גרמני, שכור למחצה. נשארתי לשבת והנה הגיעו עוד שוטרים וחיילים. היה זה יום ג׳, יום השוק, והתברר שכאן התאספו לפני צאתם לפעולותיהם.

ביום השלישי ליציאתי מן הגיטו, כשעמדתי לחזור בערב, שמתי לב לתקהלויות של הרבה אנשים מסביב לגיטו. בהתקרבי לגבול המגודר בתיל, מצאתי משמרות חדשים ומוגברים. אין יוצא ואין בא. נגשתי אל אחת הנשים הפולניות ושאלתיה לפשר הדבר. היא הסתכלה בי וענתה: האינך יודעת? מחר מוציאים כבר את היהודונים האלה, והכל אשר שם הוא שלנו".

הסתלקתי מהר מהמקום, פן יכיר אותי אחד „המכרים הטובים" והלכתי לבית אחת הידידות. היתה זו אשה זקנה, חביבה, שהתגוררה עם בתה הרווקה והתפרנסו ממטווית גרביים. היו לה עוד בן ובת בשטח הסובייטי. כל המשפחה היתה קומוניסטית. הם קבלו אותי בחמימות רבה, השתדלו להפיג את צערי ולבסוף השכיבוני לישון. היתה להם דירת חדר ובפינה הציעו לי את משכבי ושמו פרגוד בפני עין רעה! בבוקר השכם הלכה הבת. הזקנה יצאה לקנות חלב ואמרה לי לא לענות לשום דפיקות בדלת. נרדמתי שנית ולא שמעתי בשוב הזקנה. פתאום, כבחלום, שמעתי דפיקות בדלת. כמובן שלא עניתי. והנה הזקנה בעצמה שואלת, מי שם? ומה הופתעתי בשמעי את קולה של אמי!

והנה ספורה: בגיטו היה הלילה ליל נדודים. הוא הוקף שוטרים וז׳נדרמים חדשים כי היום עומדים לחסלו. ותמיד במבצע של חיסול היו מחליפים את המשמרות שלא יהיו משוחדים. לפי ההוראות מותר להוציא רק חבילה עד 20

ק״ג לכל אחד. כל אחד אפה והכין צידה לדרך. מחסני הקמח, שנצבר על ידי אנשים נפתחו לרווחה לנצרכים. לא ידוע עדיין לאן יובילו את היהודים. והנה, הבוקר, עומד שוטר על יד השער ולוחש לכל יהודי „מי שרוצה ויכול לצאת — שיסתלק עכשיו מן הגיטו״. מעשה חסד נדיר בתוך ים של אכזריות! אמי החליטה, לפיכך, לקחת עוד חבילה ומאפה בשבילי ולהביא לי. היא הבינה שכאן נשארתי ללון. היציאה מן הגיטו הותרה, כביכול, אבל בחוץ עומדים פרחחים אשר אורבים ליוצאים וסוחטים מהם כסף. בקושי הצליחה אמי להגיע אלי והיא צריכה מיד לחזור לגיטו. היא מבקשת ממני להשאר מחוץ לגיטו, בכדי שאוכל מכאן לעזור למשפחה במקום החדש. לויתי את אמי עד השער והחלטתי להכנס ולהצטרף למשפחה. אבא שמח מאוד לבואי כי חרד פן אשאר בין „גויים״ יחידה. אבל שאר בני המשפחה הפצירו בי להשאר בצד הארי, כי זו העזרה הטובה ביותר בשבילם. התלבטתי קשות כשכולם ארוזים ומוכנים לדרך. לבסוף ליווני אמי ואחותי לשער ויצאתי החוצה.

ח. הגיטו בפרושקוב בוטל והיהודים נשלחו לגיטו ורשה

אותו יום הוכנסו היהודים לקרונות רכבת ההולכת לוורשה. המסע ארך יום שלם. בקרונות סידרו בתי מרחק „פארווקעס״. הפאלקס דויטשע אילצו את בנות ישראל להתפשט בנוכחותם. בת אחת מחתה על כך; עמדו וכיוונו אקדח מול אמה. משהגיעו לורשה עברו שנית את בתי־המרחץ ולרבים גזלו שם את רכושם. משם הועברו לבית פליטים. מי שהיה לו כסף או קרובים יכול היה לעזוב את הבית. הורי הלכו לבית הדודה, אחות אמי וגרו אצלם עם עוד קרובי משפחה מזיררדוב.

ואני נשארתי בפרושקוב שבועיים בבית מכירים פולניים. ברור, שהם סיכנו את עצמם כי כל המסתיר אצלם יהודים היו באים על עונשם. ימים אחדים אחרי חיסול הגיטו, ראיתי מכוניות משא, מובילות רכוש יהודי לאן שהוא.

ביקרתי אצל הרבה מלקוחותינו הפולנים. בדרך כלל הסבירו לי פנים בבואי אליהם לגבות כספים. במקום אחד אפילו הציעו לי להשאר אצלם כשארת בשר ואת שכר עבודתי לשלוח למשפחתי. אבל כעבור שבועיים, כשלא הגיעה אלי כל ידיעה מהמשפחה, החלטתי להגיע לורשה, למרות שלא ידעתי לאן יובילו אותם.

תרמילי על שכמי, צידה מעט ולדרך. בעלת הבית שלנו נתנה לי תוספת צידה וספרה לי, אגב, שביקרו בחנותה עוד כמה בנות יהודיות שנשארו מחוץ לגיטו. אחיה, יאנעק, הציע ללוות אותי מעט. לקח את אופניו ושם את חבילתי עליהם ואנו הלכנו לצידם. היה זה ב-14 לפברואר 1941. יום שמש נהדר. השלג הלבן הבהיק וחרק תחת רגלינו. יום מצוין לטיול!

בדרך החלטנו לבקר את מכרינו בכפר דובניצה. שם גרו איכרים עשירים

ממוצא גרמני, שהגיעו הנה לפני דורות. הם קיבלוני בסבר פנים יפות. אישה צעירה הכניסה אותי לחדר בו היה רדיו. היא נעלה את הדלת והקשבנו לחדשות. אחר כך התחילה לבקש סליחה עבור צרות היהודים. „היטלר לא לעולם ישאר — היא אמרה — וליהודים ירווח. הפולנים מסביב עוינים אותנו ועם מפלת גרמניה מה יהיה עלינו. דעי לך, שלא כל הגרמנים תומכים בהיטלר, אבל אינם מעיזים לצאת נגדו. אנו רוצים לעזור לך". אלה היו דבריה. היא ציידה אותי בגבינות, בחמאה ובככרות לחם ומעודדת מאוד המשכתי בדרכי. יאנעק ליווני עד פרבר ורשה. כאן החלטנו להגיע לאחד משערי הגיטו, כל אחד לחוד, בכדי לא לעורר תשומת לב. הוא עם חבילתי על אופניו, ואני בחשמלית. נפגשנו על יד השער. בזמן הפרידה הוא הושיט לי שטר של 50 זהוב וביקש שלא אראה בזאת נדבה או פיצוי לצרות היהודים. הוא יודע מה מצב המשפחה ושלא אתביש לפנות אליו בשעת הצורך ויעזור לנו בכל אשר יוכל.

ט. בקומונה של „החלוץ" בגיטו וורשה

את גבול הגיטו עברתי באומרי שפליטה אני ואבדתי את שיירתי. לאושרי, לא החרימו את חבילת הצידה שלי. לאחר שנפגשתי עם משפחתי פניתי לקומונה של „החלוץ" אשר ברחוב דזילנה. אותו זמן היו שם 90—80 חברים. באופן רשמי היתה קיימת בתור בית-פליטים ונתמכה ע"י ה"דזוינט". לעתים היו מקבלים חבי־לות מחברינו בליטא. סודרו בתי מלאכה להעסקת החברים. בהשואה למצב הכלכלי בגיטו היה מצבנו „טוב". בכל זאת קבלנו שלוש פעמים ביום דיסה או מרק. העובדים קשה, קיבלו גם פעם ליום קצת לחם.

י. הרעב בגיטו

וברחוב היהודי היו העוני והמצוקה איומים. היהודים סחרו בכל. המטייל ברחוב יכול היה לחשוב שיש שפע, אך האנשים היו מאושרים כשהשתכרו כדי פרוסת לחם ביום. לא אחת קרה ואנשים כשלו והתעלפו מרעב ובידם לחם למכירה. אני זוכר, שפגשתי את אמה של הלה שוסטר עם בנה הצעיר ובידיה כמה ככרות לחם. "האמיני לי חנה, לא בא היום לפי אפילו פירור של לחם ואוכל אחר כלשהו, רגלי כבר נפוחות" וכך גם הצעירים. באתי בדברים עם חברים וחברות מפרושקוב והצעתי להם לעבור לגור בקומונה וכך להקל במקצת על משפחותיהם. בתחילה נתקלתי בסירוב מוחלט. ההורים לא רצו להפרד מילדיהם. אבל לימים אף הם נאלצו לשנות את דעותיהם ורבים מיוצאי עירנו נקלטו בקומונה.

גם בחוה, אשר בצרניקוב התבלטו חברינו והיו פעילים בחייה. ומשפחת קוזברוצקי אף היא קבלה חדרון בקומונה. ובאחד הימים, כשפגשתי ברחוב את ירחמיאל בראנד כשהוא רצוץ וכושל, סדרנו שאף הוא יאכל אתנו.

יא. הבריחה מפולין

בינתיים התחילה התנועה לחפש דרכים של יציאה מפולין. נשלחו כמה חברים לעבר הגבול של סלובקיה, אשר היתה אז, כביכול, מדינה עצמאית והתנהלו שם עדיין חיים יהודיים תקינים. חשבנו, שדרך סלובקיה אפשר יהיה להגיע לארץ־ישראל. קודם יצאה קבוצה של ששה חברים. שנים מהם נתפסו על יד הגבול ועונו, אבל ארבעה הצליחו להגיע לסלובקיה וארגנו קשר של הברחה. אני צריכה הייתי לצאת עם הקבוצה השניה.

נסינו לצאת מן הגיטו דרך בית הקברות אשר ברחוב גנשה. אחרי מאמצים של יום שלם עלה בידינו להתחמק לפנות ערב. הסרנו את הסרטים והיינו לאריים לכל דבר. אבל מצד שני עמדו כוליגאנים פולניים, אשר חיכו לקרבנות כאלה. בלית ברירה שלמנו להם כופר וקפצנו לתוך הטראם. הגענו בשלום לחוה בגרוכוב ושם התחבאנו כל הלילה.

למחרת בערב יצאנו לתחנת הרכבת ועם שחר הגענו לקרקוב. היות וצריכים היינו לחכות לרכבת לטרנוב אשר יוצאת רק בצהריים יצאנו לטייל בעיר. פתאום הרגשנו שבולשים אחרינו, סרנו לבית מלון וחיכינו שם עד לצאת הרכבת. נסענו בקרון צפוף למעלה משלוש שעות. לפני טרנוב הבחין אחד הנוסעים בחבר שלנו שהוא יהודי. למזלנו הגיעה הרכבת לתחנה ואנו נעלמנו בתוך ההמונים הנוהרים.

משיצאנו לרחוב הופתענו למראה עינינו: גן עדן נפתח, כביכול, לפנינו. יהודים עונדי סרטים מהלכים באין מפריע ברחובות שבשכונות הלא־יהודיות. טראם „מיוחד ליהודים" היה עובר כמה פעמים. אין היהודים מרוכזים בגיטו אחד. ואנו הן נגמלנו מזמן מחירות כזאת.

שתי חברות חיכו לנו. מראה פניהן ארי ועם זאת עונדות הן סרטים. הן רמזו לנו לענוד את סרטינו ולהכנס לאוטובוס ה„יהודי". פה אנו שומעים מדברים אידיש.

בטרנוב היו כבר שבעה מאנשינו ושם חיכינו למעלה משלושה שבועות. במשך זמן זה חלה הרעת המצב של יהודי המקום וכבר דיברו על הקמת גיטו או גירוש.

ב־30 לאפריל 1941 יצאנו מטרנוב לנובי־סונטש, קרוב לגבול... למחרת בערב, ב־1 למאי, שאף הוא חג אצל הגרמנים, יצאנו עם מדריך גוי לעבור את הגבול. היה לילה גשום והמבריחים היו מעוצבנים. הם הודיעו לנו שבמקרה של סכנה יעזבו אותנו לנפשנו. גשם יורד ואנו צועדים לאט בחשכה. ורק בחמש בבוקר, עם שחר הגענו לביקתה אחת שבכפר הסלובקי הראשון. שם חיכה לנו חבר, שהיה אחד מהראשונים לעבור לסלובקיה. הוא העביר אותנו לעיר פרשוב, אשר שם קהילה יהודית גדולה. סוף־סוף הצלחנו לעבור את הדרך הקשה ביותר לארץ. אבל התברר, שאנו היינו האחרונים. אחרינו נסגר הגבול והעליה בדרך זו נפסקה.

מאיר אהרוני

על שלשה גבורים

רבים מאתנו שהגיעו לארץ ישראל מיד אחרי השואה ובשנים הראשונות שלאחר תקומת המדינה — קבלו את הרושם שהנוער הישראלי לא הבין לאשורו את המצב המיוחד ואת התנאים המיוחדים בהם היו נתונים יהודי פולין בשנות השואה. ומאידך גיסא, נדמה היה לנו כי הנוער כאן קבל תמונה מסולפת על יהדות פולין ומתוך היצירות של מנדלי, ביאליק ואחרים ראו בה רק אוסף של קבצנים, שנוררים ואובדי עצות.

זכריה, לונקה, שלאמק

עוד היום ישנם כאלה אשר רואים בדמיונם ובעיני רוחם את „עיר ההרגה" המלווה צעקת המשורר „כאשר שנוררתם תשנוררו". מבלי להבדיל בין זמנים לזמנים, בין מקומות למקומות ראו את יהודי מזרח־אירופה כאילו מתוך האספק־לריה של דמויות מנדלי הסאטריקן, שתאר דמויות מגוחכות, שהגוזמה מרובה מהמציאות, כי הכוונה של הסופר־היוצר היתה להבליט את הקריקטוריות עד כדי מפלצתיות. נדמה, שרבים מן הנוער הישראלי לא הספיקו ללמוד את הדפים האחרונים של תולדות יהדות פולין; שחסרה להם התודעה היהודית על צבור יוצר ותוסס — צבור של יהודים משכילים ופועלים, בעלי מלאכה ואנשי מדע, ציונים וחלוצים.

אין בכוונת רושם השורות המעטות האלו לתת סקירה היסטורית־אפולוגטית

על יהודי פולין. מטרתי היא מצומצמת למדי: לתת אוסף של עובדות אוטנטיות על הגבורים הצעירים של קהילת פרושקוב אשר לחמו בגרמנים ללא עזרה מן החוץ. בה בשעה שגיטו וורשה עלה בלהבות ומעבר לחומה, בצד הארי, התנהלו החיים כסדרם -- הגיחו הגבורים הצעירים מתוך החורבות והפילו חללים בשורות הנאצים, לקחו את נשקם והמשיכו להתקיף את הרוצחים עד הרגע האחרון.

אין בכוונתי להביע בהרהורי אלה דברי קינה ונהי. ברצוני להציג בפני הקוראים הצעירים אשר נולדו בישראל, את כל העובדות אשר הצלחתי למצוא במקורות כתובים על ידי לוחמי גיטו וורשה על שלשה גבורים של קהלת פרושקוב, אשר נלחמו בגיטו וורשה ואשר במותם צוו לנו את החיים. את

זכריה ארטשטיין, ז"ל
לונקה קוזיברודסקה, ז"ל
שלמה (שלאמק) שוסטר, ז"ל

יהא זכרם ברוך!

לא קל לי לכתוב עליהם. אולי בגלל שהכרתי אותם אישית. וודאי קל יותר היה לי לכתוב על יהודה המכבי או על בר־כוכבא. אני מאמין באמונה שלמה שיבוא יום ואפוס גדול ייכתב עליהם, יצירה של הוד ושגב על גבורתם העילאית והטרגית ביותר.

זכריה ארטשטיין, ילד חמד, שופע הומור ואמונה בזמנים טובים ובתקווה לעלות לארץ־ישראל. גמר את בית־הספר העברי בהנהלתו של המורה הדגול אברהם קוזיברודסקי. בפלוש הנאצים לפולין היה זכריה בן 17. אחרי חיסול גיטו פרושקוב הועבר עם הוריו לוורשה והיה פעיל שם במחתרת של הארגון היהודי הלוחם כמפקד קבוצת „דרור". הוא היה מן הדמויות ההרואיות ביותר, עשוי ללא חת. היה מן הראשונים אשר הוכיחו בעליל ליהודי הגיטו שגם הגרמנים הרשעים יכולים ליפול ולהיהרג. אפילו הפולנים, מעברו השני של החומה לא יכלו שלא להתפעל מהעובדה שבגיטו נופלים גרמנים מידי יהודים וגם קנאו בהם.

לונקה קוזיברודסקה, בתם של אברהם ופייגה. אביה היה המורה העברי בעיר ומנהל בית־הספר „עבריה" במשך שנים רבות. הוא ואשתו היו המנהיגים הרוחניים של הנוער היהודי בעירנו, מנהיגים במלוא מובן המלה. ואין פלא שבתם, לונקה, המשכילה, העדינה ויפת־התואר חונכה למעשים חלוציים. פעלה במחתרת בשלווה סטואית ובנכונות לסבול ולייסורים. בפלוש הנאצים לפולין, והיא רק בת עשרים, היתה מבין הראשונים שהתנדבו לפעולה מחתרתי ועברה את כל המדינה בתור המקשרת של התנועה החלוצית.

שלאמק שוסטר, בנם של משה ואחותי בילה, היה נער שקט ועדין נפש. למד בבית ספר הפולני, יהודי יחיד בין גויים. כשהבחנתי שהוא חוזר מדוכא משם, העברתי אותו לבית־ספר לילדים יהודים בוורשה, שם הייתי מורה. את לימודי

היהדות הוא למד אצל אבי־סבו, ר׳ משה־אהרון ז״ל. בפלוש הנאצים לפולין היה רק בן 13. בתקופת הגיטו עבד בחווה החלוצית בצ׳רניאקוב. בזמן המרד חזר לגיטו ולקח חלק פעיל בארגון היהודי הלוחם. שלמה היה מן הצעירים ביותר בין הלוחמים. הפצצות הביתיות אשר זרק, קלעו תמיד למטרה, בראשי הרוצחים. היה רץ כקשר מעמדה לעמדה. היה גם בין אלה שעברו בתעלות הביוב לצד הארי אבל נשלח בחזרה לגיטו בכדי להוביל את הנשארים. בשובו מצא שהמשאית כבר הסתלקה ופתח היציאה נתגלה לצורר. נכנס לקרב פנים ופנים עם הרוצחים ונפל בשדה הקרב.

לכבוד הכינוס של יוצאי פרושקוב!

קבלתי את הזמנתכם ומאוד רציתי להשתתף בכינוסכם, אך טרדות הזמן אינן מאפשרות לי, לצערי, לבוא אליכם היום. והנני מעלה על הכתב כמה דברים שבקשתי לומר בכינוס.

גורלם של יהודי פרושקוב היה כגורל יהדות פולין כולה. השואה שפקדה אותנו לא פסחה על עירכם. יתר על כן, היא היתה מן הראשונות לצרה. אכן, יהודי פרושקוב הושמדו וכמעט לא נותר מהם שריד.

לפנים, אתם יודעים זאת יותר ממני, היתה זאת עיירה שוקקת חיים ונוער; פיכו בה חיי־תרבות ופעולה ציבורית ענפה. בניה השתתפו בתנועות החלוציות ורבים מהם אף זכו לעלות ארצה. עתה דממת מות שוררת בקהלה יהודית זאת כמו ביתר קהלות היהודים בפולין.

אך בימים אפלים אלה, ימי שברנו הגדול, מוארים באור עליון אלה שעל אף כל העינויים והפורענויות לא נשברה רוחם וקדשו את שם ישראל במערכת היאוש להצלת כבוד האדם היהודי. בתוכם היו גם בני פרושקוב.

הנה עולה לעיני דמותו של זכריה ארטשטיין. זה אך בשנים האחרונות הצטרף למחננו. חלוש בגופו ורך בשנים, אך כמה הוא עלה וגדל בעת המבחן. הוא היה מפקדה של פלוגת־קרב והמבצעים המסוכנים ביותר הטיל על עצמו. ואנחנו ידענו: המשימה הנועזת ומרובת הסכנות — זכריה הוא שימלאנה באומץ. גדולה היתה השפעתו על חבריו לקרב.

במרד ינואר 1943 וזכריה יחד אתנו בעמדה. הגרמנים הקיפו את המקום ובצעקה: „היהודים להכנע" פרצו פנימה. זכריה הרים ידים, כאילו מוכן הוא להכנע ויצא החוצה. אנו בפנים פתחנו באש. הגרמנים שלא היו מוכנים להתנגדות עזה ביקשו לסגת, אך בחוץ זכריה התקיפם מן המארב, הרג בהם ותפס את נשקם. במרד ההוא זכריה היה הראשון שתפס נשק מן הגרמנים.

והנה לונקה קוזיברודסקה. זו הנערה בהירת העינים ואמיצת הרוח. בימים

הקודרים שבגיטו, שעה שכל הדרכים היו חסומות — אין יוצא ואין בא, לונקה היתה המקשרת של יהדות הגיטו בורשה עם היהודים ביתר חלקי המדינה. ביצוע תפקידי הקשר המסוכנים ביותר נמסרו לה והיא היתה מבצעת אותם באומץ בלתי מצוי, תוך סכנת־נפשות מתמדת.

לונקה מצאה עצמה מוקפת אויבים. אך היא בחריפות שכלה ובכושר התמצ־אות בלתי שכיח התחמקה מתחת ידם וביצעה את המשימה שהוטלה עליה.

פעם ביקשו לתפסה בכף. התקיפו את הבית ששהתה בו בדרך שליחותה, אך היא קפצה מן הקומה השניה והמשיכה בדרכה למלא את שהוטל עליה. אך מי ימנה את כל עלילות־גבורתה עד שלכדוה האויבים והובילוה לאושבינצים, שם נספתה עם רבבות בני־עמה.

ושלאמק שוסטר, אף הוא צעיר בן 17, מן האמיצים ביותר שבין הלוחמים. הראשון בכל פעולה. רבים הסיפורים בפי לוחמי הגיטו על מעללי גבורתו של שלאמק.

פעם הקיפו הגרמנים את ה„בערשטער־שאפ". כל הדרך מלאה היתה משמרות גרמנים. לא נראתה כל דרך־נסיגה לפלוגתו של שלאמק. אך שלאמק לא נכנע לגורל. יחידי יצא את העמדה. הוא זנק על הגרמנים, הטיל בהם פצצות והרג בהם הרג רב. במפעלו הנועז פתח את הדרך להצלת חבריו.

הדברים אשר העליתי בהזדמנות זאת אך מעט מזעיר הם מעלילות־הגבורה של חברינו אלה. הם וחבריהם האחרים, לוחמי הגיטו, נפלו במערכה, אך שמם ישכון לנצח בתוך גבורי־העם שחרפו את נפשם לקידוש כבוד העם היהודי.

צביה לובטקין

יגור, מאי, 1946

זכריה ארטשטיין

זכריה ארטשטיין — חבר „דרור" בעיר מולדתו פרושקוב ואח"כ — בורשה. ביולי—ספטמבר 1942 הכין עם מרדכי טננבוים את התגוננות קיבוץ צ'רניאקוב. אחרי קרבות ינואר — מפקד פלוגה לוחמת של אי"ל. במרד אפריל התקיף בעוז נפש בראש פלוגתו את הגרמנים בקרן גנשה־נאלבקי והדפם מן הגיטו. מנותק מן הקבוצות ביקש להבקיע לו דרך יציאה ונפל. פרטי מותו אינם ידועים. כבן 20 במותו.

(ספר מלחמת הגיטאות", ע' 708)

...הס, הס! הנה קרבו אלינו! לא פרצוף הגרמני אראה, כי אם כתפו,
אך איש אל כתף גרמני פה לא ירה, והכדור נקלע אל החזה, הישר,
נופל הוא, גם עוד אחד — „היהודים יורים!" — קרא תמה, מי מהם, אכן,
יורים, אפוא!
אתה. זכריה, וגוטמן, אליעזר — חלוצים־פה, ו„שומרים" בניזקה. כן,
יהודים יורים! ולא ידע זאת הצורר...

(מתוך „היהודים יורים" של יצחק קצנלסון)

...ב־18 בינואר 1943 ערכו הגרמנים מאסרים המוניים בגיטו וורשה. אל בין האסורים הסתננו מספר קבוצות לוחמים בראשות מרדכי אנילביץ. בהגיע האסורים אל קרן הרחובות זמנהוף־ניזקה פתחו באש על הגרמנים שנמלטו מיד והזעיקו תגבורת. החלו להתפתח קרבות פרטיזניים בתוך הבתים. בין הלוחמים הצטיין בגבורתו ובקור רוחו זכריה ארטשטין. תוצאות הקרבות עלו על השערותינו הנועזות ביותר. פחד מוות תקף את הגרמנים ולא העיזו להכנס לבתינו.

(מתוך סקירה של מפקדת אי"ל)

...דירתנו, דירת „דרור" היתה אז בזמנהוף 58. כאמור, היה אתנו אותו לילה יצחק קצנלסון. ביקשנו להסתירו באחד הבונקארים שהיו באותו בית, אך הוא לא הסכים לכך בשום אופן. חייב הוא — אמר בתוקף — להשאר עמנו. גם הוא יילחם, ואפילו אין די נשק לכולנו...

לפתע נשמעה מחדר־המדרגות נקישת מגפיים מסומרים... נפרצה הדלת ואל הבית השתרעה כנופיה של גרמנים. ראשונים קדמו את פניהם זכריה ארטשטיין וחנוך גוטמן.

זכריה ישב אותה שעה בחדר הראשון, שקוע, כביכול, בקריאת ספר ועל־ידי כך הוסחה ממנו דעתם של הבאים. אנחנו היינו מפוזרים בכל פינות החדרים. הגרמנים עברו בצעדים מאוששים את החדר הראשון ונכנסו אלינו. בו ברגע זינק זכריה ממקומו, ירה בגבם והפיל שנים מהם. מיד התפרץ גוטמן אל חדר־המדרגות, ואחריו שאר החברים. פתחנו באש מתוך שמחה. כדורינו דירדרו ונקפו קרקפותיהם של הגרמנים.

בקרב נטלו חלק כל החברים: מי במוט ברזל, מי במקלו ומי בכוסו. זכריה ארטשטין וחנוך גוטמן פרקו את הנשק מעל הגרמנים שנפלו ורדפו אחרי הנמלטים...

...באותו ערב חתרנו והגענו למעונו של קיבוץ „דרור" שהועבר מצ׳רניקוב אל הגיטו, לרחוב מילא 43... למחרת הגיעה פלוגה גדולה של אנשי ס.ס. לחצר. הם עומדים ומכריזים בקולי־קולות: „יודן הראאוס!" (יהודים החוצה!). איש לא נשמע לפקודה. היינו במצב של צפיה — חכינו לרגע בו יתפזרו הגרמנים בפינות השונות של החצר ויתחילו להוציא יהודים בכוח. או־אז יתפצל במידת־מה כוח־המגן שלהם, וזה יהיה לנו לאות לפתוח בהתקפה. והנה נכנסו לדירתנו. לא השגיחו בנו. רק זכריה עמד, הרים ידיו כנכנע ויצא למסדרון. אז הגחנו מפינותינו והתקפנו

את כל אלה שהיו בפנים הבית. מטר של כדורים ורימוני־יד ניתך על ראשי הגרמנים ברגע שעלו במדרגות הקומות העליונות. הם נדהמו ומיד חזרו על עקבם ונסו מנוסת בהלה. אולם בהגיעם למטה קידמה מבול חדש של יריות, כי זכריה הפך פניו והתקיפם מבחוץ. בעד סדקי מחבואינו ראינו על המדרגות מוטלים הרוגים ופצועים... בקרב זה לא נגרמה לנו כל אבידה...

(מתוך „ספר מלחמות הגיטאות" ע׳ 9—127)

...19 באפריל 1943) זכריה ארטשטיין, מפקד קבוצת „דרור" אץ־רץ מעמדה לעמדה ומחזק ידים לקרב... רבקה, הצופה רצה ובאה ובשורה בפיה: האויב נסוג, אין לראות אף גרמני ברחוב. המפקד יצא להשקיף על פני השטח ושב, כולו קורן: הגרמנים השאירו אחריהם כמה עשרות הרוגים ופצועים, ואילו אנו לא סבלנו אף אבידה אחת. הידיעה נפוצה עד מהרה בכל העמדות ורבתה השמחה... אך פתאום הודיעונו מנקודת־תצפית, כי מצד מורנובסקה מתקרבים טאנקים ומצד גאנשה — פלוגות של גרמנים. זכריה פקד להתכונן, ואף הורה: בשעת הכרח של נסיגה יסוגו הנותרים בחיים לבסיס שלנו אשר ברחוב גאנשה 6.

(שם, ע׳ 162)

...בדרך סרנו אל פלוגת זכריה. מסרנו לו על אשר קרה, ואגב אני מודיעה שמהיום והלאה מקום המפקדה הוא בפרנציסקנסקה 22. זכריה חם־המזג ניצת כולו: למה, איפוא, יש לחכות? הבה נצא כולנו לקראת הגרמנים, בראש חוצות ולאור היום, נירה בהם וניפול כולנו ויקיץ הקץ. זו היתה לי הפגישה האחרונה עם זכריאש — בשם זה ידעוהו הכל. לא היה יהודי בגיטו שלא הכירו. בצאתו בלילות בראש פלוגתו היה שומע כיצד רוחשות שפתי יהודים רבים בהערצה ובחיבה: זכריאש, זכריאש!

(שם, ע׳ 198)

לונקה (לאה) קוזיברודסקה

קוזיברודסקה לונקה (קריסטינה קוסובסקה) — ילידת פרושקוב, חברת „פרייהייט"; מהקשרות הראשיות של „החלוץ" ו„דרור" ברחבי פולין הכבושה. תארה הלא־יהודי וידיעתה בלשונות הקלו על קשריה עם גרמנים, פולנים, אוקר־אינים. ביקרה בערי ה„גנרל־גוברנמנט", „אוסטלאנד" והשטחים שסופחו לרייך. העבירה עתונים, תעודות, כסף; כן העבירה מסמכים חשובים מקרקוב לוורשה בשביל „עונג שבת". נעשו על ידה הכנות מרובות לצאת בשליחות לשווייצריה

עם אחד מחברי התנועה להזעיק את הציבור היהודי. מחמת רתיעתו של הגרמני, מן הממונים על שדה־התעופה של ורשה, נתבטלה התוכנית ברגע האחרון. ביוני 1942 נעצרה במאלקין, הובאה לפאביאק ומשם הספיקה להתקשר עם חבריה בדזילנה 34. בנובמבר 1942 גורשה לאושביץ. מתה מטיפוס שם ב־18 למרץ 1943, כבת 26.

(„ספר מלחמת הגיטאות" ע' 748)

...הבנות בגיטו וביחוד אלו בעלות המראה הארי היו מעבירות תעודות וידיעות תוך הסתכנות רבה. ברכבות היו נערכים חיפושים שעוד הגדילו את הסכנה. מעשה בלונקה, שקלסתר פניה ארי לחלוטין, שיצאה לסדר אי־אלו ענינים בלובלין. ברכבת נתוודעה לקצינים גרמניים ונכנסה אתם בשיחה. הם היו בטוחים כי ארית היא. בלובלין נערכו בדיקות קפדניות וחמורות אצל כל הבאים, אך הגרמנים עמדו לה והובילו אותה ואת מזוודתה למלונם שאין יד הבודק מגיעה לשם...

(חנה גלברד; שם, ע' 16)

בפברואר 1941 נתקבלה לראשונה ידיעה משלמה כי הצליח לעבור לסלובקיה והוא קורא לנו לצאת בעקבותיו... מיד נשלחה לונקה לעבר הגבול, להכין תחנות סתר לחברים היוצאים... בתחנת הרכבת הוכרו שנים מן החברים כיהודים — פולני הלשין עליהם — והם נאסרו ועונו, ורק לאחר חדשים עלה בידי לונקה לשחררם...

(שם, ע' 38)

...(נאסרתי בגיטו וורשה ב־23 ביולי 1942)... למחרת היום טיול. מסתובבות אנו למעלה מעשר דקות זוגות־זוגות בחצר הקטנה. מביטה אני בשמים, בקירות החומה שברחוב דזילנה 34 ובחלונות התאים. רגע אחד נראות לי בחלון הקומה הראשונה פנים ידועות. אני מאמצת את מבטי. לונקה! כן, זוהי לונקה קוזיברודס־קה! אני מביטה בה שעה ארוכה. אף היא הכירה אותי. אנו נדברות בינינו במבטינו. לדבר אסור... באחד הרגעים אני שומעת מעבר הדלת קול קורא בשמי. אני נגשת אל ה„עין"; לונקה מגישה לי פתקה. אני קוראה ובוכה מבלי לדעת זאת אפילו. לונקה כותבת כי לפני שלשה שבועות אסרו אותה ואת בלה חזן (ברוניסלבה לימנובסקה) בסביבות מאלקין שעה שחצו את הגבול. הן נחקרו כבר פעם. הגרמנים אינם יודעים כי יהודיות הן. לונקה שואלת מה נשמע אצל אנשינו ברחוב דזילנה, מה שלום הוריה, (הם התגוררו ברחוב דזילנה אחרי חיסול גיטו וורשה) ובאיזו נסיבות נאסרתי. את מכתבה היא מסיימת במלים אלה בדיוק: „החזיקי מעמד, פעוטה, אני מפצירה בך. הלא יותר מזה אין אנו יכולות לעשות כלום". לאחר זמן הייתי משוחחת על לונקה עם ריטה זכריאש, שנמצאה בתא יחד אתה. לונקה היתה משוחחת אתה לעתים קרובות ואפילו מזמרת לה. ריטה היתה בפביאק

המקשרת ביני ובין לונקה. פעמים אחדות לקחתי מלונקה את ברכת הפרידה. עודני שומעת גם עתה את קולה הבלתי בטוח של לונקה המציצה כמעט יום ביומו דרך ה„עין" של הדלת. רוחנו היתה טובה עלינו. רוחה שלה — משום שנחקרה באותו יום והחקירה עברה עליה בשלום... נפרדתי מלונקה ומבלה בנובמבר 1942. אותו יום הוציאון לאושביץ...

(שם, ע"ע 5—574)

לונקה עם קבוצת חברים

ביוני 1942 יצאה לונקה מביאליסטוק בדרכה לורשה והיה עליה לחזור מיד אלינו. חיכינו לה בביאליסטוק בכליון עינים. כאשר עבר זמן רב ולא שמענו ממנה דבר, החליטו שעלי לצאת לורשה ולברר מה קרה. יצאתי לדרך ועברתי את הגבול במאלקין. כשעליתי על הרכבת אשר נוסעת לורשה התנהלה שם בדיקה חמורה של התעודות והרשיונות. הורידו אותי לחקירה והכירו מיד שיש לי תעודה מזויפת. שם גם התברר לי שאסרו את לונקה באותו מקום ושלחו אותה לורשה. אותי מיד העבירו ל„פביאק" ושם נפגשתי עם לונקה. במקרה הכניסו אותי לתא אשר בו גם היא ישבה.

ישבנו שם בערך שבעה חדשים בתור אסירות פוליטיות של המחתרת הפולנית. יחד אתנו ישבו באותו תא 16 בנות. ברור, שהשתדלנו לא להתקרב יותר מדי אחת לשניה ולהעמיד פנים שאין אנו מכירות ונקלענו ביחד רק במקרה.

לאחר שבועות מספר מצבנו הוקל במקצת כי התחלנו לעבוד במכבסה של ה„פביאק".

בסוף השנה לקחו אותנו לאושביץ. הנסיעה ארכה שלשה ימים בקור חורפי איום. כשהגענו למקום לקחו אותנו לבלוק של האסירות הפולניות בבירקנאו. קודם גזזו לנו את השערות, ואחר כך הכניסו למקלחת קרה וצלמו אותנו. כולנו קבלנו מספרים. מספרה של לונקה היה 2454. בבלוק שלנו הצטופפו למעלה מחמש מאות נשים. לפנינו ישבו שם שבויי־מלחמה סוביטיים ועוד מצאנו אברי האסירים אשר חוסלו שם על־ידי הגרמנים.

בשבועות הראשונים עבדנו בסחיבת אבנים. היתה זו עבודה מפורכת ולונקה בקושי עמדה בזאת. היא נחלשה מאוד והתחילה לחלות. למזלה חפשו בנות דוברות שפות לועזיות אשר יכולות לתרגם. זה אומנם הקל עליה, אבל התזונה והמגורים עשו את שלהם. כעבור זמן לא־רב פרצה במחנה מגיפת הטיפוס. מתו הרבה בנות. לונקה ואני חלינו אף אנו במחלה זאת אבל בנס התגברנו עליה. ברם, לונקה יצאה ממחלה זו חלשה מאוד. כעבור שבועות מספר קבלה חזרת קשה וגם דיזנטריה. היא לא הצליחה להתגבר על מחלות אלה ומתה על־ידי ב־18 למרץ 1943.

בלה חזן־יערי

צביה לובטקין

פעולות הקשר והמקשרות

יסוד עיקרי בעבודתנו היה הקשר עם המקומות, וזה נעשה על ידי מקשרות. הגרמנים בקשו לנתק אותנו לחלוטין מן העולם. הם זממו לבתר את יהדות פולין לאברים אברים מדולדלים. לפי תכניתם היווה כל גיטו יחידה נפרדת המנותקת ניתוק גמור משאר הגיטאות. המקשרות שלנו קיבלו עליהן לסכל מזימה זו, והן נעשו והצליחו. בגופן איחדו את הגיטאות, ויהדות פולין לא נתפוררה. בפניהן של המקשרות לא עמדו חומות הגיטו ולא היו גבולות, וכל הגיזרות האיסרים על התנועה בדרכים לא נחשבו בעיניהן; לא היתה פינה בפולין בה נמצאו יהודים, שהמקשרות לא חדרו לתוכה. תחילת פעולתן היתה ארגון וחינוך. הן הביאו אתן עתון וספר ובתקופה מאוחרת יותר גם אקדח. צפה ועולה לנגד עיני דמותה של לונקה קוז׳אברודזקה, בת העיירה פרושקוב הסמוכה לוארשה. אביה המורה היה מחנך הנוער בעיירה, וחניכיו, בלי שכוונו על ידו לכך במישרים, הגיעו רובם

ככולם לתנועה החלוצית. אף הוא עצמו איש בעל אופי חלוצי — התקרב אלינו בשנים האחרונות שלפני המלחמה. אך לונקה בתו, חניכת בית הספר הפולני שנמצאה תמיד בחברת פולנים, רחוקה היתה מעניני הנוער היהודי. ואלם הרוח ששררה בבית עשתה את פעולתה וגם אחיה השפיע עליה, כנראה, לא מעט, ובבוא השעה, עם פרוץ המלחמה, באה אלינו והודיעה לאמור: מוכנה אני לכול והנני מעמידה עצמי לרשות התנועה. צעירה, יפה, משכלת, התחבבה על הבריות, וכל שבא עמה במגע העריץ אותה ואהבה. כל כולה שופעת מרץ נעורים, אך המיוחד שבה זה אומץ הלב שנתברכה בו. היא לא ידעה מעצורים בפעולתה, לא היה מקום שלא תגיע לשם. גזירות שונות ניתכו עלינו בזו אחר זו, אך לונקה ידעה תמיד ל„הסתדר". זוכרת אני היינו אורזים לה את המזוודה שהחומר טמון בתוך המכסה הכפול, והלב חרד: מי יודע מה צפוי לה? חששנו להוריה, משך שנים הם צופים וחרדים יום יום לגורל בתם האהובה הרשאים אנו להמשיך ולטלטלה מול הסכנות המרובות? אך לא קרה אף פעם שההורים יתנגדו לשליחותה. אדרבה — הם ליווה ברעדה ובאהבה. ולונקה מחייכת ומודדת אותנו: „אל תדאגו, הכל יהיה בסדר". בטוחה היתה ברצונה הטוב, באומץ לבה, באופיה החזק ובכושר התמצאותה המהירה וודאי שתמלא את שליחותה בשלימות. שבועות רבים היה חרד הלב. אין מכתב ואין כל ידיעה, מזמן צריכה היתה לשוב, ואין קול ואין קשב. ופתאום לפתע היא מופיעה והחיוך על פניה. על הרפתקאותיה ועל כל מה שעבר עליה סיפרה כלאחר יד ובצניעות, כאילו בושה לספר על הגבורה שחוננה בה. היה חיפוש בתחנת הרכבת הפולנית, בדקו את כל החבילות, עוד מעט ויתקרבו אליה, ובמזודתה חומר מסוכן אפס לונקה לא אמרה נואש, וברגע האחרון ממש מסרה את מזוודתה ה„כבדה" לגרמני, הלה נטלה מעשה אביר והעבירה בשלום בעד שרשרת הצבא בלא שידע, כמובן, מה השלל שבידו. לאחר שחיפשה כמה ימים אפשרות להכנס לגיטו, מצאה פרצה קטנה בחומה, מאושרת נדחקה פנימה בזחילה, והנה גרמנים מסתערים עליה ותפסוה. אך היא התחמקה מידם והמזוודה אתה. ועל כך בעיקר היא גאה: המזוודה לא נלקחה ממנה. אולם קורנת כולה היתה בספרה על הערבים בעיירות שלתוכן הצליחה להתגנב. בואה היה חג לנערים שלנו וגם לכל יהודי העיירה. היו מקיפים אותה ומקשיבים בנשימה עצורה לסיפוריה על נוער שאינו משלים עם ההשפלה וחולם על חיים או מוות של כבוד.

היתה מספרת על פולני, ועתים גם גרמני, שעזר לה. גם בין חיות הטרף חיפשה את האדם וכשזה נזדמן לה היתה מאושרת. פעם נודע לה שחטפו מן הקיבוץ ששה חברים והביאום למחנות עבודה. היא לא דברה, ובלי שתדע לאן לפנות יצאה לדרך — דבר אחד ידעה: עליה להגיע... בקוטר של 30 ק"מ מסביב לאותו מחנה לא דרכה כף רגלו של „ציבילי" ואף על פי כן לונקה חדרה לשם והגיעה. אמנם לעזור שוב לא יכלה לפי שנאסרה והובלה חזרה לוארשה. עברו שבועות רבים ואנחנו היינו בטוחים שהיא חוסלה, ולפתע הופיעה — קפצה בעד חלון הקומה השניה והריהי שוב בתוכנו. לא אחת נמצאה ממש בתוך מלתעותיהם של הנאצים אך תמיד התחמקה מהם. היא היתה חודרת לתוך ערים ועיירות בשעת מעשה

ההרג והחיסול, כשהיא נושאת עמה דברי עידוד וקריאה להתגוננות. ולאחר שכלו כל הקיצין, שלא היה עוד מה לעשות נגד ה„אקציה", היתה שוב הולכת לאותו המקום כדי להציל חבר בודד. כדי להציל נפש אחת מישראל, היתה אומרת, כדאי וכדאי לחרף את הנפש.

וכלונקה כן גם שאר המקשרות, תימה שניידרמן, חוקה פולמן ואחרות. היו מקשרות לכל גליל וגליל, המקשרת פרניה עבדה תחילה באוסטרובייץ ואחר בוארשה; ריסיה — בצ׳נסטוכוב, ראניה בבנדין, ובביאליסטוק באלה וברונקה. מלבד הביקורים של חברי המרכז, היו המקשרות הנושאות בעול הפעולה העיקרית. הן היו המעודדות והמארגנות, הן חיפשו מקומות בשביל חוה חקלאית, הכינו מקום לקיבוץ העבירו ממקום למקום עתונים וספרים וגם אנשים.

הראשונה שהביאה מוילנה את בשורת האימים של החיסול היתה תימה שניידרמן ולונקה ופרומקה היו הראשונות שנסעו לשם כדי לעזור ולבחון במקום את הדברים.

המקשרות הן שהיו מביאות נשק לגיטאות — נשאו אותו מעיר לעיר והכניסוהו בין החומות. בדיקות חמורות היו בודקים הגרמנים והן הוליכו אותם שולל כשהנשק על גופן. לחוקה ותימה קרה פעם מקרה מבדח במקצת הן נסעו ברכבת ורימוני יד טמונים בתחתוניהן. לרוע מזלן נתפנו מקומות ישיבה והגויים ברוב אדיבותם הפצירו בהן לישב. הן ידעו שאם תשבנה עלולות הן לפוצץ את עצמן ואת הקרון כולו. מאידך גיסא חששו פן תעוררנה חשד בעיני הנוסעים. אך בדרך נס הצליחו להסיח מהן את דעת הנוסעים ויצאו מן המיצר בשלום. הסכנה למקשרות ארבה מכל עבר. תמיד היתה סכנת חיפושים, כי גם את הנוסעים הנוצרים היו בודקים ומחפשים בכליהם. היתה גם סכנת חטיפה למחנות עבודה (נחטפו גם נשים) אולם סכנת הסכנות היתה פן יכירו בהן שהן יהודיות, לפי שלגרמנים היו סימני היכר מיוחדים. הם היו מתבוננים בפניהם של עוברים ושבים, ומשהגיחו באיש שפניו מביעים עצבות קבעו שהוא יהודי. החברות היו חייבות איפוא אגב מתיחות עד כלות הכוחות, להעמיד תמיד פנים שוחקית ועליזות. ולאחר שעברו כבר שבעת מדורי הגיהינום של הנסיעה שוב מוטל היה עליהן להמשיך דרכן ברגל כדי לחדור אל הגיטו. את הנשק היו מעבירות בצורות שונות: בתוך שקים מלאים תפוחי־אדמה במחבואי לבוש וגוף וכד׳. אלפי פעמים היו על סף המוות אך הצליחו להכניס נשק לגיטאות, עד... שנפלו אחת אחת בידי הגרמנים, וכולן, פרט לשתים, נרצחו. אחת מהן, פרניה שנותרה בחיים אחרי המרד, אמרה: לאחר שאבד הכל אין לי שוב מה לעשות בזכות פרצופי הארי איני רוצה לחיות. גורלם של היהודים כולם הוא גורלי שלי, והיא שלחה יד בנפשה. כאלה היו המקשרות שלנו, שעבדו למן הימים הראשונים של הכיבוש ועד יומם האחרון של יהודי פולין.

(מתוך ספר „דרור", עמ׳ 8—466)

שלאמעק (שלמה) שוסטר

שוסטר, שלאמעק (שלמה) — **יליד פרושקוב; חבר „דרור"; חבר אי"ל בגיטו ורשה. קשר בשטח טעבענס־שולץ. בימי מרד אפריל נלחם בפלוגתו של הניך גוטמן בשטח המברשנים ואח"כ — בגיטו המרכזי. בבוקר, ב־10 למאי נשלח מתעלות הביוב לרכז את הלוחמים שהמתינו בתעלות הצדדיות. בו ביום ניסה להבקיע לו דרך מתעלות הביוב לצד הארי ונפל בהתנקשות עם הגרמנים. כבן 17 היה במותו.**

(מתוך „ספר מלחמות הגיטאות" ע' 756)

ביום א', ב־18 באפריל (1943) בשעה 12 בלילה, עורר אותנו פתאום פעמון האזעקה של עמדת התצפית. קפצנו כולנו על רגלינו. התלבשנו מהר ותפסנו את עמדותינו. הננו קבוצה לוחמת בפיקודו של הניך גוטמן, ברחוב ואלובה 6. לקבוצתנו שייך... שלאמעק שוסטר... ראינו במסע של היטלראים, ההולכים אל הגיטו המרכזי. הולכים והולכים בלי סוף. מספרם כמה אלפים. אחריהם עוברים בסך כמה טאנקים, מכוניות משוריינות, תותחים קלים ומאות אחדות של אנשי הוואפן ס.ס. רכובים על אופניים... פתאום הרגשתי שהננו חלשים מאוד. מה אנו ומה כוחנו... ובידינו אין אלא אקדחים ולכל היותר — רימונים. אולם רוחנו לא נפלה... הגרמנים מתקרבים. הנה הם לפני השער. פתאום עולה קול נפץ אדיר: הנני רואה גוויות מתעופפות, ידים ורגלים שנקטעו. ברחובות מוטלים מ־80 עד 100 הרוגים. שאר הגרמנים נסוגים בבהלה. הם מתאספים, מתיעצים, באו כמה קצינים גבוהים. פתאום אנו שומעים קולות בשער. הגרמנים חודרים אל החצר. הולכים זה אחרי זה, פניהם אחוזי פחד ורוביהם מוכנים לירות. אני וחברי מניחים לשישיה הראשונה לעבור כי חבל לנו לבזבז רימון בגלל קומץ קטן זה. אחריהם מתפרצת כנופיה שלמה. לנו שני רימונים מעשי־ידינו, עשרה בקבוקי הצתה ואקדחים. „שלאמק, הצת!" קורא אני לחברי וזורק את הרימון לתוך הכנופיה... הגרמנים ברחו...

(שם, ע' 7—166)

במוצאי שבת, אור ל־9 במאי נמצאתי שוב, זו הפעם השלישית, במשלחת שהיתה אמורה להגיע אל הצד הארי. לאחר שנכשלה שליחותי פעמיים לא האמנתי עוד... כי אזכה הפעם הזאת ואגיע למטרה. ברדתנו לתוך התעלה הרגשתי כי זה לנו נסיון אחרון, שסופו חיים או מוות... באותה משלחת נמצא שלאמעק שוסטר, אחד מצעירי הלוחמים האמיצים... הדרך לצד הארי צריכים היינו לעבור בתעלות תת־קרקעיות, תעלות הביות. עם טבילה ראשונה במימי התעלה עברה־חלפה כזרם חשמל צמרמורת לאורך הגוף. להרף עין ניטשטשה ההכרה... הפכנו לחלק מאותו ערב־רב של זורמים המקלחים מעל פני האדמה ומתאחדים בתוך התעלה לביצה אחת...

...בכוחות האחרונים ניגרים והרצון להיגרר כך בתוך ביב־השופכין זה מת לחלוטין. מישהו לוחש לחברו: עבור והנח לי. כאן ארבץ ואשאר, אין כוח יותר. אבל איש לא נשאר, כמובן. למחרת בהשכמת הבוקר הגענו כולנו אל מתחת רחוב פרוסטה שבצד הארי ושם חנינו... מחשבה ראשונה שלפתה ברגע זה ואף נאמרה בקול: — הבה נחזור לגיטו להביא את הנשארים! משנאמרו הדברים הללו ב־מה קפצו רבים והתנדבו. אבל השליחות הוטלה על שנים. האחד, שלאמעק שוסטר, בחור צעיר כבן 17, עשוי ללא חת, מסור ללא גבול. הכל ידעו שאין כמותו לשליחות נועזה. לא פעם חילץ ביקוד התלהבותו ובהעזתו את חבריו מן המיצר. הכל זוכרים כיצד הציל את פלוגתו בגיטו המברשתנים מתוך בית בוער שהוקף גרמנים. היה אז הכרח לפרוץ את חומת הגרמנים הצ־ים על הגיטו, והוא ראשון זינק עליהם, ברימונים ובצעקות עוז הפתיעם והדהימם. והגרמנים הוכו במבוכה, ועד שהתאוששו כבר הבקיע דרך, לו ולחבריו אחריו, לגיטו הגדול. אליו צורף עכשיו לשליחות יוראק בלונאס, בחור מבוגר יותר, אמיץ ונבון, היודע לשקול מתוך קור־רוח ולא לאבד את עשתונותיו בשעת צרה. לפנות ע־ב יצאו השנים לדרך, ואנו מצפים לשובם ולאות מן הצד הארי כאחד...

(שם, ע״ע 204—200)

...שעה קלה לאחר הבריחה נודע הדבר לגרמנים. הם שמו מצור על רחוב פרוסטה ועל הרחובות הסמוכים לו, הפקידו שומרים על כל התעלות ועל כל הדרכים המוליכות אל מחוץ לעיר. נחסם כל שביל להגשת עזרה לחברים בתעלה. נתקלו בגרמנים ונכנסו אתם לקרב... חלק נתן את נפשו בהתנגשות בזמן היציאה מן התעלה וחלק בתוך התעלה. ביחד נפלו אז כ־30 לוחמי האירגון היהודי הלוחם וביניהם... שלאמעק שוסטר...

(שם, ע״ע 9—208).

מאיר ריכרט

יתמות ונכר

אחר הגירוש מפרושקוב עברנו לגור לורשה, ברחוב פביה 48. שם גרו הורי אבי עם משפחתו. בדירה של שני חדרים גרו עשרים איש. (אנחנו בלבד היינו שמונה נפשות: אבי, אריה ריכרט; אמי חנה לבית בליבוים, חמישה ילדים והסבתא, רבקה בליבוים). על המיטות ישנו הזקנות והילדים. כל השאר לנו על הרצפה. רחובות הגיטו המו מבני אדם אשר הסתובבו בלי מטרה מסוימת ודאגו

בעיקר לפת לחם למשפחות הרעבות. נראו כבר יהודים אשר נפחו את נשמותיהם מרעב אשר השתולל במלוא כוחו. גם אלינו הגיע הרעב והתחלנו למכור את כל החפצים בכדי לקנות עבורם מזון. הדברים הגיעו עד כדי כך שאמי נאלצה למכור את טבעת הנשואין שלה. כשהגיעו מים עד נפש החליטו הורי שאסור להמשיך כך וצריך לעזוב את ורשה. הגיעו שמועות שבערי השדה קל יותר להסתדר והחלטנו לברוח מן הגיטו. זה בכלל לא היה פשוט. ברכבת לא העיזו יהודים לנסוע וצריך היה ללכת ברגל. אבי לקח את הטלית ואת התפילין שלו והצטרף לקבוצת פועלים יהודים אשר יצאו במשאית החוצה. מחוץ לעיר, הנהג אשר קיבל שוחד האיט את האוטו במקום מסוים וכל הבורחים היו אז קופצים ומסתלקים. אמי, אני ועוד שני אחי הקטנים ממני, מרדכי בן 8 ואהרון בן 6 (אני הייתי אז בן 10), יצאנו דרך פריצה בחומת הגיטו. נתנו לשוטר פולני אשר שמר שם 15 זלוטים וברחנו מחוץ לעיר. המטרה היתה העיר וונגרוב, איפה שגר דודי מנשה בליבוים. אבי, אשר יצא שלושה ימים לפנינו נדבר עם אמי שבכל מקום בדרך הוא ייכנס אל הרב או השוחט המקומי וימסור להם על המשך דרכו ואמי צריכה לקבל את האינפורמציה מהם. לצערנו לא מצאנו באף מקום את עקבות אבא.

נדדנו כמעט חודש ימים. גרנו אצל יהודים אשר עדיין חיו בכפרים ורק כעבור חודש הגענו לונגרוב. שם עוד חיו היהודים באופן חופשי ולא ידעו עדיין מה קורה במדינה. דודי מנשה גר עם אשתו בחדר אחד. אולם בכל זאת הסתדרנו אצלו, כעבור כמה ימים הגיע גם אבא. מתברר שהוא הלך בדרך אחרת לגמרי. התחלנו לחשוב איך להביא אלינו את הסבתא עם אחי יוסף ואחותי אסתר, אשר נשארו אתה. (אנחנו הילדים אהבנו מאוד את הסבתא. היא היתה המחנכת העיקרית שלנו והשפיעה על כולנו לטובה). אבל הרעה הגיעה גם לונגרוב. הודיעו על הקמת גיטו ואנו שוב לקחנו את מקל הנדודים והמשכנו מזרחה. בכל מקום, אשר שם עוד גרו יהודים היינו מתעכבים לשבוע־שבועיים. אבא ואמא היו הולכים לעבוד אצל האיכרים ולהרויח קצת כסף.

פעם אחת היינו בכפר אוסטרובק ע״י סוקולוב פודלסקי. שם חיו כעשר משפחות יהודיות. פתאום חליתי בטיפוס־מעיים. היהודים נבהלו פן יוודע הדבר לאיכרים ויכריזו הסגר על הכפר. למזלנו היה שם בית־חולים ואמא הצליחה שיקבלו אותי שם. (איך היא עשתה זאת לא ברור לי עד היום). הם לקחו אותי אבל גם היא נאלצה להשאר אתי. אני זוכר שיצאתי משם ביום פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה. חכינו לקבל את הרוסים אך לצערנו הגרמנים התקדמו. חזרתי לכפר אבל היהודים שם פחדו בגלל מחלתי וגרשו אותנו. עברנו לעיר שדליץ. שם עדיין לא היה גיטו. מצאנו חדר בעלית גג אצל חייט אחד. אבא נרשם בקהילה והיה מקבל כמה ימי עבודה בשבוע אצל הגרמנים בפריקת פחם מהקרונות. אמי ואני יצאנו לכפרים עם סחורה ומביאים בחזרה דברי מזון. כך חיינו עד שביום בהיר אחד הקיפו את הרובע היהודי ומיד הקימו מסביב גדר תיל. אמי ואנוכי שדברנו פולנית טובה מצאנו פירצה בגדר והיינו מתגנבים החוצה, לכפרים.

פעם אחת, כשהיינו בכפר הציע לנו איכר אחד שאני אשאר אצלו בתור רועה צאן ובקר והוא מוכן לשלם תמורת עבודתי. אמי הססה מאוד אבל לבסוף הסכימה. נשארתי אצלו ואמי היתה מבקרת אותי אחת לשבועיים וחוזרת עם דברי מזון לגיטו. אף אני הייתי הולך כל סוף שבוע לגיטו וסוחב אתי שק תפוחי אדמה או קמח. הייתי הולך כמו רועה אמיתי, יחף, לבוש רק חולצה ומכנסיים קצרים כמו כל אנשי הכפר.

בוקר אחד לא העירו אותי לצאת עם הבקר. התעוררתי לבד ושמעתי איך שאומרים אחד לשני: שיישן קצת, זו ודאי שנתו האחרונה! התלבשתי מהר ושאלתי אותם מה קרה. הסבירו לי שהם מפחדים להחזיק אותי ואמרו שעלי ללכת חזרה אל הורי לגיטו (ואני אז רק בן 12). פתאום נשמעו יריות מכיוון העיר אשר היתה רק כשני ק"מ מאתנו. הבינותי את מה שקורה שם. אמרתי לאיכר שאני לא אלך העירה רק אסתובב בסביבה ובמידה שאמי מתקשרת אתו עליו למסור לה שאני בסביבה והיא תמצא אותי. כל יום באתי אליהם לקבל ידיעה אבל לשוא. הבנתי שמשפחתי ניספתה. החלטתי לעשות הכול בכדי להמשיך לחיות בכדי שישאר לכל הפחות נצר אחד למשפחת ריכרט ובליבוים שיוכל לספר את אשר קרה.

החלטתי להתרחק מהמקום ולהסתובב בין הכפרים. זוכרני איך יום אחד, אחרי הליכה של חצי יום התעייפתי עד מוות. שכבתי ופרצתי בבכי מר. בכי של ילד גלמוד אשר אין לו אח ורע וכל הסובב אותו עוין ושונא. סירבתי עדיין להאמין שאין לי אם. ובכל פעם שראיתי מרחוק איכרה הולכת התפללתי שזו תהיה אמי ואחר כך הייתי פורץ בבכי ובצעקות. אבל לא היתה לי ברירה והמשכתי הלאה. עם חשכה הייתי דופק על דלת ביתו של אחד מבני האכרים ומבקש אוכל ולינה. מנסיוני למדתי לדפוק תמיד אצל איכר עני כי רק אלה הבינו לסבלו של ילד יתום. בדרך כלל הבינו מיד שאני יהודי אבל לא אמרו דבר ונתנו לי לאכול ולישון במתבן. איכר כזה לימד אותי להצטלב ולהתפלל את תפילת הנוצרים בכדי שאוכל להופיע כילד נוצרי אדוק. כעבור כמה ימים נכנסתי אל בית אחד. אשת האיכר הכירה בי שאני יהודי וסיפרה לי שרק לפני חצי שעה היתה אצלה נערה יהודיה, והיא יושבת עכשיו בשדה מאחורי שיח. מיד מצאתי אותה. האיכרה נתנה לנו לאכול וללון אבל בבוקר השכם צריכים היינו לעזוב. למחרת נדדנו כבר ביחד. לפנות ערב נתקלנו בעדר פרות גדול. שאלתי את הרועה באם הם זקוקים לעזרה. הביאו אותנו אל בעל העדר, איכר עשיר והוא קבל את שנינו לעבודה. הרועה הראשון דבר אלינו בידיו. חשבנו שהוא אלם אבל התברר שהוא חיל רוסי שאינו מדבר פולנית. הוא ברח מן השבי ומעמיד פני אלם.

אצל איכר זה היינו כחצי שנה עד סוף מרץ 1943. אותי הוא הציג בפני בני הכפר בתור אחינו. את הנערה בכלל לא הוציא מחוץ לחצר כי היה לה מראה יהודי מובהק (היא היתה גדולה ממני ב־5—4 שנים). בתור רועה הייתי יוצא עם הפרות לפנות בוקר. הייתי יחף והקור של הטל היה מצנן אותי עד לבכי. לבסוף

ריחם עלי האיכר ועשה לי זוג נעלי־עץ. הם לא היו נוחים אבל היו לעזר רב נגד הקור.

בינתיים התחילו אנשי הכפר להציק לאיכר ודרשו ממנו שיגרש אותנו וגם את הרוסים (היה שם עוד חיל רוסי אחד). בכדי לפייס א.ת האיכרים גרש בעל הבית שלנו את הרוסים, אבל זה לא הספיק. דרשו גם לגרש אותנו. לרוע מזלנו קרה לאיכר שלנו אסון. בזמן הדישה רצה לתקן את מכונת הדישה אשר סובבה ע״י סוסים. אך מעילו נתפס בין הגלגלים והוא נהרג במקום. אחרי מקרה זה נאלצנו לעזוב את המקום.

יצאנו שוב לדרך לבושים בגדים ישנים. לא קשה היה להכיר בנו שאנו יהודים. ואז החלטנו להפרד. הנערה הלכה בכיוון אחר ומאז שוב לא ראיתיה. אני נכנסתי לכמה כפרים וביקשתי עבודה בתור רועה צאן. הייתי נכנס לאיכר ומצטלב ובא.פן זה מצטיר כנוצרי... פעם עבדתי אצל איש אחד. ביום ראשון לשבוע הצצתי דרך החלון והסתכלתי על הכפריים אשר באו מכל הסביבה להתפלל בכנסיה האיזורית. פתאום עבר איכר אחד שהכיר אותי עוד מכפר אחר ומסר לבעל הבית שלי שאני יהודי. נאלצתי שוב לברוח. קבלתי עבודה בכפר אחר. רועי הצאן האחרים חשדו בי שאני יהודי. פעם הם החליטו לפשוט אותי ולהווכח. הם התנפלו עלי, הפשיטו אותי ונוכחו שאני נמול. ברחתי מהם וכבר לא חזרתי לכפר הזה. הסתובבתי שבועיים והחלטתי לא להכנס לכפרים אלא לחפש עבודה ב„קולוניות״ ז.א. אצל איכרים עשירים אשר גרו מחוץ לכפר. נודע לי שבמשק אחד מחפשים רועה. הלכתי בכוון זה. נתקלתי בעדר גדול ושאלתי את הרועה איפה נמצא בעליו. כשבאתי אליו האמנתי שלפעמים יש לי גם מזל. בדיוק אז ברח אחד הרועים. בעל החוה ניסה למצוא ממלא מקום ולא הצליח והוא שמח שהנה אני באתי (זה היה בקרבת הכפר אוסטרובק אשר ספרתי כבר עליו). האיכר, גוי בשם ליפקה רצה להווכח אם אני נוצרי ודרש ממני להגיד את התפילה הקתולית. אמרתי לו, שאני מוכן לאמר לו אבל חוששני ששכחתי כבר חלק גדול ממנה היות ואני מסתובב הרבה זמן גלמוד בעולם. את המחצית הראשונה אמרתי בסדר ובמחצית השניה הוא עזר לי קצת ועברתי את המבחן. עוד באותו ערב הם נתנו לי בגדים נקיים וחממו מים בשביל אמבטיה. זו היתה האמבטיה הראשונה שלי אחרי זמן רב של נדודים. הרגשתי כאילו נולדתי מחדש.

למחרת יצאתי לעבודה עם הרועה השני. פתאום נדמה היה לי שאף הוא יהודי וגם הוא חשד בי, אבל זמן רב לא העזנו לגלות זאת איש לרעהו. עברה כמעט שנה עד שהוא גילה לי זאת. מתברר שהוא היה בגיטו שידלץ בימי החיסול והוא ברח מהשורה כשהובילו את היהודים לקרונות המשא להוביל לטרבלינקה. מאז היינו יחד כמו שני אחים... הרועים האחרים בהתחלה חשדו בנו אבל כשנוכחו שאנו הולכים כל יום ראשון לכנסיה הם השתכנעו כי אכן אין אנו יהודים. המעבידים שלנו התייחסו אלינו כל הזמן יחס טוב ואנושי.

המשכנו לחיות בכפר הזה ולאט לאט התחלנו גם לשכוח את יהדותנו. האמנו גם לסיפורי הכפריים שכל היהודים נהרגו ואין יותר יהודי בחיים. רצינו להתרחק

עוד יותר מכל הענין היהודי. היה עוד מקרה אשר הרחיק אותנו לגמרי מכל מגע עם יהודים. פעם, בחורף אחד, ישבתי על יד התנור ופתאום נכנס איש זר. מיד הכרתי שהוא יהודי ואף הוא הכיר בי. הוא קרא לאיכר החוצה והתחיל לחקור אותו עלינו. האיכר ספר לנו אחר כך את כל הסיפור. שוב היינו בסכנה וכל זעמי היה על היהודי הזה.

כך בלינו אצל האיכר קרוב לארבע שנים. המלחמה נגמרה, הגרמנים ברחו, הרוסים נכנסו וקמה פולין החדשה. אנחנו המשכנו לעבוד באותו מקום מבלי לדעת שקיימים עדיין יהודים אשר נשארו בחיים. את שפת האידיש התחלנו לאט לשכוח. כשהגענו שנינו לגיל 16 החלטנו לא להמשיך בתור רועים אלא ללמוד מקצוע חדש. בהסכמת הבעלים שלנו נסענו לורשה. הם קנו לנו בגדים חדשים וגם נתנו כסף ויצאנו לעיר הבירה.

בורשה פנינו לבית יתומים נוצרי ואמרנו להם שאבדנו את ההורים במלחמה וכעת ברצוננו ללמוד מסגרות. שלחו אותנו לאוטבוצק ומשם לזדונסקה וולה לבית יתומים קתולי. שם הלכנו לבית ספר ערב מקצועי, התגוררנו בבית יתומים, התפללנו יחד עם כולם בכנסיה והרגשנו עצמנו נוצרים אדוקים. בחג הפסחא נסעו רוב התלמידים לקרוביהם. לנו לא היה לאן לנסוע ובכל זאת החלטנו לבקר בורשה. כסף לנסיעה לא היה לנו. התגנבנו לרכבת ואיך שהוא הגענו לורשה. חברי נזכר במקום, אשר גר עם הוריו לפני המלחמה, מעבר לנהר, בפראגה. הגענו לשם והוא מצא את הבית. הוא אף פגש שם שכנים פולנים אשר זכרו אותו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות. הם הקשיבו לסיפורנו והציעו לנו לפנות לועד היהודי בורשה אשר עוזר לשארית הפליטה. תחילה לא האמנו שיש דבר כזה ושישנם יהודים, אבל כשקבלנו את הכתובת, בכל זאת פנינו שמה.

הגענו לבית הועד. שם הקשיבו יפה לסיפור שלנו, רשמו אותנו ואמרו שאין אנו צריכים לחזור לבית-היתומים הקתולי. הם מבטיחים להסדיר אותנו ולשלוח לארץ-ישראל. כעת התחיל מאבק נפשי קשה. לא היה לנו כל חשק לחזור אל היהודים. הרגשנו זרים להם. אבל אנשי הועד לא הרפו מאתנו ודברו על לבנו עד ששכנעו אותנו. העבירו את שנינו לקיבוץ „בורוכוב" אשר בלודז'. הגענו לשם בערב והלכנו לישון. אבל חברי הקיבוץ שמו לב שאנו הצטלבנו לפני השינה והתחילו לצחוק ולהציק לנו. קפצנו ורצינו לברוח אבל סגרו בפנינו את הדלת ולא נתנו לצאת. חברי, מרוב כעס, חטף סכין ואיים עליהם. הזעיקו את האחראים והגיע המדריך של קבוצת הילדים. הוא כעס מאוד על חברי הקיבוץ וגער עליהם על סגירת הדלת. מיד שבה את לבותינו וכשהציע שנעבור אתו לקיבוץ של הילדים הלכנו אחריו ברצון. למחרת הוא לקח אותנו לראות סרט בקולנוע. היתה זו הפעם הראשונה בחיינו שראינו סרט ואחרי ארוחה מצוינת הלכנו לקיבוץ ילדים. ופקודה ניתנה לילדים בנוכחותנו שלא להרגיז אותנו. לאט לאט, התקרבנו לילדים האלה וחזרנו ליהדות.

בינתיים התחלתי לחפש, דרך הסוכנות, את כתובתו של דודי יעקב בארץ

וכעבור כמה חודשים קבלתי ממנו ידיעה מחיפה. מאז השתלשלו הדברים במהירות רבה. יחד עם כל הקיבוץ עברתי לצרפת ומשם באונית מעפילים „נחשון־קסטל" הפלגנו ארצה. בדרך תפסה אותנו אונית מלחמה בריטית, אשר הובילה אותנו לקפריסין. היינו שם במחנות כחודשיים ימים וסוף סוף הגענו כאנשים יהודים חופשיים לחופי הארץ.

ל. טוג

זכרונות מימי האוקופציה

ביולי 1941, כשהגרמנים נכנסו ללבוב נפל על היהודים פחד גדול. לא ידענו מה לעשות. רבים ברחו בעקבות הצבא האדום הנסוג. אנחנו נשארנו במצב של יאוש. הגרמנים מיד הטילו על היהודים קנס של שני מיליון מרק, חטפו לעבודות כפיה והרביצו מכות רצח על ימין ועל שמאל. אחר כך הכריזו על יסוד הגיטו. כשנוכחתי שהמצב בגיטו הוא נורא, החלטתי לא לשבת בתוכו ועזבתי את לבוב יחד עם אשתי וילדתי בת השתיים. לקחתי אתי גם את אחותי הצעירה, אשר הגיעה אלי מגיטו ורשה אחרי מות הורי. במרץ 1942 עברתי לעיר מושציצה, בה גר חברי מקיבוץ „דרור" ואצלו גרנו במשך חודשים אחדים. שם עדיין לא היה גיטו אבל היהודים חיו בפחד תמידי וכמעט לא יצאו מבתיהם החוצה. התעסוקה היחידה של היהודים היתה שחיטת עופות. היו שוחטים תרנגולות, אורזים אותן בארגזים ושולחים לגרמניה. בעבודה זו עסקו כמאתיים יהודים. השכר היה זעום, אבל היהודים עשו זאת ברצון כי האמינו שבצורה זו יוכלו להנצל ממות.

אחרי פסח 1942 התקיימה האקציה הראשונה. חטפו יהודים והעבירו אותם ללבוב ושם הרגום בירייה. ב„אקציה" זו נהרג גם חברי, יעקב גולדברג, אשר אצלו גרתי. אנחנו התחבאנו אצל מכר פולני, במערה של תפוחי־אדמה. באותו זמן הייתי מקבל מכתבים ממזריץ׳, מאנשי פרושקוב. המצב שם היה רע מאוד. אבל, היות וגם כאן הורעו התנאים, החלטנו לעבור למזריץ׳ בכדי להיות עם ידידים וקרובים ועם הורי אשתי.

ביום השמיני להיותנו במזריץ׳ הודיע ה„יודנראט" שעל כל היהודים להתאסף בשעה חמש בככר השוק ולקחת אתם רק את הדברים החשובים ביותר. עומדים להעביר אותנו למקום אחר. פאניקה איומה הקיפה את היהודים. הרגישו שזוממים משהו יותר רע מהעברה סתם. באותו יום נשמעו הרבה הדי יריות. התברר שירו

בזקנים וחולים, אשר לא יכלו להגיע לשוק בזמן. אני ואשתי החלטנו לא ללכת לשם והתחבאנו מאחורי הגדר של בית הקברות בכדי לראות מה יהיה ההמשך. פתאום הרגיש בנו חייל וכוון מולי את רובהו. אשתי נעמדה לפניו והתחילה להתחנן שהוא ירחם עלינו. החייל שאל באם אני יהודי ואשתי ענתה שהיא נוצריה ואני בעלה. הוא פקד להוריד את מכנסי וראה שאני נמול. באותו רגע הגיע חייל אוקראיני ואמר לגרמני לעזוב אותי. הגרמני פקד עליו להוביל אותנו לשוק. האוקראיני לקח אותנו לשם אבל בדרך הכניס אותנו לתוך שער של בית ושאל אם יש לנו כסף או תכשיטים. נתנו לו את כל ה„רכוש" שלנו של ארבעים זהובים. הוא לקח את השוחד ואחר־כך הוביל אותנו למפקדת הגיסטפו. שם הוסיפה אשתי לטעון שאנו נוצרים מכפר סמוך והגענו היום עם ילדתנו החולה לרופא. הנאצי הסתכל בנו ואמר „העינים שלכם הן יהודיות". הוא נתן לי בעיטה ופקד להובילני לככר השוק.

השעה היתה שמונה בבקר. היה חם מאוד והצפיפות בשוק היתה גדולה כל כך שאי אפשר היה לזוז מן המקום. השתדלנו לעבור למקום ששם עמדו קרובי אשתי כי רצינו להיות ביחד. הככר נשמרה בקפדנו על ידי הס.ס. והמשטרה האוקראינית ואי אפשר היה להתחמק. היינו מוכרחים לכרוע והאוקראינים היו מטיילים על גבותינו ומרביצים במקלות גומי. בשעה תשע פקדו עלינו לקחת את החבילות ולצעוד בכוון תחנת הרכבת. צעדו כ־12 אלף איש. כשהראשונים הגיעו לתחנה, האחרונים עדיין עמדו במגרש השוק. אלה, אשר לא יכלו ללכת בקצב — במיוחד נשים וזקנים — נורו במקום. בתחנה חיכו לנו כבר עשרות קרונות משא. השתדלנו לרכז את כל המשפחה. בקרון המיועד לשלושים איש הכניסו 70 יהודים וסגרו את הדלת מבחוץ בבריח.

בפנים, אי־אפשר היה לזוז. קשה היה אפילו לנשום. רבים התעלפו מהחום ומיד מתו, וביניהם החותנת שלי. ילדים בכו וביקשו מים. הקרבתי את אפה של התינוקת שלנו לסדק בקיר בכדי לנשום קצת אויר קר. כשגם זה לא עזר, אספתי מי־השתנה לתוך בקבוק והגשתי לשפתיה. בינתיים האויר נעשה יותר ויותר קשה. אנשים מתו בעמידה. חפשתי מוצא להציל את בני־המשפחה. שמתי את הילדה על גופות המתים ונדחפתי אל האשנב שבקרון. תוך מאמצים נואשים הצלחתי לשבור את האשנב וגל של אויר צח נכנס פנימה. באותו רגע קפצה דרך האשנב איטקה, אחות אשתי, והתחילה לברוח לתוך התבואה אשר צמחה לאורך פסי הרכבת. נשמעה יריה ולא ידענו אם היא נפגעה או לא. כשהחשיך, התקרבה אשתי, שהיתה לבושה רק בכותונת לילה, אל האשנב ואני דחפתי אותה החוצה. אחריה הורדתי לאט את הילדה. זרקתי להן גם את מעילי בכדי שתוכלנה להתכסות. ירו אחריהן ואני עוד הספקתי לראות את אשתי תופסת את הילדה ומחבקת אותה. בקרון נשארו עוד שתי אחיות של אשתי, למעלה ממחצית הנוסעים כבר שכבו מתים. קפצתי החוצה והתחלתי לזחול למקום ששם קויתי למצוא את האשה והילדה, אבל הן לא היו שם. חשבתי שוודאי מתחבאות באיזה מקום. שתיתי מים מנחל קטן והתחלתי ללכת לכוון הכפר הסמוך. פגש אותי איכר ודרש ממני שאתן

לו כסף ותכשיטים. אמרתי לו: „יש לי שתי עינים ואם אתה רוצה, תקח אותן". לא ענה כלום והלך לו.

המשכתי ללכת. מצאתי שק שעזר לי לכסות את גופי הערום. עברה אישה אחת ואמרה לי שראתה גבר אחד אשר הוביל אשה זרה עם ילדה. הלכתי בכוון שאמרה לי, ולשמחתי המרובה מצאתי אותן. לנו בגורן ובבוקר נגשתי אל האיכר לבקש לחם וחלב. הוא נתן לנו אוכל אבל דרש שמיד נעזוב את הגורן שלו. התחלנו ללכת ונדדנו כל היום עד שהגענו לכפר בסביבות קוסוב. איכר אחד נתן לנו אוכל והרשה ללון אצלו. בבוקר הגיעה אליו אשה אחת על אופניים. הכרתי מיד שהיא יהודיה. היא מסרה לי שבקוסוב נמצאים יהודים מפרושקוב. נסעתי אתה העירה ומצאתי שם את אנשי עירי. שם עדיין לא היה גיטו. קבלתי קצת בגדים ודברי אוכל וחזרתי אל אשתי לכפר. יצאנו שוב לדרך. פגשנו נוצריה צעירה אשר הבריחה אוכל לורשה. בקשתי ממנה שתעזור לנו לקבל תעודות אריות ואנו נשלם לה עבורן הרבה. השארתי את אשתי במזריץ' ונסעתי עם הצעירה לוורשה בכדי לקבל את הניירות. כאשר אביה ראה אותי הוא הבין שאני יהודי ורצה לגרש אותי מביתו. התחננתי שירשה לי ללון רק לילה אחד ולבסוף הוא הסכים לזאת.

למחרת קבלתי את הנירות וחזרתי למזריץ'. ברכבת היתה צפיפות איומה. כשהגענו למזריץ' עצרו אותנו אנשי המשטרה והושיבוני בבית־סוהר. הם חשבוני לפולני וישבתי בתא של הפולנים. היהודים ישבו בתא מיוחד. למחרת נדברתי עם אחד היהודים, אשר עמד להשתחרר. בקשתי ממנו שימסור לאשתי לא לעשות מאמצים לשחרני כי אני נוסע ללובלין עם טרנספורט של פולנים. ביום השלישי של המאסר נתנו לנו איזה ניר ופקדו לחתום עליו מבלי לקראו. בבוקר הובילו אותנו לרכבת. יכולתי אומנם לברוח, אבל היות ולא היתה אף פרוטה בכיסי וגם התעודות שלי היו „חלשות" נמנעתי מצעד זה. בלובלין הובילו אותנו לבדיקה רפואית. כאן תקפה אותי בהלה. הסתובבתי ערום בין הפולנים וחששתי שהם יכירו שאני יהודי ויסגירוני לידי הגרמנים. החלטתי לעשות משהו. נכנסתי לבית־השימוש והתחלתי למשוך באבר תוך כדי עצירת הנשימה ובצורה זו הצלחתי במקצת לשנות את צורתו. הריפאים בדקו אותי, שאלו לבריאותי ולכושר עבודתי. אחר־כך נתנו לנו 50 זהובים לכל אחד ואוכל לשלושה ימים.

שלחו אותנו לגרמניה, לעיר אילוה. שם שוב בדקו אותנו רופאים ואף שם חזרתי על נסיון ההסואה הקודם. משם שלחו אותנו לניבנבורג לאסוף תפוחי־אדמה. שם פגשנו באסירים סוביטיים, אשר עבדו על ידינו. יחסם של הס.ס. אליהם היה איום. במיוחד הצטיין נאצי אחד, אשר כל יום היה הורג רוסי אחד. הוא היה גם מבקר את מחננו ומרביץ לכל אחד שנפגע בדרכו. פעם אחת הוא הרביץ לי בקנה רובהו וכמעט ששיבר את חוט־השדרה שלי. רצו להעביר אותי לבית־חולים אבל סירבתי פן יכירו שם ביהדותי. התפתלתי מכאבים ורציתי להנקם בנאצי הארור, אבל חדלתי מכך כי זה היה מביא שואה על כל המחנה.

פעם ראיתי בין הפועלות שלנו בחורה יהודיה מלבוב. היא לא נזהרה במדה

מספיקה והתחילו לחשוד בה ולקרא לה „יהודיה״. כשנוכחה שמצבה בכל רע, ברחה מן המחנה.

פעם אחת, אחרי יום עבודה קשה, חלמתי בלילה שקצב מפרושקוב מאיים עלי בסכין. נחרדתי והתחלתי לצעוק מתוך השנה: „לייבל, לייבל!״ התעוררו שכני והתחילו לצעוק: „הנה, יהודי!״. כרעתי על ברכי, הצטלבתי והתחלתי להתפלל תפלה קתולית. זה בלבל אותם, לא היו בטוחים באם אני באמת צעקתי, או שחלמו רק על כך.

אחרי תקופה של 11 שבועות העבירו אותנו לקליפדה (ממל). שם שוב ערכו בדיקה רפואית והעבירו אותנו ללשכת העבודה וחילקו לקבוצות. אותי שלחו לפריקת קרונות פחם, עבודה קשה מאוד. אחרי עבודה של חדשים מספר חליתי קשה. שלחו אותי לרופא אשר ניתח אותי.

באפריל 1943 נודע לנו על מרד גיטו ורשה. הפולנים לא התיחסו לזה ברצינות כי „מה יכולים כבר יהודים לעשות?״. אבל לי ידיעה זו לא נתנה מנוחה. ראשית כל נודע לי שנותרו שם עדיין יהודים ורציתי להגיע לוורשה בכל מחיר. לפתע, עבור עבודתי הטובה קבלתי בתור פרס חופשה ל־17 ימים. בקשתי תעודה וכרטיס לבילגוריי על־יד זמושץ׳. בצורה כזאת יכלתי לעבור דרך הרבה מקומות להוודע על גורל המשפחה.

ב־21 ליוני 1943 הגעתי לוורשה. היו לי כתובות של ידידים פולניים. נסעתי לרחוב טוברובה, שם גרה משפחת אחד הפולנים במחנה. שם סיפרו לי מקרה על יהודים. „אותו דבר יקרה גם לנו במהרה״ — הם הוסיפו. יצאתי לטייל בחוץ. הלכתי דרך ז׳לזנה בכוון מורנוב. פתאום השגחתי שהרבה אנשים מציצים דרך סדקי גדר לתוך חדר אחד. נגשתי לשם וראיתי איך שנשים קורעות כסתות של יהודים וכל הנוצות מתפזרים. על ידי עמדה אשה אחת שהתחילה לבכות. הבנתי שזוהי יהודיה שמתחבאת בצד ה„ארי״. לא אמרתי אף מלה רק הבטתי עליה. היא החוירה מפחד והסתלקה. במשך שלשה ימים הסתובבתי בורשה ולא מצאתי יהודים. משטח הגיטו התנוססו עדיין עמודי עשן. היו אלה הבתים האחרונים אשר העלו באש. בגיטו עצמו לא נראית אף נפש חיה. בכל זאת עמדו מסביבו משמרות גרמניים.

אחרי שלשה ימים נסעתי לפרושקוב. ידעתי שאני מסכן את עצמי, כי שם הכירו אותי רבים, אבל לא יכולתי להתאפק. סיפרו לי שם מה קרה ליהודי העיר. רוב החנויות היהודיות היו כבר תפוסות על ידי פולנים. לנתי בבית, אשר שם גרו הורי לפני המלחמה. למחרת נסעתי למזריץ׳.

במזריץ׳ גרו עדיין מעט יהודים ברחוב אחד מוקף גדר תיל ושמור על ידי משמר גרמני. נגשתי בזהירות אל הגדר ושאלתי את היהודים על משפחתי. הודיעו לי שאשתי וילדתי נורו על ידי הגרמנים ואף הם מחכים לגורל דומה. נגשה אלי בחורה צעירה והתחננה שאציל אותה, אבל הרגשתי פתאום שעוקבים אחרי. התחלתי לנוע בכוון המרכז. פתאום נגשו אלי שלשה בלשים ודרשו תעודה. מסרתי להם את התעודות ולאחד מהם אמרתי שלום ושאלתי באם הוא זוכר

אותי. הוא לא זכר. הזכרתי לו שהוא אסר אותי בתחנת הרכבת והודות לו נשלחתי למחנה עבודה בגרמניה והצלחתי שם בתור „פועל פולני למופת" וכעת אני נוסע לבילגוריי בכדי לקחת משם את משפחתי. בקשתי ממנו שיראה לי מקום ללון. הוא הוביל אותי למלון וצווה לתת לי חדר. ברם, לא יכולתי לנוח שם. יצאתי החוצה והלכתי אל בית־הקברות. משם נגשתי לבית־מרזח, בקרבת הרחוב היהודי. (נמצאו עוד שם כעשרים יהודים). התישבתי על יד שולחן והזמנתי משקה עם אוכל. לידי ישב שיכור אחד, ונתתי לו לשתות מן המשקה שלי. לפתע נכנס יהודי ונגש למזנון לקנות נקניק ומיץ. בהגישי את הבקבוק לפיו אמרתי לוא בשקט „לחיים צום גוי" ? הוא פנה אלי ואני רמזתי לו בעינים. הוא יצא ואני מיד אחריו ושוחחנו קצת בחוץ. הוא הציע לי שאפסיק להסתובב כאן ושאסתלק מהר בכדי להציל את חיי.

נסעתי ללובלין ואף שם נכנסתי לקרובי אחד מידידי הפולנים שבמחנה. הם קבלו אותי בשמחה גדולה, האכילו והשקו אותי כהוגן. כשהייתי קצת בגילופין, שכחתי על כללי הזהירות והתחלתי לשאול אותם על יהודי לובלין. הם ספרו לי בפעם הראשונה על מידאנק ועל המשרפות שם. הסתובבתי ברחובות וראיתי יהודי מובל על ידי שוטר אוקראיני. ברחוב אחד ראיתי קבוצת יהודים אשר עבדו בחצר אחת.

קבוצת מצבות במרתף השואה בירושלים

למחרת נסעתי לטרבניקי. שם, על יד תחנת הרכבת, היה מחנה עבודה גדול של יהודים. נסיתי להתקשר אתם, אבל השמירה היתה חזקה. בלית־ברירה יצאתי לזמושץ׳. שם לא היה כבר סימן ליהודים. ברחובות הסתובבו הרבה חיילים גרמנים ושוטרים אוקראינים. יצאתי לבילגוריי ומשם לידיד פולני בכפר. נסעתי לשם בעגלה. בהגיעי לכפר ראיתי שהאיכרים מתחילים לברוח. התברר, שבגלל בגדי המסודרים הם חשבוני לגרמני אשר בא לתפוס אנשים לעבודה. מצאתי את משפחת ידידי ומסרתי לה דרישת שלום חיה. נשארתי אצלם כמה שעות ופתאום התפרצו לתוך הבית ששה איכרים מזוינים במקלות. הם שמרו על הכפר בפני הפרטיזנים, אשר רק בלילה האחרון התנפלו על הכפר, הרגו את המורה ופצעו את ראש הכפר בתור בוגדים.

האיכרים בדקו אותי ומצאו שמלה, גרביים ודברי קוסמטיקה. שמרו עלי כל הלילה ולמחרת הובילו לגיסטאפו. בהכנסי לשם ברכתי אותם בשלום והוצאתי את תעודתי. התורן הסתכל בתעודה, אמר לי בגרמנית „אתה חופשי, פועל חרוץ״!. בלילה זה לנתי בבילגוריי וחזרתי ללובלין דרך טרבניקי. נסיתי שוב להתקשר עם היהודים במחנה, אבל לשוא. ראיתי איך שגרמני אחד רכב על סוס ובשוט ארוך היה מכה כל יהודי אשר נזדמן בדרכו. הסתובבתי שם כחצי שעה ונסעתי ללובלין, לבית ידידי. אשתו נתנה לי חבילה בשביל בעלה וכשנפרדה ממני היא הוסיפה: „נו, הצלחת!״. היא כנראה תפסה שאינני פולני. אחרי זה חזרתי לקלייפדה.

מצבי השתפר. הצעתי לארגן חוג דרמטי וקבלתי לשם כך רשות מהגרמנים. לפני ההצגה מישהו הלשין שתוכן ההצגה הוא פוליטי. באו אנשי גיסטפו אבל נוכחו שההצגה היא „כשרה״. היתה לנו הצלחה מרובה.

בקיץ 1944 גויסו כל הפועלים הזרים לחפירת עמדות אנטי־טנקיות בליטא. לא הצלחנו אפילו לגמור את החפירה כשפתאום נשמע קול תותחים ומעלינו הופיעו אוירונים סוביטיים. בין הגרמנים פרצה בהלה. הם התחילו להוציא את המשפחות שלהם מערבה ולהעביר את רכושם. הפולנים צהלו וחיכו לצבא האדום. אבל הגיעה פקודה להוציא מיד את כל הפועלים הפולנים. לא ידענו לאן. כל האוכלוסיה האזרחית ברחה. אנו חכינו לבואם של הרוסים, אבל הם התמהמהו. התחלנו לצעוד בכוון קליפדה. ברם, עיר זו פוצצה על ידי מפציצים אמריקאיים והעבירו אותנו לכיוון קניגסברג.

בדרך היתה כבר בהלה. הגרמנים רצו מערבה. חיילים גרמניים ילידי שלזיה, אשר ידעו פולנית, הורידו את מדיהם והצטרפו אלינו. החלטנו לא להמשיך הלאה והסתתרנו בשדה בכדי לחכות לסוביטים. סוף־סוף, ב־22 ליולי הגיע הצבא הסוביטי ושוחררנו.

קשה היה להגיע לפולין. רק כעבור חודשים מספר הצלחתי להגיע בטרנספורט לורשה ב־10 למרץ 1945. מצאתי עיר הרוסה ומיד המשכתי בכוון מזריץ׳, במקום שהשארתי את אשתי וילדי. שם אמרו לי היהודים שאשתי חיה ונמצאת בלוקוב. נסעתי לשם מיד. פגשתי מספר יהודים, אשר לא האמינו שאני יהודי והחליטו

לבחון אותי. נתנו לי סידור ואמרו לקרוא. כשקראתי כמה שורות, הם השתכנעו ואמרו לי לנסוע לשידלץ. שם מצאתי כמאה יהודים, אשר חזרו מן היערות והבונקרים, אבל אשתי לא היתה ביניהם.

נסעתי לקוסוב. היה זה ליל שבת ואחד היהודים הזמין אותי לארוחה. אחרי הארוחה רציתי לצאת לרחוב. פתאום, על יד הדלת קבלתי מכה בקנה של רובה. נפלתי ואבדתי את הכרתי. אותו דבר קרה גם ליהודי המארח. כשפתחתי את עיני ראיתי רובה מכוון נגדי. פקדו עלי לא לצעוק. כעבור כמה דקות שמעתי רעמי יריות וראיתי אור של זרקורים. לא הבינותי מה קרה. כשתמו היריות הובילו אותנו מבוססים בדם והעמידו על יד גדר. שאלוני באם יהודי אני. עניתי שאני פולני ואינני מבין מה רוצים ממני. הראיתי להם את תעודתי. לא האמינו לי ופקדו להוריד את מכנסי. הסתכלו בי ולא יכלו להחליט אם יהודי אני או לא. כבלו את ידי בתיל ויחד עם היהודי השני העמידו שוב ליד הגדר. הייתי ללא הכרה. עיני סגורות ממהלומות, שני שבורות ואני כולי בוסס דם. מעבר לגדר נשמעו צעקות מחרידות. זרקו אותי על האדמה והוסיפו להרביץ. נדמה היה להם שאני כבר מת וזרקו אותי על ערימה של גויות. לפתע שמעו שמגיעה מיליציה. הם נבהלו וברחו. עוד שמעתי איך שמפקדם, אשר קראו לו „מאיור" הפליט: „שלא אמצא אף יהודי במחוז הזה כעבור יומיים!"

הגיעה המיליציה ולקחה אותי לבית־חולים. שם פגשתי פתאום שני יהודים מפרושקוב. מצבי הורע והעבירוני לבית חולים בלובלין. שם נשארתי שבעה ימים. בלובלין נתקלתי בידידי ממושביץ, הוא מסר לי שעוד ב־1942 הוא ראה שם את אשתי. התחלתי שוב להאמין שהיא בחיים. לא ידעתי איפה לחפש אותה. לבסוף, נסעתי לקרקוב, לדירה שלי מלפני המלחמה. שם גרו פולנים, אשר מסרו לי שאשתי היתה אצלם לפני ארבעה שבועות והשאירה להם את כתובתה הנוכחית. מיד רצתי לשם והנה מצאתי אותן: את אשתי ואת ילדתי. אין צורך לתאר את הפגישה!

אברהם צוקר

הרצון לחיות

בשנת 1937, בגיל 18, יצאתי להכשרה לעירה בילסק־פודלסקי, לא רחוק מביליסטוק. שם עבדתי במשך שנתיים ויחד עם עוד חברים רבים חכיתי ליום הנכסף של עליה. ברם לא נתמזל לי הגורל. יום אחד, כשעבדתי בנסירת עצים הביאו לי הודעה שעלי להתייצב לשרות בצבא הפולני. שבור ומדוכא נפרדתי

מחברי והלכתי לבדיקה הרפואית. שם מצאו אותי מוכשר לצבא ופקדו עלי כעבור חודשים לנסוע לראדום, לגדוד־רגלים ה־72. חברי בפרושקוב החליטו לארגן נשף פרידה באולם בעלי־המקצוע. ארגנו גם תזמורת בראשותו של מרדכי פוסטולסקי והיה שמח מאוד. פתאום, באמצע השמחה, הופיע אברהם שובזאק ומסר שרק עכשיו נפטר החזן שלנו ר׳ הירש יעקוב נאפארסטק. ברור, שהפסקנו מיד את הנשף והתפזרנו לבתינו. למחרת בבוקר ארזתי את חפצי ויצאתי אל תחנת הרכבת. לוו אותי חברי ובני משפחתי. אמי נפרדה ממני בעינים בוכות וברכתני שאשוב בריא הביתה.

ששת החודשים הראשונים היו קשים, אבל לאט-לאט התרגלתי לחיי חייל וחיכיתי בכליון עינים לגמר השרות. אבל, היה זה ביום ה׳ ב-31 לאוגוסט 1939, כשחזרנו מהשדה למחנה לארוחת הצהרים, הודיעו לנו הקצינים על סכנה של מלחמה עם גרמניה. הכניסו אותנו למחסן ושם החליפו את בגדינו ואת נשקנו וגם נתנו מנות אוכל לשלשה ימים. עלינו על משאיות ויצאנו בחושך בכיוון העיר וויעלון. שם הכניסו אותנו ישר לתוך החפירות המוכנות.

עדיין לא האמנו שתפרוץ מלחמה. בשעה שלש לפנות בוקר היה תורי בשמירה. עם האור הראשון נשמע פתאום טרטור של אוירון. הערתי לקצין שלי שנדמה לי, שאין זה אוירון פולני, אבל הוא טען שאני טועה. אבל מיד הגיעו מאות אוירונים נוספים, אשר התחילו להוריד עלינו ים של פצצות ומיד נפלו לצדי מאות הרוגים ופצועים. פרצה בהלה איומה. מחצית הפלוגה שלי נפגעה והוכרחנו לסגת אחורה. אבל מיד הותקפנו גם ביריות של תותחים ושל טנקים והמשכנו לסגת. משך תשעה ימים ארכה הנסיגה עד שהגענו לפאביאניץ ע״י לודז׳. שם נעמדנו והוספנו להלחם. אני הייתי היהודי היחידי בפלוגה והצטיינתי בתור קולע, ולפיכך חבבו אותי הקצינים.

התייצבנו להלחם נגד הגרמנים למרות שמצבנו היה קשה. התחיל הקרב ומיד אני מרגיש חום בגופי. אני ממשש את צדי השמאלי ומרגיש הרבה דם זורם מידי ומרגלי השמאלית. הבנתי שנפצעתי קשות. שכבתי בכאבים נוראים על האדמה. החובשים לא הצליחו להגיע אלי בגלל היריות מסביבי. כאבי התגברו ולא יכולתי יותר לסבול אותם. רציתי לשים קץ לחיי, אבל לא היה לי כוח מספיק ללחוץ בהדק של רובי. וכך שכבתי ללא אוכל וללא מים במשך שלשה ימים עד גמר הקרב. הגיעו איכרים מן הסביבה ומצאו אותי עדיין חי והובילו אותי בעגלה לבית־חולים צבאי של הגרמנים. שם נתחו אותי והוציאו מקרבי את הכדורים.

נשארתי בבית־החולים שלשה חודשים. בהתחלה היו התנאים שלנו די טובים. יהודי המקום שמעו עלי והביאו לי אוכל ודברים טובים. אבל מצב זה לא נמשך זמן רב. היחס אל היהודים הורע. היה עליהם לענוד סרט־צהוב. גם בין הפולנים גברה שנאת ישראל. הדואר לא פעל ולא קבלתי כל ידיעה מן הבית. לבסוף נתנו לי שני גפיים ושלחו אותי מבית־החולים.

נסעתי הביתה. כשהגעתי לפרושקוב קבלו אותי כאילו חזרתי כבר מעולם-

הבא. מיד סידרו בשבילי ריפוי בבית־החולים המקומי, ולאט־לאט חזרה אלי בריאותי. נשארתי בפרושקוב עד קום הגיטו. לא נשארנו בגיטו זמן רב, כי חיסלו אותו בפברואר 1941. את כל הנשים, הילדים והזקנים העבירו לגיטו ורשה, ואותנו הצעירים, לקחו לעבודה בסדנאות־הרכבת אשר בעירנו. שם שמרו עלינו גרמנים מקומיים ומסביבנו הקימו חומה גבוהה כדי שלא נוכל לברוח. ברם, החלטתי לברוח והצלחתי. הצלחתי גם להכנס לתוך גיטו ורשה ולהצטרף אל בני־משפחתי. (אגב, בתוך פרושקוב נשארו רק שלשה יהודים, אשר עבדו בשביל הגרמנים. אלה היו: משה עוזר, יצחק נאפארסטעק ועוד יהודי שאת שמו שכחתי. הם גרו בבית־הספר שברחוב קושצושקי ושם שמר עליהם הפולני טאדארצ׳יק. אנו הזהרנו אותם ושלחנו להם ידיעה שישתדלו לברוח, אבל הם סרבו לעשות זאת. אחר כך נודע לנו שהרגו אותם ביריות על יד הצגלניה).

בגיטו ורשה נעשה המצב קשה מיום ליום. אנשים נפלו מתים מרעב ברחובות. פרצו מגיפות המוניות. למזלי, קבלתי עבודה קבועה במסילת הברזל בתוך בריגדה של 150 יהודים. עבדנו בוולוכי תחת השגחתו של ראש־פלוגה יהודי ומשגיח גרמני. כל בוקר היה היהודי מוסר אותנו בידי המשגיח הגרמני ומקבל אותנו בערב בחזרה בכדי להוביל לתוך הגיטו. תוך העבודה הכרנו פועלים פולניים, אשר היו מוכרים לנו דברי מזון, אותם היינו מבריחים לתוך הגיטו ומוכרים ברווח טוב וכך יכולנו להחזיק מעמד.

החלטתי לצאת מן הגיטו. השארתי את משפחתי וביחד עם גיסו של פרוכטי, משה אינדיק, יצאנו לסביבות מזריץ׳ בכדי להצטרף אל הפארטיזנים. שם עדיין לא היה גיטו. מצאתי שם את אליהו ירמיאש ואשתו, ליאון קיבקוביץ׳, מרדכי פוסטולסקי וגם אשתו של יוסף קאמערפוקס וילדיו (הוא עצמו מת מטיפוס). הם כולם עבדו אצל איכרים בסביבה ורעו את צאנם. גם אנחנו הצטרפנו אליהם. אבל זה לא נמשך זמן רב. תפסו אותנו הגרמנים המקומיים והכניסו אותנו לדיר של חזירים בכדי למסור אותנו לידי הס.ס. חשבנו שזהו הסוף לחיינו. אבל למזלנו, סגר שומרנו הגרמני את הדיר בבריח והלך לישון. במהרה, עשינו חור בגג של קש ונמלטנו לעיירה קאזלי. שם קיבל אותנו איכר לעבודה והיינו אצלו כששה חודשים.

בתקופה זו הצלחנו להעביר אלינו כמה מבני המשפחה של הופמן: את שלמה, מנחם, הילה ויהודית ושכרנו בשבילם חדר בכפר יהודי בסביבה. יהודית הופמן, בת 12, היתה דומה לפולניה ולפיכך יכלה להסתובב בחוץ. היתה מבריחה דברי מזון ממזריץ׳ לורשה ובהזדמנות זו גם מביאה לי מכתבים מאמי, אחותי וגיסי. באחד הימים הודיעה לי יהודית שאמי מתה. לא יכולתי יותר לנוח והחלטתי לנסוע לורשה בכדי להפגש עם יתר בני המשפחה. לפני זה נסיתי להשפיע על אליהו ירמיאש ועל דוד בראנד לצאת ליערות של ביאלוביז׳ה לפלוגות הפארטיזאנים. הם לא רצו ללכת לשם, כי האמינו שבינתיים אינם בסכנת־נפשות. החלטתי לפיכך לחזור לורשה.

נסעתי לשם בלוית יהודית הופמן. (אין אני יודע מה גורלה כעת. היא

התחתנה עם בחור פולני וילדה לו שני ילדים. שמעתי שהיא מתגוררת בסביבות שצ׳צ׳ין). נכנסתי לגיטו והודות למאמציו של גיסי, שמואל פרוכט, חזרתי לעבודה ברכבת. הוא עבד בתור חייט במקור אחר. הייתי מבקר אותם תכופות והתקשרתי מאוד אל ילדיהם. פעם אחת התחילה „אקציה״. הוציאו אנשים למחנות השמדה. כשנודע לי הדבר רצתי מיד אל דירת אחותי. מצאתי שם דירה פתוחה, דברים מתגוללים על הרצפה, אבל את אחותי ואת שני הילדים לא מצאתי. אחרי הגיע גם גיסי אשר הבין מיד מה קרה ופרץ בבכי מר. השתדלתי לנחם אותו ולהיות על ידו. אני מצליח לשחד את המשגיח שלנו והוא מקבל גם את גיסי לקבוצה ומאז עבדנו יחד. עבדנו בוולוכי לאורך מסילת הברזל. היה עלינו לנקות את המסילה משלג וקרח. על ידינו עברו רכבות עם קרונות סגורים ועליהם אנשי ס.ס. עם כלבי-שמירה. שמענו קולות צוחה בוקעים מתוכם, אבל לא יכולנו לעזור לאנשים.

כל ערב היינו חוזרים לגיטו. גרנו ברחוב ווליניסקה וחשבנו שנוכל להציל את חיינו תוך עבודה ובנו לא יפגעו הגרמנים לרעה, כי הלא הם זקוקים לנו! אבל היתה זו אמונת שוא! בוקר אחד הגיעו לביתנו אנשי ס.ס. הם צועקים עלינו לרדת החוצה. הצעתי לגיסי לנסות להתחבא, אבל הוא היה מדוכא אחרי אובדן משפחתו ולא היה לו איכפת הרבה. הוא יצא החוצה ואני אחריו. פקדו עלינו להתייצב בשורות ובידים מורמות מעלה הובילונו ל„אומשלאגס-פלאץ״ אשר ברחוב גנשה. המגרש היה מוקף גרמנים ואוקראינים. היינו מוכרחים להכנס לתוכו ולשכב על האדמה. המגרש היה מלא יהודים וגם 500 צוענים. הגיעה רכבת משא והתחילו לדחוף את כולם לתוך הקרונות. אני נדחף אחורה בכדי להיות בין האחרונים. פתאום מגיע גרמני ומודיע שהוא זקוק לשמונים פועלים. אני קופץ מיד אליו ויוצא מן המגרש. הוא סופר את האנשים, מגיע כבר למספר 70. אני צועק אל גיסי, אבל הוא עוד לא מגיע. ברגע האחרון, כשהגרמני סופר כבר 77, מגיע שמואל משוח בדם של יהודים פצועים. אני חוטף אותו החוצה ואנו יוצאים לעבודה. עוד פעם ניצלנו! לכמה זמן?

הבנו, שההצלה היא רק זמנית ואין לנו הרבה תקוות. התקשרתי עם פולניה, אשתו של מומעק גוטאוויטש. היא באה אלינו ואנו מתייעצים אתה. בכפר מושנה, לא רחוק מפרושקוב היה לנו מכר — איכר פולני בשם יאן קרוק. אשתו של מומעק מקשרת אותנו אתו והוא מסכים לקבל אותנו אליו. בערב, אחרי העבודה, כשאנו לבושים בגדי העבודה המזוהמים, אנו קופצים על הרכבת האחרונה ומגיעים למושנה. (אגב, אצל אותו גוי היה לפנינו שלמה זאלצמאן. ברם, הוא התגעגע ליהודים וחזר לגיטו. שם תפסו אותו והושיבו לתוך הפאביאק ואחר כך הוציאוהו להורג).

האיכר העמיד לרשותנו חדר ומחסן. בתוך המחסן חפרנו מרתף של 3×2 מטר ובו התקנו מטבח. שם התחבאנו במשך שנתיים ימים. אוכל קבלנו מן האיכר, ובלילות היינו גם יוצאים החוצה לשאוב אויר צח. האיכר סיכן את חייו ולא רצה גם כל תשלום עבור המעשה הגדול שלו.

בזמן היותנו שם ראינו מרחוק את העשן של גיטו ורשה בימי המרד וגם שמענו את הדי התותחים. אחר כך גם היינו עדים למרד הפולני שלא הצליח. עד שנודע לנו שהצבא האדום כבר עומד על גדות הויסלה. לא יכולתי כבר לשבת יותר במנוחה והחלטתי לגשת לפרושקוב ולראות מה נשמע שם. בדרך פגשתי מכירה פולניה שמסרה לי שהרוסים כבר נמצאים בעיר. מרוב שמחה נשקתי אותה ורצתי הלאה. כשנכנסתי העירה קבלו אותי הפולנים בעינים של תמיהה. לא היה לי אז ברור, באם שמחו לקראתי או פחדו ממני. מיד פגשתי גם ביהודים הראשונים, באהרון בארענשטיין ובשתי בנות של יחיאל ניסנצוויג. אני חוזר למושנה, נפרד בלבביות ממצילי ומתחיל את דרכי לארץ־ישראל.

משה ליאך

בימי החורבן

באחד בספטמבר 1939 התחילו האוירונים הגרמניים להפציץ את פולין. יהודי פרושקוב עזבו את העיר ועברו לורשה. אחרי כניעתה של עיר הבירה חזרו לעירם אשר, בניגוד לורשה, היתה לגמרי שלמה. נפתחו החנויות והתחיל המסחר הרגיל. אבל מיד הדביקו השלטונות הגרמניים פתקים על דלתות החנויות היהודיות, שהמכירה מותרת רק ל„פולקסדויטשה", ז.א. לגרמנים ילידי המקום. במהרה התרוקנו החנויות ולא היה מה למכור. התחלנו לנהל „מסחר־חוץ". את עיקר המסחר ניהלו הילדים. היות ובית הספר לילדי ישראל היה סגור, היו הם מנהלים את המסחר מן הכפר העירה ומן העיר לכפר. הגברים, אשר ברחו לפני זה לחבלים ה„סובייטיים", התחילו לחזור העירה.

בינתיים צוו הגרמנים על הגברים היהודים להתיצב לעבודה בסדנאות הרכבת. הפיקוח על העבודה היה בידי המשטרה הצבאית והמקשר בינה לבין היהודים היה אחד, שליפקביץ, אשר נתקע בפרושקוב כפליט מסביבות לודש. צריך לציין שהפולנים המקומיים לא הציקו לנו בהרבה. בורשה היה המצב הרבה יותר גרוע.

כעבור מספר חודשים נפוצו שמועות על הקמת גיטו בעיר. בהתחלה לא האמנו לזאת אבל לא עברו הימים והנה התושבים הפולנים קבלו פקודה לעזוב רובע מסוים מאחורי בית־החרושת של ארנרייך וכעבור שלשה ימים נאלצו כל היהודים לצאת מדירותיהם ולעבור לרובע הזה. הרע ביותר היתה הצפיפות; שנים־עשר איש בחדר אחד. ברם, הגיטו לא היה מסוגר והמשטרה הפולנית לא הפריעה לצאת ולסחור. ברור, שרוב הגברים המשיכו לעבוד בסדנא של הרכבת.

כל בוקר היו פקחים, מלווי כלבים, מובילים אותנו למקום העבודה ובערב מחזירים לגיטו. לא קבלנו אף פרוטה עבור עבודתנו.

המצב הורע מיום ליום. את בית־הכנסת פירקו התושבים להסקה, היה אז חורף קשה ביותר. את ספרי־התורה הצלחנו להציל ומסרנו אותם לשומר של בית־הקברות. בגיטו פרצה במהרה מגיפת הטיפוס, אבל, למזלנו לא חסרו לנו רופאים יהודיים, אשר מצאו מקלט בעירנו. מבית־החולים לחולי־רוח אשר בטבורקי הוציאו את כל החולים היהודים והשמידו אותם.

בינואר 1941 נתקבלה הידיעה על חיסול הגיטו. ארזנו את החפצים והכינו לגזירה. לפנות בוקר העמיסו את רובם והעבירו לגיטו ורשה. רק אנו, כ־120 גברים, נלקחנו לרכבת בכדי להמשיך בעבודת הכפיה שם. גרנו בבית אחד, אשר קראנו לו „הבית הלבן". שליפקביץ מונה למפקד שלו. כל בוקר, בשעה שש, היינו מתיצבים למפקד ועובדים עד שש בערב. עבדתי במקום זה קרוב לשנה. יחד אתי עבדו מאמעק גוטאוויטש, אלי ירמיאש, אחי מרדכי, רוטשטיין (נכד ממשפחת ה„חיליאק"ים). אני זוכר כיצד הוא נעדר פעם אחת מן מפקד־הבוקר. תפסו אותו והכוהו בצורה מחרידה. אותנו העמידו בשורותיים וכל שלישי נצלף בשוט עד זוב דם. שליפקביץ, בתור מפקדנו, היה פטור מעבודה. היו בינינו אשר האשימו אותו בשתוף פעולה עם הגרמנים.

בסוף השנה הגעתי לגיטו ורשה. כאן היה המצב רע מאוד ובהכנסי ראיתי כבר מתים מוטלים על המדרכות. עבדתי בהתחלה בפריקת פחם מקרונות הרכבת. נפגשתי עם מרדכי פארבמאן, יעקב סטאלאוויץ, זלמן ירמיאש, רוזענבלום, יהודית לבקוביץ, חיים אופוזדובר, צוקר, פרוכט ואחרים. יום אחד הופיע בגיטו שלמה זאלצמאן מצויד בנירות של „ארי". הוא עבד בבית־חרושת לחומרי בנין אצל גוי בסביבות קושאיעץ. נודע לי אחר־כך, שהגרמנים תפסו אותו, הכניסו לתוך ה„פאביאק" ושם הרגוהו ביריה.

בגיטו ורשה שהיתי עד לחיסולו. הצלחתי לברוח לעירה סאָבאָלעב. שם היה עוד גיטו פתוח ונשארתי שם עד לחיסולו. השגתי נירות של „פולקסדויטשה" ועברתי לעירה מציוביץ'. קבלתי עבודה בבנין סכר על הויסלה. באותו זמן הסתתרה אשתי אצל איכר בסביבה. משם העבירו אותי למחנה עבודה על גדות הויסלה איפה שעבדו כמה מאות פועלים יהודיים. הפקחים הפולניים התיחסו אליהם באכזריות מרובה.

בחורף נמלטנו, אני וחברי, מן המחנה לתוך היערות. ביער נתקלנו בכנופיה של פרטיזנים־שודדים פולנים אבל גם מהם הצלחנו להתחמק וקבלנו מקלט זמני אצל איכר.

כעבור ימים מספר נודע לי, לתדהמתי, כי אחד השודדים של הכנופיה היה בנו של האיכר, אשר נתן לנו מחסה. האיכר הציל אותי אבל לא יכול היה להחזיק אותי בביתו. הוא עזר לי להגיע לתחנת הרכבת הקרובה ובעזרתו הגעתי לורשה. רציתי להגיע למכרים בקונוטופ ע"י פרושקוב. התחלתי ללכת ברגל, אבל בווליה נתקעתי לתוך סריקה שערכו הגרמנים על יהודי מסתתרים. ברחתי מהר לתוך

חדר מדרגות של אחד הבתים והסתתרתי בפינה אפילה. עם תום הסריקה המשכתי את דרכי והגעתי לכפר זשביקוב. הסתתרתי במשך שלשה לילות. שם ספרו לי שמארישה גרינשפן נמצאת אצל אחד האיכרים. נודע לי גם שלייזער גרינשפאן עובד בחווה קרובה. באותה חווה הסתתרו כארבעים יהודים. הגעתי לשם ועבדתי שבועות אחדים בתור גנן. אבל גם פה גילו אותנו. לילה אחד העירו את כולנו במפתיע, שמו אותנו, כמעט ערומים, על מכונית משא והעבירו לתוך הגיטו של ורשה. שם קיבלנו בגדים ממחסן הקהילה והתגוררנו ברחוב מילא. נפגשתי כאן עם זכריה ארטשטין ועם ווילנר, בנו של האופה. חפרנו בונקר עמוק, אבל הגרמנים גילו אותנו והעבירו למחנה ההשמדה אשר במיידאנעק.

במיידאנעק עבדתי בשטח מס. 3, יחד עם חיים אופוזדובר. עבדנו בהדיפת קרונות של מזון לתוך מחנה הנשים בשטח מס. 5. בו היתה גם אשתו של חיים. היו שם גם הרבה נשים יהודיות מיוון. ממיידאנעק נשלחתי עם אחרים לאושביץ־בירקנאו. היינו פה רק שבועיים. משם העבירו אותנו לאושביץ־בונא לבניו בתי־חרושת. לרוע מזלי נשברה רגלי בזמן העבודה כאשר פס־ברזל נפל עלי ונלקחתי לבית־החולים בגוש מס. 9 המיועד לחולים במחלות קלות. ערכו סלקציות והודות לעזרתו של מפקח הבלוק הוחזרתי למקום העבודה, שם נשארתי עד שהצבא הסוביטי התחיל להתקרב.

עם התקרבותם של הרוסים, באמצע החורף, הצעידו אותנו לתוך גרמניה. עבדנו תקופה קצרה בשטינברוך ושוב הצעידו אותנו צפונה. על יד ליבק העלו אותנו על ספינה. פתאום הגיחו אוירונים בריטיים והפציצו את האוניה. פצצה אחת פגעה באמצע האוניה והיא התחילה לטבוע. כששת אלפים אסירים יהודים מצאו שם את מותם בשעות האחרונות של המלחמה. כשלש שעות אחרי ההפצצה הגיע הצבא הבריטי ושוחררנו מידי הנאצים.

הלה שוסטר-קרון

זכרונות מימי השואה

ב־1 לספטמבר פרצה המלחמה. מהעירות אשר שכנו מערבה לעירנו התחילה נהירת פליטים לכוון מזרחה. אוירונים גרמניים חגו מעל העיר בכוון ורשה. עירנו הופצצה פעם אחת ולא נגרם נזק רב. למרות שוורשה הופצצה ימים ולילות, עזבו יהודי פרושקוב את עירם ובאו לבירה. בעיר נשאר רק מספר קטן של בחורות כדי לשמור על רכוש הוריהם. כן נשאר בעיר גם סבי, ר׳ משה אהרן אהרונוביץ, כדי לשמור על ספרי התורה אשר בבית הכנסת.

אחרי שלשה שבועות של קרבות עזים נכנעה וורשה ויהודי פרושקוב חזרו לביתם. למזלם, לא נפגע רכושם. החיים, למראית עין, חזרו למסלולם הרגיל. אבל לא עברו ימים רבים והשלטונות הגרמניים התחילו בהדרגה בפעילותם הזדונית. הוצאו גזירות שונות. הגזירה הראשונה היתה, כי על היהודים לענוד סרט לבן ועליו מגן דוד שחור. גזירה נוספת — קרון מיוחד ליהודים ברכבת לורשה. בתי הספר היהודים נסגרו והגברים היהודים נצטוו לעבוד עבודות כפיה משפילות, ללא תשלום.

קבוצת בוגרי „החלוץ־הצעיר"

בינתיים חודשה הפעילות התנועתית ב„דרור". בהנהגתם של מאיר זילברברג וירחמיאל בראנד אורגנה המסגרת המחתרתית. היינו מחולקים לחוגים של חמישיות. כל חמישיה היתה מתאספת בבית פרטי. על אף הסיכון היינו נפגשים כמעט כל יום. הפעולה התנועתית היתה בשבילנו תחליף גם ללימודים של בית־ספר. חודש גם הקשר עם מרכז התנועה בורשה. זכורני שבאותו זמן התקיים בורשה סמינר תנועתי לנציגי התנועה מכל עירות של קונגרס־פולין. הרצו בו בין היתר, יצחק קצנלסון, פרופסור סאק, גוטמאן, יצחק צוקרמן ואחרים. זכריה ארטשטין ואני היינו הנציגים של סניפנו. מטרת הסמינר היתה לעודד את הנוער היהודי, להחדיר בו את האמונה לאפשרות של התגברות על קשיי התקופה; להרחיב את הידיעות הכלליות ולהקים מבין המשתתפים בסמינר מנהיגים, אשר יהיו מסוגלים לעודד את הציבור ולנטוע בו אמונה לזמנים טובים יותר.

בסתיו של 1940 הועברו היהודים בעירנו לתוך גיטו. הגיטו הוקם בחלק מרחוב קומורובסקה ובכמה סימטאות צרות. שם לא היה צורך יותר באירגון

החמישיות והתחלנו להתאסף ביחד, בהשאירנו שומרים מבחוץ. סניף „דרור" התחיל כאן בתנופה חזקה. בהתחלה היינו חייבים ללמד את הילדים הקטנים למודים סדירים, כדי שלא ישארו חסרי דעה. גם החוג הדרמטי התחיל לפעול. בראש דאגותינו היתה הספריה, אותה החלטנו להקים מחדש בביתו של המורה, אברהם קוזיבּ־וצקי. הלכנו מבית לבית לאסוף ספרי לימוד וספרי קריאה. ההיענות היתה גדולה והספריה הוקמה. אבל לצערנו לא הספקנו לחלק את הספרים ופתאום יצאה הגזירה על חיסול הגיטו.

העברנו לגיטו וורשה. שם חיו היהודים בתנאים נוראים, שאין לתארם במילים. מאלפי עירות פולין הביאו יהודים לתוך הגיטו הזה. ברם, גם כאן התארגן הנוער החלוצי. בפרוור של וורשה, בצ׳רניאקוב, הוקמה חוות הכשרה אצל „פולקסדויטשה". הודות לזאת היא היתה במקצת פטורה מפיקוח השלטונות. לחווה הזאת יצאו, מחברי התנועה של פרושקוב: זכריה ארטשטין, בתיה ומוניק בקר, הליה פרבמן, רוז׳קה פרבמן, צילה קיבקוביץ, בלבינה סינלביץ, פולה זילברברג, גוצ׳ה טמבורין, אחי שלאמק ואני. בחוה זו עבדנו עד אוקטובר 1942, כשהחוה חוסלה בפקודת הגרמנים.

צילה, בלבינה ואני קבלנו מהתנועה תעודות „אריות" עם הוראה לעבור להרובישוב. נסענו ברכבת עד זמושץ ושם ירדנו בכדי ללכת ברגל לכפר אחד. הלכנו זמן רב, והסתתרנו בימים עד שנמאס לנו והחלטנו לחזור לגיטו וורשה, בכדי להיות יחד עם כל היהודים. למזלי פגשנו באשה נוצריה אשר הסכימה לקחתני כמשרתת בביתה. בבית זה, בזמושץ׳, עבדתי כתשעה חודשים. משם הם עברו לאננופול ולקחו אותי גם לשם. לרוע מזלי הגיע לשם פולני אחד מפרושקוב, אשר הכיר אותי מיד. החלטתי לא להסתכן ולברוח. בעלת הבית רצתה לעזור לי והציעה לי לעבור לבית אביה, בעיר כעלם. בדרכי לשם נודע לי שמחפשים אחיות לבית־חולים בקראשניק. הלכתי לשם ונתקבלתי לעבודה בתור פולניה.

עבדתי בבית־החולים עד ספטמבר 1944, כשהרוסים נכנסו לעיר. עם השחרור הצטרפתי לקבוצת יהודים שנשארו בחיים ואתם יחד הגעתי לורשה במרץ 1945.

זוהי סקירה קצרה על פעולות תנועתנו, תנועת „דרור". התנועה הוסיפה לנו בחינוך החלוצי. היא הכינה אותנו לעמוד במערכה ולהתמודד עם הקשיים העצומים. אין פלא שחברי התנועה היו בין פעילי המחתרת ולוחמי הגיטאות. חברינו, זכריה ארטשטין, הלה פארבמאן, לונקה קוזיברוצקה, שלאמק שוסטר היו בין אלה אשר שמותיהם עברו להיסטוריה של תולדות הגבורה בישראל. חבל שלא זכו לתקומת מדינתנו.

פייגה ליאך

מתקופת השואה

עד שהוקם הגיטו בפרושקוב התפרנסו רוב יהודי העיר ממסחר, כמקודם. הסכנה היתה גדולה אבל כולם סחרו למרות שה„פולקסדויטשה" גרמו צרות והפריעו. מוזר היה בעינינו שמספר ניכר של צעירים יהודים חזרו מהחבלים המזרחיים של פולין שהיו בידי השלטונות הסוביטיים. (לתוך הגטו הגיע גם יעקב רוזנבליט, שבא לביקור מאוסטרליה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה). את הגברים לקחו יום־יום לעבודת־כפיה ללא תשלום.

את החומי הגיטו קבעו אנשי המשטרה הגרמנית. הצפיפות היתה נוראה, שבע־שמונה משפחות בדירה אחת. מיד נפוצו מחלות. למרות הכל נשארו כולם בעלי־בטחון והאמינו שהמלחמה תסתיים במהרה, תוך מפלת הנאצים. ברור שהיתה זו תקות שוא.

התחיל חיסול הגיטו והעברת היהודים לגיטו של וורשה. הגרמנים אמנם הבטיחו שלא יגרשו לשם את משפחות הבעלים אשר עבדו בבתי־החרושת המקומיים, אבל זו היתה מרמה ולבסוף גרשו את כולם לורשה.

המצב בגיטו וורשה היה בהרבה גרוע מאשר בפרושקוב. אני חליתי מאפיסת כוחות ומרעב. כשחזרתי לאיתני יצאתי עם חברתי, גניה קיבקוביץ, לחפש עבודה מחוץ לתחום הגיטו. ברכבת פגשנו פולני משידליץ שהציע לנו עבודה. קבלנו עבודה במטבח צבאי ואחר כך בבית־חולים. מצבנו הוטב ויכולנו גם לשלוח חבילות מזון למשפחותינו אשר בגיטו וורשה.

כעבור זמן נמלטו אבי ואחותי רבקה מוורשה לעיר מזריץ'. רבקה עבדה אצל משפחת איכרים בתור רועת־בקר ואני המשכתי לעבוד בבית־החולים עד יאנואר 1942 ואז עברתי להרובישוב. בכפר סמוך מצאו להם מקלט אנשי עירנו כגון יעקב בורנשטיין ולוטקה עם הוריה. לשם הבאתי גם את גניה עם בעלה וילדיה. משם נסעתי לוורשה ובדרכי ברכבת חליתי בטיפוס ונלקחתי לבית־החולים אשר בלובלין. בבית־החולים גזזו את שערותי. כשהחלמתי, קבלתי עבודה בתור משרתת־בית אצל עורך דין פולני, אשר בביתו גרו גם גרמנים. ברור שאני עבדתי אצלם בתור ארית טהורה. למזלי הרע הכיר אותי צעיר פולני מפרושקוב, ומפחד פן הוא ילשין עלי נאלצתי שוב לברוח בכוון וורשה. היה זה בקיץ של 1942.

עוד בהיותי בלובלין הגיעו כבר אלי הידיעות המחרידות שמשפחת לבקוביץ נשלחה למחנה ההשמדה של סוביבור; שמשה'לה ירמיאש נורה ונהרג בכניסה לגיטו „מזריץ'"; שדויד בראנד עם משפחתו נתפסו ונהרגו בסביבות אותה העיר. לאור ידיעות אלה התגנבתי לורשה. בהגיעי העירה עליתי על החשמלית אשר

שעברה דרך הגיטו וקפצתי ממנה לתוך הרובע היהודי. מיד נפגשתי עם מרדכי פארבמאן.

לא נשארתי שם זמן רב. בנובמבר הצלחתי יחד עם אחותי לעזוב את הגיטו ולהגיע לגרמניה בתור פועלות פולניות. היינו באטלינגן ע"י שטוטגארט. היו אתנו עוד בערך שלשים בנות יהודיות. משם עברתי לפלדבאך ועבדתי בתור מתורגמנית לפועלים הפולנים בבתי־החרושת.

רחל בירנבוים-יאס

בימי המלחמה

עם פרוץ המלחמה עברתי עם משפחתי לורשה. שם היינו במשך כל ימי המצור. כאשר נכנסו הגרמנים לורשה, חזרנו לפרושקוב והסתדרנו בכל מיני עבודות. אני עבדתי בתור מזכירה בלשכת העבודה של ועד הקהילה היהודית. בסוף שנת 1940 הכניסו אותנו לתוך גיטו וכעבור חודשים מספר העבירו את כולנו לתוך הגיטו של ורשה.

בדרכנו לורשה הובילו אותנו הגרמנים קודם לסדנאות הרכבת. שם סודרו מקלחות בתוך קרונות. פקדו עלינו להתפשט לפני עיניהם. נשים, אשר סרבו למלא את הפקודה קיבלו מכות והוכרחו להתפשט. אחר כך הריצו אותנו לתוך הקרונות וגזזו את שערותינו. וכך הגענו לורשה. שם רצו להכניסינו למקלחות שנית, אבל הודות לדמי־שוחד ויתרו לנו הפעם. פקדו עלינו לקפוץ מהקרונות. אני זוכרת את מוניק גולד אשר שבר את רגלו תוך קפיצה כזאת.

בורשה שררו תנאים קשים, אשר הורעו עוד יותר אחרי פרוץ הפלישה לרוסיה. החלטתי לעזוב את העיר ויחד עם ה"רי ואחותי עברנו לכפר קאניע ועבדנו בשביל איכר בכפר. עם בוא החורף נאלצו אמי ואחותי לחזור לגיטו ומשם כבר לא חזרו לעולם. אני, עם אבי, המשכנו לעבוד בכפר. ברם לא היה לנו מקום מגורים והרבה פעמים נאלצנו לישון בשדה, גם בלילות גשומים. נמאסו לי חיים אלה ורציתי כבר להסגיר את עצמי לידי הגרמנים. אבל אבי ניחם אותי והבטיח שכל הצרות יעברו ועוד נזכה במפלת הרוצחים. זמן רב היינו ללא עבודה כי הפולנים פחדו להעסיק אותנו. הייתי יוצאת לכפרים ומתחננת לאוכל ופעמים רבות הייתי מקבלת לחם ותפוחי־אדמה. לפעמים היינו אף מצליחים לקבל מקום עבודה ואז היה מצבנו משתפר קצת.

אחרי המרד של גיטו ורשה נעשה המצב קשה שבעתיים. הגרמנים היו

מענישים קשות כל פולני אשר העיז להחביא אצלו יהודים, והפולנים רעדו מפחד. אני יודעת על מספר פולנים אשר נענשו עבור „פשע" זה. בקומרוב שרפו את ביתו של איכר עבור עזרתו ליהודים ואחר־כך הרגו אותו ואת משפחתו. רק לקראת סוף השנה שקטו קצת הרוחות ושוב חזרנו לעבוד אצל הפולנים. אני קבלתי עבודה בתור תופרת בבית־הספר של הכפר ואבי עסק בחייטות אצל איכר מכיר, בשם בוזא. הוא התייחס יפה אל אבי ואני זוכרת שאפילו הזמין אותו לחגיגת חג־המולד אצלו יחד עם ראש העיר של ברבינוב. אבל אחר כך צריך היה להוציא אותו מביתו ושלח אותו לעבוד אצל איכר אחר, כי לפי דבריו, המשטרה עוקבת אחריו.

אצל האיכר השני קרה המעשה: לילה אחד נכנסו אליו אלמונים, שהציגו את עצמם בתור שודדים, הרביצו לאבי מכות רצח, הכניסו אותו לתוך מחסן ותלוהו מעל לתקרה והסתלקו. למזלו של אבי, היו שם פחמים. ברגליו, הצליח אבי לגרד אבני־פחם מתחתו ולעמוד עליהן. בצורה זאת הצליח להציל את חייו. פצוע וקרוע הוא בא אלי בחמש לפנות בוקר. בקשתי ממנו להשאר אצלי וגם המורה של בית־הספר היתה מוכנה להסתיר אותו במשך יום אחד, אבל הוא העדיף ללכת אל מכרו בוזא. באותו ערב באו שתי נשים מן הכפר אל המורה והזהירו אותה שעליה לשלח אותי כי מחכים לביקור המשטרה הגרמנית. הלכתי מיד אל בוזא לחפש את אבי, אבל הוא הודיע לי שלא ראה אותו בכלל. לא יכולתי להבין מה קרה. עברתי מבית אל בית לשאול על אבי ולסוף נודע מפי אחת הפולניות שבוזא הסגיר אותו לידי הגרמנים ומאז אבדו עקבותיו.

התחלתי לנדוד מכפר אל כפר ועבדתי בתור תופרת אצל אנשים שונים. היה עלי תמיד להסתתר ובפרט פחדתי מאותו בוזא. פעם אחת, כשלקטתי פטריות ביער צץ פתאום בוזא לפני ובידו סכין. למזלי היו עוד אנשים בקרבתי. הוא העמיד פנים צוחקות והזמין אותי אליו לביקור. הבטחתי לו לבוא אליו באותו ערב. ברור, שלא מלאתי את הבטחתי וברחתי לכפר מרוחק יותר. זמן מה עבדתי אצל אשת איכר על יד יער גדול, בשם כמיעלעווסקא. ברם, היא לא הרשתה לי ללון אצלה. הייתי בכל זאת מתגנבת לתוך הגורן שלה וישנתי שם עד שהיא גילתה אותי וגרשה מביתה. כך נדדתי ממקום למקום עד כניסת הצבא האדום ב־17 לינואר 1945.

עם בוא הרוסים המשכתי עוד לעבוד בכפר. פתאום נכנס בוזא והחויר כאשר ראה אותי. הוא השתומם שנשארתי בחיים ואפילו הזמין אותי אליו. למחרת הגיעו לכפר חיילים סובייטים וביניהם שני יהודים. ספרתי להם על קורות אבי והם רצו להעניש את בוזא, אבל בדיוק קבלו פקודה לעזוב את המקום מיד ולהתקדם בכוון ברלין. בכל זאת לא רציתי לשתוק. פניתי אל אנשי הבולשת הפולנית החדשה, אבל לא הצלחתי כי לא יכולתי להביא עדים.

באותו זמן פגשתי את בעלי. התחתנו ועברנו לגור בנאדז'ין. יחד עם שלמה רויזמאן היינו היהודים היחידים בעיירה. ערב אחד ישב אצלנו אחד המכירים הפולנים. פתאום נפתחה הדלת ונכנסו שני פולנים זרים. הם התחילו לשוחח

אתנו ולשאול כל מיני שאלות. הם נראו לי חשודים ולפיכך רמזתי למכיר שלנו לצאת ולהזעיק את המשטרה. הגיע שוטר ודרש משני הזרים תעודות. הם הוציאו כמה פיסות ניר. ברגע שפתחו את המעילים ראינו שהם מזוינים באקדחים וברימוני־יד. רמזנו זאת לשוטר והלה שלף את אקדחו ופקד עליהם להרים את הידים. באותו רגע התנפלו עליהם בעלי ומכרנו הפולני ולקחו מהם את האקדחים. מיד אסרו אותם והובילו למפקדה. אחר כך נודע לנו שהם הוצאו למוות.

אחרי מקרה זה נשארנו בנאדאזין עוד חודשיים ימים ועברנו לשלזיה התחתית, לעיר נימצ׳א. שם פגשנו יהודים רבים וביניהם את סקורניק ואת שארפמעסער. בפברואר 1950 עלינו ארצה.

משה יאס

בימי השואה

בסוף שנת 1940 עברתי עם כל משפחתי והורי לורשה וגרנו שם ברחוב טברדה 24. יחד עם חברי, שלמה זילברברג, עסקנו בהברחת דברי מזון לגיטו; כגון קמח, בשר ותפוחי־אדמה. הצלחנו לקבל רשיון להעברת סחורות באוטו־משא, אבל אחרי זמן מה בטלה הס.ס. את תוקף רשיונות אלה. הכרתי את המנהל של אחוזת קומורוב, האדון קובאלעביץ׳ והוא הסכים לקבל אליו 15 יהודים לעבודה. שם עבדנו מהאחד במאי עד ה־5 לאוגוסט 1941. שם יכולנו להסתובב באופן חופשי וזה היה דבר חשוב בימים אלה. אבל לפתע, בגלל בגידה, נודע הדבר לגרמנים וביום ששי, בשעה 4 בבוקר הקיפו אותנו שוטרים גרמנים ופולנים ודרשו להוציא אליהם 15 יהודים. אותם הם הובילו חזרה לגיטו. היות והיינו יותר ממספר זה, הצלחתי עם שני אחי ועוד חבר נוסף להתחמק לכפר אחר. ארגנו מחדש את ההברחה לגיטו ועזר לנו בזאת פקיד פולני, אשר גר ברחוב לשנו סמוך לגיטו. כך המשכנו כמעט שנה שלמה.

אבל המצב הורע. התחילו להרוג יהודים במאות ואלפים. מעשה באחיו של חברי שלמה, אשר הצליח לצאת מן הגיטו ונסע בחשמלית לקומרוב. שם הכיר אותו שוטר פולני, שטיק, אשר מסר אותו לידי הגרמנים. אלה הרגוהו מיד. נאלצנו כולנו לחזור לגיטו. נשלחנו לעבוד באוקנציה. הביאו אותנו לשם בבוקר והחזירו לגיטו בערב. אחרים המשיכו שם לעבוד אבל אני עברתי לסדנאות הרכבת ברחוב כמילנה.

ערב אחד, בחזרנו מן העבודה עצרו אותנו והובילו ל„אומשלאגס־פלאץ״

הידוע. משני הצדדים שמרו עלינו שוטרים גרמנים ויהודים. נגשתי אל שוטר יהודי ואמרתי לו שחבר שלו שלח אותי אליו בכדי שיעזור לי. במקום תשובה קבלתי סתירה בפנים. נתתי לו מיד מכה בבטן; קמה בהלה. ניצלנו זאת והתחלנו לברוח. ירו אחרינו והרגו הרבה יהודים. אני ניצלתי וברחתי לרחוב נאבלקי. שם לנתי ובבוקר חזרתי לעבודה.

הגיטו נרגע. ב„אומשלאגס־פלאץ" נשארו עדיין היהודים וביניהם ארבעה אחים ואחות שלי. נגשתי אל איש ס.ס. אחד, אשר הכרתיו וביקשתיו שיעזור לי לשחרר את אחי תמורת פרס כספי גדול. הוא הסכים לכך ובאמת שחרר אותם מן ההסגר ואתם עוד כמה יהודים. היינו מאושרים אבל לא לזמן רב. התחילו שוב בהשמדת יהודים. במוצאי־שבת אחד אספו את כל היהודים מאיזור סטאווקי וביניהם שוב את אחי ואחיותי. ראש הקבוצה שלנו, מאטל גלאזברג הצליח להודיע זאת למנהלי הסדנא והם באו להוציא את היהודים „שלהם". המנהל, איש ס.ס. הסכים גם לקבל את נשותינו לעבודה. הוא הוציא אותנו לככר לובצקי. לשם הגיעו אנשי ס.ס. בכדי לעשות סלקציה. מיד פסלו את אחותי. אותנו בינתיים השאירו בכיכר. מנהל הסדנא, אשר היה בלבוש אזרחי, חזר לביתו, לבש את מדיו והוציא אותנו אליו לסדנא. אני עם שני אחים המשכנו לעבוד שם עד למרד גיטו ורשה.

הודות לתעודות המזויפות שלי הצלחתי לעבור לצד ה„ארי". בתור פולני עבדתי בפראגה עד פרוץ המרד הפולני ואז עברתי לכפר בסביבות ורשה ועבדתי אצל איכר עד ה־17 לינואר 1945, כשהגיע הצבא הסוביטי.

אחרי השחרור חזרתי לפרושקוב.

שם נודע לי שרוז׳קה בירנבוים נמצאת בכפר סמוך אצל משפחת איכרים. יצאתי מיד לשם, אבל לאכזבתי הגדולה לא מצאתיה. אמרו לי, שהיא בדיוק נסעה לפרושקוב. חכיתי לה עד שהיא חזרה וקשה לתאר את פגישתנו זו. כעבור זמן קצר התחתנו ועברנו לגור בפראגה. ב־1950 הגענו ארצה עם בננו הקטן.

משה זיכלינסקי

מזכרונותיו של איש נאדאז׳ין

עיירתנו היתה קטנה ובכל זאת ניסה הנוער בכוחותיו המועטים לארגן חיים תרבותיים במקום. היה זמן שהיה לנו חוג דרמטי בניהולו של איש מבחוץ בשם פנחס... אני זוכר שהעלינו על הבמה את „חסיה די יתומה", „דאס יידישע הארץ", בר־כוכבא, ואחרים. החוג היה מסונף להסתדרות הציונית אשר הפעילים בה היו

הערינג מאיר, הורמאן יחיאל, ויסנפיש ישראל, משה דרייער ואחרים. פעמים רבות היה מבקר אותנו גם החוג הדראמטי מפרושקוב.

בינתיים התבגרו האנשים, התחתנו ועברו למקומות אחרים והפעולה כמעט נפסקה. אחרי הפסקה ארוכה התארגן חלק של הנוער בתנועה הרביזיוניסטית בראשותו של הרשל זילברברג, מנשה דרייער, אבא יאס ואחרים. אירגון זה התקיים שנים ספורות. כנגדו קם אירגון שמאלני שנוהל על ידי סקורניק בנימין, יוסף בער יאס וראובן המרשטין. מפעם לפעם היה מגיע מפרושקוב חיים קניגשטין לנהל פעולות תרבות.

בזמן פרוץ המלחמה חיו בנדז׳ין קרוב למאה משפחות יהודיות, אשר מנו בערך 600 איש. רובם עסקו במלאכה או במסחר זעיר. כשפרצה המלחמה, הופצצה העירה על ידי הגרמנים ונחרבה ורוב היהודים ברחו לורשה. כעבור מספר ימים נכנסו החיילים הגרמנים ובעקבותיהם אנשי הס.ס. הם אספו את היהודים, אשר נשארו במקום, בערך 60 איש והוציאו אותם להורג. כעבור שלשה שבועות חזרו הפליטים מורשה. ראש העיר פקד עלינו לאסף את גויות ההרוגים שהתגוללו בשדה ולהביאם לקבר ישראל. אספנו את המתים וקברנו אותם בבית העלמין המקומי.

כל אחד חזר לעבודתו והחיים נכנסו למסלול קבוע. כל יום היה עלינו להעמיד מספר פועלים יהודים לעבודות־כפיה. נתמנה ועד קהלה בראשותם של הערינג מאיר, בלומנשטין דודו ופלדמן יהודה־משה. כעבור זמן מה נתקבלה פקודה שעלינו לעזוב את עירנו ולעבור לגרודז׳יסק. שם היינו רק זמן קצר כי הגיטו של גרודז׳יסק חוסל ועברנו לגיטו של ורשה.

בהגיענו לורשה נסינו איך שהוא להסתדר. היו כאלה אשר עברו לגור אצל קרובים, אחרים שכרו חדרים ואחרים שוכנו על ידי הקהלה במקומות שונים. ברם, התנאים בורשה היו הרבה יותר גרועים מאשר בערי השדה. אנשים היו גוועים מרעב וממחלות וניסו לצאת מן הגיטו. אמי, פריידה, יצאה לצד הארי אבל נתפסה והושבה בבית־הסוהר אשר ברחוב דזיקה. אחרי שישבה שם ששה חודשים היא שוחררה, אבל מיד אחרי זה תפסו אותה וביחד עם בתה ונכדיה, שני ילדי, נשלחה לטרבלינקה. גם אחותי עם בעלה וילדיה נתפסו ונשלחו לאותו מחנה־השמדה.

בגיטו התחילו להתלחש שהגרמנים עומדים לחסל את הגיטו. בינתיים ארגנו „אקציות" והוציאו עשרות אלפי יהודים מורשה. אחרי כל אקציה היו מצמצמים את שטח הגיטו. הנאצים ניסו זאת לעשות בעזרת ועד הגיטו. אבל כשמר. צרניאקוב, יושב ראש הועד סירב למלא את פקודותיהם והרעיל את עצמו, הם הביאו מלודז׳ את קאן ואת העלער לעזרה.

אני זוכר, פעם אחת קיבל פינקוס, מ„חסד של אמת", פקודה להביא את העגלות שלו לככר שעל יד אוגרודובה 34. העגלונים הגיעו עם העגלות וחיכו שם הרבה זמן. פתאום הגיעו מספר מכוניות ומהן יצאו אנשי ס.ס. עם אנשים

זרים. נשמעה יריה ושני האנשים (כפי שהתברר אח״כ היו אלה קאן והעלער) נפלו מתים. הגרמנים נתנו פקודה לעגלונים „לאסוף את השייסע״.

עבדתי זמן רב בבית־חרושת של גרמנים. פתאום בא אלינו מנהל העבודה ואמר לנו לאסוף את המשפחות והמטלטלין שלנו כי עומדים לשכן אותנו במקום העבודה. אני ועוד כשמונים יהודים אחרים לא הצלחנו לצאת לגיטו באותו יום. כשנכנסנו לגיטו למחרת בבוקר מצאנו על יד השער קהל גדול של אלפי יהודים, אשר רצו לצאת למקומות העבודה אבל השוטרים חסמו בעדנו את הדרך. הגיעו מנהלי העבודה הגרמנים, העמידו את כולם בשורות והתחילו לבחור את האנשים החזקים. רק חלק מן הנאספים נבחרו לעבודה. כל היתר הובלו מיד להורג. הקבוצה שלי התאספה ברחוב סמוצ׳ה וחכתה לאיש הס.ס. אשר צריך להוציא אותנו מן הגיטו. באו אנשי הס.ס. והחלו לבדוק אותנו. פתאום הם גילו בינינו אשה אשר התחפשה בבגדי גבר. הם גרשו אותה אבל היא התגנבה שנית לבין השורות. הגרמנים השגיחו בה, הוציאו אותה שנית והרקוה במקום. כשראינו את התחלנו לברוח מן המקום. הגרמנים ירו אחרינו אבל הצלחנו להמלט.

למחרת בבוקר התאספנו שנית, הסתדרנו בשורות וצעדנו כשמראשנו כרוז שאנו שייכים ל„יונקערס פאבריק״. בא לקראתנו הס.ס. מאתמול ואמר לנו לחכות. הוא התקשר טלפונית עם המפעל וכשקבל תשובה חיובית, שלח אותנו למקום העבודה בהשגחתו שם חייל גרמני. הגענו ל„אוקנציה״ בערך 1200 איש. שם עשו בינינו סלקציה. את הרוב הובילו לאן שהוא, ואנו נשארנו רק 103 יהודים ואני ואחי ליאון ביניהם.

עבדנו ימים רבים במפעל. בינתיים הגיעו אלינו שליחים מן הגיטו וספרו בסוד על ההכנות למרד ורצו שאף אנחנו נשתתף בו. ברם, לא יכלנו לעבור לשם וכשהמרד פרץ הבנו שאף ימינו ספורים. החלטנו איפוא לברוח וב־1 לאפריל 1943 ברחנו לסביבות נדז׳ין. במשך שנתיים ימים התגוללנו בשדות וביערות. לנו במתבנים וברפתות אשר בסביבה. עד שהגיע הצבא האדום וב־17 לינואר 1945 שוחררנו מן הגרמנים.

חזרנו לעיר שלנו, אבל לא מצאנו שם אף יהודי. החלטנו לעבור לפרושקוב. שם פגשנו את אברהם צוקער, פרוכט, ווייצער, אהרון בורנשטין. נשארנו שם כחצי שנה. בינתיים המצב הורע, הפולנים שנאו אותנו והוזהרנו שרוצים לפגוע בנו. עברתי ללודז׳ והשתקעתי שם לחודשים מספר. שם נשאתי את אשתי ואף אחי התחתן שם. ביוני 1946 עברנו לגרמניה ושם חכינו שנתיים וחצי לעליה ארצה. סוף־כל־סוף, עם הגיוס לצה״ל, עליתי על אונית „גלילה״ והגענו לחיפה ב־4.11.48.

רוזמן שלמה

אין צייט פון חורבן

ביז דעם יאָר 1937 האָב איך געלעבט אין נאַדאַזשין מיט מיינע עלטערן און מיט דער גאַנצער משפחה. איך בין געווען אַ קצב און זיך פאַרנומען מיט פירן פלייש קיין פּרושקאָוו. אין דאָזיקן יאָר, בין איך מיט מיין ברודער משה אַוועק אין פּוילישן מיליטער און געווען אין דער וואַרשעווער ציטאַדעל ביזן אויסברוך פון דער מלחמה.

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין פּוילן, זענען זיי שנעל צוגעקומען ביז וואַרשע און באַלאַגערט די שטאָט. די דייטשן האָבן אונדז גענומען אין געפאַנגענשאַפט, צוגענומען ביי אונדז דאָס געווער און אַוועקגעפירט צום הויפּט־וואָקזאַל. דאָרט האָט מען אונדז פאַרשפּאַרט אין באַן־וואַגאָנען און גענומען פירן צו מערב. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין בלוינע, זענען אַרויף ס.ס.־דייטשן און געהייסן אַלע יידן אַריבערגיין אין אַ באַזונדערן וואַגאָן. קיינער פון אונדז האָט זיך נישט גערירט. דאַן האָבן די פּוילישע זעלנער אָנגעוויזן, ווער עס איז אַ ייד, און מ'האָט אונדז אָפּגעזונדערט. די באַן איז געפאָרן ווייטער און דערגאַנגען ביז סאָכאַטשעוו. דאַן האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן און אַראָפּשפּרינגען פון צוג. עס איז מיר געלונגען און איך בין אַריין צו אַ פּויער. איך האָב אים געגעבן געלט און מיין מיליטערישן אוניפאָרם און פון אים באַקומען ציווילע קליידער. איך בין אַריין אין אַ צוג און צוריקגעפאָרן קיין וואַרשע און פון דאָ־רט קיין נאַדאַזשין.

אין דער היים האָב איך געטראָפן די גאַנצע פאַמיליע און אויך מיין ברודער. איך בין צוריקגעגאַנגען צו מיין פאַך, געשאָכטן בהמות און באַמיט זיך צו פירן אַ נאָרמאַל לעבן. אָבער עס איז נישט געגאַנגען. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו כאַפּן צו דער אַרבעט און דערביי געשלאָגן די יידן. איך האָב אויך געכאַפּט שטאַרקע קלעפּ און איך האָב דאָס נישט געוואָלט דולדן. האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן אויף דער סאָוויעטישער זייט. איך האָב פאַרלאָזן די משפחה און אַריבער די גרענעץ קיין ביאַליסטאָק. מיט צוויי טעג שפּעטער בין איך ווידער אַריבער די גרענעץ און געפאָרן קיין נאַדאַזשין, בכדי אַריבער־נעמען די פאַמיליע אויף דער רוסישער זייט. מיינע עלטערן האָבן אָבער נישט געוואָלט זיך שלעפּן און איך האָב געמוזט בלייבן מיט זיי. שפּעטער איז די לאַגע געוואָרן ערגער און עס איז שוין געווען אוממעגלעך צו אַנטלויפן.

נאָך עטלעכע חדשים האָט מען אַלע יידן פון אונדזער שטעטל פאַרטריבן קיין וואַרשע, אין געטאָ אַריין. דאָרט האָב איך געשלעפּט קוילן אויף אַ וועגעלע פאַר די דייטשן און אין די פרייע טעג געשמוגלט קליידער אויף דער

אַרישער זייט און פון דאָרטן עסנוואַרג אין געטאָ אַריין. ענדע 1942 האָט מיין חברטע בלומע (איצט מיין ווייב) באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ. זי איז אַנטלאָפן פון וואַרשע און געאַרבעט אַלס שניידערין אין די דערפער ביי פאַרשידענע פויערים. ווילנדיק זיין נאָענט צו איר, בין איך אויך אַוועק פון געטאָ און אָנגעהויבן אַרבעטן אין די פעלדער ביי באַקאַנטע פויערים. מיר זענען געווען אין שטענדיקער סכנה, אַז מען וועט אונדז מסרן און איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן. בכדי צו זיין זיכערער האָבן מיר איינגעאָרדנט אין וואַלד אַ געהיימען בונקער, וווּ מיר פלעגן נעכטיקן פון צייט צו צייט, ווען מיר האָבן געפילט, אַז די סכנה איז נאָענט. אָבער אויך דאָרט איז מען נישט געווען זיכער.

איין מאָל, מאַי 1943, זענען מיר דאָרט געזעסן פיר פערזאָן. בלומע האָט גראָד געניית אַ בלוזע פאַר מיינעם אַ חבר. פלוצלינג האָבן מיר דערהערט אַ גערודער אין דרויסן. אַ באַנדע ס.ס.־לייט מיט הינט האָבן זיך דערנענטערט. איך האָב אַ כאַפּ געטאָן מיין חברטע און אָנגעהויבן מיט איר צו לויפן. די דייטשן האָבן אונדז נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויס געפילדער. די פויערים פון די אַרומיקע פעלדער האָבן זיך דערשראָקן און אויך אָנגעהויבן לויפן, און די דייטשן האָבן נישט געוווּסט ווער עס איז אַ ייד און ווער נישט. זיי האָבן געעפנט אַ שיסעריי אויף אַלע — און דערביי דערהרגעט מיין חבר און זיין כלה. לויפנדיק, האָב איך דערזען, ווי מיין חברטע פאַלט אַוועק פון מידקייט. איך האָב איר נישט געקענט העלפן, ווייל די ס.ס.־לייט זענען געווען זייער נאָענט און זיי וואָלטן אונדז ביידע דערהרגעט. איך בין דעריבער געלאָפן ווייטער אין וואַלד אַריין. דאָרט בין איך אַרויף אויף אַ הויכן בוים און געזעסן דאָרט ביז ביינאַכט. ווען עס איז געוואָרן פינצטער, בין איך אַרויס פון וואַלד און אַוועק אין דאָרף אַריין, וווּ בלומע האָט שוין אויף מיר געוואַרט. מיר האָבן ווידער אָנגעהויבן וואַנדערן פון דאָרף צו דאָרף, זוכנדיק אַרבעט און אַ דאַך איבערן קאָפּ.

איין מאָל, אין יאָר 1944, שלאָפנדיק אין אַ סטאָדאָלע, זענען אונדז באַפאַלן פוילישע פּאַרטיזאַנער פון דער אַ.ק. זיי האָבן אויסגעשריגן צו אונדז: „יידן אַרויס, אַז נישט, וועלן מיר שיסן!" מיט אונדז איז אויך געווען אַ חבר, אַ שוסטער. מיר זענען געלעגן אונטערן שטרוי און נישט געענטפערט. זיי האָבן ווידער געשריגן און געדראָט, אַז זיי וועלן אונטערצינדן די סטאָדאָלע. מיין חברטע האָט דאַן באַשלאָסן, אַז עס וועט אונדז נישט העלפן און געפאָדערט מיר זאָלן אַרויסגיין. אין דרויסן האָבן אונדז די אַ.ק.־לייט אָנגעהויבן שלאָגן און געפאָדערט פון אונדז געלט. איך האָב זיי אַוועקגעגעבן 750 זלאָטעס און אַ גאָלדענעם זייגער. די גאַנצע צייט האָט איינער פון זיי געהאַלטן קעגן מיר אַ רעוואָלווער. איך האָב באַמערקט, אַז דאָס איז נישט קיין ריכטיקער רעוואָלווער, האָב איך אים דערלאַנגט אין די ציין און אָנגעהויבן אַנטלויפן. אָבער אין דרויסן זענען געשטאַנען נאָך אַנדערע און זיי האָבן אָנגעהויבן שיסן און

מיך פאַרוווּנדעט אין אַ פוס. זיי האָבן אויך פאַרוווּנדעט מיין חבר אין קאָפּ און געשלאָגן מיין חברטע און אַוועקגעפירט אין הויז פון דעם פויער, וואָס האָט אונדז אויסבאַהאַלטן.

אין דעם הויז, ביי דער ליכט, האָט מיך איינער פון די באַנדיטן דערקענט: „יאָ" — האָט ער אויסגערופן — איך קען דיך; דו ביסט פון נאַדאַזשין און דיין זיידע האָט געהייסן מענדל־מאיר און דיין טאַטע, יצחק, דו ביסט אַ קצב. איצט הייס איך דיך נעמען דעם שטעקן און שלאָגן דעם פויער פאַרן אויס־באַהאַלטן אייך". פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אים נישט געפאָלגט און דערפאַר האָט ער מיר מיט דעם שטעקן דערלאַנג איבערן קאָפּ און מיך פאַרוווּנדעט. מ'האָט אונדז אַוועקגעפירט אין אַן אָרט נעבן טאַרטשין. דאָרט האָט מען אונדז געהייסן אַריינגיין אין אַ גרוב, ווו מע גייט אונדז דערשיסן. מיין חבר איז געלונגען צו אַנטלויפן, אָבער איך, מיט מיין פאַרוווּנדעטן פוס, האָב נישט געקאָנט לויפן. איך האָב געבעטן דעם פּאָליאַק ער זאָל אויף אונדז רחמנות האָבן און עס איז אונדז געלונגען אים איבערצוצייגן.

מיר זענען צוריק אַוועק צו דעם באַקאַנטן פויער, אָבער ער האָט שוין מורא געהאַט און אונדז נישט אַריינגעלאָזט. מיר זענען אַוועק אין אַ פּאָלוואַרק, ווו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אונדזערע קרובים. זיי האָבן זייער מורא געהאַט און נישט געוואָלט אונדז דאָרט האַלטן. בלית־ברירה זענען מיר געגאַנגען ווייטער און געקומען צו אַ פויערטע אין רישטש, נעבן נאַדאַזשין. פאַר געלט האָט זי געלאָזט אונדז איבערנעכטיקע עטלעכע טעג און ווייטער האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג מיט מיין פאַרוווּנדעטן פוס. מיר זענען אָנגעקומען אין דאָרף פּארול, צו אַ פויער, באַנדורא, און דאָרט זענען מיר געווען צוויי וואָכן. מיין חברטע האָט געניייט און איך האָב געאַרבעט ביי פאַרשידענע הויף־אַרבעטן.

נאָך צוויי וואָכן איז די פויערטע אַראָפּ אין קעלער אַריין, בכדי צו הערן דאָרט ראַדיאָ. פּלוצלינג האָט זי דערהערט אַ מעלדונג פון די דייטשן, אַז יעדער קריסט, וואָס וועט באַהאַלטן אַ ייד וועט דערשאָסן ווערן. זי האָט זיך שטאַרק דערשראָקן, אַרויס אין דרויסן און אָנגעהויבן צו שרייען אויפן קול, אַז יידישע באַנדיטן זענען איר באַפאַלן. די פויערים זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן, אונדז אויסגעהערט און געלאָזט אונדז גיין. מיר האָבן געפינען אַ סטאָדאָלע, ווו אַ בייזער הונט איז אונדז באַפאַלן. איך האָב אים פאַרטריבן, געפינען אַ ביסל שטרוי, גענומען מיין קורטקע און פאַרדעקט בלומען. עס איז געווען אַ קאַלטער ווינטער און דער פראָסט האָט געביסן אַזוי, אַז מען האָט נישט געקענט אַפילו אַנטשלאָפן ווערן. אין דער פרי, ווען מיר זענען אַרויס פון דער סטאָדאָלע האָב איך דערזען ווי בלומעס פּנים ווערט געפערלעך בלאַס און איך האָב פאַרשטאַנען, אַז איר לעבן איז אין סכנה. איך האָב באַלד איר קאָפּ אַריינגעלייגט אין שניי און אָנגעהויבן צו רייבן ביז דאָס בלוט האָט אָנגעהויבן צו צירקולירן און זי איז געראַטעוועט געוואָרן.

מיר האָבן וויטער געוואָנדערט ביז דעם 17־טן יאַנואַר 1945, ווען די רוסן זענען אַריין אין אונדזער געגנט. צוויי טעג שפּעטער זענען מיר אַוועק קיין וואַרשע, ווו מיר האָבן חתונה געהאַט. נאָך דער חתונה זענען מיר צוריק אַוועק קיין נאַדאַזשין, אָבער מיר האָבן קיין רו נישט געהאַט. אויף טריט און שריט האָבן מיר געהאַט אויסצושטיין צרות פון די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן און נאָכן אָפּזיין זעקס חדשים, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן פּוילן און פאָרן קיין ארץ־ישראל.

רגינה קיבקוביץ

בימי השואה בצרפת

עזבתי את פרושקוב ב־1926 ונסעתי לפריז. אחרי זמן קצר הגיעו הנה גם שתי אחיות שלי, אוה (חוה) ופלה (פיגה) וגם אחי בעריש (לאלעק). כאן, אוה התחתנה עם מר ש. וייסבלאט מברבינוב, ופילה נישאה לבחור צרפתי בשם מוריס. בפרושקוב היו לנו עוד אחים ואחיות ומהם קיבלנו מכתבים אפילו בימי המלחמה, אחרי חיסול הגיטו.

כשפרצה המלחמה היה אחי בצבא הצרפתי. אחר כך התחילה הפלישה הגרמנית והם כבשו את פריז. בחודשים הראשונים של הכיבוש המצב לא היה קשה ביותר אבל כעבור זמן הוציאו הנאצים פקודה שעל כל היהודים להתייצב במשטרה בשביל רישום.

לפני כל תחנות המשטרה הזדנבו תורים של יהודים, אשר קיבלו במקום סרט צהוב עם אותיות שחורות „יהודי" רשומות עליהם. סרטים אלה היה עלינו לתפור על החזה של הלבוש. לבשנו את הסימנים בכבוד. היה זה מעניין לראות קציני צבא יהודים לשעבר, שמצד אחד ענדו את הסימן הצהוב ומצד שני — את כל האותות והמדליות אשר קיבלום בצבא הצרפתי.

בהתחלת 1942 התחילו גברים יהודים לקבל צוים להתייצב במשטרה. משם כבר לא חזרו לבתיהם. בדיוק אז שוחרר אחי ממחנה שבויים וחזר לפריז. הוא היה אז בסכנה גדולה והחלטנו להעביר אותו לליון, בשטח הצרפתי שלא נכבש על ידי הגרמנים. ברם, היתה זו סכנת נפשות לעבור את הגבול ושכרנו מבריח מקצועי. גם גיסי היה נאלץ לברוח לשם והשאיר בפריז את אחותי עם בתה בת שבע שנים, סוזאן. ובעיר עצמה המצב הורע מיום ליום. היה חורף קשה ואי־אפשר לקבל מספיק חמרי־הסקה. דברי־אוכל היו במנות וצריך היה לעמוד שעות בתורים

בקור זוועות. בת־אחותי הצטננה וחלתה בשחפת „צלב האדום" שלח אותה לחצי שנה לבית־הבראה. זה הציל אותה גם מידי הגיסטפו.

אני זוכרת, איך בשעה שש בבוקר, ב־16 ליולי 1942, הגיעו אנשי הגיסטפו לקחת את אחותי ואת בתה (שהיתה למזלה בבית־ההבראה). יצאתי מדעתי ונפלתי על ברכי להתחנן בפניהם שישאירו את אחותי. הייתי מוכנה להצטרף אליה. אבל הרוצחים האלה לא רצו לקחת אותי כי עדיין לא הייתי ברשימת המוות שלהם! אווה היתה צריכה בדיוק למחרת לנסוע לביקור אצל הילדה. ברור, שהיא כבר לא נסעה...

הודעתי על זאת מיד לפלה ולבעלה וכולנו נסינו למצוא איזו דרך להציל את אחותנו. הם אפילו סיכנו את חייהם הם, אבל לשוא. קבלנו עוד מכתב ממנה בו היא מודיעה לנו שעומדים לשלוח אותה למקום בלתי ידוע ומבקשת שנטפל בילדה. וזו הפעם האחרונה ששמענו ממנה!

בינתיים התחילו הנאצים להתעלל יותר ויותר. ברחובות היו תופסים בני־אדם ופעם כשחזרתי הביתה מסרה לי השוערת שעלי להתחבא כי היו כבר מספר פעמים לחפש אותי ורצו אפילו לפרוץ את הדלת לדירתי. בעלה של פלה הציל אותי. הוא סידר בשבילי תעודות מזויפות בכדי שאוכל לצאת מפריז ולהגיע לליון איפה שחי אחי. לפני צאתי העזתי לגשת עם גיסי לדירתי בכדי לקחת קצת בגדים לדרך. היתה זו סכנה גדולה, כי תפסו יהודים ברחובות.

יחד עם מוריס נסעתי לבית־ההבראה בכדי להפרד מסוזאן הקטנה. היא שאלה אותי למה אמה לא באה. מה יכולתי להגיד לה? המצאתי סיפור שאמה נסעה אל אביה לאלג׳יר ושם היא תשאר עד גמר המלחמה ואז כולם שוב ייפגשו ביחד!

אחותי פלה יצאה מפריז אל משפחתה של בעלה בכדי להתחבא מפני הגיסטפו. מוריס נשאר בפריז ודאג לסוזאן והיה מביא ושולח לה ממתקים אשר היו אז בבחינת יקר־המציאות. ואני, אחרי תלאות רבות, הגעתי אל אחי בליון. ספרתי לו איך שלקחו את אחותינו ואת כל קרובינו, חמש דודות וחמישה דודים וארבעה בני-דודים. אלה היו האחים והאחיות של אבי ז״ל. בליון הייתי כבר כמה שבועות ופתאום אסרו אותי ברחוב כי גילו שיש לי תעודות מזויפות. הודעתי על זאת מיד לאחי, והוא השתדל לשחרר אותי, אבל ללא הצלחה. העבירו אותי למחנה גורס ואחר־כך למחנה סיפטפון איפה שנשארתי עד לשיחרור ז.א. תקופה של שנתיים ושלשה חודשים. סבלתי רבות אבל נשארתי בחיים.

במחנה קיבלתי מכתבים מגיסי בפריז. הוא כתב שסוזאן הקטנה הבריאה והוא מחביא אותה במחנה תוך סיכון גדול. וכך עבר הזמן עד גמר המלחמה כשהמחנה שוחרר על ידי פרטיזנים צרפתיים. חזרתי לפריז והתגוררתי בבית מלון עד שיחזירו לי את דירתי. נפגשתי עם כל הניצולים. עדיין האמנו שאווה גם כן ניצלה אבל היתה זו אמונת שוא. מאידך, קיבלתי מכתב מדודי באמריקה ובו הוא מודיע לי, שאחותי הצעירה, גניה, ניצלה ומתגוררת בהולנד, וגם אחי ליאון

נמצא כעת אצלה. פלה מיד נסעה להולנד, ושם נפגשה עם גניה אשר סיפרה לה על מה שעבר עליה בפולניה ובגרמניה.

מכל המשפחה בפרושקוב ניצלו רק גניה וליאון. נאבדו אחותי ואחיותי (ילדי אשתו השנייה של אבי) צילה, דוד וסבק. אמה שלהם מתה מרעב בתוך הגיטו של ורשה (שמה היה חנה קיבקוביץ לבית גלינוביצקי).

אחרי המלחמה השתדלנו להסתדר מחדש. פלה ומוריס חזרו לפריז. גם אחי בעריש עם בנו בן התשע חזר. אשר לסוזאן, הרי היא כבר הספיקה להתחתן והיא אמא של שתי בנות נחמדות: אוה — בת שש וסופי — בת ארבע.

רגינה שובזאק-פרידמן

בבית ובנכר

בשנת 1930 עזבתי את עיר מולדתי, פרושקוב, כשאני עוד עלמה צעירה ועברתי לגור בבלגיה. קשה היה לי להפרד מהמקום אשר כל ילדותי ונעורי היו קשורים לו. חברי, חברותי, מורי ותלמידי — איזה עושר של זכרונות! הנה אני חברת „השומר־הצעיר" לבושה תלבושת תנועתית ויוצאת לטיול של ל"ג־בעומר, טיול מלא חוויות. והנה החוג הדרמטי המפורסם, ואני אחת מהמאושרים אשר זכו לעלות על הבמה אחרי ימים ושעות של חרדה ופיק־ברכים! והנה בית־הספר, שם למדתי ואחר כך גם עבדתי בתור מורה!

ולכן, אחרי שנתיים בנכר, גברו געגועי וחזרתי ב־1932 לבקר את פרושקוב. וזוכרת אני היטב את הביקור הזה. אחרי ימים של נסיעות הגעתי לתחנת הרכבת של העיר. גיל ורעדה אחזו אותי כשיצאתי את התחנה וראיתי מולי את החנות של זילברשטין. הרגשתי שאני בבית. המשכתי ללכת ברחוב הרכבת ואח"כ ברחוב פרוסא ופתאום עוברים אותי בריצה ילדים בדרכם לבית־הספר ועל שכמם ילקוטים מלאי ספרים ומחברות. הנה הם ממהרים להגיע לבית־הספר שלי, בית ספר „עבריה". היתה זו חויה עמוקה בשבילי ובקושי רב נפרדתי מן העיר בכדי לחזור לבלגיה.

והנה יום הראשון לספטמבר 1939. יושבים אנו בבריסל ומקשיבים לרדיו. הפולש הנאצי נכנס לפולניה! אוירונים גרמנים מפציצים ערים ועיירות. ומה בפרושקוב? הלא היא עיר תעשיתית ונקודה חשובה לאורך מסילת־הברזל? ואחרי שבועות מספר המלחמה במזרח נגמרת. פולין נכבשה ומיליוני יהודים מצאו עצמם תחת שלטון הצורר. אבל מה קורה שם? מה בעיר שלנו? אין כל ידיעה והלב חרד ואינו רוצה לשקוט.

וכעבור חודשים מספר כבר אין חושבים על פולניה כי חרב הצורר נופלת על ראשינו גם בבלגיה. ב־10 למאי 1940, בשעה חמש בבוקר, מעירים אותנו להודיע שהגרמנים פלשו גם הנה. הבנו כבר מה הבשורה הזאת מבשרת לנו ומיד לקחנו את מקל הנדודים ויצאנו דרומה, לעבר צרפת. אבל האויב יותר מהיר מאתנו ומכוניותיו המשורינות משיגות אותנו כשאוירוניו מטילים פצצות של הרס ומוות. ואחד אחרי השני נאבדים האנשים הקרובים לנו ביותר. נהרג בעלי־אהובי, אברהם; נאבדת אחותי פולה ובעלה עם שתי הבנות שלהם; נהרג גיסי אשר ואשתו שיינדל פרנקל ובתם היחידה; נהרג חותני מאיר פרידמן עם אשתו השניה. הגורל המר התאכזר לנו ובכל שנות הפורעניות היתה לי רק תקוה קלושה שמא טוב יותר גורלם של אלה אשר נשארו בפרושקוב.

ולפיכך, כאשר נגמרה המלחמה והצלחנו להסדיר במקצת את חיינו, החלטתי מיד לנסוע לפולניה ולחפש את שארית הפליטה. לא יכולתי לשבת במנוחה אף רגע ובשנת 1947, כשעדיין הדרכים משובשות והתחבורה בלתי־סדירה — הגעתי לביקור בפולין.

ורשה קיבלה אותי זעומה וחרבה. ראיתי לפני עיר שכאילו עברה עליה רעידת־אדמה. חורבות על כל צעד ושעל. אנשים רצים ומסתובבים כמו צללים וביניהם לא רואים בכלל פרצוף יהודי. כאילו נעלמו כולם! הסתובבתי יחד עם בני, אשר לווה אותי בנסיעה זו, וחפשתי יהודים. אין יהודים, אין שכונה יהודית, רק גל של חרבות.

פחדתי לנסוע לפרושקוב, פן אראה שם אותו דבר, אבל לבסוף התגברתי על רגשותי ועליתי על הרכבת, אשר מובילה לעירנו. והנה לפני פרושקוב. עיר שלמה ועומדת על תלה. אף בית לא חסר, כאילו רק אתמול עזבתיה. אני יוצאת מן התחנה ורצה מול לחנות. הנה היא לפני ובודאי עומד שם זילברשטין ומשרת את לקוחותיו! אבל במקומו פוגעות בי עינים זרות, בלתי־ידידותיות, ואני נסוגה כולי מבולבלת. אני ממשיכה עם בני בדרך המוכרת לי היטב, מסתכלת סביבי, מציצה לתוך החנויות. אין אף פרצוף מוכר! אני עוברת על יד החנות שלנו, מלאה פחד ורעדה. הנה היא! הנה הבית שלנו! הנה חנות הנעלים... אבל זה לא נכון. אין יותר חנות־נעלים ובמקומה חנות של קוסמטיקה ולפניה עומד גוי זר ומסתכל עלינו בתמהון.

לא יכולתי יותר והתעלפתי. בני תפש אותי בידיו והוביל אותי מן המקום. כששבה אלי רוחי המשכתי לחפש יהודים. פגשתי רק אחד, את פליקס (פישל) דבידוביץ. הוא הכניס אותי לביתו וסיפר לי את סיפורה של העיר. אין יותר יהודים, הוא היהודי האחרון אשר נשאר במקום. אין יותר ילדים יהודיים, אין יותר בית־ספר עברי, אין יותר הורים ואחים ואחיות וחברים וחברות. נשאר רק יהודי אחד... ובית־הקברות.

שאול קרצ׳בר

חייל חוזר העירה

(מתוך הספר „עם הדיוויזיה השלישית ע״ש טראוגוט״)

26.5.1945

היום ירדתי מן הרכבת בתחנה של פרושקוב. „באתי לחופשה הביתה״... הלכתי ברחובותיה של פרושקוב — הייתי „בבית שלי״ וצעקה חנוקה פרצה מגרוני. איש לא שמע את קול צעקתי. איש לא חש בכאבי. ואני רציתי לרוץ ולקרוא: אמא, אבא, זליג, איטקה, פרל... היכן אתם? אולי הסתתרתם באיזה מקום? אין אתם רוצים להתגלות לי, והרי אני באתי אליכם... אתם נשמת אפי, דמי שלי, איפה אתם נעלמתם מפני? איפה התחבאתם?

עליתי למעלה אל הדירה שלנו: אותן מדרגות, אותה דלת, אותה חצר. נוצרייה אחת שואלת אותי בחוצפה: מה אתה רוצה? אני איני מסוגל להוציא מלה מפי. היא סוגרת לפני את הדלת. התחלתי לדפוק בדלת עם קת רובה שלי, עד שהדלת שוב נפתחה. נכנסתי לדירה וראיתי את הארון, השולחן, את המיטה שלי, אבל האנשים, הדיירים מחוצפים, מבוסמים, מסתכלים בי בעזות ובלגלוג. הם שרויים בשמחה על יד שולחני ושואלים אותי, מה אני רוצה, אל מי אני צריך?

על הקיר במקום שהיתה תלויה תמונה של סבי, תלוי עתה צלב...

חזרתי ויצאתי מן הדירה והלכתי לשוטט ברחובות, מרחוב לרחוב. בכי מר פרץ מתוכי, אבל איש לא שמע את קול בכיי... רחובות שגדלתי בהם, אותם בתים, אותן חנויות שהיו... הנה פה היתה חנות־מכלת של איצ׳ה חלבן, הנה פה היתה חנות־נעליים של קניגשטיין, הנה פה היתה מאפיה של מאיר ויינרייך... הולך אני מבית אל בית, מחנות אל חנות, אך שום יהודי אין כאן... לאן נעלמו אלה כולם, כולם?... מצאתי יהודי אחד, יהודי אחד ויחיד, הוא פרוכט, החייט פרוכט... והבטנו איש בעיני רעהו מתוך שאלה: אתה חי? כיצד זה? הרי תבערה אחזה בנו, כולם נשרפו עד אפר, הרי אפילו ילד לא נותר בחיים, אפילו לא ילד אחד... ואתה חי? איך ניצלת מן האש? איך עלה בידיך הדבר? איך? פרוכט מוליך אותי אל רחוב קומארובסקה ומראה בידו: רואה אתה, פה היה הגיטו...

הוא מוליך אותי אל רחוב בולסלאבא־פרוסא ומצביע על הבית, שבו היתה הספרייה על שם י״ל פרץ, ובחלון־הראווה רואה אני מוצבים בקבוקים של וודקא ונקניקים. במקום נמצאת עתה חנות של משקאות חריפים. בני אדם יושבים שם ומשתכרים. — רואה אתה, זה מה שנעשה מן הספריה שעל שם

פרץ... הוא הולך אתי מרחוב לרחוב ולבסוף מגיעים אנו אל תחנת הרכבת והוא אומר לי ככה: אתה נוסע מפה היום ואני אסע מחר. אבל לאן?... הוא מסתכל בי ובוכה, אבל אין איש שומע את בכיו...

כעת יושב אני בתחנת הרכבת של עיר מולדתי, חבוי בפינה אחת וכותב. למי אני כותב? בשביל מי אני כותב? הרי בכיי נשאר חנוק, אולי ישמע פה מישהו...

בית הנתיבות מתמלא והולך בבני אדם. יושבים על ספסלים, יושבים על החבילות. מחכים לרכבת. אבל הרכבת עדיין אינה נוסעת כסדרה. בחוץ שורק קטר, נושף בכבדות וגורר אחריו קרונות משא. אני מביט בחלון. אותו חלון, אותה קופה של כרטיסי נסיעה, אותו פרוזדור של המתנה, אפילו אותו כרטיסן העומד עם המנקב בידו על יד הדלת הצרה, המוליכה ליציאה. הכל נשאר כמקודם, רק יהודים אין. הלכו, נעלמו, נשרפו ללא שיור, הועלו בעשן...

— מתי תהיה הרכבת לווארשא? — פונה אני בשאלה אל הכרטיסן באי־סבלנות. הוא מושך בכתפיו ומביט בשעון: — ייתכן שבעוד שעתיים, אך עדיין לא בטוח.

אני רוצה לעקור מכאן ככל האפשר. שריקה חדה של רכבת מעוררת אותי מתנומה. בבית הנתיבות פורצת מהומת הסתערות של נוסעים. יורדים מן הקרונות. מופיעים אנשי מיליציה עם סרטים אדומים על זרועותיהם ועליהם מתנוססות האותיות: „או־בה". הם מסתכלים ביורדים מן הקרונות, עוצרים אחדים מהם ובודקים את חבילותיהם. על ידי ניצב אחד בגיל העמידה, קורץ בעיניו ואומר אל רעהו: אלה ספסרים, שפקולאנטים, נוסעים להם בשטחים הכבושים, לוקחים מן הגרמנים כל מה שהוא בעל ערך כלשהו ועושים מזה כסף, הם מתעשרים, בשבילם המלחמה היא עסק טוב...

נזכר אני באותם סחטנים, שהתעשרו קודם מרכוש של יהודים. הם סחטו את השירים האחרונים מן היהודים ומסרו את קרבנותיהם לידי הגרמנים, וקיבלו קילו סוכר תמורת ראשו של יהודי... מחשבותי נפסקות. לעומתי ניצב מפקד המיליציה, לבוש מדים, ענוד אות־הצטיינות על חזהו, אקדח עם רצועת עור תלוי לו על חגור שלו. איכשהו פניו מוכרות לי. הוא מסתכל בי בעיניים פקוחות לרווחה וקורא אלי ברוב פליאה והשתוממות: — אתה? אתה הוא זה?!

כעת אני מכירו. הרי זה גניק, כן גניק גורצקי! הוא שישב יחד אתי בבית הסוהר. — כן, האזרח מפקד המשטרה, זה אני...

הוא נופל על צווארי, מחבק אותי. — אתה, מי מילל ומי פילל שעוד אראך, חייל, רב טוראי? בוא! — מושך הוא אותי בידי.

אני עומד כקפוא ונותן בו עיניים נוקבות, חודרות. הוא לא יכול להבין פשר מבטי. תוך כדי כך מתקרבים וניגשים עוד כמה אנשי המשמר האזרחי. גם הם מחבקים אותי בתנועות צהלה. הנה זה איוואנוב, וכן פוסל קראייבסקי... אני רוצה להשתחרר מבין זרועותיהם, ונסוג אחורה.

— אתה, מה לך? שוב נפגשנו ואתה אינך שמח לכך? עומד כאחד זר...

— כן גניק, אני עומד כאחד זר לכם...

— בוא ונלך למסבאה הסמוכה וניטיב את לבנו. שוב נתקרב. נשתכר ונעלה זכרונות ממה שעבר עלינו...

— איני צריך להשתכר עוד. כבר אני שיכור ממרירות וארס, מבינים אתם אזרחים של המשמר האזרחי? שיכור ממרירות...

פוסל מקמט את מצחו: — שמע, זה מובן, אבל עליך לעשות שלום עם הגורל... זה עבר..

— לעשות שלום עם הגורל? עם איזה גורל? זה הארור! אולי עם גורל של זו האדמה, שינקה לתוכה את דמה של אמי, את דם אחותי, את דמם של מיליוני ילדים?

— זאת עשה היטלר — צועק כנגדי קראייבסקי.

— כן, נכון — משיב אני — אבל מה שלא עלה בידי היטלר לעשות בשום ארץ, הנה עלה בידו לעשות על אדמת פולין. פה מצא לו סדן לפטישו. פה מצא לו עוזרים עושי־דברו, ששילם להם ביד רחבה — קילוגראם אחד סוכר תשלום בעבור גולגולת יהודית...

האנשים מסביב מקשיבים בתימהון. יש שפורשים להם הצדה. אני עומד נשען על קנה הרובה שלי. גורצקי חוזר ומושך אותי בזרועי ואומר: — בוא, נדבר אחר־כך עוד. בינתיים מוכרחים לשתות לשכרה. צריכים להשתכר, בוא!

אני הולך, אך במקום להילוות אליו אל המסבאה, פונה אני אל היציאה לרחבת הרכבות. שם ממול לפסי הרכבת יש גינה עם עצים גבוהים, עם ספסלים. אני יושב על אחד הספסלים. הם באים אחרי ויושבים על ידי. הם מביטים בי בסקרנות ושותקים. דחיפה פראית משתלטת עלי להניף עליהם בקת־רובה שלי ולהתנער מעליהם. לצעוק לתוך הפנים שלהם! לכו, הלאה ממני! אולם איני עושה זאת. אני כובש את זעמי ושואל במתינות ובשקט: — שמעו, איפה הייתם כל הזמן?

— וכי איפה יכולנו להיות! — עונה איוואנוב — פעם פה, פעם פה. גם עם פארטיזאנים הייתי...

— הידעתם, כי יהודים נחנקים להם בגיטו שברחוב קומא־ובסקא? עזרתם להם במשהו? הגידו?!

— איך יכולנו לעזור להם? עסוקים היינו בעצמנו — אומר קראייבסקי.

— כן, מבין אני, הצלתם את עורכם וזה חשוב יותר מחיי היהודיים...

— אל תדבר ככה — מניח גורצקי את ידו על כתפי — אתה תשוחרר מן הצבא, בוא בחזרה. אנו צריכים אותך. אתה סבלת בשביל האידיאה... אתה תקבל לידיך את ההנהלה בבית חרושת של מאייבסקי, או תעבוד אתנו בקרב ה„אר־בה״.

אני מסיר את ידו מעל כתפי ומביט מבט חודר לתוך עיניו — אני אחזור, כן, אבל הדרך בחזרה מוליכה אל היהודים... אל עמי המעונה... אל ארצי...

— זאת אומרת: לפלשתינה? — שואל קראייבסקי בלגלוג.

— כן, לפלשתינה — שם מקומי...

— זה מריח בלאומניות... יודע אתה מה פירוש הדבר? שואל פוסל בקול מאיים.

— כן, יודע אני. זה יותר מאשר קילו סוכר לגולגולת של ילד...

— שמע, בברית המועצות אין שנאת יהודים. שם זה אחרת — אומר איוואנוב.

— בוודאי — אומר אני — יש לזה שם אחר. במקום ביילים, או מושקו, קוראים שם בשמות כגון: אבראשה...

שמע, אל תשכח, כי הרובה שבידיך הוא רובה רוסי... צועק גורצקי בקול מאיים.

— כן, אינני שוכח, אבל אתם אל תשכחו, כי הידיים המחזיקות ברובה זה — הן של יהודי... ואולי רוצים אתם לראות את הקברים של לוחמים יהודים? בכן, בואו ואראה לכם. פזורים על פני השדות של ארץ רוסיה, על פני שדותיה של ארץ פולין...

כעת פרצה מהומה גדולה ברחבה שלפני פסי הרכבת. הרכבת לווארשא מתקרבת. הקרונות מלאים עד למעלה ראש. בני אדם נדחקים אחד על השני. איני אומר ברכת פרידה לחברי לשעבר, פונה אני בחפזה אל הרכבת הגדושה.

שרה ארטשטין-רינברג

עם ה„בריגדה" באירופה

לפי הוראת ה„הגנה" התגייסתי לצבא הבריטי ב־15 למרץ 1942. נשלחתי לסרפנד (צריפין) לשם אימון ולימוד מקצוע של אחות בבית חולים. עם תום הקורס, שלחו אותי יחד עם עוד בנות, במסגרת ה־א.ט.ס. לבית חולים במצרים. כשהצבא השמיני נכנס לאיטליה, העבירו אותנו מיד לבית חולים צבאי על יד העיר בארי, אשר באיטליה הדרומית.

עם התקדמות צבאות הברית צפונה, התחילה פעולת העזרה לפליטים היהו־דיים, אשר ניצלו מהשואה. על ידינו שבנה פלוגת המהנדסים הארצי־ישראליים, 783, וגם יחידות של הבריגדה וכולנו התגייסנו לפעולת העזרה בעליה. הפליטים, אשר הגיעו תשושי כוח, חולים ושבורים היו זקוקים לעזרה רפואית מידית ולתרופות. היינו מוכרחות להערים בפני הרופאים הבריטיים ועשינו זאת בהצלחה גדולה. בסביבה שלנו התחילו להקים מחנות לפליטי־השואה. הייתי יוצאת לתחנה

בכדי לפגוש את הטרנספורטים, ולשאול כל אחד על אנשי פרושקוב. כך נודע לי שהילה שוסטר נמצאת לא רחוק מונציה. התקשרתי אתה מיד ושלחתי לה חבילה. בבארי נפגשתי גם עם בילה חזן, אשר סיפרה לי על מותה של לונקה קוזיברוצקי באושביץ. נודע לי גם, שאברהם צוקר נמצא באחד המחנות ויום אחד הוא גם בא לבקרני. אחר כך מסרו לי גם, ששלום פרידזון נמצא בקיבוץ על יד רומא. נסעתי לרומא והתקשרתי טליפונית עם הקיבוץ. לשמחתי, היה זה שלום בעצמו אשר ענה בטליפון. הוא בא במיוחד לרומא לפגוש אותי במועדון החיילים.

כל הזמן חפשתי גם ידיעות על אחי, זכריה. אמנם, לפי רוב הידיעות הוא נפל בקרב גיטו ורשה. ברם, היו אחדים, אשר טענו שהוא ניצל ונמצא אי־שם ברוסיה. פניתי לשגרירות הסוביטית ברומא ובקשתי שהם יעזרו לי לחפש אותו. לפי בקשת השגרירות הודיעו על זאת ברדיו הסוביטי והודות לזאת קבלתי תשובה מרוסיה כתובה על־ידי מנשה אופוזדובר.

את השנה האחרונה בצבא שהיתי בנפולי וב־1946 חזרתי ארצה והשתחררתי. הייתי החיילת היחידה מבין יוצאי פרושקוב.

ממכתביו של שלום, ז״ל

9.9.1944

מר ארטשטיין היקר,

היום קבלתי את גלויתך שנשלחה אלי ב־26.6. אין מלים בפי לתאר את השמחה העצומה אשר תקפה אותי. סוף־סוף, אחרי שתיקה של חמש שנים, זוכה אני לשמוע קול מפרושקוב. לרגע אני משתדל לשכוח, שאין זה קול מפרושקוב ע״י ורשה, כי הלא זו איננה קיימת יותר בשבילנו, ומכתבים משם לא אקבל. ולא רק פרושקוב היהודית. כל יהדות פולין נשמדה על ידי הכנופיות הנאציות באמצעים בלתי אנושיים. הערים והעירות שאני עובר דרכיהם אינן קיימות יותר עבורי. אין שם אף אחד בשבילי...

ידידי היקרים! במשך חמש שנים הסתובבתי גלמוד ויתום, ללא כל ידיעה וקשר עם בני־עירנו. כיום, אני נמצא בצבא הפולני למעלה משנה. צבא זה התארגן ברוסיה ונתנה לנו הזדמנות לנקום בשודדים הגרמניים, את נקמת הורינו אחינו ואחיותינו. ומאושר אני, שבתור בן גאה של העם היהודי, אוכל להשתתף בפעולת נקמה זאת.

כעת אנו נמצאים קרוב לורשה ועוד מעט היא ודאי תיפול בידינו ואוכל להגיע גם לפרושקוב. אני מבטיח לכם לכתוב בפרוטרוט על הנעשה שם. במשך

כל זמן נדודי עמדתי בקשר רק עם בן־עיר אחד והוא גולדשטין זיסמן. הוא נמצא ברפובליקה הורקמנית ואני מצרף בזאת את כתובתו האחרונה. קבלתי גם דרישת שלום מאברהם שובזק, אבל אין לי כתובת שלו.

ידידי היקרים! אנא, אל תשכחו אותי. אני גלמוד ויתום ומחפש ידידים וקרובים, לא בכדי שיעזרו לי, אלא שאוכל להתקרב אל מישהו בבדידותי הנוראה. אנא, כתבו אלי ומהר.

שלכם, שלום פרידזון

קיבוץ „מעפילים", אוסטיה ע"י רומא. 8.12.45

חבר ארטשטין היקר,

טרם קיבלתי תשובה למכתבי האחרון בו העברתי לכם את רשימת ניצולי פרושקוב. ייתכן והמכתב לא הגיע ולפיכך אני מודיע לכם שנית שנשארו בחיים

שלום פריידזון, זכריה ארטשטיין, מנדל זילברברג

מלבדי גם צוקר אברהם, שמואל פרוכט, מאניעק פוסטולסקי ואחותו רעגינא, יצחק קעניגשטין ואשתו ושני בניו, מארישא ניסענצויג עם ילד, העלא שוסטער בעלא זאלצמאן, אפעלבוים משה, דאווידאוויטש פישל, בתו של רוזענבלום וגם שתי כלותיו, מנשה אופוזדובר ואשתו, יוסף פארבמאן, ראָזענאוויטש ושתי כלותיו ועוד כמה אנשים אשר שכחתי את שמותיהם. וזה הכל!

אני נמצא כעת באיטליה. גם העלא שוסטער כאן. יש שמועה, שאף אברהם צוקער נמצא כאן. אני חי בקיבוץ ומקוה להגיע ארצה באיזו דרך שהיא.

שלך שלום

25.3.46

לחבר אברהם, שלום רב,

תודה רבה לך עבור מכתבך. שמחתי לקבלו אבל עוד יותר שמחתי להפגש עם אחותך שרה, ברומא. אני בטוח, שהיא תגיע ארצה לפני ותוכל למסור לכם

דרישת שלום אישית ולספר את הכל. כפי שתשמעו מפיה, אנו מוכנים כל רגע לצאת ארצה ומחכים רק לפקודה. בינתיים אני ממשיך לגור בקיבוץ...

להתראות בארץ! שלום

לה ספציה, 13.4.46

לחבר אברהם, שלום רב,

אני מנצל את האפשרות לשלוח מכתב ממקום מגורי החדש, על סיפון האוניה „פידה". כבר שבועות אחדים אנו מסתובבים בלב ים. 1014 יהודים, ניצולי מחנות ההשמדה, אשר סבלו במשך שש שנים עינויים על־אנושיים ונשארו בחיים אחד מעיר ושנים ממשפחה. וכעת אנו רוצים להגיע למולדתנו ולא נותנים לנו. כעת אנו עוגנים בנמל לה ספציה, אשר באיטליה הצפונית. רצו להורידנו בכוח ולהעבירנו חזרה למחנות. אבל גמרנו בליבנו שלא נזוז מן האוניה! והחלטנו להכריז על שביתת־רעב עד שיתנונו להגיע ארצה. מבקרות אותנו כל מיני משלחות והמון עתונאים מכל קצוות העולם. הם מנסים להשפיע עלינו שנפסיק את השביתה, אבל לשוא. 78 שעות לא בא כל אוכל לפינו. רבים התעלפו מאפיסת כוחות. וכעת הגיע השגריר הבריטי ואתו הארולד לאסקי ממפלגת הלייבור הבריטית והציעו להפסיק את השביתה בכדי שיוכלו להשפיע על אטלי ועל בעווין. הסכמנו להפסיק ולחכות עד ה־19 לחודש זה ובאם לא יסכימו לדרישתנו, נחדש את השביתה. לא איכפת לנו יותר, כי מה יש לנו עוד להפסיד

מצבת שלום פריידזון ז"ל בהר הרצל

בעולמנו זה? אף אחד מאתנו אינו מפחד מן המות, כי ראינו אותו כבר הרבה פעמים פנים אל פנים.

השביתה החלישה אותנו מאוד. התנאים כאן הם איומים, אבל כנראה שניצחנו. אמנם הציעו לנו אפשרויות של הגירה לכל מיני ארצות, אבל דחינו אותן בבוז. שידע כל העולם שליהודים יש רק ארץ אחת והיא ארץ־ישראל.

העם האיטלקי אוהד לנו ועוזר לנו. אני מתאר לעצמי שאתם יודעים על הנעשה כאן ואני תקוה שנתראה בקרוב.

שלך שלום

בן־שמחה (פריידזון) שלום,

בן שמחה ורחל. נולד ב־1920 בעיר פרושקוב אשר בפולין. על משפחתו עלה הכורת בימי המלחמה וההשמדה. הוא נמלט לעבר קוי הרוסים, התגייס לצבא האדום ושימש כתותחן בכל החזיתות, עד שנפצע קשה (הציל את עצמו בעצרו את שטף־הדם בסמרטוט והועבר לבית־חולים בו שכב חצי שנה). עם השחרור החליט לצאת את הגולה והלך בנתיב הבריחה. היה מעולי „לה ספציה". משנת 1946 בארץ. פועל ואיש ההגנה שהתגייס מיד עם החמרת המצב ושוב נעשה תותחן בצבא ההגנה לישראל.

הצטיין ברוח קרבי ויצא בשלום מכל הקרבות. נפל קרבן לתאונת־דרכים בנסעו בתפקיד מדרך מהר־טוב על יד בית־ג'מל. האוטו התהפך והוא נהרג בו במקום, ב־3.11.48 היה קבור בשייך־באדר וב־30.8.50 הועבר להר־הרצל, בירושלים.

(מתוך „,יזכור" — בהוצאת משרד הבטחון, ע' 121)

4.5.46

שרה פינקעלשטיין-טילל

מכתב מהגולה

אברהם היקר,

אין אני בטוחה שאתה עדיין זוכר אותי. אני בתו של אלי פינקלשטיין וב־1930 נישאתי לדויד טילל. היו לי שני ילדים, בן ובת. כשפרצה המלחמה מיד נכנסו הגרמנים לפרושקוב. בנובמבר 1940 הכניסו את כל היהודים לתוך גיטו וכעבור שלשה חודשים העבירו את כולנו לגיטו ורשה. שם שרר רעב נורא. גופות של מתים התגלגלו ברחובות. בראותנו מצב כזה התחמקנו מתוך הגיטו עברנו למזריטש. ב־1942 התחילו משם להעביר לטרבלינקה. משמונים וששה

מקומות הביאו יהודים למזריטש ומכאן לטרבלינקה. במשך ארבע „אקציות" הצלחנו להתחבא מהגרמנים. אבל באקציה החמישית הם גילו אותנו וחטפו אותי עם הילדים. את בעלי לא מצאו. במשך שבוע ימים החזיקו אותנו במרתף בלי אוכל ומים. כעבור שבוע, הכניסו אותנו לרכבת משא, מאתיים איש לתוך קרון אחד. סגרו במסמרים את הדלתות והחלונות. אנשים התחילו להשתגע מתוך יאוש. לא היה אפילו מקום לעמוד. לפנות ערב השתתקו רובם וחשבתי שנרגעו. אבל, בבוקר השכם, כשהתחיל קצת להאיר הבינותי את פשר השתיקה. רוב האנשים נחנקו ומתו וביניהם גם שני ילדי. רק כמה גברים חזקים נשארו גם בחיים. והם התחילו לשבור את החלונות. כשנפתח חלון אחד התחילו לקפוץ החוצה ואני אחריהם. הלא לא היה לי מה להפסיד בין כך!

אינני מבינה מנין בא אלי הכוח. הקפיצה שלי הצליחה ולא נפגעתי. במשך שבועיים הסתתרתי בימים ונדדתי בלילות, עד שהצלחתי לחזור למזריטש. שם עדיין נשארו מעט יהודים וגם בעלי ביניהם. נשארנו יחד עוד כחצי שנה. במאי 1943, החליטו הגרמנים לחסל את שארית היהודים. בזמן ה„אקציה" אבדתי את בעלי, ואותי לקחו למחנה ההשמדה במיידנק. בגיהינום זה ביליתי שלשה חודשים ועדיין לא מובן לי כיצד נשארתי בחיים. פתאום הכריזו שזקוקים לשבע מאות נשים לעבודה בסקרזשיסקו. עשרת אלפים נשים התנדבו לכך, אבל רק 700 בחרו ואת היתר הכניסו לתנורים. שם, בסקרזשיסקו עברתי גיהינום נוסף. בסוף 1944, כשהרוסים התקרבו לפולין, העבירו אותנו הגרמנים לליפציג. באפריל 1945 התקרבו האמריקנים והס.ס. הוציאה אותנו מהמחנה והובילה במשך 13 ימים במצעד מתים ללא טפת מים. סוף־סוף הדביקו אותנו הרוסים והשתחררנו מידי השטן.

חזרתי לפרושקוב, אבל לא מצאתי אף אחד. נודע לי כאן שבעלי נפל במלחמה כחבר קבוצה פארטיזנית.

ראובן פּאַסטאַלסקי

אַ הויז אויף קאַשטשושקי

אויף קאַשטשושקי־גאַס שטייט אַ הויז ווו עס האָבן געוווינט עטלעכע יידישע משפחות. אין הינטערגרונט פון הויז און אויך פון איין זייט, איז געלעגן אַ גרויסער, נישט פאַרמויערטער פּלאַץ. אין דעם הויז און אויך אויף דעם פּלאַץ האָט אַמאָל געזשומעט מיט יונג געפּילדער. אין דעם הויז האָט מען געחלומט פון ציוניזם, ארץ־ישראל און עליה און מ'האָט זיך באַמיט אויך צו

פאַרווירקלעכן אין לעבן די אַלע שטרעבונגען און אידעען. און אין דעם הויז איז אויך געבוירן געוואָרן זכריה, דער העלדישער ־קעמפער פון וואַר־שעווער געטאָ־אויפשטאַנד.

אין 1946 האָב איך אַרומגעבלאָנדזשעט אין אונדזער שטעטל פּרושקאָוו; געשלעפּט זיך גאַס־איין און גאַס־אויס; אַריינגעקוקט אין די פענצטער־שויבן פון די הייזער ווו עס האָבן פריער געלעבט יידן. איך האָב שוין פאַרשטאַנען, אַז לאַנג פאַרבלייבן דאָ וועל איך שוין נישט קענען. דער אַמאָל האָט מיר געשוועבט פאַר די אויגן און געברענגט טויזנטער בילדער און זכרונות; און דער היינט פאַרקלעמט מיר דאָס האַרץ און יאָגט אָן אויף מיר אַ פּחד. איך וועל שוין דאָ לאַנג נישט בלייבן! און דעריבער וויל איך נאָך אַריינכאַפּן. איך לויף אַרום איבער די געסלעך, שטעל זיך אָפּ ביי יעדן הויז און באַמי זיך אַריינצוזאַפּן מער און מער פון דעם אַמאָל, וואָס וועט זיך שוין קיין מאָל נישט צוריקקערן.

אין פאַרשידענע הייזער האָבן אונדזערע יידן געוווינט. טייל אין אייגענע און טייל אין פרעמדע, געמויערטע און הילצערנע, שיינע, פילשטאָקיקע און קליינע, נידעריקע, — יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. יעדעס הויז דערוועקט אין מיר זכרונות. אָבער ווען איך קום צו צו דעם הויז אויף קאָשטשושקי 9, פאַרהאַלט איך זיך און בלייב ווי צוגעשמידט צום אָרט, שעהן, טעג און יאָרן האָב איך דאָך דאָ פאַרברענגט און אַ מבול פון זכרונות טויכן אויף פאַר מיר און איך הייב אָן צו שווענבן אין אַ ים פונדערינערונגען. אָבער דער היינט לאָזט מיך נישט געניסן און פאַרגעסן.ד אָס הויז און דער פּלאַץ שטייען טאַקע ווי אַ מאָל, אָבער די, וואָס האָבן דאָ געוווינט ביזן גרויסן חורבן, זענען מער נישטאָ.

אָבער פּלוצלינג קומט אויף ביי מיר עפּעס אַ געדאַנק, וואָס ווירקט אַזוי ווי אַ באַלזאַם צו מיינע ווונדן. אַפילו טראַכטנדיק וועגן דעם שרעקלעכן סך־הכל פון דעם חורבן, געפין איך דאָך עפּעס אַ טרייסט. עליה! פון אונדזער קליינער קהילה איז אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע אַוועק קיין ארץ־ישראל. כמעט יעדעס צווייטע הויז האָט זיך באַטייליקט אין דעם און געשיקט אַ זון אָדער אַ טאָכטער אין יידישן לאַנד. אָבער דאָס הויז אויף קאָשטשושקי 9 האָט, דוכט זיך, געשלאָגן אַ רעקאָרד און מ׳קאָן עס אָנרופן „דאָס ציוניסטישע הויז״. פון די אַרטשטיינס זענען פינף קינדער עולה געווען: ישראל, אברהם, משה, צבי ז״ל און שרה. פון די צוקערס: אביגדור און אברהם. די משפחה זילבערבערג האָט געשיקט מרדכין און משהן. פון די לינעס — אליעזר און צפורה. עלף עולים פון אַזאַ קליין הויז! וויפל הייזער ביי יידן קאָנען זיך גרויסן מיט אַזאַ צאָל חלוצים!

און די, וואָס האָבן דערצו נישט זוכה געווען? איך האָב נאָך דאַן נישט געהאַט אַלע פּרטים וועגן דער העלדישקייט פון זכריהן, דאָך האָט מען שוין דאַן דערציילט מיט פאַרערונג וועגן די מעשים פון דעם העראָישן געטאָ־

קאַמאַנדיר. און אין מיינע אויגן איז ער דאָך נאָך געווען אַ קינד. אַט ערשט, דוכט זיך, בין איך געווען ביי זיין ברית און געקוקט ווי ר׳ הירש־יעקב, מיט זיין שאַרפן מוהל־מעסער ייִדישט דעם ייִנגסטן זון פון וואָלף און זיסל אַרטשטיין. און אַט וואַקסט דאָס יינגל און ווערט דע רצויגן אין גייסט פון ציוניזם און החלוץ, אַזוי ווי זיינע ברידער, אַזוי ווי אַלע אַנדערע איינוווינער פון דעם הויז אויף קאַשטשושקי נומער ניין.

ראובן פאַסטאַלסקי

לחברים מפרושקוב, שלום רב לכם!

היינט, עשרה בטבת, ווען איר וועט זיך אַלע צונויפקומען בכדי מזכיר צו זיין אונדזערע טייערסטע, אונדזערע קדושים, וואָס זענען אַ טייל פון די זעקס מיליאָן פאַרשניטענע לעבנס — בעט איך אייך, ברחמים רבים, דורכצולייענען די עטלעכע שורות פאַר אַלע מיינע פרושקאָווער און זאָלן די געציילטע ווערטער זיין פאַר אייך כאילו ראובן היה שם.

עס איז מיר דאָפּלט טרויעריק און אין דעם מאָמענט וואָלט איך כאָטש קענען בציבור אויסוויינען זיך און געפינען אַ טרייסט ביניכם! ליידער! לכן בעט איך אייך: נעמט אַריין מיין טרער, נעמט אַריין מיין וויי־געשריי און נעמט אַריין מיין „אָמן״!״ ווען איר וועט קדיש זאָגן נאָך אונדזערע טייערע פרוש־קאָווער קדושים.

אויגוסט 1946. איך גרייט זיך צו פאַרלאָזן פרושקאָוו. איך האָב זיך שוין געזעגנט מיט די פעלדער און וועלדער און אויך מיט דער אָפּגעשטאַרבענער שטאָט פאַר מיר אויף אייביק. עס בלייבט מיר נאָר צו זאָגן אַ גוט־טאָג די „רעשטן״, וואָס רוען אויפן פרושקאָווער בית־עולם.

און אַט שטיי איך צווישן די קברים, מיט מצבות איינגעהויקערטע פון וועלכע עס לייענען זיך אַראָפּ באַקאַנטע נעמען, און עפּעס ווערט היימלעכער אויפן האַרצן, ווייל דאָרט, אין שטעטל, איז קיין נאָמען אַפילו נישט געבליבן, רחמנא־ליצלן. דאָ, אויפן בית־עולם, שווימען מיר איוף אָן אַ שיעור געדאַנקען און זכרונות. עס דוכט זיך מיר אויס, אַז די נעמען קריכן אַראָפּ פון די מצבות, ווערן פאַרוואַנדלט אין גופים און באַגלייטן מיך אויף טריט און שריט. און איך הייב אָן זאָגן מיין געזעגענונגס־וואָרט צו זיי. איך הער ווי די נשמות פלאַטערן, רוישן אַרום מיר און באַגלייטן דורך מורמלען פון בלעטער און גראָזן.

„איך קום צו אייך, פרושקאָווער נפטרים, אַ צעוווייטיקטער און אַ צעשלאָגענער. איך קום אייך זאָגן „תנוחו בשלום" אָן אַ קדיש, איידער איך פאַרלאָז אייך אויף שטענדיק. איר הייליקע רעשטן אין אייער׳ע קברים זענט די איינציקע, פאַר וועלכע איך קאָן מיין ביטער האַרץ אויסוויינען. דאָרט, אין דעם שטעטל פרושקאָוו, פון וואַנען אייערע אַמאָליקע לעבנס־פאַרבליבענע האָבן אייך געברענגט דאָ אַהער צו אייער אייביקער רו, זיי זענען מער נישט פאַראַן, נישט געבליבן פון זיי קיין סימן און צייכן. דאָרט, אין שטעטל, איז פיל טרויעריקער ווי דאָ ביי אייך. דאָרט איז אַ בית־עולם אָן קברים און אָן מצבות. דאָ קאָן איך כאָטש איינגורען מיין הייס־קראַנקן קאָפּ צווישן אייערע קאַלטע, שטיינערנע מצבות. דאָ קאָן איך כאָטש אויסגיסן מיינע טרערן אויף אייערע פאַרגראָזטע קברים. דאָ קאָן איך מיך אָפּרעדן דעם גרויסן שמערץ, וואָס דריקט און דריקט. דאָ פיל איך מיך ווי צווישן אייגענע פון אַמאָל, וואָס איך האָב שוין לאַנג נישט געזען. אָבער דאָרט? כ׳האָב געזוכט און געזוכט און נישט געפינען כאָטש אַ שטויבל אַש פון אונדזערע טייערסטע. איך בין ווי אַ לונאַטיקער געקראָכן גאַס־איין און גאַס־אויס און אויף יעדן טריט און שריט זענען פון הינטער די שטיינער אַרויסגעקראָכן נאָר זכרונות פון אַמאָל. איך בין ווי אַ פאַרלעצטע חיה געלאָפן איבער די פעלדער און וועלדער אַרום פרושקאָוו. פון צווישן דיביימער און גראָזן זענען מיר אויפגעגאַנגען זכרונות, וואָס האָבן אַלץ מער געריסן מיין האַרץ. דאָרט, אין שטעטל, איז דער טרויער גרעסער ווי דאָ. מיט אייך איז מיר גוט, אָבער איך מוז אייך ליידער פאַרלאָזן. זייט מיר מוחל, איר זיידעס און באָבעס, פון דער פרושקאָווער משפחה. איך גיי אַוועק פון דאַנען ווייל אַזוי וויל דער גורל. איך וועל בעטן ביי גאָט פאַר אייך, אַז אייער אייביקע רו זאָל נישט געשטערט ווערן פון די דאָזיקע, וואָס האָבן אייערע קינדער קינדער און אייניקלעך געשאָכטן און אין אַש פאַרוואַנדלט. און איר, מתים קדושים, אויב אַמאָל וועט דער ווינט צוטראָגן צו אייך אַ שטויבל פון דעם הייליקן אַש, נעמט עס אַריין צו זיך אין די קברים אויף אייביקער רו".

(מונטבידיאו, אורוגואי)

פישל זילברברג

לזכר השלשה

(מתוך נאום הזכרה)

ברטט, בדומיה ובלב צורב אנו מרכינים ראש בפני הדמויות הטהורות: שלמה, ישראל, מלכה. ביום זכרון זה מרחפות בתוכנו הנשמות של שני האחים והאחות.

שלמה. הסטוריה רבת שנים של פעולות אירגוניות ותרבותיות שנתהוו במסלול

מעירנו, פרושקוב, דרך וילנה וברדובשציזנה עד לבואנו ארצה, — היתה פרי המחשבה וההגשמה של מעשיו של חברנו שלמה גרומן.

חלק ניכר של חברנו במדינת ישראל יודעים שהם מצאו מקלט כאן הודות למאמציו של שלמה. ידו היתה תמיד מושטת לעזרה; ביתו ולבו היו פתוחים לחבר עד יומו האחרון. והלא יודעים אנו כמה שנים של סבל ותלאות עברו עליו עד שהצליח לבנות את ביתו. וכשס־ף־סוף הגיע אל המנוחה והנחלה נעקר פתאום מאתנו. דמותו ורוחו עדיין שרויות בתוכנו. דומה שרק עתה נכנס לתוך הט־קלין של שנותיו היפות, אבל הגורל החליט אחרת.

שלמה, מלכה, ישראל ז״ל

זוכר אני היטב את שלמה בימים כאשר נשלח לוילנה לסדר מקום הכשרה בשבילנו. הוא קיבל את השליחות תוך חרדה ואחריות והתמסר לה בלהט האופיני לו. וכשחזר והבשורה בפיו, התפרצה מלבו שמחה של נפש חברית והדביקה בה את כולנו. וכולנו זוכרים את הכינוסים שלנו בחיפה וברמת־גן. כמה מרץ הוא השקיע בפעולות אלה! והודות לו הצלחנו לכנס את בני עירנו על משפחותיהם ולהתכנס באוירה של „שבת אחים גם יחד" במלוא מובן המלה. וגם הפעם הוא עשה כבר הכנות לכינוסנו זה ופתאום, כשהוא עדיין עַר ותוסס, הכחידה אותו החרב של מלאך־המות. וקשה לנו להאמין שפניו המחייכות ועיניו הטובות לא יהיו בשבילנו אלא זכרון בלבד. אכן הוא ישאר בזכרוננו עד סוף ימינו.

ישראל. הישר והתמים שבאדם. פיו ולבו היו הארמוניה תמידית. פשטותו, גלויי לבו ונועם הליכותיו השרו כבוד ואהבה של הזולת.

שתקן היה מטבעו, אבל כמה תפארת בשתיקתו! חי חיים שקטים ואף מותו

השקט הלם את כל מהלך חייו. היה דומה לאותם ה„יהודים הטובים" אשר נשאו את עול החיים תוך ענוה ושקט פנימי.

האגדה מעלה תמיד את דמותו של אליהו הנביא. והלא, בהשואה, לנביאים אחרים לא פעל אליהו הרבה. ובכל זאת, בעת מצוקה פנימית היו יהודים פונים דוקא אל דמותו של נביא זה. נדמה לי שגם ישראל שלנו היה דומה לטיפוס כזה.

מלכה. בת טובים, עדינה ושקטה אך חזקה ברצונה. רגשותיה היו יותר פנימיו. התפרצויות חיצוניות היו זרים לטבעה. היתה שולטת על עצמה ובשקט גם משפיעה על הזולת.

הכרתיה עוד כשהיתה נערה צעירה. ידידותנו אפשרה לי לעמוד מקרוב על תכונותיה ועל דרכה בחיים. היה לה טעם אצילי בכל. חוש אסטתי מפותח וכוח רב להתגבר על מכשולים וגם להאציל מתכונותיה אלה על בני ביתה ועל חבריה. היה נעים להמצא בקרבתה. ופתאום נכרתה מאתנו! והכאב רב ונחמה אין!

שלמה, ישראל, מלכה! יתגדל ויתקדש שמם וזכרם.

משה אבני

חילופי משמרות*

המסתכל סביבו בפגישות השנתיות של בני עירנו מבחין בשינויים המזכירים לנו, שהזמן עושה את שלו מבלי שאנו יכולים ומספיקים להרהר בתופעה טבעית זו. השורות מתדלדלות, מספרנו הולך וקטן; מבט חטוף מעל ראשי הנאספים מראה לנו שמשתנה הרקע — שטח מלבין וקרחות מתרחבות והולכות. אנו מקבלים כטבעי את התופעה שאין מקדישים אפילו רגעים מספר לזכר הנעדרים אשר במחיצתם עשינו את הדרך הארוכה מילדותנו בעירה הקטנה, פרושקוב, ועד עכשיו, עד לתקופת המצאנו בארצנו החופשית, במולדתנו העתיקה אשר עליה כה הרבינו לחלום בצותא עוד בתור ילדים בגולה.

דרך ארוכה היתה זאת. דרך ספוגה דם ודמע. ובהעבירך מבט מפנים אל פנים אתה קורא בהם זכרונות רבים, מהם מרים ומהם מעודדים. זכרונות של אלה, אשר עברו את הגיהינום הנורא של הגולה עד הגיעם לחוף מבטחים. וזכרונות של אחרים, אשר נתנו מדמם בבנין המולדת.

בעצמך את העינים עוברים־חולפים זכרונות מימי ילדותך הרחוקים. אתה זוכר את השנים הראשונות אשר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה; את חבריך הקרובים מבית־הספר בהנהלתו של מורנו הדגול והבלתי נשכח; את מאורעות

* לזכרה של רעיתי — מלכה.

המלחמה על כל זוועותיה — גירושים, רעב, עלבונות, השפלה; את מלחמת השיחרור של האומה הפולנית למען ה„מולדת שלנו" דאז; את התחדשות החיים היהודים אחרי השיבה לפרושקוב; אירגון „השומר־הצעיר" הראשון, ערישת הרעיון הציוני והכמיהה לעליה; את המאורע המרטט כאשר עמדנו במסדר חגיגי להפרד מראשוני החלוצים של עירנו בימי העליה השלישית; את האירגון הדרמטי שלנו בהנהלת מורנו וההופעות הפומביות שלו; ושוב הכנות לעליה, וערבי פרידה לחברים קרובים מלווים ריקודים על הרציף של תחנת־הרכבת.

והזכרונות נמשכים. הנה חברים מתחתנים והשמחה שרויה בתוכנו. שותים לחיי הנישאים ומאחלים להם „מזל־טוב". אבל עצב מתערב בשמחה. מאורעות דמים בארץ, מאבק לשיחרור ומלחמת השיחרור. נופלים חברים ואחים יקרים, אבל גם נולד לנו דור חדש של בנים ובנות במולדת. ואף הם מגיעים לגיל של „חופה ומעשים טובים" וקם הדור השלישי.

ועם הופעת הדור החדש אנו מגיעים לתופעה נוספת — חילופי משמרות. סרט הזכרונות מסתיים. בעיות חדשות מתעוררות: מי וכיצד ימשיכו את המפעל־מפעלנו? האם הדור החדש ילך בדרכי אבותיו, בדרכנו?

אני תקוה שהמשמרת החדשה תהיה ספוגת חרדה ואהבה לרעיונותנו; שהם ימשיכו במשימה אשר אנו התחלנו ויפארו את המפעל המפואר אשר הקימונו. אנו מלאנו, לפי מיטב יכולתנו את אשר היה מוטל עלינו וכעת מוכנים למסדר של חילופי משמרות.

אלחנן ירמיאש

לזכר צעירים שפעלו ונפלו

אינני בא להעלות כאן דמויות שפעלו ונפלו בצורה הרואית תחת המגף הנאצי, ימח שמו, (עליהם נזכר במקום אחר בספר). רוצה אני להקדיש מספר מלים לזכרם של צעירים שפעלו על פי כשרונותיהם למען רעיונותיהם ואשר להם הקדישו את מירב אונם וזמנם.

יתכן שבשנות השלשים הופיעו עוד צעירים בעלי כשרון שפעלו למען הציבור, אבל הם לא ידועים לי.

בין דמויות אלו התעלתה דמותו של יצחק רוטבוים ז״ל המחונן בכשרון לציור, למרות שלא למד את תורת הציור בהיכלי אמנות הציור, בכל זאת ידע לתת בטוי לרגשותיו. הכביד עליו עול הפרנסה לאמו הסומאת למחצה ולאחיותיו הצעירות (אביו נפטר בצעירותו).

רוטבוים — בכוחותיו הגופנים החלשים היה נאלץ לעמול קשה לכלכלת הבית, ולא הספיק לו הזמן, כסף וכחות פיזיים להתעסק בציור, אבל — כשהיה צורך לצייר בשביל הופעה ציבורית, מצא את הזמן לכך בודאי על חשבון זמן השינה, התגבר על עיפותו בכח הרצון. לא הרגיש רוטבוים רעב לפת לחם שלר.ב חסר בביתו.

בענוה ובכנות התמסר לכל שנדרש לעזור שלא על מנת לקבל פרס, שלא על מנת לזכות בכבוד.

התפאורות שבהצגות החוג הדרמטי היו מעשה ידי אמן, למרות שלא קבל את החומר הדרוש לו לכך. מסמרטוטים — עשה את הבלתי אפשרי.

לא ידוע לי אם נשארה איזו שהיא תמונה מיצירותיו, אבל תמונה אחת עומדת לנגד עיני והיא של הסקציה הדרמטית, ליובל העשר 1927—1917.

למרות שאיני בר־סמכא מבחינה אומנותית כדי להביע את דעתי, הרי שבהסתכלותי בתמונה, אני רואה בראשים המצוירים את יצחק רוטבוים ז״ל, את עצבותו, את טוב לבו.

לא ראיתי בדמויות אלו איזה חיוך; הוא צייר את עצמו מבלי שהרגיש בכך; הוא הוסיף פאות וזקנים, עינים תוהות ומחפשות את המחר הטוב יותר של „חסיה די יתומה״, התוגה של „געבראכענע הערצער״ מתפשטת על כל הראשים; בציור כולל גם את יצחק רוטבוים ז״ל.

לא זכה רוטבוים בהתגשמות שאיפותיו.

הוא לא זכה לראות מחר יותר טוב.

לא זכה לצייר את עתידו בצבעים עליזים. רק צבע אדום של דם ואש ראה בימיו האחרונים.

*

בשנות העשרים המאוחרות התבלט בין נערי פרושקוב צעיר נמוך קומה ורזה, בן לר׳ איטשע גולד, מראשוני תושבי עירינו.

תלמיד חכם ובן תורה היה ר׳ איטשע, שחפש עוד בזמנים ההם את הסינתיזה בין הישן והחדש, בין המסורת היהודית והקידמה, אבל לא הצליח ר׳ איטשע להעביר לבניו את הסינתזה הזאת. בנו, מוניק, ירש ממנו רק את הקידמה ואת כשרונותיו העלויים.

מוניק הצטיין בלמודים ובגלל זה היה לו די זמן להתמסר ולארגן נוער שיעמוד על כבודו נגד השקוצים שהתנכלו להם בכל מקום שנפגשו ברחוב או במסיבות.

לא היתה למוניק האפשרות להציג אגרופיו הנרפים;

לא היה למוניק הכח בשכנוע „שקוצים" בפולנית הרהוטה שלו, אבל היה לו כח רטורי ומלהיב חלק מהנוער היהודי, והחדיר בהם את תורת ז׳בוטינסקי, שלשם שמירת כבוד העם היהודי וכבוד עצמי צריך כח, ודגל באמרא: שן תחת שן.

למרות התנגשויותיו המרובות בחוגים אחרים שבנוער הפרושקובאי כגון הקומוניסטים, בונד, ואפילו „החלוץ", הצליח לרכז סביבו חלק לא מבוטל מהנוער היהודי בפרושקוב, והתחיל לשלח מתלמידיו בדרך אי־לגלית לארץ־ישראל; אבל לא זכה מוניק בהתגשמות חלומו לעלות ארצה עם חניכיו. היד הפושעת הנאצית השיגה אותו, מבלי שיוכל לקיים את „השן תחת שן". יתקדש שמו של מוניק גולד בין קדושי עירנו.

Liga Pomocy Pracującym w Palestynie

№

KARTA CZŁONKOWSKA

Miasto Pruszków

Imię i nazwisko Elchanan Jeremiasz

Opłata miesięczna 50 gr

Data wstąpienia Październik 1929

Sekretarjat C. K. m. p. Podpis:

Sekretarjat miejski m. p. Podpis: Dkorebrek

ליגה למען ארץ־ישראל העובדת בפולניה
פארבאנד פארן ארבעטנדן א״י אין פוילן

№

כרטיס־חבר
מיטגלידס־קארטע

יום: דאטע: 28/12 1929

עיר: שטאט: פרושקאוו

שם ומשפחה: נאמען און פאמיליע: אלחנן יערעמיאש

המס החדשי: דער חודש־אפצאל: 50 גר.

נכנס לליגה ביום: געהערט צום פארבאנד זייט: אקטאבער 1929

חתימה:—אונטערשריפט: הועד המרכזי: צענטראל־קאמיטעט:

חתימה:—אונטערשריפט הועד המקומי: ארטיקער קאמיטעט:

תעודת חבר של הליגה למען א״י העובדת

ז׳יכלינסקי שלמה, ז״ל

נולד בנדז׳ין ב־18.6.1929 וגדל מילדותו בסביבה כפרית. למד, בחדר ובבית־ספר עממי. בימות הקיץ היה חי עם הוריו בגני פרי שחכרו באזורים כפריים והשתתף בשמירה; באיסוף הפירות ובהובלתם. במלחמת העולם השניה נלקח עם הוריו לגיטו ורשה. כשהחלה הוצאת היהודים להשמדה נמלטו הוא ואחיו הקטן ומצאו להם מקלט בבית נוצרי. בגלל הלשנה נתגלה מחבואם לנאצים.

אחיו נרצח לעיניו, אך הוא הצליח להינצל בשל מראהו הארי (בארץ נקרא בחברת הנוער: „ג׳ינג׳י״) אחרי המלחמה שהה זמן מה בבית דודו הקצב ועזר לו בהובלת בשר ובשאר עבודות, אך אורח חיים זה לא היה לפי רוחו. הצטרף לקבוצת נוער של „האיחוד״ הגיע ב„נתיב הבריחה״ לפרנקפורט וב־1945 עלה ארצה. התחנך שנתיים בחברת נוער עולה ברמת־יוחנן ונשאר עם החברה לשנה השלישית במשק. באיטיות ובקושי הסתגל לתנאים החדשים. אבל לבסוף מצא את מקומו בפלחה; בכרם, ובמטע הבננות ונתחבב על חבריו, מדריכיו ומנהלי עבודות.

בחורף תש״ח מילא ברצון רב את חובתו בשמירה ובהגנה. וכשגברו ההתקפות בסביבה, התנדב לכיתת פל״ם של רמת יוחנן והתאמן בלחימה ו„בעזרה ראשונה״. בשעת ההתקפה הגדולה על המקום יצא עם המגינים נגד האויב וכשנפצע בשעת נסיגת הכיתה והרגיש שהטיפול בו הוא ללא תועלת, אמר לחבריו: „חברה, אל תטפלו בי, המשיכו, אני הולך למות, מסרו שלום לכל הרמה, וכך סיים את חייו ביום 14.4.1948. נקבר ברמת־יוחנן.

(מתוך „יזכור״ ע׳ 320)

שאול בן משה

פראָטעסט!

דאָס לעבן האָט גרויזאַם געריבט
מיין מוטער, מיין שוועסטער, מיין היים,
וואָס זענען דורך נאַציס געטויט
מיט פייער, מיט גיפט, און מיט פיין.

כ׳וואַנדער דורך לעבן אַ פרעמדער
און כ׳זעי נישט קיין סוף פון מיין וועג.
ס׳טראָגט מיך פון לאַנד איבער לענדער,
און כ׳האָב נישט קיין תיקון, קיין ברעג.

כ׳האָב נעכטן די ביקס אָפגעגעבן,
פון פראָנט פון פאַרביסענעם שלאַכט.
און ס׳האָט מיך פאַרהילט נאָר דאָס לעבן
מיט עלנט, מיט פרעמדקייט, פאַרשקלאַפט.

כ׳בין דאָך באַשאָנקען אַלס זיגער
מיט אָרדנס פון קאַמף אויף מיין ברוסט —
נאָר כ׳טראָג זיי מיט עלנט אַ מידער,
דעם זיגער נאָר וויינען זיך גלוסט...

און אָפטמאָל ווען ס׳ווייטיקט מיין וווּנד
פון פראָנט פון געטראָפענער קויל
דאַן טראָגט מיט זיך וועק דער ווינט
פראָטעסט אויף מענטש, פון מיין מויל.

פראָטעסט אויף מענטש, אויף דיין האַנט
וואָס האָט מיר פאַרניכטעט מיין היים.
ער זאָל אויך דערפילן די בראַנד
פון בלייבן אין לעבן אַליין!

פראָטעסט אויך אויף מענטש וואָס מיר שטערט,
דעם וועג אין מיין לאַנד אַריין,
וואָס איז מיר דורך גורל באַשערט
צו שאַפן דורך אַרבעט מיין היים.

און כ׳וואַנדער אַזוי ווייטער אין וועג
און כ׳ווייס נישט וואָס סוף מיינס וועט זיין.
צי כ׳וועל נאָך געפינען אַ ברעג
צי ס׳וועט מיך דערשטיקן די פיין.

מינכן 1947

דן לזכרם...

כי דורש דמים אותם זכר
לא שכח צעקת ענוים
תהלים ט—י"ג

למען ידעו דור אחרון בנים
יולדו יקומו ויספרו לבניהם
תהילים ע"ח—ו

מגילת הנצחה

ביום ה' י' בטבת שנת חמשת אלפים שבע מאות ועשרים ואחד לבריאת העולם, שנת שלש עשרה למדינת ישראל, והשנה העשרים ואחת לחורבן קהלתנו, קהלת פרושקוב ונדז'ין והסביבה, התאספנו אנחנו, יוצאי פרושקוב והסביבה בישראל בהר ציון, בירושלים, והצבנו מצבת זכרון לקדושי עירנו והסביבה, שנספו בידי הצוררים הנאצים וגרוריהם בשנת הת"ש ונקברו בקבר אחים באדמת נכר.

במגילה זו אנחנו מנציחים את שמותיהם של קרובנו־מוקירנו למען לתת להם שם וזכר עולם.

תהי המצבה הזאת ומגילה זו גלעד לקדושים ולטהורים שפתיל חייהם נותק באופן כה מחריד ואכזרי ותהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

ותהי המצבה הזאת ומגילה זו אות קלון לחרפה ולדראון עולם למרצחים הטמאים ששפכו דמי נקיים.

ירדוף הדם הנקי את מנוחתם ואל יתן מרגוע לנפשם. אבינו מלכנו נקום לעיננו נקמת דם עבדיך השפוך. שפוך עליהם זעמך וחרון אפך ישיגם, תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה'.

ארגון יוצאי פרושקוב, נדז'ין והסביבה
בישראל ובתפוצות

מצבת זכרון
לקדושי קהילת
פרושקוב
והסביבה (ע"י ורשה) הי"ד
שהושמדו ע"י הנאצים ימ"ש
בשנות השואה תרצ"ט-תש"ה
זכרם הקדוש לא ימוש מקרבנו לנצח
ת'נ'צ'ב'ה'
ארגון יוצאי פרושקוב ונדזין
בישראל ובתפוצות
מגילת השמדה

„אל מלא רחמים"...

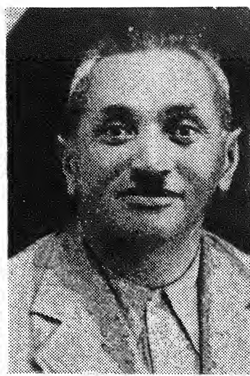
תמונות מכנס האזכרה בעשרה לטבת, תשכ"ו

המורה אברהם קוז'יברוצקי, אשתו ·פייגה ולונקה בתם

גיטל, יעקב פישל, מנדל, ביילה, — ב ק ר

משה אורץ׳

אשתו חנה

בתם ח״ה (ירמיש)

מאיר פרידמן

דוד אורץ׳

יצחק ניסנצויג

בן הרב לוינברג

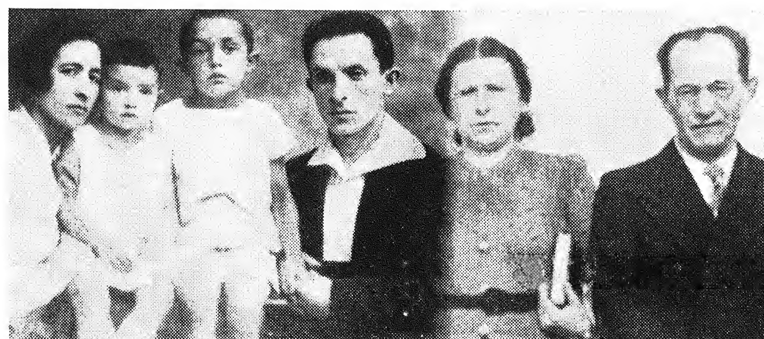
משפחת ירמיאש:
זלמן, טובה, אליהו ואשתו גלה לבית ברנד, דוד ברנד ואשתו יהודית ובנם ישראל,
ח״ים בנציון ומשה ירמיאש

דודה רויזע, שרה מינדל ירמיש

יעקב ופריידה ירמיש

מאיר ויצר ואשתו גולדה לבית ירמיש; לוי ויסברג ואשתו מלכה ובניהם

גולד ליונקה

רבקה פישר

ר׳ שלמה הלל שו״ב, אשתו רבקה אופוזדובר, בתם איטה

חיים אהרון הבכור, אשתו חוה לבית דזיאלושינסקי מלוביץ, בתם רבקהלע, בנם אלכסנדר

שרגא פייבל גולדשטיין, אשתו רחל לבית אופוזדובר ובנם שמואל

דוד אופוזדובר, בן הזקונים

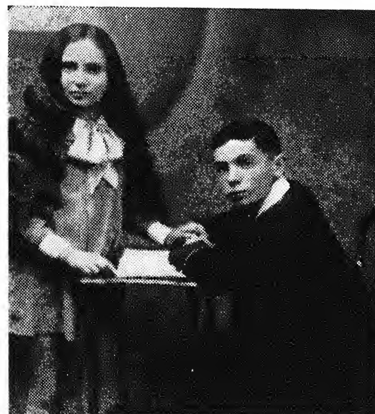
החזן והשו"ב ר' הירש יעקב נפרסטק ואשתו טריינה

משה נפרסטק ואשתו איטה לבית פרידמן

חיה ושלום נפרסטק

נתן וטרינה נפרסטק

דינה נורטמן

יצחק נפסטק ואשתו חוה לבית ברקוביץ

משפחת צוקר ופרוכט

יונה אופוזדובר ומשפחתו

דוד ופולה וילדנברג לבית נירטמן   ישראל יוסף ושרה ביילה נורטמן

מנשה   יוסף בליבוים   רבקה

מרדכי ואהרון   אריה ריכרט   אשתו חנה לבית בליבוים

צבי דב הכהן זילברברג

אשתו לאה

משפחת שפילברג

משפחת רוטשטיין: אברהם מאיר ואשתו שרה, בתם בינה וילדיהם

משפחת סטולוביץ

רבקה ארונוביץ

בת הרב

יצחק לייב ופייגה גוטוביץ

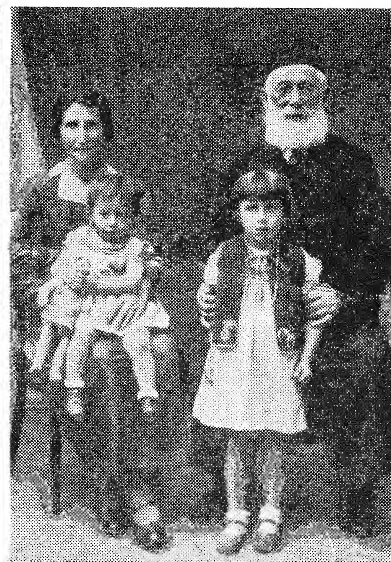
ליסטנברג שלמה נשה, יצחק, יואל, בנו של יואל ושרה. נספו בגיטו ורשה
יצחק נפל בשבי ונספה. ת.נ.צ.ב.ה

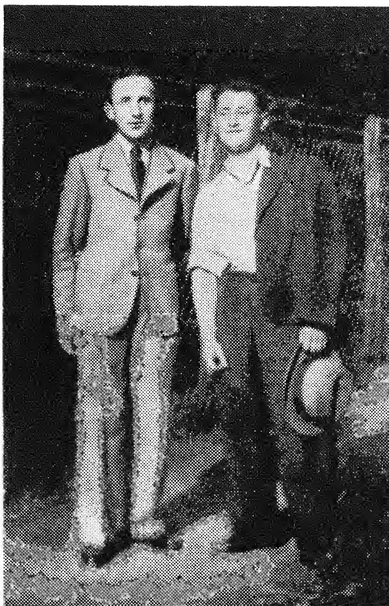
רבקה עוזר

דוד עוזר

משפחת פלדמן

צבי ומשה עוזר

אסתר לבית גרומן ובעלה שמחה בוירסקי

משה זילברשטיין ואשתו ברכה לבית גרומן

יצחק פינקל, בעלה של מרים לבית גרומן

ישראל פוטרמילך

רחל פוטרמילך מבית גרומן אשת ישראל ומשפחתם

שאול קאַרטשעווער

דער שאָטן פון מיין ברודער

טראָגט זיך דער שאָטן פון זעליג, מיין ברודער,
הינטער מיר טריט נאָך טריט
ער וואַנדערט מיט מיר אויף וועגן אַ מידער,
און ס׳פילט זיך פון אים דער ריח פון בלוט.

איך קוק זיך אום און ער פאַרשווינדט
ערגעץ ווו אין הימלישן רוים.
ער איז אַוועק צוגלייך מיטן ווינט,
זיין שאָטן בלייבט נאָר ביי מיר אין טרוים.

פרעג איך ביים ווינט פאַרצווייפלט, איך שריי:
ווו האָסטו מיין ברודער פאַרטראָגן?
דאָס אַש פון נשרפים ווו האָסטו צעשטויבט?
ווילסט מיר דעם סוד נישט זאָגן?

נעמט מיך דער ווינט מיט קעלט אַרום
מיטן וויסטן געוואָי פון ע־געץ. ער שרייט:
— אַש פון דיין ברודער פון אויוונס מיט גיפט,
שוין לאַנג אויף פעלדער טרעבלינקעס צעזייט.

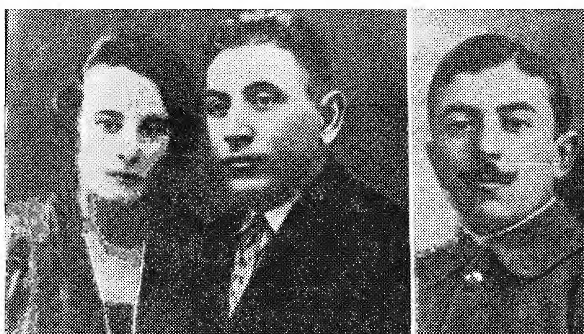
און ס׳רייסט זיך פראָטעסט מיט ווייטאָג פון האַרץ,
אויפן פאָלק פון קולטור... פון געטע, פון קאַנט,
מענטש אָדער בעסטיע דיין גייסט איז דאָך שוואַרץ,
דו האָסט מיין ברודער פאַרניכטעט מיט בראַנד!

...זעליק! דיין שאָטן גייט מיט מיר מיט,
איך וועל נישט פאַרצייען דיין טויט און דיין פיין,
איך פיל אַרום זיך דעם ריח פון דיין בלוט,
און ס׳שטיקט מיך אין האַלדז אַ געוויין.

רייזל גרינשפן

מרים והרש בייטשטוק

יעקב גרינשפן,
אברהם גרינשפן,
אשתו רחל
לבית קניגשטיין

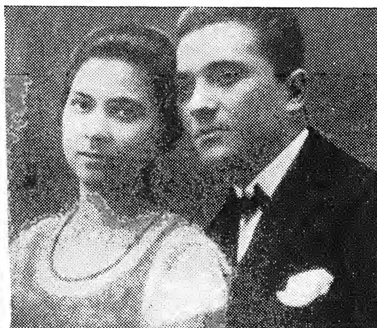

צפורה ואיטה שרפמסר

משפחת שפיכלר

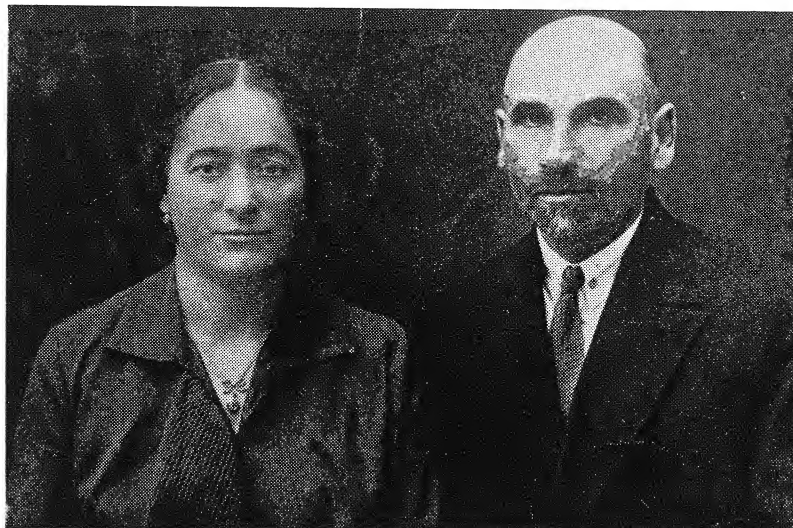
אליעזר ובלה גרינשפן

בלה ומשה שוסטר ובניהם שלמק וזליק

משפחת גולדשטיין

יעקב והנה פוסטולסקי

יוסף פוסטולסקי

ד"ר אברהם (אַדאַש) פוסטולסקי

דוד פּיסטולסקי

ואשתו אסתר

מרים פוסטולסקי אשתו של יוסף ובתם חנה נ:ושא לבית גולדמן

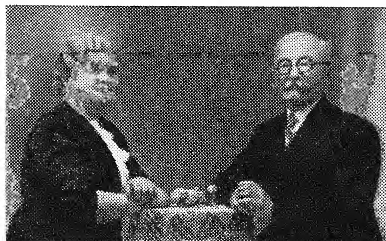

פערל קארטשעווער

אסתר קאַרטשעווער די מוטער געשטאָרבן אין וואָגאָן אין וועג קיין טרעבלינקע. די טעכטער צירל אין איטקע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

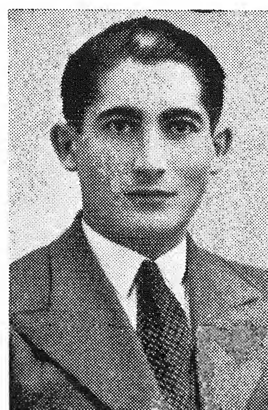

לייביש יוסף ואשתו חנה שובזק
ובתם פולה

משפחת טוג

הרשל המרשטיין

פייבל גוטוביץ, אשתו מלכה מבית בקר
וילדיהם

מרדכי ומרים ליאַך

יעקב ליאַך מאוז׳שרוב

הנדל ליאַך

משפחת זשיכלינסקי: פרל, איטקה, יצחק, חנה

הרשל זילברברג

מאַשה ז׳יכלינסקי

משפחת יאַס: יוסף בר, אבא, מוטל, וולף, שרה, לאה, חיה ביילה

שרה הנדל (מנדזשין) אופוזדובר

שמע'לה רכטמן ואשתו רחל

אסתר אפלבוים

ויסל ארטשטיין, אם זכריה (גבור גיטו ורשה)

טשיפה רכטשייד

חנה פסה מינסקי וחברותיה

לזכר משפחתינו היקרה

שמואל אליעזר, שפרה מינדל, ובניהם מאיר, מנדל, ובתם פרל זילברברג

משפחת פנחס פרבמן

מרדכי ליאַך

חיים לעווענבערג

עוואַ קיפקוביץ

חיה אַפּעלבוים

אופוזדובר	שלמה הלל ב"ר שמואל
	חוה ב"ר זקן
	אהרון־חיים ב"ר שלמה הלל
	שרה־איטה ב"ר שלמה הלל
	פרידה ב"ר שלמה הלל
	דוד ב"ר שלמה הלל
	משה ב"ר שמואל
	צבי זוסמן ב"ר משה
	יצחק־יונה ב"ר שמואל
אפלבום	פייגה, וחיה ב"ר עזרא
	אסתר ויצחק, עזרא ב"ר שלמה
ארטשטיין	יצחק־זאב, זיסל, זכריה
אייכנבאום	ומשפחתו
אמסטרדם	ומשפחתו
אפלבום	אברהם פרץ ומשפחתו
אברמוביץ	ומשפחתו
אנגל	ומשפחתו
ארנוביץ	משה אהרן ומשפחתו

בירנבום	יצחק ב"ר ברל
	לאה ב"ר לייביש
	בניהם, בריינדל ומנדל
בירנבום	פייגה ב"ר ברל, רבקה ומנשה
בירנבום	מרדכי ומשפחתו
בליבום	רבקה ומנשה
בייטשטוק	הירש ב"ר יואל
	בלומה ב"ר זלמן
	בניהם: בנימין גולדה ומרים
בורנשטיין	משה־אבא ב"ר בנדיט
	בניו: בנדיט, זלמן, פישל
	בנותיו: שרה־לאה, ברכה, רחל
ברקוביץ	ומשפחתו
בירנבוים	מרדכי ומשפחתו
ברנד	קלמן ומשפחתו
ברנד	חיים ומשפחתו
ברלינר	ומשפחתו
ביין	ומשפחתו

ברנד	יוסף ומשפחתו
ברנוביץ	ומשפחתו
בנדר	ומשפחתו
ברומברג	שלמה ומשפחתו
ברמן	אליהו־משה ומשפחתו
בורנשטיין	ישראל, יעקב, נח, יוסף
ברנד	פייבוש
בוכולץ	ומשפחתו
בורנשטיין	ראובן ומשפחתו
בקר	יעקב־פושל ב״ר מנחם
	פייגה־לאה גיטל ב״ר יצחק
	מנחם ב״ר פושל
	ביילה ב״ר פושל
	רבקה לאה קירשנבוים מבית בקר
גלברד	שמואל־דב ישכר ב״ר אברהם מאיר
	חיה־טובה, ברכה בלומה בת שמואל וחיה
	יצחק־אהרון ב״ר שמואל־דב זוסמן
גוטוביץ	גיטל ב״ר יצחק
גרינשפן	אליעזר, ביילה, ב״ר דוד
	שלמה, חיים שבת, פולה
גולדשטיין	שרגא ב״ר ראובן
	רחל ב״ר שלמה־הלל
גוטהרד	יוסף
גרשיניאק	משה ומשפחתו
גולדה	והמשפחה
גרינשפן	אברהם
גולדשטיין	ראובן
גלברד	אברהם ומשפחתו
גרצמן	ומשפחתו
גוטוביץ	יוסף
גרוסגליק	ומשפחתו
גולד	משה
גולדשטיין	וולול
גולדשטיין	לייוש ומשפחתו
גרוסקופ	חיים־יונה ומשפחתו
גוטוביץ	פייבל ב״ר יצחק, מלכה

גוטוביץ	ראובן ומשפחתו
גרינצייג	גוטה ומשפחתה
גוטוביץ	חיים ומשפחתו
דרוגיצינר	נח
הופמן	ומשפחתו
הברמן	שמואל
הברמן	ומשפחתו
ויצר	רבקה
וילדנברג	פולה ב״ר ישראל־יוסף
וילדה	ומשפחתו
ויסברג	לוי, מלכה והילדים
וילנר	דוד ומשפחתו
וינרייך	מאיר ומשפחתו
וים	יוסף ומשפחתו
וירכובסקה	ומשפחתה
וילנר	אברהם והמשפחה
זילברברג	שמואל־אליעזר, ב״ר אברהם
	שפרה ב״ר אברהם־יוסף
	בניהם: מאיר, מנדל, פרל
זיוצקובסקי	פרוואסר, יהודית
זילברשטיין	יעקב־דוד ב״ר הרש־לייב
	פייגה ב״ר אברהם
	בניהם: פריידל, משה, יחזקאל ישראל
זיק	דוד ומשפחתו
זלצמן	מנס
זלצמן	שלמה
זוסמן	ומשפחתו
זילברברג	שושה, פנחס, הרשל (צבי)
	חנה, חיה
זיכלינסקי	פרל־מורל, אוטה־רצה
	יצחק ב״ר משה
זלצמן	זלדה ב״ר יהודה־יוסף

טורק	ומשפחתו
טוג	נחום, שיינדל, נפתלי, חוה דבורה
טאוב	ומשפחתו
יזרלביץ	ומשפחתו
יאג׳ינק	דינה ב״ר ישראל־יוסף
יאס	ישראל־לייב ב״ר אהרן־חיים
	אסרור ב״ר זלמן־דוד
	בניהם : יוסף־בער, שמואל־אבא
	מוטל־גרשון, וולץ, זלמן־דוד
	שרה־לאה, חיה־ביילה
ירמיאש	שלמה־זלמן, טובה, חיים בן־ציון, משה
	אליהו, גלה, מונדל
לוסטנברג	שלמה ב״ר אהרן־אברהם
	נשה ב״ר יואל
	בניהם : יצחק ומשפחתו
	יואל ומשפחתו
	בתם : שרה
ליאך	מאיר ב״ר אליהו
ליאך	צבי ב״ר מאש, מרדכי ב״ר צבי מרים
	ב״ר חבוה, אברהם ב״ר אליהו
לבקוביץ	שלמה, יהודית
לוינברג	הרבנית
לינה	ומשפחתו
לונה	בת־שבע, אברהם ב״ר משה־דב
ליפשיץ	עוזר
מוסמן	וולף
מוטקה	
מילר	שמעון ומשפחתו
גורטמן	משה ב״ר ישראל־יוסף
נפרסטק	משה ב״ר צבי־יעקב, בלומה, רייזל, יצחק
ניסנצבייג	ומשפחתו
נאפארסטעק	משה
נאפארסטעק	ניסן
נאפארסטעק	טרנה „טרסקה״

סקורניק	ומשפחתו
סטולוביץ	יעקב, צפורה, אברהם, רבקה, מליה,
	פייגה מרדכי, פרידה
סינלביץ	ומשפחתו
עוזר	משה ב"ר דוד, הרשל ב"ר דוד, נחה (לבית פוך)
פלדמן	אריה־יהודה ,בלומה
	ילדיהם: שיינדל, לאה דוד, משה, זלמן
פישר	יצחק, חיה־ביילה ב"ר דוד
פוסטולסקי	משה ב"ר צבי־יהודה
פרוכט	יהודית ב"ר צבי
פרבמן	פנחס ב"ר מאיר, חיה־סרל
	ילדיהם: חנה, רחל, פרל, פסה
פוטרמילך	ישראל, שרה
פינקלר	ומשפחתו
פינקלשטיין	ומשפחתו
פלוק	ומשפחתו
פריידזון	ומשפחתו
פבישביץ	ומשפחתו
פרבמן	פנחס־זישה
פוסטולסקי	יעקב
פוסטולסקי	דוד ואשתו אסתר
	ואשתו הניה ובניהם ד"ר אברהם,
	יוסף ואשתו מרים ובתם
פוך	ומשפחתו
פרנקל	יוסף
פרידמן	שלמה
פרידמן	פרימס
פרידמן	מאיר
פרידמן	אסתר
פרידמן	אשר
פרידמן	שיינדל „סטאשע" ממשפחת פרנקל
פרידמן	בטי
פרידמן	אברהם
פרידמן	מירל „מילה" — לבנקופף
פרידמן	בראנציע — פוטער

פרידמן	אהרון
פרידמן	מירל — רוטשטיין
פרידמן	איטע — נאפארסטעק
פרידמן	משה
פרידמן	ציפה
פרידמן	אסתר „עדזיא"
פרידמן	ניסן
פרידמן	פייגע
פוטער	רסווגן
פוטער	מילה
פוטער	ניסן
צ׳רניצקי	ומשפחתו
צוקר	חנה־לאה (לבית מונטלק) פרל ב״ר צבי
	לייבל ב״ר צבי יוכבד
קירשנבום	ומשפחתו
קניגשטיין	ומשפחתו
קוז׳ברוצקי	אברהם ב״ר מנדל
	פייגה ב״ר פסח
	לאה ב״ר אברהם
קרצ׳בר	משה ב״ר יצחק
	אסתר ב״ר שמעון־זליק
	ילדיהם: צורל, פרל, אוטקה, שמעון־ זליק
קמרפוקס	אסתר ב״ר צבי, יוסף ב״ר אברהם,
	אלימלך, אברהם
קצקה	ומשפחתו
קניגשטיין	חיים
קופר	אברהם ב״ר שלמה, יונה, ישראל־משה רחל, רבקה
קיפקוביץ	ומשפחתו
קנסטר	חנה ממשפחת פרידמן
רוצ׳זונסקי	צדוק ומשפחתו
רומנדל	שלמה
רוזן	יואל ב״ר אברהם־אהרן
	איטה ב״ר אברהם־אהרן
	שרה ב״ר אברהם־אהרון
	פייגה ב״ר שמואל

	אליהו ב״ר אברהם־אהרון, מנשה לאה פסיה
רייכרט	אריה ב״ר משה, חנה־צפורה ב״ר יוסף
	ילדיהם: מרדכי, אהרון אסתר, יוסף
רויזמן	יצחק ב״ר מנדל־בער, משה־אברהם
רוטבוים	חיים־יצחק, הינדהי
רוטשטיין	אברהם־מאיר, שרה ב״ר הרש־בער
	בינה ב״ר אברהם־מאיר וילדיהם
	וולף־בער
	ומשפחתו
רוטשטיין	יעקב
רוטשטיין	חנה רחל „אנקה״
רוטשטיין	משה „מאניעק״
רוטשטיין	אסתר
רייזברג	ומשפחתו

שפיכלר	ומשפחתו
שפילברג	ומשפחתו
שוסטר	משה, חיה אסתר, גדליהו, רחל, לאה
שובזק	יהודה־יוסף ב״ר זלמן, חנה ב״ר צבי, פולה, דינה
שפיכלר	דוד, שרה
שוסטר	רבקה ב״ר דוד, רחל, הדסה,
שרפמסר	שרה ב״ר נחמן, איטה, נחמיה, אסתר, נח, שמעון

זילברברג	הערש־בער
זילברברג	לאה
ברנד	דוד
ראַט	איטשל ומושה
גרומן	אסתר, ובעלה שמחה בוירסקי
שוסטר	משה בר׳ שבח, ביילה, שלמה וזליג
גרשיניאק	יעקב ומשפחתו
רויזמן	אלימלך ומשפחתו
זילברשטיין	משה ואשתו ברכה לבית גרומן
חעזמאַן	ומשפחתו
טיל	והילדים

זיכערבראַט	שלמה, טובה רבקה, חנה, חיים, ברוך
זיכערבראַט	שלום
טראַקסבעטריער	צמח ומשפחתו
טאַמבאַרין	סימאַ.

ה) מילואים

מ. אהרוני

יהודים כעובדי אדמה

אלפי משפחות יהודיות חיו במשך דורות רבים בכפרים בין אכרים נוצריים וכמוהם גם יהודי הכפר הוציאו את לחמם בזיעת אפים מעבודת האדמה. היו כפרים בהם גר נפח יהודי ומשפחתו. הוא היה חרש ברזל ומומחה להתקנת פרסות ברזל לסוסי הסביבה.

לא יותר ממשפחה יהודית אחת גרה בכפר מסוים, אבל ביחד היוו אלפים משפחות.

*

משפחת גרינשפאן היתה משפחה של אכרים בכפר קרוסנו ליד פרושקוב. אנשיה בריאים וחסונים בעלי קומה זקופה ועיני תכלת לכולם. הם היו דומים בהליכותיהם היום־יומיות ובשפת דבורם לאכרי הכפר, אבל בשבת לא עבדו, ולחגים באו לבית־הכנסת של העיר פרושקוב לתפלות ולצומות.

עובר אורח יהודי שעבר דרך הכפר, ידע שבבית האכרים, הגרינשפאנים, יהנה מכוס חלב טרי וכשר ומפת לחם ושם יוכל גם ללון אם השעה היתה מאוחרת.

אבי משפחת גרינשפאן הבקי בגדול סלק סוכר היה מדריך את אכרי הכפרים בגדול הסלק עבור בית החרושת הענקי שהוקם בכפר יוזפוב.

*

מסביב לבית הכפרי של משפחת גרינשפאן השתרע גן פירות רחב ידים עם עצי הדובדבן, תפוחים, אגסים ושזיפים. הרפת היתה למופת לאכרי הכפר בגלל נקיונה ותנובת־החלב עוררה קנאה בסביבה.

היה ברפת שור נגח שסכנה היתה לגשת אליו וקרה מקרה שהשור המועד הרג את בנימין גרינשפאן בן הארבע עשרה — שרק הוא ידע לרסן אותו.

היתה זו משפחה ענפה של שמונה בנים ושש בנות וכולם עבדו בשדה, בגן פירות, גן ירק וברפת.

מות הבן, הדאגה לחינוך יהודי והתחלת האנטישמיות בכפרים, גרמו לעקירת משפחת גרינשפאן מהכפר לעיר פרושקוב הסמוכה. שם התערו בין יתר תושבי העירה והתחילו להסתגל לאורח חיים חדש.

להלן כתבה קצרה של יצחק גרינשפאן, בנם של משפחת האכרים, שנצל מהשואה והחי כעת בארצות־הברית.

יצחק גרינשפּאַן

זכרונות

ביז דעם יאָר 1929 האָב איך, מיט מיין משפּחה, געלעבט אין דאָרף קראָסנאָ. דאַן זענען מיר אַריבער וווינען אין פּרושקאָוו.

מיר זענען געווען אַ ברייט פאַרצווייגטע משפּחה, 8 ברידער און 6 שוועסטער. און באַלד נאָכן אָנקום אין שטאָט האָבן מיר זיך ביסלעכווייז איינגעאָרדנט ביי פאַרשידענע ארבעטן בכדי צו העלפן דער משפּחה. (אונדזער פאָטער איז געשטאָרבן, ווען איך בין געווען צוויי יאָר אַלט). איך האָב געאַרבעט ביים שניידער טוג און געהאָלפן מיין אומפאַרהייראַטע שוועסטער רייזל.

אָבער אויסער מיינע ברידער און שוועסטער האָב איך געהאַט נאָך אַ גרעסערע משפּחה: דאָס זענען געווען מיינע יוגנט־חברים, וועלכע האָבן זיך גרופּירט אַרום דער „גזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק". מיר האָבן צוזאַמען געלערנט, געלעזן ביכער, געשפּילט טעאַטער און געטרוימט וועגן אַ בעסערער וועלט, אַ וועלט פון יושר און גערעכטיקייט.

אָבער מיר האָבן דערצו נישט זוכה געווען, אַנשטאָט — זענען געקומען די ברוינע היטלער־מערדער און געמאַכט אַ סוף צו אונדזערע חלומות.

נישט פיל זענען געבליבן פון מיינע נאָענטע. איך בין נאָר על פּי נס אַרויס פון וואַרשעווער געטאָ. מיין ברודערס טאָכטער, מרים, האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּויער אין קאָשאַיעף. פון אַלע אַנדערע — איז קיין זכר נישט געבליבן. און אַנשטאָט אַ מצבה זאָלן זייערע נעמען פאַרצייכנט ווערן אין דעם בוך און אין אונדזערע הערצער:

מיין עלטסטער ברודער אברהם, זיין פרוי פּערל און זייערע פיר קינדער.

מיין שוועסטער בלומע, איר מאַן הערשל און זייערע דריי קינדער.

מיין שוועסטער רייזל.

מיין ברודער שמואל.

מיין ברודער יעקב, זיין פרוי רחל און זייערע צוויי קינדער.

מיין ברודער אליעזר, זיין פרויביילע און זייערע פינף קינדער.

מיין ברודער מאיר און זיין פרוי לאה, פאַרשלעפּט פון פאַריז קיין אוישוויץ.

מיין שוועסטער חנה און איר מאַן פסח פאַרשלעפּט פון פאַריז קיין אוישוויץ.

מיין שוועסטערס זון זלמן, פאַרגאַזט אין אוישוויץ.

הי"ד!

א. י.

ה„אמא" של עולי פרושקוב

אצלנו, בפרושקוב, היתה משפחת אוראץ' בחזקת אגדה, אשר היו מספרים אותה ברטט של פלא וכבוד. והציונים בעיר היו מרבים לספר עליה ועל עלית המשפחה ארצה.

ראש המשפחה, ר' משה אוראץ', היה ידוע כבעל מרץ והחלטה נחושה. היה מראשי הציונים בעיר ומהפעילים בכל הפעולות למען ארץ־ישראל המתחדשת. בעל חנות גדולה ומכובדת ומטופל באשה ושמונה ילדים.

והנה, יום אחד, ב־1924, התפשטה הידיעה בעיר שר' משה החליט לחסל את העסק ולעלות ארצה. ידידיו נחרדו והזהירו אותו בפני צעד „מסוכן" זה. וכי איזה בר־דעת עוזב את ביתו ואת פרנסתו ועובר לארץ אשר „אוכלת את יושביה" ומתחיל שם מחדש את צעדיו ? אבל ר' משה לא שהה לעצות ה„טובות", מכר את החנות, לקח את בני־ביתו ועלה לחיפה.

בתחילה נדמה היה, שאכן צדקו ה„ידידים". מיד עם בואו פרץ המשבר הכלכלי בעקבות העליה הרביעית. משבר זה פגע גם בעסקיה של משפחת אוראץ'. רבים ממכריו לא יכלו לעמוד בפרץ וחזרו לפולניה. אך ר' משה התעקש, תקע את שורשיו עמוק בקרקע הסלעי של הדר־הכרמל והצליח להתגבר על הקשיים. וכשמת ב־1940, השאיר אחריו משפחה מושרשת בחיפה היהודית.

אשתו, חנה, היתה לעזר כנגדו, במלוא מובן המלה. היא היתה ה„אמא" של כל הפרושקובאים בארץ. כל אחד מאתנו מצא אצלה בית ומחסה. היתה מאכילה ומטפלת בעולים, ולא פעם על חשבון ילדיה. התענינה בכל פרט ופרט וכאבה יותר מכולם את הרס העירה. ובאיזה שמחה היתה מקבלת את האודים המעטים שניצלו מהחורבן הגדול !

ואף בביתה התאכזר עליה הגורל ושכלה עוד בחייה שלשה מילדיה. ב־1955 נפטרה פתאום בתה חווה, הבת האהובה והאצילה, שהתחבבה על כל אלה אשר הכירוה. כעבור עשרה חודשים שיכלה את בנה הבכור, את דויד, הבן הצנוע והישר באדם. וכעבור שנה נפטר גם בנכר בנה אברהם (על מותו לא סיפרו לה עד יומה האחרון).

ובשנים האחרונות סבלה גם ממחלות. אבל אף פעם לא התלוננה והמשיכה בתפקידה של ה„האם של אנשי פרושקוב" עד אשר הסתלקה בשיבה טובה, בשנת 1963.

יהא זכרה חרות על מצבת אנשי עירנו, בין דפי הספר הזה !

הסברים לתמונות מראשית ימי הקהלה

(לפי דוד פרידמן)

עמוד 18 : התמונה של רחוב הרכבת, מול התחנה, משנת 1911.

עמ׳ד 20 : התמונה של רחוב הרכבת בהמשכה לכוון העיר, משנת 1911.

עמוד 24 : בתמונה שני הבתים הגדולים של מרדכי גוטוביץ׳ ובית ברוך גלובינסקי (מקודם — בית הרבי) משנת 1911

עמוד 27 : נציגי הקהלה — אורץ משה, פרידמן מאיר ורוזן משה והרב יצחק מאיר לוונברג בראש, הקימו מחדש את הקהלה אחרי כיבוש פרושקיב והסביבה ע״י הגרמנים במלחמת העולם הראשונה בשנת 1915. הם גם טיפלו באפיית מצות לחג הפסח עבור כל היהודים וחלקו אותן לפי כרטיסי־מזון במנות זעומות.

עמוד 35 : מסד ר הפרידה של שני חברי „השומר־הצעיר״, אשר פרידמן ויעקב אורץ׳ לעליתם ארצה, אשר התקיים ב־20.11.1920.

עמוד 39 : רחוב השוק ע״י מכבי־האש, בשנת 1911.

עמוד 42 : בית־החולים לחולי־רוח „טבורקי״, בשנת 1911.

עמוד 66 : תעודה של קופת־החיסכון של תלמידי בית־הספר, בשביל הקמת ספריה, מ־1917.

עמוד 65 : קבוצת העולים הראשונה מפרושקוב, אשר הגיעה לארץ־ישראל ב־1920.

עמוד 68 : קבוצת „השומר־הצעיר״ עם אורחים מוורשה, משנת 1920.

עמוד 68 : אשר פרידמן עם הדגל של גדוד „בר־גיורא״, עם אות הצבעים של הגדוד, בשנת 1920.

עמוד 68 : ב־1918 נוסדה אגודת הציונים בנדאז׳ין. בל״ג בעומר יצאו החברים מפרושקוב לנדאז׳ין, יחד עם „השומר־הצעיר״ ותלמידי בית־הספר העברי בכדי לחוג את המאורע. בתמונה נראה חלק מן המשתתפים בטיול הזה.

עמוד 102 : קבוצת משוררים אצל החזן הירש־יעקב נפרסטק, משנת 1913.

עמוד 128 : הזמנה לאסיפת היסוד של ספרית תלמידי בית־הספר, חתומה ע״י המורה אברהם קוז׳יברוצקי, מיום 1.7.1917.

עמוד 138 : כרטיס־חבר של אגודת הציונים בפרושקוב מ־1917.

עמוד 139 : תעודת חבר של „השומר־הצעיר״ בפרושקוב, גדוד „בר־גיורא״, משנת 1920.

*PXV
(Pruszków)
1966

SK